

**РУСИЈА/СССР И ДРЖАВНОСТ
СРБИЈЕ/ЈУГОСЛАВИЈЕ**

**РОССИЯ/СССР И ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ
СЕРБИИ/ЮГОСЛАВИИ**



Историјски институт
Исторический институт Белград



Институт славяноведения
Российской академии наук

Исторический институт Белград
Сборник статей, кн. 37
Институт славяноведения Российской академии наук

РОССИЯ/СССР И ГОСУДАРСТВЕННОСТЬ СЕРБИИ/ЮГОСЛАВИИ

Ответственные редакторы
Срджан РУДИЧ, Исторический институт Белград
Константин В. НИКИФОРОВ, Институт славяноведения Российской академии наук

Редактор
Йована БЛАЖИЧ ПЕЙИЧ, Исторический институт Белград

Белград
2018.

Историјски институт
Зборник радова, књ. 37
Институт за славистику Руске академије наука

РУСИЈА/СССР И ДРЖАВНОСТ СРБИЈЕ/ЈУГОСЛАВИЈЕ

Одговорни уредник
Срђан РУДИЋ, Историјски институт Београд
Константин В. НИКИФОРОВ, Институт за славистику Руске академије наука

Уредник
Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ, Историјски институт Београд

Београд
2018.

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ, Историјски институт Београд
др Константин В. НИКИФОРОВ, Институт за славистику Руске академије наука
др Срђан РУДИЋ, Историјски институт Београд
др Александр А. СИЛКИН, Институт за славистику Руске академије наука
др Славенко ТЕРЗИЋ, дописни члан Српске академије наука и уметности
др Андреј Л. ШЕМЈАКИН, Институт за славистику Руске академије наука

РЕДКОЛЛЕГИЈА

Јована БЛАЖИЧ ПЕЈИЧ, Исторически институт Белград
др Константин В. НИКИФОРОВ, Институт славяноведения Российской академии наук
др Срђан РУДИЧ, Исторически институт Белград
др Александр А. СИЛКИН, Институт славяноведения Российской академии наук
др Славенко ТЕРЗИЧ, член-корресподент САНУ
др Андреј Л. ШЕМЈАКИН, Институт славяноведения Российской академии наук

РЕЦЕНЗЕНТИ

Академик Михаило Војводић
др Александар Раствовић
др Анатолиј Аникејејев
др Александар Стикалин

РЕЦЕНЗЕНТЫ

Академик Михайло Войводич
Др. Александр Раствович
Др. Анатолий Анিকেев
Др. Александр Стыкалин

Објављивање овог зборника финансијски је помогло
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Владе Републике Србије

Публикација зборника остварена при финансијској подршци са стране
Министерства просвещения, науке и технологического развития
Правительства Республики Сербия

*Сенима драгог пријатеља и колеге
Андреја Леонидовича Шемјакина*

САДРЖАЈ

СОДЕРЖАНИЕ

- 11 **Михаил В. БЕЛОВ**
ОСОБЕНОСТ РАНЕ ЕТАПЕ УСПОСТАВЉАЊА
НОВЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ И УЛОГА РУСИЈЕ
Михаил В. БЕЛОВ
СПЕЦИФИКА РАННЕГО ЭТАПА В СТАНОВЛЕНИИ
НОВОЙ СЕРБСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И РОЛЬ РОССИИ
- 29 **Радомир Ј. ПОПОВИЋ**
КАРАЂОРЂЕВ ПРОТОКОЛ ИЗ 1816–1817. ГОДИНЕ
И ВОЈДОВА АКТИВНОСТ У ПЕТРОГРАДУ
Радомир Ј. ПОПОВИЧ
ПРОТОКОЛ КАРАГЕОРГИЈА 1816–1817 ГГ.
И ДЕЈАТЕЉНОСТ ВОЈДЈА В ПЕТЕРБУРГЕ
- 49 **Константин В. НИКИФОРОВ**
О СРПСКОМ НАЦИОНАЛНОМ ПРОГРАМУ У 19. ВЕКУ
У КОНТЕКСТУ РУСКО-СРПСКИХ ОДНОСА
Константин В. НИКИФОРОВ
О СЕРБСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ У 19. ВЕКЕ
В КОНТЕКСТЕ РУССКО-СЕРБСКИХ ОТНОШЕНИЙ
- 73 **Данко ЛЕОВАЦ**
СРБИЈА И РУСИЈА У ПОЧЕТНОЈ ФАЗИ КРИМСКОГ РАТА (1852–1853)
Данко ЛЕОВАЦ
СЕРБИЈА И РОССИЈА НА НАЧАЛНОМ ЭТАПЕ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ (1852–1853)
- 99 **Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ**
РУСИЈА И ПРОСВЕТНО ПИТАЊЕ КОД СРБА (1856–1878)
Јована Блажич Пејич
РОССИЈА И ПРОСВЕТИТЕЉНЫЙ ВОПРОС У СЕРБОВ (1856–1878)
- 117 **Момир САМАРЏИЋ**
РУСИЈА И СРПСКА ЖЕЛЕЗНИЦА 1878–1881:
О ПОЛИТИЧКИМ И ПРИВРЕДНИМ АСПЕКТИМА РУСКЕ ПОЛИТИКЕ
ПРЕМА СРБИЈИ ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА
Момир САМАРЏИЧ
РОССИЈА И СЕРБСКАЈА ЖЕЛЕЗНА ДОРОГА 1878–1881:
О ПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ РУССКОЙ ПОЛИТИКИ
ПО ОТНОШЕНИЮ К СЕРБИИ ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГО КОНГРЕССА

- 147 **Андреј Л. ШЕМЈАКИН**
РУСИЈА, НИКОЛА ПАШИЋ И РЕЖИМ МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА
(1883–1889)
Андрей Л. ШЕМЯКИН
РОССИЯ, НИКОЛА ПАШИЧ И РЕЖИМ МИЛАНА ОБРЕНОВИЧА
В 1883-1889 ГГ.
- 163 **Сузана РАЈИЋ**
ВЛАДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ ЖАДОВСКИ
И ПАВЕЛ БОРИСОВИЧ МАНСУРОВ – АНТИПОДИ
РУСКЕ ДИПЛОМАТСКЕ МИСИЈЕ У СРБИЈИ (1898–1901)
Сузана Райич
ВЛАДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ ЖАДОВСКИИ И ПАВЕЛ БОРИСОВИЧ
МАНСУРОВ – АНТИПОДЫ РУССКОЙ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ МИССИИ В
СЕРБИИ (1898–1901)
- 191 **Јарослав В. Вишњаков**
ВОЈНО-ПОЛИТИЧКО РУКОВОДСТВО СРБИЈЕ 1914–1915. ГОДИНЕ
ПРЕМА ОЦЕНАМА РУСКОГ ВОЈНОГ ЗАСТУПНИКА
Јарослав В. Вишняков
ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО СЕРБИИ 1914-1915 ГГ.
В ОЦЕНКАХ РУССКОГО ВОЕННОГО АГЕНТА
- 213 **Горан МИЛОРАДОВИЋ**
БРОЈНО СТАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ
1916–1918. ГОДИНЕ И ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА ПОДРШКА
РУСКЕ ИМПЕРИЈЕ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ
Горан МИЛОРАДОВИЧ
ЧИСЛЕННОСТЬ СЕРБСКОЙ АРМИИ НА СОЛОНИКСКОМ ФРОНТЕ
В 1916–1918. ГГ. И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ КОРОЛЕВСТВУ СЕРБИЯ
- 255 **Алексеј ТИМОФЕЈЕВ**
„ВЕЛИКА РУСКА РЕВОЛУЦИЈА ДАЛА ЈЕ ВЕЛИКА ЗЛА“:
РАЗОЧАРЕЊЕ СРПСКЕ ЕЛИТЕ У ПРИВРЕМЕНУ ВЛАДУ
И РЕВОЛУЦИОНАРНУ РУСИЈУ У ПРОЛЕЋЕ-ЛЕТО 1917.
Алексей ТИМОФЕЕВ
„ВЕЛИКАЯ РУССКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ ПРИНЕСЛА ВЕЛИКИЕ НЕСЧАСТИЯ“:
РАЗОЧАРОВАНИЕ СЕРБСКОЙ ЭЛИТЫ ВО ВРЕМЕННОМ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ
И РЕВОЛЦИОННОЙ РОССИИ ВЕСНОЙ – ЛЕТОМ 1917

- 277 **Александар А. СИЛКИН**
ЈУГОСЛОВЕНСКИ СЕКТОР КОМУНИСТИЧКОГ УНИВЕРЗИТЕТА
НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА ЗАПАДА И „ИСКУСТВО РУСКОГ
ПРОЛЕТАРИЈАТА“ 1925–1936. ГОДИНЕ
Александар Силкин
ЈУГОСЛАВСКИ СЕКТОР КОМУНИСТИЧКОГ УНИВЕРЗИТЕТА
НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА ЗАПАДА
И «ОПЫТ РУССКОГО ПРОЛЕТАРИАТА» 1925–1936.
- 299 **Александар ЖИВОТИЋ**
ПОКУШАЈ УСПОСТАВЉАЊА ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ИЗМЕЂУ
ЈУГОСЛАВИЈЕ И СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА (1923–1927)
Александар ЖИВОТИЧ
ПОПЫТКА УСТАНОВЛЕНИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ
МЕЖДУ ЮГОСЛАВИЕЙ И СОВЕТСКИМ СОЮЗОМ (1923–1927)
- 323 **Љубодраг ДИМИЋ**
ПОСЛЕДЊИ СУСРЕТ ЛЕОНИДА ИЉИЧА БРЕЖЊЕВА
И ЈОСИПА БРОЗА ТИТА (МОСКВА, 16–21. МАЈ 1979. ГОДИНЕ)
Љубодраг ДИМИЧ
ПОСЛЕДНЯЯ ВСТРЕЧА ЛЕОНИДА ИЛЬИЧА БРЕЖНЕВА
С ИОСИПОМ БРОЗОМ ТИТО (МОСКВА, 16 – 21 МАЯ 1979 ГОДА)
- 355 **Јелена Ј. ГУСКОВА**
СРБИЈА – ОД ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА ДО ИДЕЈЕ СРПСТВА
Елена Гуськова
СЕРБИЯ: ОТ ИДЕИ ЮГОСЛАВИЗМА К ИДЕЕ СЕРБСТВА
- 373 **АУТОРИ/АВТОРЫ**

Михаил В. БЕЛОВ

ОСОБЕНОСТ РАНЕ ЕТАПЕ УСПОСТАВЉАЊА НОВЕ СРПСКЕ ДРЖАВНОСТИ И УЛОГА РУСИЈЕ

Апстракт: Српска државност новог века рађала се у пламену оружаног устанка. Зато оцена посебности те ране етапе зависи од схватања генезе националноослободилачке борбе 1804–1815. Под утицајем идеолошких кретања мењала се интерпретација претпоставки, покретачких снага и карактера српске револуције. Ипак, константно је преовладало њено тумачење изван империјалног контекста. Алтернатива је у тумачењу почетка Првог српског устанка као локалног испољавања општег империјалног сукоба око реформи „низам-и џедид“ – првом покушају модернизације Турске и превазилажења структурне кризе (В. П. Грачев). Управо такав приступ, који превазилази границе националног наратива, разрађује се у истраживањима последњих година под утицајем „нове глобалне историје“.

Неуспеси царских реформатора, неопходност да се ослањају пре свега на сопствене снаге и помоћ сународника из Хабзбуршке монархије (а затим и подршка Русије) извели су у другој половини 1805. борбу Срба Београдског пашалука на независан пут. Тада је већ започела изградња основа устаничке државности, што је, ипак, изазивало тешкоће. Предводници покрета дуго су се борили за ресурсе (турско власништво, контрола над извозном трговином итд.), које су држале милитаризоване групе из предустаничке епохе. У тој борби победили су 1811. Карађорђе и „београдска група“ старешина.

Од почетка руско-турског рата 1806–1812, Русија је доприносила радикализацији устаничких циљева, када је подржала захтев за независношћу Србије. До 1808. руски чиновници били су укључени у планирање државног уређења, а затим је Александар I, одрекавши се мешања у унутрашње ствари Србије, фактички признао њен суверенитет и потврдио легитимност директних међудржавних контаката. И поред тога, ти односи зависили су првенствено од успеха војних акција против Турске, односа с другим великим државама и, пре свега, од супротстављања Наполеоновој Француској. Члан VIII Букурешког мировног уговора из 1812, који је потписан уочи Наполеонове „руске кампање“, правно је учврстио права Срба на независну унутрашњу управу, али је суштински одступио од модела „пуне аутономије“, карактеристичног за почетак устанка.

Кључне речи: Први српски устанак, криза Османске империје, балканска политика Русије.

Рађање националне државности је једна од најважнијих тема сваке националне историографије и разумљиво је да се налази у центру пажње профилисаних регионалних истраживања ван њених граница. С једне стране, та околност обезбеђује висок интензитет рада историчара на установљавању нових чињеница током тражења до тада непознатог изворног материјала. С друге стране, такав положај теме подразумева сталну идеолошку контролу, иако по карактеру променљиву, која не мора обавезно да буде наметнута споља, од државних структура, већ се може формирати и мимо њих, међу историчарима, који осећају одговорност према друштву и на овај или онај начин разумевају своју друштвену улогу.¹ Кредибилитет њихових теза као твораца „сопствене“ историје тумачи се у студијама страних земаља често у зависности од локалних истраживања. Ипак, таква зависност слаби: радови страних слависта последњих деценија, на пример, садржајно су преобразили изучавање руске историје.

Тезе које ће бити представљене у овом раду, разуме се, не могу да обухвате цео круг питања повезаних с постављеним проблемом нити све данас прикупљено богатство историјских знања о поменутој теми. Чланак се концентрише на разматрање већ дуго постојећег, али још увек недовољно видљивог алтернативног модела објашњавања генезе револуционарних догађаја с почетка 19. века, чији је крајњи резултат било стварање српске државности у новом веку. Таква алтернатива дозвољава да на други начин осветли улогу Русије у стварању државне организације у обновљеној Србији. Уосталом, доле саопштени судови заснивају се на разматрањима која су настала као резултат дужих изучавања извора и историографије и делимично су саопштени раније.²

Државност Србије у новом веку настала је као резултат устанака 1804–1815. године. Срби су први међу балканским народима стали на пут оружане и организоване борбе за националну независност. Тек после неког времена и у нешто другачијим условима почела је и грчка револуција, која је обезбедила државност почетком 30-их година. Тада је правно учвршћена и аутономија Србије. Београдски пашалук, где је устанак почео, био је на прелазу из 18. у 19. век једна од најпроблематичнијих и

¹ Савремено становиште представљено је, на пример, у раду: Р. Љушић, *Историја српске државности*, књ. II, *Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад 2001. Љушићев пример показује да историчари могу спојити академски рад и учешће у партијско-политичкој борби, а да није обавезно да се те две области мешају.

² М. В. Белов, *Историография восстания 1804–1813 гг.: проблемы изучения сербского национально освободительного движения*, Россия и Сербия глазами историков двух стран, Отв. ред. К. В. Никифоров, Алетейя, Санкт-Петербург 2010, 40–50.

најдепресивнијих провинција Османског царства. А загонетка порекла ослободилачке борбе и њеног жаришта има принципијелан значај. Она може да се решава према два методолошки и идеолошки супротна модела.

Први од њих изолује српски случај и подвлачи његову посебност и самим тим хипертрофира јединственост националне историје. У различитим периодима развоја историографије, овај модел се модификовао под утицајима идеолошких путоказа. Коригујући евроцентричну поделу народа на „историјске“ и „неисторијске“, која траје још од Хегела и романтичара, неки аутори су наглашавали да Срби спадају у прву категорију, то јест у државотворне народе. У томе су се ослањали, пре свега, на неке посебне духовне изворе: на „светосавску етику“, „косовски завет“ и историјску традицију средњовековног царства.

У епохи официјелног марксизма, који је користио потпуно другачије, рекло би се универзалне, категорије друштвених класа, начина производње, формација итд., створена је концепција прве буржоаско-демократске револуције на Балкану. Она је доказивана, бар делимично, схватањем да су привилегије које је султан Селим III у оквиру реформи „низам-и џедид“ даровао раји Београдског пашалука довеле до убрзаног развоја буржоаског уређења. Уза све то, изолационизам те концепције појавио се (па и ојачао) у уско ограниченим хронолошким и територијалним оквирима. Толико колико су привилегије деловале, буквално неколико година – од средине 90-их година 18. века до преузимања власти од стране јањичара 1801. године. А Београдски пашалук био само једна од административних јединица Османског царства насељена српским становништвом, што није без значаја, налазио и у Хабзбуршкој монархији. При томе је на прелазу векова све провинције Румелије потресао жестоки унутрашњи империјални конфликт. Он и неколико таласа епидемије куге довели су до масовног бекства становништва (пре свега, преко Саве и Дунава), а ситуација у Београдском пашалуку, који је недавно био поприште аустро-турског рата, била је посебно тешка.

Алтернатива изолационистичком моделу решавања питања генезе српског националноослободилачког покрета постао је компаративни, транснационални и трансимперијални приступ. Још 80–90-их година прошлога века, на заласку официјелног марксизма, такав приступ био је представљен у истраживањима В. П. Грачева.³ Он је сам почетак устанка

³ В. П. Грачев, *Балканские владения Османской империи на рубеже XVIII–XIX вв. (Внутреннее положение, предпосылки национально-освободительных движений)* (=Балканские владения), Москва 1990; В. П. Грачев, *Новый взгляд на проблему формирования предпосылки сербского восстания 1804–1813 годов*, Славяноведение, № 1 (1993) 3–13.

разматрао као локалну појаву у оквиру ширег конфликта око првог покушаја модернизације Турске и превладавања структурне кризе. Са своје стране, реформа Селима III била је иницирана сукобима са царевинама (с Русијом и Аустријом), тачније условљена војним поразима Османлија у другој половини 18. века.

Другим речима, у овој верзији је процењивање српског случаја много свеобухватније у просторним оквирима. Могућност националне еманципације и стварања основа државности проузроковале су системске противуречности које су се настављале једна на другу, међу њима су и општеевропска мерила. Француска револуција и експанзија која је уследила за њом повукле су за собом тежњу за прекрајањем карте Европе. А то је отварало простор за најсмелије политичке планове, између осталих, и оних држава које су се супротстављале Револуцији и Наполеону (тако су настали „балкански планови“ А. Чарториског).

Током грађанског рата, који је захватио провинције у Румелији на граници векова, Срби су, као и друге етничке групе (хришћани и муслимани), истовремено учествовали у њему на разним странама: они су подржавали империјални центар или опозицију, која се и с њим и међусобно сукобљавала оружјем. На страни јаничара ратовао је одред од 1.800 људи Алексе Ненадовића; поред тога, Срби су учествовали и у војсци видинског побуњеника Пазваноглуа, били у хајдучким четама и крџалијским одредима.⁴ Без преседана је одлука султана-реформатора да дозволи формирање српске војске од 16 хиљада људи. Она је сведочила о губљењу самопоуздања власти у то да се могу супротставити опозицији, због чега су у очајању прибегли помоћи оних који су још недавно ратовали против царевине у саставу аустријских фрајкора. На тај начин јачало је борбено искуство и политичко укључивање раје Београдског пашалука и суседних провинција Румелије.

Неуспеси царских реформатора приликом организације поновног увођења „низам-и џегида“ 1803–1804. године, неопходност ослањања, пре свега, на сопствене снаге, успех у борби против дахија, која је самостално извојевана (али и у сагласности с вођом крџалија Кусанџали Халилом), помоћ сународника из Хабзбуршке монархије (а затим и подршка Русије) – све то је у другој половини 1805. године извело на самостални пут борбу Срба Београдског пашалука. Затим се пламен ослободилачке борбе почео ширити изван старих административних граница, а становништво ослобођених области муњевито је расло

⁴ В. П. Грачев, *Балканские владения*, 75–80, 86–92.

захваљујући досељавањима, при томе, не само досељеника српског порекла.

Истраживања Грачева, извршена крајем совјетске епохе, значајно су ишла испред свог времена, али су остала скоро без утицаја с губитком значаја постсовјетске Русије у формирању научних знања. Али се она ишчитавају као актуелна у контексту савремених радова, написаних независно од њиховог утицаја. Толга У. Есмер, на примеру парамилитарног система власти који је успоставио Кара Фејз (Карафејз), један од румелијских побуњеника, показује да је он у своју мрежу увукао етнички и верски разнородне елементе. Сличне мреже лојалности, засноване на економици насиља маргинализовале су положај Високе порте, претварајући је у исту такву конкурентску мрежу. А изнуђени компромиси и савезништво центра с неким од побуњеника, с намером да се удари по другима, давали су им легитимитет, мењајући политичко поље. Управо такве мреже насиља, по мишљењу Есмера, постале су матрица устанничког покрета у Београдском пашалуку.⁵

Према мишљењу Есмера, тачка поделе између националних наратива и новог транснационалног приступа приликом оцењивања тадашње ситуације јесте улога хришћанске раје у разбукталом грађанском рату. Национална историографија, парадоксално, објашњава је у пасивном кључу, пребројавају се акти насиља, страдања и жртве хришћана од турског „зулума“, који је на крају приморао рају да се супротстави. Друго виђење, у пуној сагласности с оним о чему је раније писао Грачев, подвлачи управо укључивање раје у општи империјални конфликт пре почетка самосталне фазе ослободилачког покрета, с његовим посебно-стима, које су настале као резултат компликовања кризе и парализе централне власти.

Типично: у исто време када неки српски историчари траже генезу врховне власти вође Првог устанка у традицији средњовековне српске државности,⁶ Есмер повезује надимак Карађорђа (Црни Ђорђе), као вероватну директну позајмицу од истог оног Карафејза:⁷ слична пракса

⁵ T. U. Esmer, *Economies of Violence, Banditry and Governance in the Ottoman Empire around 1800 (=Economies of Violence)*, Past & Present 224 (August 2014) 163–199. После одбране дисертације (*A Culture of Rebellion: Networks of Violence and Competing Discourses of Justice in the Ottoman Empire, 1790–1808*, University of Chicago, Chicago 2009), аутор је објавио још низ чланака на основу материјала из дисертације.

⁶ Ђ. Antić, *The formative years of the Principality of Serbia (1804–1856): Ottoman influences, The Ottoman Rule and the Balkans, 1760–1850: Conflict, Transformation, Adaptation*, Ed. by A. Anastasopoulos and E. Kolovos, University of Crete, Rethymno 2007, 245. Уп. с опрезнијим закључцима: Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, књ. 1, Београд 2000², 56–63.

⁷ T. F. Esmer, *Economies of Violence*, 196.

давања имена могла је бити много шира, повезујући разне ћелије паравојних формација и преко етничких граница.

Есмерова истраживања ипак нису изузетак у мноштву радова који интерпретирају испреплетеност веза у динамици кризе и првих покушаја модернизације Османског царства, грађанских ратова и сепаратистичких и националних покрета на његовој територији.⁸ Тај талас истраживања инспирисан је успоном „глобалне историје“, „нове империјалне историје“, просторним и постколонијалним заокретима у савременим хуманистичким наукама, посебно у историографији.⁹

Нови увиди довели су до деконструкције концепције „демократске“ („атлантске“) револуције, која је дуго доминирала и према којој је историјски неизбежно да нови век доноси, уместо пропалих феудалних, апсолутистичких и империјалних структура, политички формат националне државе, који почива на либералном тумачењу националног суверенитета.¹⁰ Историчари сада подвлаче неопходност превазилажења локалних оквира тумачења револуционарних догађаја, како на европском континенту, тако и преко океана, њиховим тумачењем у оквирима конкуренције империјалних простора, преоптерећења насталих због тог супарништва, противречности реформи, које су инициране из империјалних центара и биле условљене борбом за ресурсе, и поновног стварања империјалног искуства у осамостаљеним националним државама, створеним у револуционарним ратовима.

Како подвлачи Д. Еделман, преиспитавање интерпретације револуција у различитим регионима света (у центру његове пажње налази се првенствено Латинска Америка) проблематизује сам појам „националног (народног) суверенитета“, који се раније прећутно подразумевао, али је доведен у питање у епохи глобализације. Данас се суверенитет схвата као „... нестабилна, стално променљива комбинација различитих интерпретација и пракси“.¹¹ За историчаре је савршено јасно да је „воља

⁸ Видети преглед литературе у последњих пет година и покушаје компаративне анализе: F. F. Anscombe, *The Balkan Revolutionary Age*, *The Journal of Modern History* 84 (September 2012) 572–606. Видети и: A. Yildiz, *Crisis and Rebellion in the Ottoman Empire: The Downfall of a Sultan in the Age of Revolution*, I. B. Tauris, London–New York 2017, 304. С друге стране, очигледно је да би требало сматрати за претечу књигу: В. Мустафичева, *Кърджалийско време*, Наука и изкуство, София 1977, 390.

⁹ И. Н. Ионоу, *Мировая история в глобальный век: Новое историческое сознание*, Аквилон, Москва 2015, 464. Д. Бахманн-Медик, *Культурные повороты. Новые ориентиры в науках о культуре*, Пер. с немецкого С. Ташкенова, Новое литературное обозрение, Москва 2017, 504.

¹⁰ Д. Эделман, *Век имперских революций*, *Ab Imperio*, № 1 (2008) 35–73.

¹¹ *Исто*, 43.

народа“ предмет борбе за њено изражавање, само једна од варијанти која представља савремени демократски процес, а принцип националног суверенитета је инструмент легитимисања одређеног политичко-правног поретка. Разуме се, ипак, да се у условима суштинске претње таквом поретку, отежава деконструкција његовог основног појма.

После пада комунизма у Централној и Југоисточној Европи, као и на пост-совјетском простору, насупрот започетој глобализацији и на њеном фону дошло је до обрнутог процеса – суверенизације, изградње нових националних држава, које стимулишу нове или обновљене национализме. Још трауматичније искуство низа балканских држава и, посебно, искуство Србије,¹² блокирало је прихватање нових интелектуалних трендова. У условима када је територијални интегритет, не теоријски, већ практично доведен у питање, историчари су били максимално уздржани. Није ни чудо да у тим околностима они нису отишли даље од умерене обнове ранијег схватања српске револуције, уз ширење њених хронолошких оквира до средине 1830-их година,¹³ или је изједначавајући с низом других демократских револуција (с испуштеним епитетом „буржоаска“),¹⁴ баш у време када је та теорија била озбиљно оспорена.

С друге стране, заштитна функција такве реакције, која доказује припадност Балкана и, посебно, српског пута у савременост према европским нормативним моделима, конзервира комплекс мање вредности, утолико што присиљава да се нивелишу или оправдају одступања од прописаних стандарда. И само промена просторне и временске ширине, која релативизује нормативне моделе и принципе евроцентризма и нациоцентризма, који леже у њиховој основи, омогућава ослобађање од жига заосталости.¹⁵

¹² Србија је у међународном јавном дискурсу демонизирана баш као „империјални“ центар. При томе су, некада унутрашње (у оквирима Југославије) границе Србије биле нарушене *искључиво* као резултат страног мешања, опет с позивањем на суверено право косовских Албанаца.

¹³ Р. Љушић, *Тумачења Српске револуције у историографији 19. и 20. века*, Српска књижевна задруга, Београд 1992, 132. Исти, *Српска револуција*, Србија 19. века: изабрани радови, [књ. 1], Новинско-издавачка установа „Војска“, Београд 1994, 9–92.

¹⁴ М. Екмечић, *Европски оквири и карактер револуције 1804–1815.*, Европа и српска револуција 1804–1815., Ч. Попов, „Platoneum“, Нови Сад 2004, 47–106.

¹⁵ М. Todorova, *The Trap of Backwardness: Modernity, Temporality, and the Study of Eastern European Nationalism*, *Slavic Review* 64 (Spring 2005) 140–164.

Питање улоге Русије у развоју српске државности у устанку, требало би разматрати с два основна аспекта: унутрашње организације и дипломатског признања. Уосталом, ван граница тог разматрања остаје други важан аспект: најпре финансијска, а затим и права војна помоћ Русије, која је била најважнији фактор фактичке независности устаничке државе између 1806. и 1813. године.

Убрзо после битке на Иванковцу августа 1805. године, која је значила директан изазов централној власти, започето је стварање институционалних основа устаничке државности. То је ипак изазвало тешкоће. Идеју стварања правитељствујућег (народног) савета, као основног органа власти са комбинованим функцијама, изворно је формулисао оснивач Харковског универзитета В. Н. Каразин¹⁶ у Петрограду, у време када је тамо била прва српска депутација.¹⁷ Њу су подржали и остварили заједно Б. Грујевић (бивши професор тог истог универзитета, који се придружио депутацији у Харкову) и М. Ненадовић. Они су отишли много даље и, што је запањујуће, успело им је да спроведу кроз скупштину октобра и новембра 1805. године низ докумената усмерених на учвршћивање демократске републике (правне државе) у бившем Београдском пашалуку.¹⁸ Ипак, ти напори били су блокирани због противљења локалних војвода, као и самог Карађорђа, пошто су сужавали њихову власт. Пројекат Грујевића-Ненадовића био је

¹⁶ В. П. Грачев, *Матия Ненадович и первая сербская депутация в Россию в 1804 году*, Прота Матија Ненадовић и његово доба, ур. Р. Самарџић, САНУ, Београд 1985, 97–124. Веома је индикативно укључивање јавне личности у процену деликатних питања међудржавних односа (чак је у почетку предлагано Каразину да преузме дужност српског конзула ради помоћи у организацији преговора устаника с Портом). С једне стране, оно сведочи о дефициту ресурса руске дипломатије, а с друге стране, о њеној спремности на озбиљна решења. О плановима Каразина видети и: И. С. Достян, *Из истории русско-сербских связей в начале XIX в.*, Советское славяноведение, № 5 (1970) 15–19.

¹⁷ Депутација коју су посланици упутили почетком септембра 1804. у Русију, тражила је потврду принципа суверености, који би њеној делатности дао легитимитет. Видети детаљније: М. В. Белов, *У истоков сербской национальной идеологии: механизмы формирования и специфика развития (конец XVIII – середина 30-х гг. XIX века)* (=У истоков), Санкт-Петербург 2007, 182–184. Управо за то време може се везати почетак прерастања српско-јаничарског конфликта као локалног случаја општег империјалног конфликта око реформи у самостални ослободилачки покрет.

¹⁸ В. П. Грачев, *Балканские владения*, 175–187; Р. Љушић, *Српска слобода*, Србија 19. века, 209–222; М. В. Белов, *У истоков*, 197–201.

прилагођен свести некадашње раје и, по свему судећи, најпре је добио одређену подршку одоздо. Међутим, он је ипак превазилазио могућности патријархалне и архаичне средине устаника. Поред тога, није био погодан за ратно време. Због тога је руски дипломатски посланик К. К. Родофиникин, који је августа 1807. дошао у Београд, од „српског совјета [...] нашао само једну сенку“.¹⁹

Уопште, идеал „Српске слободе“ – тако се звао један од докумената усвојених октобра 1805. године, који се може схватити као прототип устава – разбио се у судару с механизмима мобилизације војске и материјалних ресурса, који су примењивани у пракси. Њихову матрицу чинила је, са своје стране, широка мрежа насиља, која је постојала у грађанском рату унутар царства, кроз коју је раније прошла српска раја. Чак и ако је главна препрека за учвршћивање републиканског модела био Карађорђе са својим тежњама ка самовлашћу, он заправо није био једини кривац за тај пораз. У горе цитираном извештају Родофиникина од 9. новембра 1807. наводи се: „Црни Ђорђе жели уређење управе, надајући се да ће се тиме у земљи учврстити његова врховна власт. У војним пословима заиста га сви признају за врховног вођу, а у осталима – сваки командант у својој нахији ради шта хоће“.²⁰

Може се рећи да је јачање начела државности и касније протицало у оштрој борби за власт „великих војвода“ који су се издигли у рату (и чији се утицај простирао на неколико нахија) и београдске групе старешина на челу с М. Миловановићем. Противречности су јачале и због различитих спољнополитичких оријентација (аустријска и руска царевина). Дуго времена водиле су вође устанка битку за ресурсе (турско власништво, контрола извозне трговине итд), коју су, у ствари, водиле милитаризоване клике из предустаничке епохе, при чему је устаничка државност била конкурентска коалиција регионално-клановских структура, а лица која су је контролисала имала су у својим рукама и војну и грађанску власт. Противречности су слабиле само пред спољашњом опасношћу или у време успешне експанзије. Унутрашња борба је, као што је познато, крунисана 1811. победом Карађорђа и „београдске групе“ старешина. Ипак, последице су се и даље осећале.

Од почетка руско-турског рата 1806–1812. године, српски устаници су *de facto* постали војни савезници Русије. У тим условима ојачала је идеја повезивања партнерства, материјалне и финансијске подршке Русије са

¹⁹ *Первое сербское восстание 1804–1813 гг. и Россия*, кн. 1, Наука, Москва 1980, № 318, 433.

²⁰ *Исто*, 432.

изградњом српске државности уз њену помоћ. При томе су се конкурентске силе унутар устаничке Србије надале да од увлачења арбитра с ауторитетом у решење тог проблема извуку и сопствену корист. По свему судећи, они су схватили потребу озакоњења државног поретка, али су истовремено страховали да, као такав, може да уведе суштинска ограничења њихових реалних моћи.

У првој тачки познате „конвенције“ између маркиза Ф. О. Паулучија и Карађорђа (у коме су учествовали М. Стојковић и Ј. Гагић) од 28. јуна 1807. године, после изјављене жеље да се нађу под покровитељством цара Александра I, стоји следеће: „Српски народ најпонижније моли да његово царско величанство што скорије именује способног *земљеуправитеља* [подвучено у документу – М. Б], који би довео народ у одговарајући поредак, организовао српску земљу и сачинио устав у складу народним обичајима“.²¹ У то време, по молби српске депутације која се још марта те године упутила у руски војни логор, за дипломатског заступника у Београду већ је био одређен К. К. Родофиникин.²² У складу са инструкцијом коју је добио 16. јуна, све послове око организације локалног система управљања требало је усагласити с министром иностраних дела и командантом Молдавске армије.²³

Каснија трвења у односима Родофиникина и Карађорђа не могу се тумачити грчким пореклом руског дипломате, мада је легенда о „фанариотској завери“ против Србије у то време постала суштински фактор унутрашње политичке борбе.²⁴ Поред разочараности због промене сценарија заједничких војних дејстава после тилзистког заокрета, конфликти незваничних дипломатских представника Русије у Београду с руководством устаника били су условљени и хроничним

²¹ *Первое сербское восстание*, кн. 1, № 260а, 386–387 (на стр. 388–389 истог издања објављене су фотокопије прве и последње странице архивског документа). О његовој судбини у историографији видети: С. А. Никитин, *О так называемой „конвенции Паулуччи–Карагеоргий“*, *Balkanica*. Годишњак Балканолошког института VIII (1977) 235–243. На посебном отиску („сепарату“) тог чланка који је сачуван у архиву В. П. Грачева, написано је руком С. А. Никитина: „Драгом Виктору Петровичу Грачеву од аутора, у знак сећања на заједнички рад“.

²² Депутати су молили да им се „пошаље особа, која би председавала у њиховом савету и саветовала им како да формирају српску владу“. *Из историји помоћи Русији сербском народу в период Первого народного восстания*, Исторический архив, № 1 (1960) 119.

²³ *Внешняя политика России XIX и начала XX века (=ВПР)*, сер. 1, т. 3, Государственное издательство политической литературы, Москва 1963, № 253, 623–625.

²⁴ Видети детаљније: М. В. Белов, *У истоков*, 247–290.

дефицитима државног уређења и не увек успешним покушајима његове изградње уз помоћ руских чиновника. С тачке гледишта претендата на контролу органа државе, противљење руским чиновницима представљало је облик борбе за национални суверенитет. Такав сценарио касније се понављао не само у Србији, већ и у другим новим балканским државама.

Доласком у Београд (или чак пре доласка) Родофиникин је био увучен у сукоб међу старешинама, који је био повезан с изградњом државног уређења. Упркос инструкцијама, под притиском неповољних околности и упорних молби старешина (највероватније и пре свега председника савета М. Миловановића), он је заједно с њима формулисао текст „Основе српског управљања“ („Основание правитељства сербског“), познат и под именом „Родофиникинов нацрт устава“.²⁵ У документу у коме се ишчитава покушај преношења сталешко-бироградског искуства Русије на српско тле, већ је најављена могућност преласка локалних војвода у централну владу. На тај начин, они су се одвајали од својих ресурса, добијајући заузврат титуле и државна обележја, а приход од пореза је могао да буде централизован (тај принцип постао је кључан у реформи 1811. године). Мада Родофиникинов пројекат није био одобрен у Петрограду, неке његове одредбе су новембра/децембра 1807. године успешно реализоване.²⁶

Касније, у извештају Прозоровском (од 9. јануара 1808) Родофиникин се жалио на непријатељски однос Миловановићевог клана према њему: „С мојим доласком овамо, Црни Ђорђе је сазвао из свих нахија по једног депутата који би присуствовали савету, дао је савету потребну власт, након чега је савет основао Магистрат, који је почео да суди и кажњава и убире градске приходе, организована је полиција, која је зауставила сва разбојништва и убиства, која су се до тада често дешавала. Све то било је тешко поменути старешинама и због тога су употребили сва расположива средства да код Црног Ђорђа изазову сумњу у тај поредак. Немајући више на располагању приходе, наговорили су га да дозволи да се у Београду продају сви дућани и магаци које су припадале Турцима и од којих је потицао најзначајнији градски приход; и стварно је све продато и, пошто нико осим тих старешина није имао новца, све су добили они, и оно од чега је добијано педесет хиљада пјастера прихода,

²⁵ С. Новаковић, *Уставно питање и закони Карађорђевог времена*, Задужбина И. М. Коларца, Београд 1907, 26–29.

²⁶ D. Janković, *Srpska država prvog ustanka*, Nolit, Beograd 1984, 135–137.

продато је, како чујем, за стоти део, а да ни новац није наплаћен, јер је то било у њиховом интересу. Двојицу способнијих саветника послали су у Смедерево да управљају градом“.²⁷ Ма колико парадоксално звучало, исти тај Миловановић, који је пре свих био главни присталица јачања врховне власти Савета под његовим председништвом, постао је Родофиникинов противник у питању организовања судства и полиције.

Приближно годину дана касније, новембра 1808. године, када се разматрала могућност мировних преговора с Турцима и коначног решења „српског питања“, Родофиникин је, због лошег искуства, изнео рискантан предлог по коме је требало да вође „београдске групе“ буду физички изоловане или, чак, прогнане из Србије. Још боље, по његовом мишљењу, требало је послати и самог Карађорђа у часно прогонство док траје спровођење државних реформи „позивом у главни стан Ваше светлости [главнокомандујућег А. А. Прозорвског], задржати га тамо два или три месеца, и он ће бити потпуно други човек“. А његовог старијег сина за то време „неопходно је потребно послати као залог [т. ј. као таоца – М. Б] у Русију под изговором његовог васпитавања у Русији“.²⁸

Петроград није подржао идеју насилног завођења државног поретка у Србији. Следећи указе Александра I, крајем 1808. и почетком следеће године (8. децембра и 5. фебруара) пријатељ министра иностраних послова А. Н. Салтиков забранио је мешање у унутрашње ствари устаника и самим тим признао суверена права српског народа да сам одлучује о својој судбини.²⁹ Такав став био је повезан с настојањем да се отклони сумња турских власти да Русија жели да се утврди на десној обали Дунава, другим речима, на заједничкој граници двеју царевина. „Њ[егово] Вел[ичанство] је изволело да о српским делима мисли да, као прво, *треба сазнати што мисли и жели српски народ, а потом му удовољити у мери у којој то дозволе турски представници* [подвучено у документу – М. Б] на конгресу, истичући изнад другоразредних потреба приоритете, од којих је независност Србије безусловно најважнија“.³⁰ На тај начин, одбачен је не само спољашњи притисак приликом организовања државног поретка, него и покушаји да се из Русије у Србију

²⁷ Руски државни војно-историјски архив (Российский государственный военно-исторический архив – РГВИА). Ф. 439 (ВУА). Д. 394. Ч. 1. Л. 113–117об.

²⁸ В. Богишич, *Разбор сочинения Н. А. Попова „Россия и Сербия“*, Типография Императорской Академии наук, Санкт-Петербург 1872, 190.

²⁹ [В. А. Ульяницкий], *Материалы к истории Восточного вопроса в 1811–1813 гг.*, Университетская типография, Москва 1901, IX–XII.

³⁰ *Исто*, XII, 5. фебруара 1809.

пренесу неки политичко-правни обрасци. Јавило се разочарање због ранијих покушаја решавања тог питања чисто техничким или, тачније, бирократским средствима. С друге стране, принципи унутрашње организације Србије потиснути су у други план током мировних преговора с Турцима.

Управо то одустајање Русије од мешања дало је „зелено светло“ уставној реформи 1811. године. При томе су физичкој изолацији (изгнанству), које препоручује Родофиникинов рецепт, били подвргнути, овог пута у стварности, војводе источне Србије М. Стојковић и П. Добрњац – противници М. Миловановића. У складу са захтевима Београда, у томе су опет помагале руске власти.³¹

Признавање принципа народног суверенитета имало је *de facto* и спољашњи аспект: у писму Салтикова од 5. фебруара 1809, српским депутатима на челу са И. Југовићем допуштена је посета Петрограду, којој су се до тада противили.³² Дипломатски представници (Родофиникин, а после и Ф. И. Недоба) жалили су се на непредвидивост српских власти и тежили на сваки начин да контролишу њихове контакте с руским војним и дипломатским инстанцама. Због тога је октобра 1811. Александар I поново потврдио Србима право на „непосредно обраћање“ највишем имену [цару – прим. прев] и на путовање њихових депутата у Петроград.³³

Члан VIII Букурешког мировног уговора из 1812, потписаног уочи Наполеонове „руске капмање“, формално је учврстио права Срба на самосталну унутрашњу управу, али је суштински одступио од модела „пуне аутономије“, која је била карактеристична за почетак устанка: у питању предаје оружја, рушења новоподигнутих тврђава и уласка турских гарнизона у стара утврђења на територији коју су устаници били ослободили.³⁴

Та одступања настала су због великих проблема, које је „српско питање“ изазвало током руско-турских преговора; уз то, садржај аутономних права практично није конкретизован. Поменуте су само аналогije (Јонска република и нека „друга места“ у Османском царству, која су већ имала привилегије у управи). Тачне услове аутономије

³¹ Одговарајућу наредбу издао је 31. марта 1811. М. И. Кутузов, главнокомандујући Молдавске армије. Видети детаљније: М. В. Белов, *У истоков*, 342–343.

³² Тај фрагмент недостаје у књизи В. А. Уљяницког. Уп: РГВИА. Ф. 439 (ВУА). Д. 394. Ч. 5. Л. 97.

³³ *Первое сербское восстание*, кн. 2, Москва 1983, № 234, 238.

³⁴ *ВПР*, сер. 1, т. 6, Государственное издательство политической литературы, Москва 1962, № 164, 409–410, 414.

требало је касније одредити на одвојеним српско-турским преговорима, без руског учешћа. Такав сценарио као да је продужавао претходну линију признавања унутрашњег суверенитета српског народа, мада је укидао војне полуге у његовој заштити. Уосталом, уговор није одређивао конкретне рокове ни редослед предвиђених мера, због чега су се руске дипломате надале да ће темпо демилитаризације Срба бити везан за ток преговора и успехе у политичким договорима, односно да ће војни суверенитет бити замењен административним.

Тактика отезања преговора са српске стране показала се у крајњем исходу погрешна,³⁵ а Први српски устанак завршио је поразом устаника. Али је управо тај VIII члан Букурешког уговора о миру постао основ касније борбе за правно признавање српске аутономне кнежевине у границама из 1812. године. Идеју о одбрани тих граница сугерисао је у Цариграду Г. А. Строганов новом српском вођи Милошу Обреновићу.³⁶ Искуство пораза Првог српског устанка и слаба легитимност фактичке аутономије после победе Другог устанка 1815. године захтевали су мешање руске дипломатије у њено детаљно дефинисање.

³⁵ В. П. Грачев, *Сербский вопрос на переговорах 1812 года между Россией и Турцией о заключении Бухарестского мира*, Славяноведение, № 1 (2001) 3–17; *исти*, *Бухарестский мир 1812 г. и сербский вопрос*, Славяне и Россия. К 110-летию со дня рождения С. А. Никитина, ТЕЗАУРУС, Москва 2013, 437–488. М. В. Белов, *Статья VIII Бухарестского мира и проект „адриатической экспедиции“ 1812 г. (заметки о постсоветской историографии)*, Из истории Сербии и русско-сербских связей. 1812–1912–2012, Отв. ред. К. В. Никифоров, Институт славяноведения РАН, Москва 2014, 80–91.

³⁶ Е. П. Кудрявцева, *Российский дипломат Г. А. Строганов (1770–1857)*, Новая и новейшая история, № 4 (1993) 153–165.

Михаил В. БЕЛОВ

СПЕЦИФИКА РАННЕГО ЭТАПА В СТАНОВЛЕНИИ НОВОЙ СЕРБСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ И РОЛЬ РОССИИ

Резюме

Сербская государственность Нового времени рождалась в огне вооруженного противостояния. Поэтому оценка специфики этого раннего этапа зависит от понимания генезиса национально-освободительной борьбы 1804–1815 гг. Подчиняясь идеологической моде, менялась интерпретация предпосылок, движущих сил и характера Сербской революции. Однако неизменно преобладала ее изоляция от имперского контекста. Альтернатива видится в трактовке начала Первого сербского восстания как локального проявления общеимперского конфликта вокруг реформ «низами-джедид» — первой попытки преодоления структурного кризиса и модернизации Турции (В.П. Грачев). Именно такой подход, выходящий за пределы национального нарратива, разрабатывается в исследованиях последних лет под влиянием «новой глобальной истории».

Неудачи имперских реформаторов, необходимость рассчитывать прежде всего на собственные силы, помощь соплеменников из Габсбургской монархии (а затем и поддержка России) во второй половине 1805 г. вывели борьбу сербов Белградского пашалыка на самостоятельную траекторию. Тогда же было положено начало созданию основ повстанческой государственности, что, однако, вызвало затруднения. На протяжении долгого времени предводители движения воспроизводили битву за ресурсы (турецкая собственность, контроль над трансграничной торговлей и т.д.), которую вели военизированные клики предповстанческой эпохи. Эта борьба увенчалась победой Карагеоргия и «белградской группировки» старейшин в 1811 г.

С началом русско-турецкой войны 1806–1812 гг. Россия способствовала радикализации целей повстанцев, выдвинувших требование независимой Сербии. До 1808 г. русские чиновники были вовлечены в планирование государственного строительства, а затем Александр I, отказавшись от вмешательства во внутренние дела Сербии, фактически признал ее суверенитет и санкционировал правомочность непосредственных межправительственных контактов. Однако эти отношения напрямую зависели от успеха военных действий против Турции, взаимоотношений с другими великими державами и, прежде всего, от противоборства с

наполеоновской Францией. Статья VIII Бухарестского мирного договора 1812 г., подписанного накануне «русской кампании» Наполеона, юридически закрепила права сербов на самостоятельное внутреннее управление, но существенно отступала назад от модели «полной автономии», характерной еще для начала восстания.

Ключевые слова: Первое сербское восстание, кризис Османской империи, балканская политика России.

Mikhail Belov

**SPECIFICITY OF THE EARLY STAGE IN THE FORMATION
OF THE NEW SERBIAN STATEHOOD AND THE ROLE OF RUSSIA**

Summary

Serbian statehood of Modern Age was born in the fire of armed confrontation so the evaluation of the specifics of this early stage depends on an understanding of the genesis of the national liberation struggle in 1804–1815. Following the ideological fashion, the interpretation of the prerequisites, driving forces and character of the Serbian revolution was constantly changing. However, its isolation from the imperial context invariably prevailed. The alternative is seen in the treatment of the beginning of the First Serbian Uprising as a local manifestation of the all-imperial conflict around the reforms by the Nizami-Jedid, the first attempt to overcome the structural crisis and the modernization of Turkey (V. P. Grachev). It is this approach, which goes beyond the limits of the national narrative, that has been developed in recent years' studies under the influence of the "new global history".

The failures of the imperial reformers, the need to rely primarily on their own strength, the assistance of fellow tribesmen from the Habsburg monarchy (and then Russia's support) in the second half of 1805 led the Serbs of Belgrade Pashalyk to an independent trajectory. At the same time the foundations of the rebel statehood were laid, but it caused difficulties. For a long time the leaders of the movement reproduced the battle for resources (Turkish property, control over cross-border trade, etc.), which were conducted by militarized cliques of the pre-insurrection era. This struggle was crowned with the victory of Karageorge and the "Belgrade grouping" of the elders in 1811.

With the outbreak of the Russo-Turkish War (1806–1812) Russia contributed to the radicalization of the goals of the rebels, who put forward the demand of independent Serbia. Until 1808 Russian officials were involved in the planning of state construction, and then Alexander I refused to interfere in the internal affairs of Serbia. So in fact he recognized its sovereignty and authorized the legitimacy of direct intergovernmental contacts. However, these relations directly depended on the success of military operations against Turkey, relations with other great powers and, above all, on the confrontation with Napoleonic France. Article VIII of the Bucharest Peace Treaty of 1812,

signed on the eve of the “Russian campaign” of Napoleon, legally enshrined the right of the Serbs to independent internal management, but significantly departed from the model of “full autonomy” which was inherent in the beginning of the uprising.

Keywords: First Serbian uprising, crisis of the Ottoman Empire, Russia’s Balkan policy.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ

КАРАЂОРЂЕВ ПРОТОКОЛ ИЗ 1816–1817. ГОДИНЕ И ВОЖДОВА АКТИВНОСТ У ПЕТРОГРАДУ*

Апстракт: У раду је анализиран пут Карађорђевог протокола из 1816/17. године као историјског извора. Утврђено је да је Протокол писао Карађорђевић писар Лазар Теодоровић. Из Русије у Србију донет је средином 19. века, али није познато на који начин. Протокол је тридесетих година 20. века пронашао историчар Драгослав Страњаковић, а јавности је постао доступан у некритички приређеној збирци докумената крајем истог столећа. Акта преписана у Протокол Карађорђе је упућивао руским званичницима и тематски се могу поделити на три целине. Део докумената се односи на вождова владарска права, други део тиче се пресељења српских емиграната из Бесарабије у друге крајеве Русије и трећи део су молбе за новчану помоћ које је Карађорђе током боравка у руској престоници упућивао руским званичницима. У закључку је истакнуто да је Протокол важан извор за осветљавање вождове јавне делатности у Петрограду 1816. године и да је неопходно приредити његово критичко издање.

Кључне речи: Протокол, Карађорђе, Петроград, Драгослав Страњаковић, Лазар Теодоровић, Александар I.

Карађорђевићев протокол из 1816/17. године је важан историјски извор који је похрањен у Архиву САНУ у Београду, у заоставштини историчара Драгослава Страњаковића (1901–1966).¹ Важност Протокола тим је већа када се зна да је сачувано мало извора српског порекла за историју Првог српског устанка и вожда Карађорђа, међу којима се издваја Карађорђевићев

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицају и искушења европске модерне* (Ев. бр. 177031).

¹ Архив САНУ у Београду (даље: АСАНУ), фонд Драгослава Страњаковића, 14556/34.

деловодни протокол из 1812/13. године.² У Протоколу из 1816/17. године преписана су *in extenso* писама која је вожд за време боравка у Петрограду (мај 1816 – јануар 1817) упућивао руским званичницима и појединим српским емигрантима. Треба напоменути да у Протокол нису уписана сва вождова акта настала у то време. Тако, на пример, нема *Карађорђевог известија о Србији и последњим догађајима српског (новијег) доба као и о првим затим следујућим* које је упутио цару Александру I 4/16. маја 1816. године који је написао Лазар Теодоровић (1781–1846).³

Анализом рукописа утврдили смо да је Протокол писан Теодоровићом руком, јер је добро познато да су он и Јанићије Ђурић све време са Карађорђем боравили у Петрограду.⁴ Александар Ђурић, син Јанићијев,

² *Дѣловодный протоколъ одъ 1812. Мая 21. до 1813. Августа 5. Кара-Ђорђа Петровића, врховногъ вожда и господара народа српскогъ*, прир. Исидор Стојановић, Београд 1848; *Деловодни протокол Карађорђа Петровића*, прир. М. Недељковић, предговор Р. Самарџић, Крагујевац 1988; Љ. Ненадовић, *Протоколъ писама протѣ Матиѣ Ненадовића о ратовану крај Дрине 1811, 1812 и 1813 год*, Београд 1861; *Протокол Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, Гласник СУД. Друго одељење, књ. I, 1868; *Протокол и Регистар Шабачког магистрата од 1808. до 1812. године*, прир. Р. Ј. Поповић, Београд 2010; М. Вукићевић, *Деловодни протокол писама Петра Тодоровића-Добрњца српског војводе из Првог устанка*, Споменик СКА 37 (1900) 97–127; М. Радевић, *Одломак Деловодног протокола Јакова Ненадовића из 1807. године*, Гласник Међуопштинског историјског архива у Вањеву, 26–27 (1992) 5–20.

³ Документ се чува у Архиву САНУ у Београду, Историјска збирка, 646. На основу рукописа, али и исказа Александра Ђурића, сина Карађорђевог секретара Јанићија Ђурића, аутор Извештаја је Лазар Теодоровић (Гласник Друштва српске словесности IV (1852) 152–184; В. Б. Савић, *Карађорђе документи*, III, 1813–1817, Горњи Милановац 1988, 1423–1436.

⁴ Лазар Теодоровић је рођен у Шабачкој нахији 1781. Описменио се у манастиру Каони, а школовање је наставио у гимназији у Сремским Карловцима 1798/9. После две године проведених у Карловцима, уписао је студије у Сегедину. Школска спрема и знање латинског, немачког и руског језика определило је његову каријеру. У време Првог српског устанка био је најпре писар Јакова Ненадовића, а потом на различитим дужностима у Шабачкој нахији: писар војводе Луке Лазаревића и Шабачког магистрата. После слома Првог српског устанка обрео се у Аустрији. Са Карађорђем и осталим устаничким војводама прешао је крајем 1814. године у Русију, одакле се у Србију вратио 1819. године. Кнез Милош га је примио у службу као писара. Због знања страних језика, постао је кнежев изасланик у различитим дипломатским мисијама. Од 1827. до 1833. био је члан шесте и седме депутације у Цариграду. После повратка именован је за члана Великог суда, а од 1834. до 1835. године министар је просвете, па командант Подринско-савске команде (1835–1837). Као члан Савета устројеног према Уставу из 1838. године, и противник кнеза Милоша и династије Обреновић започео је опозиционо деловање, због чега је једно време остао без службе. После династичког преврата 1842. године поново је постављен за члана Савета. За капућехају српске Агенције у Цариграду именован је октобра 1843. године и на тој дужности остао је до

маја 1851. године поклонио је Друштву српске словесности три свеске мемоарских белешки свог оца као и поменути извештај „о стању Србије који је поднео руском двору бивши представник у Цариграду, покојни Лазар Теодоровић“.⁵ Из овог може се закључити да су Протокол из Русије у Србију у четвртој деценији 19. века донели припадници српске емиграције, можда и сами Карађорђеви потомци.⁶

Протокол има 140 листова. Исписан је 41 лист на којима су преписи 45 аката од протоколарног броја 16 до протоколарног броја 51. Уз поједина акта налазе се прилози, уз нека нису уписани протоколарни бројеви и због тога је већи број писама од протоколарних бројева. Прво писмо у Протоколу вожд је упутио грофу Карлу Васиљевићу Неселродеу 24. априла/6. маја 1816. године, а последње управнику Бесарабије Алексеју Николајевичу Бахметијеву 11/23. марта 1817. године.

Протокол је, није познато како, пронашао Страњаковић. „Непосредно пред Други светски рат дошли смо до већег броја писама на руском језику из доба Карађорђевог боравка у Петрограду 1816–1817. године и преписали их. Она досада нису нигде објављена“.⁷ Страњаковић је сасвим извесно у рукама имао Протокол пре 1938. године када је публиковао Карађорђевоу биографију.⁸ Такође, намеравао је да приреди критичко издање Протокола, али су га ратне прилике 1941. године омеле у намери.⁹ У божићном броју „Политике“ 1941. године публиковао је до

смрти 1/13. фебруара 1846. године (М. Ђ. Милићевић, *Поменик знаменитих људи у српскога народа новијег доба*, Београд 1888, 715–716; Р. Ј. Поповић, С. Катић, М. Прцовић, *Српски гробови у цркви Свете Параскеве у истанбулском кварту Хаској*, *Историјски часопис LXI* (2012) 175–176.

⁵ С. Илић, М. Станић, *Водич кроз архив Друштва српске словесности (1842, 1845–1864. године)*, Београд 1999, 97; Спис Јанићија Ђурића објављен је први пут у *Гласнику ДСС 4* (1852) 75–151.


⁶ Потомци Јанићија Ђурића из незнања и немара запалили су његову богату писану оставштину из Првог српског устанка 1897. године (М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842. године*, I, Београд 1901, XXIII).

⁷ Д. Страњаковић, *Нови подаци за историју устанка*, *Стопедесетогодишњица устанка у Србији 1804–1954*, Београд 1954, 25.

⁸ Д. Страњаковић, *Карађорђе*, Београд 1938, 67–68. Страњаковић пише да је на Карађорђево одлуку да се врати у Србију „много утицао и позив његовог кума Вујице Вулићевића да се што пре врати у Србију, где га народ с нестрпељивом очекује“. Наводи да је у Петроград Карађорђе дошао крајем априла 1816. године, те да га је руски цар примио два пута: 12. новембра и 31. децембра, те да је 1. јануара 1817. присуствовао дворском балу. Наведени датуми по јулијанском календару уписани су у Протокол.

⁹ У Страњаковићевој заоставштини поред аутографа Протокола чува се колационирани препис (АСАНУ, 14556/34).

8558/1



Олегозороди' Ташкозери, и Бразае Кезре васо,
Зорзасозоритсе!

Лисерт при вама олегозодица шонсеј, наде се поур Ташкозери
шестерона Влозунс пашери, а франкијс отава 4 Кезерије, шонсеј
месе наде се об Ташкозери об леи шорзери брши, даки иу и саоде
саи саозило 4 Ташкозери вераванта зриване, даки шоре паше
при саи франкијс отава об Кезерије архивеи. Ала об дури,
саи шонсеј зривану, и об отава зриве отава зриве, поимиче
и об зриве да об зриване об Ташкозери об зриване шоре, да ке
зриване, да ке Ташкозери ассаманте сапоно зриване. Ала ке зриве
и речеи зриве зриве шорзери франкијс. Об зриве шоре
саозерије шорзери. зриве и сае даки шонсеј зриване
об отава франкијс шорзери, шонсеј об зриве шонсеј, а ке
да ке шонсеј об шорзери об зриве зриве, зриве да об зриве шонсеј
шонсеј, и ке кеи шорзери об зриве. А ке, наде се 4 шорзери шонсеј,
зриве речеи зриве Ташкозери шорзери и сае об месе да
шонсеј шонсеј зриве шорзери шорзери да ке об зриве шонсеј шонсеј
шорзери зриве. Ке ке шонсеј, да ке кеи шорзери шонсеј, а ке ке
поур Ташкозери шонсеј, шонсеј шорзери, да ке кеи шорзери да
ота и зриве зриве шонсеј, ке кеи шорзери ке кеи шорзери,
ке кеи шонсеј, ке кеи шорзери да ке кеи шонсеј шонсеј шонсеј
зриве 4 зриве и 26 ф, ке кеи шорзери ке кеи шорзери шорзери
шонсеј отава франкијс. Ке кеи шонсеј зриве шонсеј
а ке кеи шонсеј зриве, да ке кеи шонсеј об зриване

Писмо Л. Теодоровића В. Поповићу, Крагујевац 25. јун 1820. (А САНУ, Београд)

14556/34
Месср Апрель. 1816 год

16 24: Граору Невсероди писано г. Петербургу.
Святиславини Граоръ
Милостивн Государь.

Прислано +
Почувствъ отъ Государя Императора Свѣтлейшаго
свѣтлейшаго Ваше Свѣтлости поволение прѣдъ
въ Стану прѣдѣлѣт мнѣмъ водпретастствованъ
отъ поавдннѣ, и мѣтв удвоителѣ мнѣмъ ома
ритъ Васъ Владъ милости омаданноя Сербскоя
Нарду и мѣт. Мнѣт кувстаца себѣ лучше первѣ
доагоав поставленъ попорѣтѣе проситъ Ваше
тсвѣство наднаитъ мнѣт Васъ, погдѣ мнѣт морт
дѣтв Васъ, на нѣ уа того и тоди отданъ Васъ
зетно дварннѣ и дѣво кувстацелнѣ омаданноя
танъ и мѣт того и тоди омачнѣтѣ се оупотрнѣ
стоятсвѣтнѣмъ отнѣсярнѣмъ до Сербскоя Нарда.
Вестъ мнѣт прѣдѣт въ совершеннѣмъ вѣсокотнѣ
нѣмъ и дуврѣннѣмъ преданостѣмъ
М. Государь
Ваше Свѣтлости
попорѣтнѣмъ Сурго
верновнѣмъ Сербскѣмъ Вождѣ
Георгѣ Петровнѣ Сербнѣ

Архив САНУ БЕОГРАД

На се почувствъ отъ мѣт подѣ 24 Априлѣ 1816.

Страница из Карађорђевог Протокола из 1816–1817. године (А САНУ, Београд)

тада јавности непознато писмо Вујице Вулићевића Карађорђу од 2/14. марта 1816. године, наводећи да је то писмо, као и писмо Луке Лазаревића војду од 31. марта/12. априла 1816. године јасно доказују да су обојица бивших војвода, свако из свог интереса, подстицали војда да се врати у Србију.¹⁰ Страњаковић се писмима из Протокола вратио 1954. године. У чланку „Нови подаци за историју српског устанка“ описао је укратко Карађорђево боравак у емиграцији, а нарочито, на основу Протокола, вождову активност у Петрограду 1816. године. Страњаковић је тада објавио писма која су у Протоколу заведена под редним бројем 35 и то: Карађорђево писмо цару Александру I 4/16. јула 1816. године, уз које је приложени списак старешина у Србији, те горе поменути писма Вујице Вулићевића и Луке Лазаревића Карађорђу.¹¹ Коначно, Страњаковић наводи да је написао „већу студију Карађорђе у Петрограду 1816–1817. године“, али је нема у публикованим радовима и рукописној заоставштини.¹²

Део Страњаковићеве заоставштине у којој се налазио Протокол примљен је у Архив Српске академије наука и уметности 1986. године.¹³ Велибор Берко Савић је две године касније, пре архивистичке обраде, писма из Протокола 1816/17. године публиковао у збирци докумената „Карађорђе“. Иако је акта писана на руском језику превео на српски језик и пропратио објашњењима, једина мањкавост Савићевог приређивачког

¹⁰ Д. Страњаковић, *Карађорђево повратак из Русије у Србију 1817. Писмо Вујице Вулићевића Карађорђу из 1816*, Политика, год. XXXVIII, бр. 11710 (6–9. јануар 1941), Додатак божићном броју, 4. Лука Лазаревић је међу првима посредно известио Милоша Обреновића о Карађорђевој одласку у Србију (Л. Лазаревић – М. Герману 14/26. јун 1817, Архив Србије (даље: АС), Збирка Мите Петровића (даље: ЗМП), 580. То писмо не помиње М. Гавриловић у: *Милош Обреновић*, I, Београд 1908, 347–363. Војвода Лука Лазаревић је после Карађорђевој смрти потајно извештавао кнеза Милоша о стању међу српским емигрантима у Русији (АС, ЗМП, 802, 823, 842, 920).

¹¹ Д. Страњаковић, *Нови подаци*, 24–33.

¹² Д. Страњаковић, *нав. дело*, 25; Р. Љушић, *Библиографија радова Драгослава Страњаковића (1901–1966)*, Историјски гласник 1–2 (1978) 201–210; АСАНУ, 14556 (I део; II део); Народна библиотека Србије, Одељење Посебних фондова, Р 373, 845; Архив Србије, фонд Д. Страњаковића (несређена грађа).

¹³ Архив Српске академије наука и уметности је почетком 1986. године од наследника Драгослава Страњаковића откупио дванаест кутија архивске грађе, међу којом се налазио Протокол. Инвентарна књига Архива САНУ у Београду. Решење бр. 1978/9–25 од 13. јануара 1986. године. Историчар Јеремија Митровић је у листу „Политика“ 1986. године објавио чланак *Открића: Карађорђево деловодни протокол 1816/17. године – Нова светлост на војда* у којем је јавност обавестио да је Архив САНУ у Београду тих дана обогаћен већом збирком документа за историју 19. века, међу којима је као највреднији навео поменути Протокол (*Политика*, бр. 26028 (22. март 1986) 10–11).

рада је што је то нарушен принцип провинијенције, пошто је акта раздвојио и хронолошки уредио.¹⁴

Нема сумње да је Протокол из 1816/17. године важан историјски извор за разумевање Карађорђево јавне делатности у руској престоници, будући да се у српској историографији од средине 19. до средине 20. века о томе мало знало. Исидор Стојановић (1809–1848), професор Лицеја који је међу првима намеравао да напише вождову биографију, није располагао подацима о „бављењу и дејствовању господара Ђорђа у Цесарији и Русији после његовог преласка из Србије 1813. године“.¹⁵ Баталакина историја Првог српског устанка завршава се 1812. годином, а Вукићевићева биографија војводе Карађорђа 1807. годином.¹⁶ На почетку 20. века, резултате дотадашњих историографских истраживања и нова сазнања до којих је сам дошао сажео је Михаило Гавриловић. Он пише да је Карађорђе у мају 1816. године, пошто је добио новчану помоћ руске владе, дошао у Петроград са Младеном Миловановићем, Михаилом Новаковићем Чардаклијом, Антонијем Пљакићем, Лазаром Теодоровићем.¹⁷ Позива се на Карађорђево „известије“ од 4/16. маја 1816. године и о вождовом раду у Петрограду пише на основу писма кнез Милошевих повереника Михаила Германа и Леонтија Ламбровића. Гавриловићу је посредно познато писмо Вујице Вулићевића Карађорђу из марта 1816. године и сматра га кључним у вождовој одлуци да се врати у земљу.¹⁸ Једном речи, о вождовој активности у руској престоници 1816. године у српској историографији до средине 20. века писало се на основу извора

¹⁴ В. Б. Савић, *нав. дело*, 1410–1499.

¹⁵ Д. Страњаковић, *План Исидора Стојановића за писање монографије о Карађорђу Петровићу*, ЈИЧ III (1937) 292–294; И. Стојановић пише о Карађорђевој смрти у: *Преодница свеобште историје света*, Београд 1844, 119–140. У српској историографији 19. века мотив Карађорђевог доласка у Србију или није објашњаван, или је приписиван утицају хетериста. Д. Давидовић, *Историја народа српског*, Београд 1848, 121; Н. Крстић, *Историја српског народа*, Београд 1866, 180–181; С. Станојевић, *Историја српског народа*, Београд 1910; исти, *Историја Југословена (Срба, Хрвата, Словенаца)*, Београд 1930, 82–83. Изузетак је донекле Данило Медаковић, који, иако обреновићевски настројен, сматра да је Карађорђа „своја земља, свој народ и своја власт тад у отечество његово повукло“ (*Повесница српског народа од најстарији времена до године 1850*, III, Нови Сад 1852, 141–145).

¹⁶ М. Вукићевић, *Карађорђе*, I–II, Београд 1907; 1912; В. Ђоровић, *Карађорђе и Први српски устанак*, Београд 1937, 51–57.

¹⁷ Михаило Гавриловић не наводи да је у Петрограду био Јанићије Ђурић.

¹⁸ „Најзад Карађорђе је био извештен да би му народ опет пружио руку и поверио своју судбину. У току 1816. Вујица Вулићевић му је писао писма у овоме смислу“ (М. Гавриловић, *нав. дело*, 349; 331).

другог реда. Страњаковићеви радови и Савићева публикација омогућили су Радошу Љушићу, писцу најпотпуније Карађорђевог биографије, да крајем 20. века пружи аналитичан и сликовит приказ Карађорђевог боравака у Петрограду.¹⁹

Међутим, доскора је било непознато да је Карађорђевог протокол из 1816/17. средином 19. века као извор користио Лазар Арсенијевић Баталака (1795–1869). Синовац проте Атанасија Антонијевића који је заклео устанике у Орашцу 1804. године, Баталака је за време Првог српског устанка похађао Велику школу у Београду. После слома Устанка пребегао је у Срем, а годину дана касније, са осталим српским емигрантима, преселио се у Бесарабију. У Русији је боравио до 1827. године када се вратио у Србију, где је обављао разне чиновничке дужности. За време прве владе кнеза Милоша писар Кнежеве канцеларије, судски писар и члан судских већа, а за уставобранитељске владавине члан Савета, министар просвете (1848/49; 1852–1855) и привремени капућехаја у Цариграду (1846/47).²⁰ Поред чиновничких дужности, Баталака је сматрао за своју обавезу да напише историју Првог српског устанка. За живота је основао фонд за штампање списа, захваљујући којем је постхумно штампана *Историја српског устанка*.²¹ У Баталакиној рукописној заоставштини у Архиву САНУ налази се спис који је својеврсна допуна публиковане *Историје* и значајан прилог за Карађорђевог биографију и који је у целости објављен тек 2004. године.²² Као савременик и очевидац, будући да се око две године налазио у непосредном вождовом окружењу у Хотину, Баталака је у поменутом спису оставио, између осталог, вредно сведочанство о српској емиграцији у Русији, Карађорђевог животу у Хотину и бораваку у Петрограду. Као обавештени и заинтересовани савременик, Баталака се у поменутом спису за своје тврдње позивао на писане изворе. Опис Карађорђевог боравака у Петрограду поткрепио је документима из Протокола, што је лако закључити јер је у тексту наводио адресате и број под којим је акт уписан у Протоколу. Уз то, у препису је приложио

¹⁹ Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, I, Смедеревска Паланка 1993; II, Београд 1995; 2000²; 2005³.

²⁰ М. Ђ. Милићевић, *нав. дело*, 31.

²¹ Л. А. Баталака, *Историја српског устанка*, I–II, Београд 1898; 1899.

²² Баталакин рукопис се чува у Архиву САНУ, Историјска збирка 7130–9. Делове тог рукописа публиковао је В. Б. Савић, *нав. дело*, 1630–1660; Л. А. Баталака, *Живот и прикљученија Карађорђа. О животу, својствима душевним и тјелесним и прикљученијама Ђорђа Петровића Црног Ђорђа (Кара Ђорђа)*, прир. Р. Ј. Поповић, Београд 2004.

петанестак Карађорђевић писама из Протокола.²³ Позивајући се на Карађорђево писмо Каподистрији од 8/20. августа 1816. године (N° 41) у којем моли да га посети заједно са Марком Ивелићем, Баталака пише: „Јели Каподистрија, у овом случају, уважио молбу Карађорђевићу да му са грофом Ивелићем дође, то дознати нисам могао, јер су ови документи мени дошли до руке после смрти и Јанићијевића (1850. – прим. Р. П) и Лазе Теодоровића (1846. – прим. Р. П), који би о томе што могли показати.“²⁴ Према томе, Карађорђево протокол из 1816/17. године први је као историјски извор у свом раду користио Баталака.

У руској историографији постоји неколико вредних прилога о српској емиграцији у Русији, од којих се свеобухватношћу издваја чланак П. О. Морозова, публикован крајем 19. века.²⁵ Морозов је користио богату архиву Министарства државних добара (раније Департмана државне привреде и јавних грађевина). После слома Првог српског устанка, пише Морозов, велики број Срба пребегао је у Аустрију. У време опште пометње услед страховитог пораза, двојица српских старешина, Благоје Миленковић и Милосав Трифуновић, поднели су молбу цару Александру I у Франкуфрту на Мајни, где се тада цар налазио, да се избеглим српским породицама у Аустрији омогући пресељење у Русију. Цар се сагласио с предлогом, а за будуће колонисте предвиђене су олакшице које су већ давале насељеницима у јужним крајевима Царства. Херсонском

²³ Карађорђе – грофу Неселродеу, С. Петербург, 24. април 1816 (N° 16); Карађорђе – министру Козодављевићу, С. Петербург, 9. мај 1816 (N° 21); Карађорђе – грофу Неселродеу, С. Петербург, 14. мај 1816 (N° 23); Карађорђе – министру Козодављевићу, С. Петербург, 14. мај 1816 (N° 24); Карађорђе – секретару Министарства унутрашњих дела Џунковском, С. Петербург, 10. јун 1816 (N° 31); Карађорђе – руском цару Александру I, С. Петербург, 4. јул 1816 (N° 35); Карађорђе – грофу Каподистрији, С. Петербург 8. август 1816 (N° 41); Карађорђе – кнезу Голицину, С. Петербург 4. јул 1816 (N° 36); исти – истом, 23. август 1816 (N° 42); Карађорђе – грофу Неселродеу, С. Петербург 23. август 1816 (N° 43); Карађорђе – грофу Каподистрији, 4. август 1816 (N° 39), Карађорђе – цару Александру, 4. август 1816 (нема протокларног броја); Карађорђе – Каподистрији, 22. октобар 1816 (N° 46); Карађорђе – управнику Бесарбије Бахметјевићу, Хотин, 22. јануар 1817 (нема протокларног броја); Карађорђе – управнику Бахметјевићу, Хотин, 10. фебруар 1817 (нема протокларног броја); исти – истом, Хотин 11. март 1817 (нема протокларног броја) у: Л. А. Баталака, *нав. дело*, 97–129.

²⁴ Л. А. Баталака, *Живот и прикуљченија*, 79.

²⁵ П. О. Морозов, *Кара Георгий и сербские эмигранты в России 1814–1830 года*, Исторические материалы из Архива Министарства государственных имуществ, I, Санкт Петербург 1891, 108–136; А. Бажова, *Карагеоргиј в России*, Југословенске земље и Русија за време Првог српског устанка 1804–1813, Београд 1983, 293–306; М. В. Белов, *Сербске емигранты в Бессарабии, Милош Обренович и Россия*, Српска револуција и обнова државности Србије. Двеста година од Другог српског устанка, Београд 2016, 73–87.

губерантору је наложено да цареву заповест спроведе у дело. Међутим, на путу реализације те одлуке појавиле су се бројне препреке. Нико од Срба и Руса није знао тачан број српских породица спремних да се настане у Русију. Уместо у Новорусију, Срби су од почетка, због близине Србије, хтели настањење у Бесарабију, а поставило се и питање и њиховог статуса. Да ли ће им се доделити повластице предвиђене и за друге колонисте, или ће имати повлашћени статус војника граничара.²⁶ Бечки двор, обавештен о намери Русије да Србима дозволи насељавање у Бесарабији, јасно је ставио до знања руском посланику Штаклебергу и руској влади, да је неприхватљиво са становишта очувања добрих односа са Портом, да српски емигранти буду у близини њених граница, већ их треба разместити у унутрашњост Руског царства. Сви ти проблеми су се појавили још док емигранти нису стигли у Русију. У септембру и октобру 1814. године мање од хиљаду Срба емиграната, укључујући Карађорђа и његову породицу, доселило се у Хотин, у Бесарабији. На представку министра унутрашњих дела Осипа Павловича Козодављева, Комитет министара је из државне благајне за издржавање досељених Срба издвојио тридесет хиљада рубаља.²⁷ На предлог министра иностраних дела, Неселродеа истакнутим српским старешинама одређена је за 1815. годишња новчана помоћ.²⁸ Решењем Комитета министара 20. јуна/2. јула 1815. године одлучено је да се Срби досељени у Бесарабију населе у Новорусију. Управник Бесарабије Иван Маркович Хартинг требало је, поступајући по том наређењу, да извиди да ли Срби желе да се у Новорусији настане као војници или колонисти. Уколико би се одлучили за војни статус, Срби би били укључени у Бугску војску, у другом случају, као колонисти били би настањени у Херсонску или Тавичерску губернију.²⁹ Одлука руске владе није спроведена до краја. У другој половини 1815. године мањи део Срба пристао је да се насели у нешто удаљенију варош Табак у Бесарабији, док се већина емиграната изјаснила против исељавања у унутрашњост Русије.³⁰ Почетком 1816. године, због одбијања да се повинују одлуци руских власти у вези пресељења у Новорусију, Србима је ускраћена новчана помоћ. У очају,

²⁶ П. О. Морозов, *нав. дело*, 111–113.

²⁷ *Исто*, 116; М. Белов, *нав. дело*, 76.

²⁸ Карађорђу 10.000 рубаља, митрополиту Леонтију 4.000 рубаља, Младену Миловановићу и Јакову Ненадовићу три хиљаде рубаља и тако даље (П. О. Морозов, *нав. дело*, 116).

²⁹ *Исто*, 117.

³⁰ *Исто*, 118–119.

српске старешине су управнику Бесарабије претиле самоубиством, уколико им се убрзо не определи издржавање. То је један од разлога због ког су поједини руски званичници Србе посматрали као нецивилизован, „азијски народ“, којим је тешко управљати.³¹ У Комитету министара, Неселроде се заложиио за продужење давања новчане помоћи, док је министар Козодављев стрепео да ће Срби, уколико им се не одреди статус, убудуће „живети на рачун Русије“. На крају, прихваћен је Неселродеов предлог и продужено је давање новчане помоћи, али руске власти нису одустале од одлуке да приволе Србе на пресељење у Новорусију.³²

Милош Обреновић, вожд Другог српског устанка, 1815. године преузео је власт у Србији, а емиграција у Бесарабији постала је „тек делић Србије на којој се још пружала Карађорђево власт“.³³ Упућивањем агента Михаила Германа у Русију почетком 1816. године, кнез Милош је руским званичницима јасно истакао своја суверена права, истовремено је настојао да сузбије Карађорђево утицај и спречи евентуални повратак емиграната у земљу. Герману су помагали ранији Карађорђеви противници Петар Добрњац и митрополит Леонтије.³⁴

Анализом садржаја аката Протокола из 1816/17. године издваја се питање Карађорђевих владарских права, односно, како се руска влада односила према њима.

Српска емиграција под Карађорђем у Русију је приспела после десетогодишњег ратовања са Турцима као национално самосвесна и мада у потпуности подређена и зависна од руске материјалне помоћи и политичке заштите, наступала је као уговорна страна, неспремна, док је Карађорђе био жив, да у потпуности испуни руске захтеве. Уговорни

³¹ Исто, 120.

³² Карађорђе у писму Хартингу 4/16. марта 1816. године одлучно одбија исељење из Бесарабије: „Што се тиче пресељења у Новоруски крај, ни ја ни остали Срби нећемо да знамо, зато што ми овде желимо да чекамо на обећање у коме је најмилијивији Господар казао, да Србију неће заборавити, но да ће је ослободити и нас у милу отаџбину повратити. Друго, што очекујемо то је, да нам се врати наше имућство, ког су нам Немци одузели. А ако нам се ни један од двају чланака не испуни, то ћемо на последку, молити милост Монарха да нам бар дозволи живети тамо, где се коме свиди.“ Баталака пише да је сам саставио поменуто писмо по Карађорђевом и Миловановићем упутству и да је писмо прочитано пред збором. Јанићије Ђурић је потписао Карађорђа, али је тајно, како би га пред руским властима колико-толико заштитио, тајно дописао „Не од Карађорђа, а од Младена Миловановића сочињено и тако послао губернатору Бесарабије“ (П. Морозов, *нав. дело*, 121; Л. А. Баталака, *нав. дело*, 68–69; Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 2, Београд 2000, 193).

³³ М. Белов, *нав. дело*, 76.

³⁴ О томе опширније М. Гавриловић, *нав. дело*, 322–331.

однос Русије и устаничке Србије настао је за време руско-турског рата 1806–1812. године, у којем је успостављено ратно савезништво. Миром у Букурешту маја 1812. године Русија се повукла из рата са Османлијама. Осмом тачком мировног уговора Порта се обавезала на давање амнестије и аутономне унутрашње управе Србији. На Народној скупштини у августу 1812. године устаници су свечано прихватили одредбе Букурешког мировног уговора. Током вишемесечних преговора 1812/13. године устаници и Порта нису се договорили о испуњењу те уговорне обавезе. Још док су преговори трајали, Карађорђе је намеравао да се пресели у Русију. У марту 1813. године, дакле, шест месеци пре слома Првог српског устанка вожд се, према објављеним документима из руских архива, интересовао код руског дипломатског представника у Србији Теодора Ивановича Недобе за могућност настањивања у Русији и „то ако не са свим народом, а оно у крајњој мери са већим делом”. Секретар Министарства иностраних дела Јоанис Каподистрија с тим у вези писао је Барклају де Толију, главнокомандујућем руских снага у Немачкој јуна 1813. године да ће Турци без обзира на протесте руске дипломатије покренути војну акцију против устаника и да Русија због тога не може обнављати рат против Порте. Сматрао је, штавише, да би руска влада требало да помогне Србима приликом исељавања, јер ће се народ очајнички противити обнови турске власти.³⁵ После напуштања Србије у октобру 1813. године Карађорђе је остао доследан у одлуци да се настани у Русији, одбацивши могућност останка у Аустрији.³⁶ У поменутом Карађорђевом извештају руском цару 4/16. маја 1816. године који је саставио Лазар Теодоровић, истиче се да је гроф Марко Ивелић, руски изасланик у Србији 1812. године обећао у царево име да ће Русија, чим се ослободи Наполеона притећи у помоћ Србима.³⁷ У закључку истог писма изражава се нада да ће цар, ускоро ослободити Србију. Следеће Карађорђево писму цару Александру (у Протоколу № 35) 4/16. јула 1816. године писано је другим тоном. У њему нема ни трага критичког става према Русији, нити се помиње гроф Ивелић и наводна обећања која је у

³⁵ *Внешняя политика России XIX и начала XX века. Документы российского министерства иностранных дел, серия 1, том VII, Москва 1970, 739, 267–269; Р. Љушић, нав. дело, 2, 139.*

³⁶ А. Ивић, *Интернација Карађорђа и његових војвода у Штајерској од јануара до септембра 1814*, Нови живот 16 (1923) 348–355, 374–380.

³⁷ „Уверио нас је господин Граф у имја Государја да како се непријатељ из Росије очисти, перву помошћ Сербом дати, и обешћанија во исполненије привести буде Государ“ (*Карађорђево известије, Гласник ДСС IV (1852) 153; В. Б. Савић, нав. дело, 1423.*)

царево име саопшти устанничком вођству у лето 1812. године. Карађорђе је за пропаст Србије кривио Србе из Аустрије који су поступали по саветима Бечког двора и „вероломне Турке“ који нису хтели да испуне Осму тачку Букурешког уговора.³⁸ Истиче да неке старешине, попут Добрњца, желе да оспоре његово првенство, али да је он и даље вођа Срба: „Цару Господару, ја се и сада, Вашом милошћу, налазим у својству српског вође. Моја дела морају бити пред мојим сународницама као и пре“.³⁹ Карађорђе је уз то писмо приложио писма Вујице Вулићевића, помињано на почетку овог текста, од 2/14. марта 1816. године из села Рановца у Пожаревачкој нахији.⁴⁰ „Уверавам Вас од свачије стране, да и мало и велико, и сви до последњег, желе да Вас међу нама имају, осим двојице тројице чиновника“, писао је кум Вујица Карађорђу. У српској историографији тај документ се узима као кључан доказ за Карађорђево одлуку да се без знања руске владе и у спреси са хетеристима врати у Србију.⁴¹ Карађорђе је наивно веровао да је Вујичино писмо довољан аргумент за одлуку цара Александра којом му одобрава повратак у Србију. Против Карађорђевих планова активност је, видели смо, усмерио и кнез Милош. Што је још важније, Карађорђево повратак у Србију и нови

³⁸ Карађорђе је за слом Устанка прво оптуживао руског агента Недобу и митрополита Леонтија, аустријске Србе, руског изасланика Ивелића и самог цара Александра I. Други су, опет, оптуживали Карађорђа. Радош Љушић закључује: „Из ових неколико примера може се извући закључак да су учесници Устанка, међу њима и Карађорђе, олако окривљивали друге за устаннички пораз. Увек је неко други крив, као да је постала и остала национална особина“ (Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 2, 208).

³⁹ В. Б. Савић, *нав. дело*, 1465–1466; Д. Страњаковић, *Карађорђево повратак из Русије*; Р. Љушић, *нав. дело*, 202–203. У писму канцелару Неселродеу 14/26. маја 1816 (№ 23) Карађорђе је протестовао против доласка Добрњца и М. Германа у Петроград и оспоравао им легитимитет, тј. да они нису народни изасланици. „Али реч ових неколико људи није, и никако не може бити реч народа, којег сам ја у трајању од 10 година предводио (...) јер ја, као ослободилац отаџбине од турског јарма, за најсветији дуг сам одредио да се старам о њој, колико снаге у мени има, до последњег даха мојег...“ (В. Б. Савић, *нав. дело*, 1442).

⁴⁰ Страњаковић је погрешно навео да је Вулићевић писмо Карађорђу 2/14. марта 1816. године послао из Раковице, што се некритичким преузимањем одомаћило у историографској литератури. Објашење о томе видети у: Л. А. Баталака, *нав. дело*, 61.

⁴¹ Стефан Стефановић Тенка (1797–1865), председник Савета, подсетио је кнеза Александра Карађорђевића да је његов отац Јован Стефановић (1777–1817), војвода поречки 1816. године писао Карађорђу у Хотин: „Мој покојни отац због једног написаног писма из Србије Вашем блаженопочившем Отцу у години 1816. у Хотин, које писмо дочепавши Петар Добрњац послао га је к. Милошу, због чега је мој пок. отац 6 недеља у прангама (оковима – прим. Р. П) лежао у Пожаревцу, глобу платио и по кратком времену од јада умро“ (Д. Страњаковић, *Карађорђе*, 278).

устанак против Турака били су у супротности са тадашњим правцем руске спољне политике али и других европских сила, неспремних да евентуалним отварањем Источног питања наруше тек успостављену равнотежу снага.⁴²

О резервисаном ставу цара Александра I према Карађорђу речит је податак да је вожд на званичан пријем чекао седам и по месеци.⁴³ У Протоколу су акта у којима Карађорђе моли руске званичнике да му омогуће аудијенцију. Александра Николајевича Голицина министра народне просвете умољава 4/16. јула 1816. године да посредује у предавању извештаја цару Александру (N°36). Грофа Каподистрију 26. јула/7. августа 1816. да издејствује аудијенцију пре него што цар отпутује из престонице (N° 38), исту молбу поново прослеђује Каподистрији 4/16. августа 1816. године (N° 39) и самом цару Александру I (4/16. августа 1816). Карађорђа је уместо цара примио гроф Каподистрија око 8/20. августа 1816. (N° 41). С тим у вези је и писмо кнезу Голицину 23. августа/4. септембра у којем му Карађорђе захваљује на ангажовању да буде примљен код цара (N° 42). Везу између Голицина и Карађорђа одржавао је државни саветник Степан Андрејевич Санковски, који је Карађорђу помагао у састављању представки. Истог дана, дакле 23. августа/4. септембра 1816. године Карађорђе је државном секретару Неселродеу послао свој извештај цару од 4/16. јула, молећи да му га уручи (N° 43). Грофа Каподистрију поново моли 22. октобра/3. новембра 1816. да буде представљен цару (N° 46). Испод тог писма у Протоколу је написано: „Ове вечери јавио је генерал Константин Константинович Родофиникин господару Георгију да је цар дозволио да му се представи 12-ог [новембра] у 12 часова у подне, што се и догодило у пратњи поменутог господина Родофинкина. Цар је примио господара Карађорђа са наклоношћу у свом кабинету и са њим разговарао четврт часа“.⁴⁴ Руски

⁴² М. Гавриловић, *нав. дело*, 334–335.

⁴³ „Међутим, Карађорђе оставши у Петербургу само са Јанићијем и писаром Лазом Тодоровићем, чампо је као осуђеник и очекивао на дозвољење да може изићи пред цара, које му је тек у половини осмог месеца његовог тамо бављења учињено (Л. А. Баталака, *нав. дело*, 78). Карађорђе је 11/23. марта 1816. године кренуо из Бесарабије у Петроград (М. Белов, *нав. дело*, 78).

⁴⁴ С тим у вези важне су Теодоровићеве белешке о последњим данима Карађорђевог боравка у Петрограду. „31. децембра 1816. Господар Георгије Петровић Черни, био је други пут представљен Государју императору, обема царицама и његовом императорском височеству великом књазу Михаилу Павловичу и поздравио се са целом царском породицом; 1. јануара 1817. по царевој дозволи г. Георгије Петровић Черни је присуствовао прекрасном дворском маскенбалу, 2-ог, 3-ег и 4-ог опростио се са

двор је срдечно дочекао Карађорђа, али за њега, закључује историчарка Бажова, та посета није имала никакав политички значај. „Надежды на политическую поддержку, военную помощь, которые могли способствовать возвращению Карагеоргия в Сербию и на защиту повстанцев, подвергавшихся жестокой мести и порабощению, не было“.⁴⁵

Посебан сегмент аката уписаних у Протокол односи се на Карађорђево преписку са управницима Бесарапске области И. М. Хартигом и А. Н. Бахметјевим, те министром унутрашњих дела Козодављевим у вези пресељења српских емиграната из Бесарабије, што је један од разлога Карађорђевог доласка у Петроград.⁴⁶ Карађорђе је 9/21. маја 1816. године (№ 20) министра Козодављева обавестио шта је све преузео да поступи по наређењу руских власти да приволи сународнике на пресељење. Чиновници који су се налазили у Хотину и који су примали царску помоћ нису хтели да напуштају Карађорђа, они који нису примали помоћ желели су да се врате у Србију, док су Срби који су током 1815. године пристали да се иселе у Тумаровски срез и од којих је тражен нови премештај, такође одбили да се повинују наређењу. „Овај народ се преселио у Русију по позиву бившег агента у Србији државног саветника Недобе. Овај народ се одлучио да се пресели у Русију следећи мој пример. Не водећи о томе рачуна, Недоба је предао народ не мојој, већ митрополита Леонтија бризи, коме народ не верује много“.⁴⁷ Карађорђе је молио министра да се убудуће брине о Србима и предложио је да у Бесарабију пошаље своје чиновнике који би приволели Србе да поступе по наређењима царске владе.⁴⁸ Из Петрограда у Бесарабију са одобрењем министра Козодављева упућени су Карађорђево повереник Михаило Чардаклија и Атанасије Стојковић, бивши професор Харковског универзитета са посебним упутствима и писмима на емигранте у Хотину и Тумаровском срезу у којима су наведене предности пресељења у нове крајеве (№ 29, 30, 31, 32). Сам Карађорђе је пристао да се са породицом из Хотина пресели у удаљени Новомиргород, чему се противио пре доласка у Санкт Петербург. Ту одлуку је представио у писму цару 15/27. новембра 1816. године и у писму Каподистрији које му је послао пре

државним министрима и другим пријатељима, и спремио се на пут; 5. јануара у 3 часа после подне Георгије Петровић отпутовао је из С. Петербурга у Хотин; 17. јануара допутовао је Георгије Петровић Черни срећно у 12 часова у ноћ у Хотин“ (В. Б. Савић, *нав. дело*, 1492; А САНУ, 14556/34); Р. Љушић, *Вожд Карађорђе*, 2, Београд 2000, 199–208.

⁴⁵ А. Бажова, *нав. дело*, 299.

⁴⁶ Л. А. Баталака, *нав. дело*, 68–70.

⁴⁷ В. Б. Савић, *нав. дело*, 1438–1439.

⁴⁸ П. О. Морозов, *нав. дело*, 124.

14/26. децембра 1816. године, којег моли да се заузме код цара да му дозволи повратак породици у Хотин, потом, „и по својој жељи да се преселим у Новомиргород да живим.“⁴⁹ Међутим, пре доласка у Петроград, Карађорђе се одлучно супротстављао предлозима о пресељењу, а кад је приспео, опортуно је пристајао на њих и настојао да их испуни. Откуд таква промена у Карађорђевој понашању? Баталака то објашњава вождовом одлуком коју је донео у Петрограду о повратку у Србију. Пошто је дуго чекао на пријем код цара и плашећи се да га руске власти „силом своје власти, куд он не би рад био не спреме (...) и своје согласије обрекао, преселити се из Бесарабије у Новомиргород“.⁵⁰ Међутим, када се вратио у Хотин, Карађорђе је обавестио управника Бахметијева 10/22. фебруара 1817. године да не може да испуни обећање о пресељењу. Одлуку је образложио тиме да су се за време његовог одсуства „чиновници и остали народ“ одлучили за повратак у отаџбину. Јелена, супруга његова, такође је одлучно била против пресељења.⁵¹ У последњем уписаном акту у Протокол 11/23. марта 1817. године Карађорђе уверава управника Бахметијева да ће „објавити мојим чиновницима“ став руских власти око њиховог пресељења.⁵²

Значајан број аката у Протоколу открива нам прозаичну страну Карађорђевог вишемесечног пребивања у руској престоници. За долазак у Санкт Петербург њему је цар Александар I поконио 5.000 рубаља. Од Марка Ивелича позајмио је у мају и јуну по 1.000 рубаља (N° 18 и N° 25), које је убрзо вратио, што је забележено у Протоколу. Притешњен оскудицом, Карађорђе је министра унутрашњих дела Козодављева молио 1/13. јуна 1816. за позајмицу од 5.000 рубаља коју је примио 23. јуна/5. јула (N° 27). На крају посете, после молбе цару, било му је поклоњено још 10.000 рубаља (N° 50, 51). Када се саберу у Протоколу назначене новчане суме, Карађорђев боравак у Петрограду коштао је руску државну касу 20.000 рубаља.⁵³

⁴⁹ АСАНУ, 14556/34. Датум Карађорђевог писма Каподистрији у Протоколу није забележен. Теодоровић је испод тог акта забележио: „На ово је примљен одговор 14. овог месеца, у којем гроф Каподистрија извештава о најмилијствивијем поклону од 10 хиљада рубаља за исплату дугова учињених у Петрограду и за одлазак до Миргорода, и да се оде код његове високе екселенције г. Димитрија Александровича [Гурјева] ради подизања ове суме“ (В. Б. Савић, *нав. дело*, 1490); П. О. Морозов, *нав. дело*, 124

⁵⁰ Л. А. Баталака, *нав. дело*, 79.

⁵¹ АСАНУ, 14556/34; В. Б. Савић, *нав. дело*, 1496–1498.

⁵² АСАНУ, 14556/34; В. Б. Савић, *нав. дело*, 1499.

⁵³ Л. А. Баталака, *нав. дело*, 84.

Карађорђево Протокол из 1816/17. године пружа јединствен увид у Карађорђевој јавној активности у Петрограду, да дипломатски, у чему није био посебно вешт, поврати изгубљену отаџбину и власт. Русија, као велика и бирократизована сила, водила је рачуна о сопственим државним интересима. Карађорђевој породици и српску политичку емиграцију новчано је издржавала до 1830. године, када се највећи број српских емиграната вратио у Србију. Колико се из Протокола може судити о Карађорђевој званичној односу са највишим службеницима Руског царства, толико до даљег велом тајне остају обавијене његове везе са хетеристима. У сваком случају, пред српским историчарима је задатак да приреде критичко издање Карађорђевог протокола из 1816/17. године и да у руским архивима пронађу оригинална документа, која се у препису налазе у Протоколу.

Радомир Ј. ПОПОВИЧ

**ПРОТОКОЛ КАРАГЕОРГИЈА 1816–1817 ГГ.
И ДЕЈАТЕЛНОСТ ВОЈДЈА В ПЕТЕРБУРГЕ**

Резюме

Протокол писем Карагеоргија 1816 и 1817 гг. является важным историческим источником, который сохранился в наследии Драгослава Страняковича в Архиве САНУ в Белграде. Неизвестно как историк Странякович достал этот документ. Для исследователей он стал доступным в 2001 году. Речь идет о рукописной книге, состоящей из 140 листов, из которых 41 исписанный лист. Писарем Карагеоргија в 1816 г. и составителем Протокола был Лазар Теодорович (1781–1846), последующий политик и дипломат. В Протоколе *in extenso* вписаны акты, которые Карагеоргий с 24 апреля/6 мая 1816 по 11/23 марта 1817 года направлял русским официальным лицам (царю Александру I, Каподистрии, Нессельроде, Козодовлеву, Бахматиеву, Ивеличу) и соотечественникам. В работе указывается на значительность Протокола как исторического источника в Сербской историографии, ввиду того что до его открытия о пребывании Карагеоргија в Петербурге, за исключением работ историков Морозова и Гавриловича, не писали более подробно. Акты в протоколе 1816/1817 гг. можно разделить на три группы. Часть актов, направленных Карагеоргием русским официальным лицам, касалась его владетельных прав, часть относилась к вопросу о переселении сербских эмигрантов из Бесарабии в другие области России, и третья часть касалась заимствованных денег, получаемых Карагеоргием от русских властей во время пребывания в Петербурге. Перед сербскими историками стоит задача подготовить критическое издание Протокола Карагеоргија 1816–1817 гг. и отыскать в русских архивах оригинальные документы, списки которых уже находятся в Протоколе.

Ключевые слова: Протокол, Карагеоргий, Петербург, Драгослав Странякович, Лазар Теодорович, Александр I.

Radomir J. POPOVIĆ

**KARAĐORĐE'S PROTOCOL FROM 1816–1817
AND VOŽD'S ACTIVITY IN ST PETERSBURG**

Summary

Karađorđe's Protocol of letters from 1816 and 1817 is an important historical source kept in the legacy of Dragoslav Stranjaković in the Archive of the Serbian Academy of Sciences and Arts in Belgrade. It is not known how historian Stranjaković obtained the document. The Protocol became available to researchers in 2001. It is a manuscript with 140 sheets, of which 41 are written out. Karađorđe's scribe in 1816 and the writer of the Protocol was Lazar Teodorović (1781–1846), later a historian and diplomat. The acts that Karađorđe sent to Russian officials (emperor Alexander I, Kapodistrias, Nesselrode, Kozodovlev, Bahmatiev Ivelich) and compatriots from 24 April / 6 May 1816 to 11/23 March 1817 are written out in the Protocol *in extenso*. The paper points out the importance of the Protocol as a historical source in Serbian historiography as, until its revelation, there were no extensive writings about Karađorđe's stay in St Petersburg, apart from the works of historians Morozov and Gavrilović. The acts in the Protocol from 1816/17 may be grouped into three units. A part of the acts that Karađorđe sent to Russian officials concerned his ruler's rights, a part pertained to the relocation of Serbian emigrants from Bessarabia to other parts of Russia, and the third part related to monetary borrowings received by Karađorđe from Russian authorities during his stay in St Petersburg. The task set before Serbian historians is to prepare a critical edition of Karađorđe's Protocol from 1816/17 and to find in Russian archives original documents, whose transcripts are already contained in the Protocol.

Keywords: Protocol, Karađorđe, St Petersburg, Dragoslav Stranjaković, Lazar Teodorović, Alexander I.

Константин В. НИКИФОРОВ

О СРПСКОМ НАЦИОНАЛНОМ ПРОГРАМУ У 19. ВЕКУ У КОНТЕКСТУ РУСКО-СРПСКИХ ОДНОСА

Апстракт: Гарашанин је у свом програму „Начертаније“ покушао да се одмакне од традиционалне оријентације ка Русији. Одбацујући руску подршку, Гарашанин је у ствари умањивао могућност реализације националних задатака Срба. Русија својом антитурском политиком објективно је помагала процес ослобађања балканских народа. Укупно је било десет руско-турских ратова, а сваки од њих несумњиво приближавао ослобођење балканских народа, укључујући и Србе. У суштини одбацивање подршке Русије је била пољска идеја. Али није била тачна прогноза Гарашанина, који се под утицајем Заха и других пољских агената плашио поделе Турске између Аустрије и Русије по линији Видин–Солун. То би по мишљењу српског министра могло значити опраштање од сна о јакој српској држави. Ова теза (подела по линији Видин–Солун) која се среће у „Плану“ Заха, а затим преноси у „Начертаније“ Гарашанина и постоји у историографији није поткрепљена документованом грађом.

У Азијском одељењу министарства иностраних дела Русије, осећало се да утицај у Србији пада и постојало је незадовољство дипломатама и конзулима у Београду – како онима који су успели да те односе покваре (Г. В. Вашченко) тако и онима за чијег времена су они поправљени (В. К. Ливен, Г. И. Данилевски). Више је било оних који су успели да их покваре (Вашченку ћемо додати и Д. С. Љовшина и Ф. А. Туманског). Сем Вашченка, сви други су у Србији радили врло кратко. За једанаест година, од 1842. до 1853, сменило се пет генералних конзула. Уз то, двојица су морала хитно напустити место због здравља (Г. И. Данилевски, Д. С. Љовшин), један (Ф. А. Тумански) преминуо је током дипломатске мисије а још један (Н. Ј. Мухин) отишао је и не започевши свој посао, због избијања Кримског рата. У целини политика Русије у Србији пред Кримски рат завршила се крахом. Након Париског мира 1856. год., покровитељство Кнежевине Србије од стране Русије замењено је колективним покровитељством европских држава.

Кључне речи: „Начертаније“ Гарашанина, руско-српски односи, руски конзули.

Без обзира на то што је Кнежевина била у положају вазалне зависности од Османског царства, 40-их година 19. века она је почела водити самосталну спољну политику. Тачније, постојале су у исти мах две

политике: 1) званична, која је била свима видљива, а пре свега за покровитеља и сизерена, Русију и Турску, као и за Аустрију, Велику Британију и Француску, које су у Београду имале своје конзуле; и 2) тајна, повезана с дугорочним националним циљевима, а у коју је био упућен само одређени круг личности у српском врху.

Добро је познато, да се национална идеја или идеја о уједињењу српског народа у једну независну државу појавила још крајем 18. века, да је фигурирала у неким спољнополитичким плановима из времена српских устанака и није јењавала у доба прве владавине Милоша и Михаила Обреновића. Међутим, планови проширења Кнежевине подигли су се на виши степен у доба владавине уставобранитеља, што је нашло израз у састављању програма који је добио назив „Начертаније“ Илије Гарашанина и постао најважнији српски документ у новом веку. Овај документ одражавао је већ у довољној мери висок ниво развоја српске политичке мисли.

Активност српских државника спровођена тих година имала је огроман утицај на потоњи ток српске историје. Не само због тога што је Гарашанин, који се два пута налазио у врху српске власти, настојао да реализује идеје изложене у „Начертанију“, већ и због тога што су утицај на српску политику имале и интерпретације тог програма у балканским и европским престоницама. Тај посредни утицај „Начертанија“ показао се као битно трајнији од непосредног и осећа се до дан-данас.

* * *

У југословенској историографији није формирано заједничко гледиште на суштину концепције „Начертанија“ и – шире – у погледу ујединитељске политике. Да ли је она имала великосрпски или јужнословенски карактер? Или можда тај програм није ни великосрпски ни јужнословенски, већ напросто српски.¹

У југословенској историографији, такође, уобичајено се узимало да је долазак уставобранитеља на власт био обезбеђен подршком Османског царства.² Опажано је и да је српска влада тада спроводила прозападну спољну политику, усмерену на ограничење руског утицаја.³ Без обзира

¹ Р. Љушић, *Илија Гарашанин о српској државности*, Илија Гарашанин (1872–1874), Научни скупови, књ. LIV. Одељење историјских наука, књ. 16, Београд 1991, 151–152.

² В. Вучковић, *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд 1957, 30–31.

³ Д. Јанковић, *О политичким странкама у Србији XIX века*, Београд 1951, 88; R. Perović, *Око 'Načertanija' iz 1844. godine*, *Istorijski glasnik* 1 (1963) 92; М. Екмечић, *Српско-бугарски односи половицом XIX вијека (1844–1853)*, *Историјски часопис XXVII* (1980) 150.

на то, акценат се каткад стављао на безобзирно мешање царске руске дипломатије у унутрашња питања Србије, на то да је политика уставобранитеља која према Русији није била пријатељска била само повратна реакција. Активности Русије су се неретко поистовећивале с политиком Аустрије и истовремено је на све могуће начине истицан позитиван значај оријентације Кнежевине Србије према Француској и Великој Британији.⁴

Совјетски проучаваоци дуго времена нису испољавали посебно интересовање за историју спољне политике Србије после доласка уставобранитеља на власт. Главни разлог за то били су руско-српски односи који су у посматраном периоду били доста тешки. Предност је давана периодима који су у погледу те сарадње били мање компликовани.

Гледиште совјетских историчара на спољашњу политику режима уставобранитеља и програм „Начертаније“, формулисано је још 1963. год. у двотомној „Историји Југославије“. Аутор одељка који говори о Србији средином XIX века, Виктор Г. Карасев опажа да су укупно узевши „уставобранитељи за време своје владавине спроводили антируску политику“: Александар Карађорђевић је покушавао да се ослони на Аустрију, а И. Гарашанин на Француску, те да је програм „Начертаније“ био „конзервативно-буржоаски и великосрпски“.⁵ Буржоазиије у Србији онда није било, а оцена „великосрпски“ је по свему судећи позајмљена из тадашње југословенске историографије, тим пре што се В. Г. Карасев није бавио специјално овим питањима.

До прекретнице у изучавању теме у вези с „Начертанијем“ је дошло у време распада Југославије и међуетничких грађанских ратова на југословенском простору. Оно што дотле није проучавано или је проучавано једнострано, сада је постало предмет већег интересовања. Али интересовање није било условљено научним већ политичким разлозима, а нарочито настојањем да се било докаже било оповргне великосрпски карактер политике Слободана Милошевића.⁶ У таквим условима, научна објективност лако уступа место целисходности.

Без обзира на то, научници су настављали свој рад. Једно од првих истраживања из периода српско-црногорске Југославије била је књига Радоша Љушића, којој је аутор дао наслов „Књига о Начертанију“.⁷ Ово

⁴ В. Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србији XIX века*, Београд 1958, 180–181.

⁵ *История Югославии*, т. 1, Москва 1963, 338–340.

⁶ Видети. нпр. материјал са научне конференције: *Велика Србија. Истине, заблуде, злоупотребе*, Београд 2003.

⁷ Скрећемо пажњу да је у овом раду српски аутор у глави „Историци као судије“ извршио детаљну анализу тумачења „Начертанија“ у историографији. Видети: Р. Љушић, *Књига о Начертанију*, Београд 1993, 18–43.

дело остаје до данас најдетаљнија анализа познатог програма. Из Љушићевог пера настало је и истраживање „Србија и Црна Гора – нововековне српске државе“,⁸ које представља други том тротомног издања српских научника – „Историја српске државности“. У својим радовима Љушић, тврдио да Начертаније има српски карактер.

Готово истовремено с Љушићевом монографијом о „Начертанију“, у жеку међуетничког грађанског рата, у Хрватској се појавио рад тада младог хрватског историчара, данас професора на Загребачком свеучилишту, Дамира Агичића „Тајна политика Србије у XIX стољећу“.⁹ Аутор на самом почетку изводи једнозначан закључак: „Начертаније и цијела дјелатност заснована на њему носе изразито великосрпско обиљежје“.¹⁰ Значајно је то што Д. Агичић високо оцењује књигу другог хрватског историчара – Петра Шимунића,¹¹ која је објављена током Другог светског рата у неславној Независној држави Хрватској (НДХ) а прештампана 1992. год.

Међутим, Љушић је у праву. Гарашанин је ипак створио српски национални програм, заменивши јужнословенски „План“ Ф. Заха. Српска држава какву је замишљао Гарашанин простирала се пре свега на етнички српске територије, или земље где су Срби чинили већински део становништва. Само у случају с територијом северне Албаније, етнички српски оквири Гарашанину су се учинили уски. Излаз на море му је био крајње неопходан и зато је на овом месту пренебрегао етнички принцип.

Што се тиче „великосрпског обиљежја“ напомињемо да сам израз „Велика Србија“ не постоји у „Начертанију“, а анализа тог програма показује да у њему није прокламована идеја национализма (шовинизма), националне доминације или националног преимућства. Штавише, као један од главних принципа, програмом је утврђена слобода вероисповести, постављен задатак да се успостави атмосфера поверења и толерантности, пре свега између Срба и босанских и албанских католика.

У руској постсовјетској историографији највећи стручњак за историју Србије у првој половини 19. века Ирина С. Достјан је заузела становиште блиско погледима Р. Љушића. Она је написала да „уневши неке корекције у Захов ‘План’, Гарашанин није у ‘Начертанију’ помињао

⁸ Р. Љушић, *Историја српске државности*, књ. II, *Србија и Црна Гора – нововековне српске државе*, Нови Сад 2001.

⁹ D. Agičić, *Tajna politika Srbije u XIX. stoljeću*, Zagreb 1994.

¹⁰ *Ibidem*, 16.

¹¹ P. Šimunić, *Načertanije. Tajni spis srbske nacionalne i vanjske politike*, Zagreb 1994.

јужнословенску државу, улазак Хрвата у њу, већ је само говорио о стварању ‘србског царства’.¹²

Ипак, у огромној већини случајева у западној литератури „Начертаније“ се одређује као великосрпски програм.

Али шта значи појам “Велика Србија” није сасвим јасно. Тај назив није био само у вези с унутрашњим процесима у Србији, него и с аустроугарском политиком на Балкану, с плановима Хабзбурговаца о коначном припајању Босне и Херцеговине. Никола Б. Поповић не пише без основа да појам „Велика Србија“ није био српско дело „јер је исфабриковано ван српске нације и државе“.¹³

Та западњачка пропаганда се испоставила као врло успешна.¹⁴ Временом је термин „Велика Србија“, који је приписиван „Начертанију“ – добио искључиво негативан, великодржавнички па чак и реакционарни смисао. Претворио се у баук своје врсте. Политика ширења лажног страха од српских претњи имала је очигледан спекулативан карактер, и улогу да прикрије и оправда сопствене експанзионистичке планове.

Дакле, термин „Велика Србија“ је чедо касније пропаганде која га је са једне стране вештачки везала за „Начертаније“, а са друге стране – за савремене југословенске кризе. У сваком случају, има право Душан Т. Батаковић који написао да је „Начертаније“ – тек један од многих идејних програма у прошлости и да га нема никаквог смисла осавремењивати.¹⁵

Истакнимо још једном: у „Начертанију“ је јасно и прецизно изражена идеја о стварању пуновредне, политички и економски виталне државе. Може се говорити само о постојању својеврсне јужнословенске позадине, те засебних јужнословенских мотива у програму који је по свом карактеру безусловно српски.

Дакле, превасходно под утицајем пољске емиграције, Гарашанин је у свом програму покушао да се одмакне од традиционалне оријентације ка Русији, засноване на етничкој и религиозној блискости, и понудио дугорочну оријентацију на Запад. Многи српски историчари тврде да је тај део програма одговарао виталним интересима Србије. Упркос томе,

¹² И. С. Достян, *Укрепление государственности Сербии и Черногории и возникновение первой внешнеполитической программы (1820–1850-е гг.)*, На путях к Югославии: за и против. Очерки истории национальных идеологий югославянских народов. Конец XVIII – начало XX вв., Москва 1997, 94–95.

¹³ Н. Б. Поповић, *Европске силе и великоационализми на Балканском полуострву почетком XX века*, Први светски рат и балкански чвор, Београд 2014, 46.

¹⁴ В. детаљније: *Велика Србија. Истина, заблуде, злоупотребе*.

¹⁵ D. T. Bataković, *The Foreign Policy of Serbia (1844–1867)*, Ilija Garašanin's Načertanije, Belgrade 2014, 202–203.

одбацујући а приори руску подршку, Гарашанин је умањивао могућност реализације националних задатака Срба. Русија је својом антитурском политиком, коју је спроводила дипломатским и војним средствима, објективно помагала процес ослобађања балканских народа, бар у оквирима датих политичких околности и у складу са својим државним интересима, али на систематски начин.¹⁶

Мада, морамо да кажемо, Гарашанин је овај докуменат допунио својим размишљањима о узајамним односима Србије и државе покровитеља. Додао је да „Србија ни с ким лакше не би могла своју цијел постићи но у согласију с Русијом, али то само онда кад би Русија савршено и потпуно примила и условија Србије.“ Као што се може разумети, радило се о томе да Русија осигура територијално ширење Кнежевине и да се одрекне савеза с Аустријом.

Да поновимо: у суштини то је била пољска идеја. Али није била тачна прогноза Гарашанина, који се под утицајем Заха и других пољских агената плашио поделе Турске између Аустрије и Русије по линији Видин–Солун, што би по мишљењу српског министра могло значити опраштање од сна о јакој српској држави. Ова теза која се среће у „Плану“ Заха, а затим преноси у „Начертаније“ Гарашанина и постоји у историографији није поткрепљена документованом грађом. За разлику од Аустрије, Русија није имала никакве експанзионистичке планове у погледу бугарских, српских и других јужнословенских земаља. То је врло очигледно показао даљи ток историје.

Штавише, почев од Једренског мира 1829. год., па све до почетка Кримског рата, влада цара Николаја I се држала курса подршке целовитости Турске царевине. Руски историчар Владиљен Н. Виноградов тачно је написао да су различите комбинације уређивања „болесниковог наслеђа“ имале места само теоретски, на папиру.¹⁷

* * *

Највеће стрепње руске владе изазивале су везе уставобранитеља с агентима лидера пољске емиграције Адама Чарториског. Из истог разлога и Аустрија је често делила гледиште Русије. К. В. Неселроде и К. Метерних су оправдавали своје мешање у унутрашње ствари Србије делатношћу пољских емиграната, који покушавају да у Србији направе

¹⁶ R. Perović, *Oko 'Načertanija' iz 1844. godine*, 92–93.

¹⁷ В. Н. Виноградов, *Великобританија и Балканы: от Венского конгресса до Крымской войны*, Москва 1985, 326–327.

„жариште превратничких акција“, да га прошире на суседне земље и као крајњи резултат изазову европски сукоб.¹⁸

Поводом протеривања из Србије Т. Вучића и А. Петронијевића руски изасланик барон В. К. Ливен је известио руског конзула у Београду Г. В. Вашченка да у случају нужде Русија може предузети све мере „у циљу смиривања побуњеника“. По свој прилици радило се о намери Николаја I да пошаље у Србију корпус од 20.000 војника, који је био смештен код Могилева.¹⁹ У историји узајамних односа тих двеју држава, ово је била ретка епизода. Р. Ј. Поповић чак пише „то је, чини се, једини пут кад је Русија запретила Србији да ће је војно напасти“.²⁰

Међутим, мишљење уврежено у историографији које говори само о изразито неуљудном притиску Петрограда на Београд, на пример, током српске кризе, чини нам се једностраним. Активности руских представника у Србији В. К. Ливена, а затим и новог конзула Г. И. Данилевског, сведочиле су о томе да су барем они прилично брзо схватили да треба успостављати контакте с новим режимом, тражити компромисна решења да је без тога немогуће повратити поверење Србије у Русију. То је схватао К. В. Неселроде.

Још на одласку за Београд, Данилевски је добио упутство према којем се његова мисија сводила на обнову руског утицаја, настављање политичке линије коју је започео Ливен. „Треба се трудити – подучавао је Неселроде конзула – да се у Србији успостави јака и регуларна управа, кадра да створи услове који ће јој обезбедити стабилност“.²¹ Као последица труда Ливена и Данилевског, Русија је донекле успела да успостави утицај у Србији, али он није био као раније.

Већ почетком 1844. год. било је дозвољено да се у Кнежевину пошаље велика количина оружја, које је раније купио Михаило Обреновић. Неселроде је писао у Цариграду Титову да „уваживши то што су околности због којих извоз оружја у Србију беше обустављен, минуле“, као и Ливеново посредовање, цар је скинуо забрану са испоруке оружја.²² Такође је упућена помоћ Српској православној цркви. На молбу Данилевског, у Србију су 1846. год. послате црквене књиге и у богословије Петрограда, Москве и Кијева примљено је на школовање

¹⁸ В. Вучковић, *Српска криза у Источном питању (1842–1843)*, Београд 1957, 133.

¹⁹ Исто.

²⁰ Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић 1791–1852*, Београд 2012, 171.

²¹ Архив внешней политики Российской империи (даље – АВПРИ). Ф. ГА V–A2. 1843. Д. 224. Л. 29–30.

²² АВПРИ. Ф. ГА 1–9. 1837–1854. Д. 4. Л. 32об.–33.

шест младих српских свештеника. Према мишљењу руског конзула, та акција је имала да помогне „да на поуздан начин огради православље српског народа од утицаја који се прикрада од католицизма из Аустрије.“²³

Руска влада је у новембру 1846. год., одликовала српског кнеза Орденом Св. Ане I степена. Била је то нова потврда легитимности кнеза Александра, будући да су истим орденом пре њега награђене и све претходне вође Србије: Карађорђе, Милош и Михаило Обреновић. Поводом доделе ордена, Неселроде је писао Александру да из извештаја Данилевског слатих у Петроград зна за сталне напоре кнеза за „утврђивање мира и благостања српског народа“.²⁴

У периоду 1845–1846. год. Г. И. Данилевски је у више наврата рапортирао у Петроград како му је пошло за руком да готово у потпуности обузда непријатељски однос према Русији: кнез и чланови владе с њим одржавају лепе односе и испољавају сваку могућу опрезност.²⁵ Ипак, без обзира на уверење Данилевског у потпуну наклоност српског руководства према њему, Русији није пошло за руком да поврати свој утицај у Кнежевини.

Истичући на речима верност руском двору, српски политички делатници на челу с Гарашанином су разрадили, као што је речено, спољнополитички програм „Начертаније“, директно усмерен на ограничавање руског утицаја, а затим су и приступили његовој реализацији. Рапорти Данилевског оповргавају могућност да се изведе закључак како је Русији тада било познато ишта конкретно о том програму. Непознавањем истинског стања ствари у Србији, делимично се и објашњавају увелико оптимистични извештаји руског конзула.

Руска влада је у прво време револуције 1848. год. страховала од ширења револуције из Аустрије на турске земље. Због тога су Г. И. Данилевском дата јасна упутства у вези са Србијом: настојати „да кнез и старешине не би узимали учешћа ни у плановима аустријских Словена, ни у покрету којег се могло прибојавати у Босни“.²⁶ Иако Николај I није био задовољан због слања добровољаца,²⁷ позиција Русије је ипак почела да

²³ Исто, Ф. ГА V–A2. 1844. Д. 225; Исто. Ф. Отчеты МИД. 1846. Л. 241–241об.; в. такође: *Политические и культурные отношения России и Сербии в 30–50-е годы XIX века: документы российского МИД*, Москва 2013, 350–357.

²⁴ Н. Попов, *Россия и Сербия. Исторический очерк русского покровительства Сербии с 1806 по 1856 год.*, ч. II, Москва 1869, 246; Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља 1842–1853. Унутрашња и спољна политика*, Београд 1932, 98–99.

²⁵ АВПРИ. Ф. ГА 1–9. 1843–1849. Д. 8. Л. 72–73; исто. 1830–1854. Д. 12. Л. 260.

²⁶ АВПРИ. Ф. Отчеты МИД. 1848. Л. 359об.–360.

²⁷ Видети: М. Екмечић, *Неколико уломака о руској политици према Јужним Словенима у вријеме револуције 1848. Године*, Зборник за историју 26 (1982) 47.

се постепено мења. Данилевски је у Београду, у својим извештајима, саветовао да се подрже „умерени и праведни захтеви Срба“ у Војводини. Говорећи о позицији српске владе, писао је како је посве немогуће њу „спречити да пружа неке врсте помоћи својој сабраћи“, а „поврх тога је и несмотрено“ јер ако и узмемо да влада послуша руске савете, онда би се равнодушност Срба према невољама војвођанских Срба приписивала Русији и по целој дунавској страни би се негодовање према њој ширило.²⁸

Аустрија је такође почела мењати своју позицију. Њен конзул Ф. Мајерхофер је дошао на идеју да се помоћ Србије војвођанским Србима, као и покрет у целини, могу искористити за интересе Хабзбуршке монархије.²⁹ У септембру 1848. год., Гарашанин је писао Петронијевићу да Данилевски и Мајерхофер сада не само да нису против помагања војвођанских Срба него српско руководство директно подстичу на то.³⁰ Крајем 1848. и почетком 1849. год., Србија је већ сасвим отворено слала наоружане добровољце у Војводину.

У јуну 1849. у Београд је преко војног курира стигло писмо од Николаја I и орден Белог орла за Александра Карађорђевића. Руска одликовања – ордене Св. Ане 2. степена – добиле су и друге српске главешине: Стојан Симић, Стефан Стефановић Тенка, Илија Гарашанин, Стеван Петровић Книћанин, Аврам Петронијевић. Истакнуто је да су они удостојени одликовања због тога што су, према савету руског конзулата, „благовремено предузели нужне мере предострожности, да би одбранили своју отаџбину од саблазни суседних нереда, и ако су узели учешће у судбини аустријских Словена, то су и у том делу умели сачувати сву разборитост, какву су околности и изискивале.“³¹

Међутим, и у Петрограду је, као и у Бечу, гледано с подозрењем на активност коју су у годинама револуције вршиле присталице јужно-словенског уједињења из тајног друштва и пољски емигранти. У мају 1849. год. К. В. Неселроде је извештавао директора Азијског одељења Министарства спољних послова Л. Г. Сенјавина: „Дужношћу сматрам упутити вам депешу грофа Медема, из које ћете изволети увидети да се генерал-мајор Данилевски, због своје болести, не може бавити

²⁸ АВПРИ. Ф. Посольство в Константинополе. 1848. Д. 834. Л. 104об., 173–173об.

²⁹ Ј. Савковић, *Фердинанд Мајерхофер у српском покрету 1848–49. године*, Зборник Матице српске за друштвене науке 17 (1957) 92–93.

³⁰ *Преписка Илије Гарашанина*, књ. I, скупио и за штампу средιο Г. Јакшић, Београд 1950, 295.

³¹ *Преписка*, 416; АВПРИ. Ф. Отчеты МИД. 1849. Л. 237–238; *Политические и культурные отношения России и Сербии*, 412–413.

обављањем своје дужности и да су злонамерници искористили ту околност за своје штетне намере“.³² Царска влада је дошла до закључка да је Данилевски много шта превидео, да се понашао одвећ пасивно, и сматрала је да руски конзулат треба да прошири и активира своју делатност.

Као што је познато, мешање Русије је предодредило слом мађарске револуције. Њеном коначном угушивању допринеле су позиције свих великих сила. Француска није изразила протест против дејстава руске армије, а енглеска влада је преко Палмерстона изјавила „да Аустрије нема, требало би је створити“.³³

Револуција у Аустрији је у исто време довела и до активирања спољнополитичке делатности Кнежевине Србије. У први план истицано је српско питање, питање пружања помоћи Србима у јужној Мађарској. Први пут је сама и још у потпуности неослобођена Србија „изашла из уског круга турског суверенитета и руског покровитељства“, што је отворило нову страницу у историји њене спољне политике.³⁴

Оно што су Срби добили од учешћа у Мађарском рату јесте оснивање „Војводства Србије и Тамишког Баната“ на самом крају 1849. год. Ипак, остаје чињеница да „коначно кад је оно [Војводство Српско] признато, треба захвалити руским дипломатским напорима да је то остварено“. Руска дипломатија је покушала да се избори и за шира аутономна права Срба у Мађарској, пре свега да „се Срби Војводине званично признају за народ у хабзбуршкој држави“.³⁵ Међутим, аустријска влада је била против и раскол Срба на два готово једнака дела је продужен.

Међутим, стигавши у Београд, нови руски конзул Д. С. Љовшин није журио да се противи лидеру опозиције Вучићу. Док је Данилевски у свом извештају из априла 1849. год. чак предлагао да се Вучић позове у Цариград и онде ухапси, нови конзул је молио да се причека с тако суровом мером. Према његовом мишљењу, она би могла „уместо корисног извршити штетан утицај на стање у Кнежевини“. Љовшин је сматрао да и мера као што је привремено склањање лидера опозиције из Србије „не само да не би допринела жељеној користи већ би, напротив,

³² АВПРИ. Ф. ГА V–A2. 1849. Д. 231. Л. 134.

³³ С. А. Никитин, *Очерки по истории южных славян и русско-балканских связей в 50–70 годы XIX в.*, Москва 1970, 41.

³⁴ Р. Ј. Поповић, *Аврам Петронијевић*, 211.

³⁵ М. Экмечич, *Россия и народные движения на Балканах в 1848 году*, Национальное возрождение балканских народов в первой половине XIX века и Россия, часть I, Материалы международной научной конференции, Москва 1992, 170.

разљутивши Вучића, појачала утицај који он има у народу, јер би он у њему видео невиног страдалника“.³⁶

Тада је Петронијевић саопштио Љовшину да влада Србије „потакнута осећањем човекољубља држи да је могуће дозволити будућим бегунцима мађарске војске да, разоружани, прођу кроз Србију и сакрију се у Бугарској и другим турским провинцијама“. Руски конзул је одговорио оштро да „док је руска војска заузета смиривањем побуњеника, свако суделовање Србије с њима деловало би врло рђаво у очима наше владе“. Он се такође прибојавао да остаци револуционарне војске, када се нађу у Бугарској, не изазову онде превирања, која се опет могу прелити и на Кнежевину Србију.³⁷ Без обзира на Љовшиново одупирање, пропуштање бојовика мађарске армије и пољске легије је извршено.³⁸

Поред тога што су српске власти упркос руским захтевима пропустиле делове револуционарне војске преко своје територије, у Београду, где се и иначе налазила тајна пољска агенција, после слома револуције нашле су склониште десетине емиграната, а пре свега Пољаци. Они су по правилу службовали у француском или енглеском конзулату као секретари или преводиоци.³⁹ Све то је изазивало крајњу подозривост руске владе.

Д. С. Љовшин је, детаљније се упознавши са ситуацијом у Србији, дошао до закључка да у Кнежевини мира нема, али не због Вучићеве делатности, чије понашање „и даље јесте сасвим задовољавајуће“, него услед боравка емиграната, посебно Пољака Ленуара (Л. Зверковског). Конзул је извештавао о томе како тај „тајни агент партије Чарторискога“ улива Србима неповерење према Русији, да се „користи благонаклоношћу па чак и својеврсним покровитељством Турака“. Љовшин је такође писао о његовим везама с Гарашанином, „који је испрва брижљиво скривао своје везе с Ленуаром“, а после их је стао објашњавати тиме да је њему пољски агент потребан само док не добије податке из Турске и других држава. Али карактер деловања српског министра „прилично одише Ленуаровим учењем и саветима“.⁴⁰

³⁶ АВПР. Ф. ГА 1–9. 1840–1868. Д. 8 (а). Л 269–269об.; исто. Ф. ГА–V–A2. 1849. Д. 231. Л. 84.

³⁷ АВПРИ. Ф. ГА V–A2. 1849. Д. 231. Л. 85–86.

³⁸ А. Раденић, *Светоандрејска скупштина*, Београд 1964, 187.

³⁹ Н. Попов, *Россия и Сербия*, 310.

⁴⁰ АВПРИ. Ф. ГА V–A2. 1850. Д. 231. Л. 2–4, 6, 54–55; *Преписка*, 450; *Политические и культурные отношения России и Сербии*, 415, 418–419, 425–426.

Руске дипломате су неколико пута истицале везу Пољака и мађарских пребеглица с Гарашанином. Како је извештавао Љовшинов заменик, секретар конзулата С. И. Попов, управо тај српски министар је крив што „непријатељи закона <...> налазе у Србији милостив пријем“. Према речима дипломате, Гарашанин је добио „одавно већ готово искључив утицај на послове владе“.⁴¹ Зверковски Ленуар је на крају крајева ипак протеран из Србије. Љовшин је у мају 1851. год. опет извештавао како је место бившег пољског изасланика у Србији заузео други Пољак, познат под именом Душ (односило се на Ф. Душинског. – К. Н.), који такође „осећа љуту мржњу према Русији“.⁴²

Влада Србије је најзад издала наредбу о протеривању и дала обећање да „надаље неће пружати уточиште сличним људима те ће их по њиховом приспећу одмах протеривати“. Убрзо је из Кнежевине протерано 28 људи, међу којима и Ф. Душински.⁴³

Као што видимо, Кнежевина Србија је после револуције 1848–1849. год., постала поприште упорне борбе свих великих сила за утицај у њој. Повод за ту борбу било је питање о пољским и другим емигрантима. Бојазан од избијања нове револуције довела је до тога да је Русија заједно с Аустријом, вршећи жесток притисак на уставобранитељски режим, инсистирала да се представници пољске емиграције, према њој непријатељски настројени, протерају из Кнежевине. Француска и Велика Британија су пак подржавале емигранте, рачунајући да уз њихову помоћ ослабе утицај првих двеју држава. Емигранте је симпатисала и Порта.

Занимљиво је да се у инструкцијама које је нови руски конзул Ф. А. Тумански добио из Петрограда, говорило о неисправним поступцима његовог претходника. У инструкцијама је истицано да су саопштења генерала Љовшина била прожета „осећањима личног непријатељства и политичког супарништва“ у односу према западним представницима у Београду. То је требало избегавати, али уједно правити разлику у односу на конзула Енглеске и Француске с једне стране, и Аустрије, с друге. Док су везе с Французом и Енглезом имале бити ограничене на „једноставност и љубазност“, аустријски конзул је заслуживао „близак савез и пуно поверење“ као представник државе „пријатељске према Русији и суседној Србији“.⁴⁴

⁴¹ *Политические и культурные отношения России и Сербии*, 437.

⁴² АВПРИ. Ф. Посольство в Константинополе. 1850. Д. 836. Л. 89об.; исто. Ф. ГА V–A2. 1851. Д. 234. Л. 21–22.

⁴³ АВПРИ. Ф. ГА V–A2. 1851. Д. 234. Л. 32–33; исто. Ф. Отчеты МИД. 1851. Л. 43об.–44.

⁴⁴ Е. П. Кудрявцева, *Россия и Сербия Россия и Сербия в 30–40-х годах XIX века*, Москва 2002, 154.

Међутим, Тумански је извештавао да се за шест месеци боравка у Београду уверио „у исправност мишљења г. Љовшина о Гарашанину“, који настоји да „поремети утицај покровитељске државе.“ При томе Гарашанин се опходи самовласно, а кнез Александар се у свему приклања његовим смерницама, иако свог министра не воли, „али се плаши и не сме да га удаљи из попечитељства внутрених дела“. Тумански је још извештавао да „Вучић и његова партија моле за заштиту против нове владине драконске одлуке“⁴⁵.

На активно мешање Русије у српске државне послове несумњиво је утицало и Гарашаниново путовање у Париз под изговором лечења. У француској престоници Гарашанин се састао с А. Чарторинским, амбасадором Француске у Турској Ш. Лавалетом и тада још председником државе Лујом Наполеоном Бонапартом. То путовање су сви оценили као отворени покушај српског министра да се ослони на Француску у борби против аустријског и руског утицаја у Кнежевини. Луј Наполеон је обећао Гарашанину своју подршку, али је саветовао да избегава све што може изазвати подозрење Аустрије.⁴⁶

Међутим, кнез Александар је ушао у отворени сукоб с Русијом и 13. септембра, одмах после Гарашаниновог повратка из иностранства, именовано га је за председника владе и министра спољних послова. У борби с унутрашњом и спољашњом опозицијом кнез је желео да се ослони на човека који има реалну власт. На усвајање такве одлуке пре свега је утицала дипломатија Француске и Турске.⁴⁷

Десет дана након свога именовања, И. Гарашанин је послао у пензију Т. Вучића са позиције кабинетског саветника, која је и била специјално за њега уведена.⁴⁸

Гарашаниново именовање и Вучићево пензионисање изазвали су велико негодовање у Петрограду. У новембру 1852. год. К. В. Неселроде је послао српском кнезу писмо у којем је писао: „Нећу овде подсећати на све што је Русија урадила за српски народ: корист и премудрости које ужива Србија, купљени су, такорећи, руском крвљу јер су уговорени

⁴⁵ АВПРИ. Ф. ГА 1–9. 1846–1862. Д. 6. Л. 210–211; *Политические и культурные отношения России и Сербии*, 452–453.

⁴⁶ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије новијега времена*, књ. I, Београд 1887, 110–111; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, књ. I, Београд 1931, 26–30, 62, 65, 67.

⁴⁷ АВПРИ. Ф. ГА V–A2. 1852. Д. 235. Л. 27–29; *Политические и культурные отношения России и Сербии*, 453–462; Д. Страњаквић, *Влада уставобранитеља*, 179–180.

⁴⁸ Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, 112; Д. Страњаквић, *Влада уставобранитеља*, 191–193.

после крвопролића у ратовима. Чини се да имамо право очекивати од српске владе да она своје деловање усклађује с нашим законитим, несебичним и једино на добробит Србије усмереним захтевима и жељама и да не пренебрегава савете на које наводи истинско учешће у судбини јединородног народа.“ Политика Кнежевине, додавао је руски канцелар, може имати негативне последице, због тога „потрудите се доказати даљим радњама да Србија и њен владар у потпуности заслужују милостиву пажњу и покровитељство господара цара“. ⁴⁹ Предајући ту посланицу, Тумански је објаснио кнезу Александру да под „даљим радњама“ Русија подразумева удаљење из службе И. Гарашанина, Ј. Мариновића и Ф. Заха. ⁵⁰

Барон Ливен, коме се после тог захтева кнез Александар обратио с молбом да учествује у регулисању сукоба, одбио је да буде посредник. У писму српском кнезу, он је поновио мишљење руске владе по том питању и нарочито је изразио жаљење због Вучићевог пензионисања. ⁵¹

У фебруару 1853. год., дошавши у Цариград због спора о „светим местима“ који је букнуо, кнез А. С. Меншиков је српском представнику у Турској Ф. Христићу саопштио да цар неће трпети Гарашанина на челу српске владе. У исто време Тумански је у Београду још једном, ултимативно, затражио да се Гарашанин удаљи из службе. Конзул је притом изјавио да ће у супротном за 24 сата Русија прекинути званичне односе с Кнежевином. ⁵²

Захтеве Русије активно је подржавала аустријска дипломатија. Она је то чинила закулисно, иза леђа царске руске владе, уједно је подстрекујући на склањање Гарашанина као представника „револуционара“ који има везе с пољским и мађарским емигрантима. ⁵³

После тога Александар Карађорђевић више није хтео да брани свог председника владе и 14. марта 1853. год. потписао је указ о његовом разрешењу, из здравствених разлога (затим га је ставио у пензију). Савременик тих догађаја, тада још млад и све ближи либералним круговима у настајању, Јован Ристић сећао се да „као да је овога пута и

⁴⁹ АВПРИ. Ф. ГА V–A2. 1852. Д. 235. Л. 64–68.

⁵⁰ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 194; В. Жачек, *Улога Франтишека А. Заха у Србији*, Глас САНУ ССХС, Одељење историјских наука 1 (1974) 175.

⁵¹ АВПРИ. Ф. ГА У–A2. 1852. Д. 235. Л. 69–74.

⁵² Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, 117–118; Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 204.

⁵³ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 210–211.

сам кнез радо прихватио прилику да се опрости од Гарашанина⁵⁴. Тумански је веома лоше окарактерисао двојицу Гарашанинових сарадника – Ф. Заха и Ј. Мариновића, тражећи да се и они склоне. Међутим, после разрешења Гарашанина, влада Николаја I више није инсистирала на склањању Мариновића и Заха с државних функција.⁵⁵

У погледу европских држава међу уставобранитељима није било јединства. Тако је Гарашанин, под утицајем претходне политике Милоша Обреновића и још више – десног крила пољске емиграције, приликом реализовања националних планова Србије рачунао на саучесништво Француске и, у мањем степену, Велике Британије. Кнез Александар и група која се око њега окупила почетком 1850-их су отворено заузели проаустријске ставове. Неки уставобранитељи (С. Стефановић Тенка, П. Јанковић, П. Станишић) придржавали су се традиционалне оријентације ка Русији. Временом је и лидер унутрашње опозиције Т. Вучић почео да очекује подршку Русије, која је међу српским народом и даље имала јаке позиције.

Борба око именовања новог шефа српске владе значила је тежњу држава да задобију Кнежевину Србију на своју страну у предвечерје Кримског рата. Испоставило се да је победа Русије у тој борби била привидна. Утицај И. Гарашанина се осећао и након што је изгубио званичну позицију. Француска је изашла у сусрет молбама српске владе о слању оружја и војних стручњака у Кнежевину. Турска је учврстила своје гарнизоне у Нишу и Београду. Аустрија је почела да концентрише војску на српској граници тобоже због опасности од избијања немира у тој земљи. Могућа аустријска окупација Србије је изазвала нову кризу у односима између дипломата великих сила.⁵⁶

Наредни руски конзул Н. Ј. Мухин, који је у Србију пристигао у вези с почетком Кримског рата у октобру 1853. год., одмах је на захтев Порте морао напустити Београд и преселити се, и то као приватно лице, у аустријски Землин (Земун). Касније, 1854. год., под притиском дипломатија западних држава, Мухин је морао да се пресели још даље од граница Србије – у Беч. Као последица тога, дипломатски односи између Русије и Србије су коначно прекинути.

Оставши без надзора, руски конзулат у Београду се нашао у веома лошем стању. Године 1855. кнез Александар Карађорђевић је одобрио да

⁵⁴ *Политические и культурные отношения России и Сербии*, 466; Ј. Ристић, *Спољашњи одношаји Србије*, 118–119.

⁵⁵ Д. Страњаковић, *Влада уставобранитеља*, 208.

⁵⁶ В. детаљније: Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856). Неутралност као независност*, Београд 2004, 35–45.

се у том здању смести Државни савет. Сачињена је специјална комисија, на челу с чланом Савета Павлом Станишићем, која је имала да разреши питања тог смештања. Према мишљењу комисије, заосталу имовину требало је поделити на: 1) оно што се могло искористити; 2) оно што је требало продати; 3) ствари које су припадале конзулату (руски грб и застава, портрет Николаја I и сл.) и 4) ствари с којима се није знало шта чинити. Између осталог, у последњу категорију спадале су празне стаклене чаше за шампањац, које су у великом броју пронађене у конзулату.⁵⁷

У Кримском рату, који је покровитељски и владајући двор раздвојио на различите стране, Кнежевина Србија је гледала да се придржава строге неутралности. Било је јасно да индивидуално покровитељство Русије над Србијом неумољиво нестаје. И заиста, после рата њега је заменило колективно покровитељство држава – уз Русију, ту су биле Аустрија, Енглеска, Француска, као и Сардинија и Пруска (које су недуго потом постале Италија и Немачка).

Неслагања великих држава на Истоку су се увећала после револуције 1848–1849. год., и у коначном исходу довела до Кримског рата – највећег европског ратног сукоба у XIX веку. Русија је изгубила у борби за утицај у Кнежевини Србији. Међутим, укупност коренитих интереса Русије и Србије није се никуда динула, што је више пута у будућности неизбежно доводило до новог зближавања двеју држава, посебно у најтежим, одлучујућим тренуцима српске историје.

* * *

У совјетској историографији је начињен закључак да је током готово целог XIX века Русија помагала ослобађање хришћанских народа од османског ропства. Разумљиво је да је штитила сопствене националне интересе који се нису увек поклапали с интересима Срба. Али у целини гледано, тај закључак је издржао суд времена. Истовремено, у неким фазама је било колебања, па чак и одступања од тог основног усмерења. Конкретна анализа активности руске дипломатије током 40-их до почетка 50-их година XIX века показује како су њене грешке, често условљене непознавањем истинског стања ствари у Кнежевини, умногоме довеле до слабљења руско-српских односа. Последица тога било је губљење доминантног утицаја Русије у Кнежевини Србији уочи Кримског рата и

⁵⁷ *Москва – Србија, Белград – Русија* : сборник докумената и материјала, т. 2, *Обществено-политическе везе 1804–1878 гг.*, Белград–Москва 2011, 727–729.

одбијање Србије да се у решавању националних задатака који су стајали пред њом ослони на Петроград.

Период српске историје који нас интересује почео је од разрешења српског кнеза Александра Карађорђевића (1842. год.) на захтев Русије и завршио се разрешењем српског председника владе Илије Гарашанина (1853. год.), опет на руски захтев. Баш у том периоду су се испољили охолост и сурове методе руске дипломатије, премда је Русија увек побеђивала у другој – њени представници никада нису имали „комплекс цивилизацијске надмоћности“ над балканским народима, тако својствен западним политичарима и дипломатама.

Међутим, чак и тако ванредне мере као што је приморавање првоизабраног кнеза а затим и два председника владе – Петронијевића и Гарашанина – на разрешење, нису спасли Русију од краха њене политике према Србији. У Азијском одељењу министарства иностраних дела осећало се да утицај у Србији слаби и постојало је незадовољство дипломатама и конзулима у Београду – како онима који су успели да те односе покваре (Г. В. Вашченко) тако и онима за чијег времена су они поправљени (В. К. Ливен, Г. И. Данилевски). Више је било оних који су успели да их покваре (Вашченку ћемо додати и Д. С. Љовшина и Ф. А. Туманског). Сем Вашченка, сви други су у Србији радили врло кратко. За једанаест година, од 1842. до 1853, сменило се пет генералних конзула. Уз то, двојица су морала хитно напустити место због здравља (Г. И. Данилевски, Д. С. Љовшин), један је (Ф. А. Тумански) преминуо током дипломатске мисије а још један је (Н. Ј. Мухин) отишао и не започевши свој посао, због избијања рата. И, као што је већ речено, руско Министарство иностраних дела је имало приговор на рад свих својих конзула у Београду.

Како је више пута истицано, политика Русије у Србији пред Кримски рат завршила се крахом. Симбол тога био је нестанак имена руског господара из српских свечаних молебана посвећених датумима ослобођења земље. Александар Карађорђевић је честитао београдском паши освајање Севастопоља,⁵⁸ што је већ било посве непристојно. Након Париског мира 1856. год., покровитељство Кнежевине Србије од стране Русије замењено је колективним покровитељством европских држава. За Русију „престало је важити старо правило – спорове с Турском решавати очи у очи, без мешања са стране. Источно питање се у свим својим аспектима претворило у интернационално“.⁵⁹

⁵⁸ Е. П. Кудрявцева, *Россия и Сербия в 30–40-х годах XIX века*, 172.

⁵⁹ В. Н. Виноградов, *Обманчивый блеск Ункяр-Искелесийского договора*, История Балкан. Век девятнадцатый (до Крымской войны), Москва 2012, 422.

Наравно, главне тешкоће за Русију нису се састојале у политици појединачних дипломата. Проблеми су настајали из општег курса који је Русија тог времена била заузела, усмереног на очување целовитости Османског царства. К. В. Неселроде је 1846. год. писао да „један од најтежих проблема наше политике представља спој подршке султанове власти и покровитељства хришћанског становништва, које страда под муслиманским ропством“.⁶⁰ Како помирити ту противуречност – није било јасно.

Одмах по свршетку Кримског рата политика Русије се почела мењати. Шаљући у Београд наредног конзула М. Р. Милошевича, руско Министарство иностраних дела му је дало следеће инструкције које су одредиле нове задатке Русије у балканском региону: „Политика, које смо се држали у Турској <...> имала је двојак циљ: с једне стране тежила је да подржи пољуљани положај турске владе; с друге да задобије симпатије њезиних поданика а наших истоверника. Само се по себи разуме да испуњавање првога услова није било могуће а да не буде на очигледан уштрб другога, и те околности су нас доводиле у тежак положај посебице у погледу локалних житеља. Данас сва стремљења наших агената морају бити усмерена ка томе да се сачува и поспеши саосећање словенских племена према нама и спрам могућности олакша и поправи њихова судбина“.⁶¹

Погоршању руско-српских односа помогла је, с друге стране, про-западна, према Русији непријатељска политика самих уставобранитеља, а чији су принципи формулисани у програму „Начертаније“. Притом, делатници српске владе и пољске емиграције са своје стране такође нису имали исправне представе о циљевима руске политике према Турској и балканским народима. Гарашанин је одбацио могућност да се у својим дугорочним стратешким циљевима послужи традиционалним покровитељством Русије према хришћанском живљу Османског царства, у страху да ће уместо зависности од Турске доћи зависност од Русије. Међутим, Гарашанинове процене су биле погрешне. Закључак И. С. Достјан начињен о ранијем периоду, о томе да руска политика на Балкану „у целини јесте била конзервативнија и мање агресивна него што се то неретко приказује у литератури“,⁶² – може се применити и на деценију коју ми разматрамо.

⁶⁰ Цит. по: *Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XVIII – начало XX в.*, Москва 1978, 125.

⁶¹ АВПРИ. Ф. ГА V–A2. 1856. Д. 239. Л. 15–16.

⁶² И. С. Достјан, *Россия и балканский вопрос. Из истории русско-балканских политических связей в первой трети XIX в.*, Москва 1972, 338.

Бесперспективност решења националних задатака који су стајали пред Србијом без помоћи Русије – ускоро је схватио и Илија Гарашанин. То се догодило током друге владавине Михаила Обреновића (1860–1868), када су вршени нови покушаји реализовања основних идеја из „Начертанија“.

Константин В. НИКИФОРОВ

**О СЕРБСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ПРОГРАММЕ У 19. ВЕКЕ
В КОНТЕКСТЕ РУССКО-СЕРБСКИХ ОТНОШЕНИЙ**

Резюме

Планы расширения Княжества Сербии поднялись на высшую ступень в период правления уставобранителей, что отразилось в составлении программы которая получила название „Начертание“ Ильи Гарашанина и стала важнейшим сербским документом в новом веке. В большинстве случаев в западной литературе «Начертание» определяется не как сербская и даже не как южнославянская, а как великосербская программа. Тем не менее, Гарашанин создал сербскую национальную программу, заменившую южнославянский план Ф. Заха. Напомним, что выражение «Великая Сербия» не существует в «Начертании», а анализ этой программы показывает что она не поддерживает идеи национализма (шовинизма), национальной доминации и национального преимущества.

Так, в большей мере под влиянием польской эмиграции, Гарашанин в своей программе попытался отойти от традиционной ориентации в направлении России, основанной на этнической и религиозной близости и предложил долгосрочную ориентацию на Запад. Отбрасывая а priori поддержку России, Гарашанин уменьшил возможность реализации сербских национальных планов и отклонял от них другие южнославянские народы, которые продолжали верить в освободительную миссию России. Точка зрения Гарашанина вытекала из боязни что ничего полезного не получится при распаде Османского царства. Но прогноз Гарашанина который, под влиянием Заха и других польских агентов, боялся раздела Турции по линии Видин–Солун между Австрией и Россией, не был точным. Этот тезис, встречающийся в «Плане» Заха и который, затем, переносится в «Начертание» Гарашанина и существует в историографии не подкреплён документально.

Но с другой стороны, именно из-за этого, Гарашанин действительно не мог в то время рассчитывать на серьёзную помощь России в реализации сербских национальных планов. Курс царизма на сохранение целостности Османской империи ничуть не помогал этому. Также, Гарашанин в это время не мог рассчитывать на серьёзную помощь европейских государств, которые со своей стороны также хотели целостности Османского царства. Такая политика для самого российского

правительства представляла большие трудности в сохранении российского влияния среди балканских народов. Политика России в Сербии перед Крымской войной закончилась крахом. После Парижского мира в 1856 г. покровительство Княжеству Сербия со стороны России было заменено на коллективное покровительство европейских государств. Для России перестало действовать старое правило – споры с Турцией решать наедине, без вмешательства со стороны. Сразу по окончании Крымской войны политика России начала меняться. Бесперспективность решения национальных задач которые стояли перед Сербией без помощи России – понял и Илья Гарашанин. Это произошло уже во время второго владычества Михаила Обреновича.

Ключевые слова: «Начертание» Гарашанина, русско-сербские отношения, русские консулы.

Konstantin V. NIKIFOROV

**ABOUT THE SERBIAN NATIONAL PROGRAMME IN THE 19TH CENTURY
IN THE CONTEXT OF RUSSIAN-SERBIAN RELATIONS**

Summary

The plans to enlarge the Principality were raised to a higher degree during the rule of the “Constitution Defenders” (“Ustavobranitelji”) and were reflected in the compilation of the programme called “Načertanije” by Ilija Garašanin, which became the most important Serbian document of the modern age. In the vast majority of cases, “Načertanije” is described in western literature not as a Serbian or even South Slavic, but as a Greater Serbian programme. However, Garašanin did create a Serbian national programme, replacing the South Slavic plan of F. Zach. We wish to note that the term “Greater Serbia” does not exist in “Načertanije”. The analysis of this programme shows that it does not proclaim the idea of nationalism (chauvinism), national domination or supremacy.

Mainly under the influence of the Polish emigration, in his programme Garašanin attempted to drift away from the traditional orientation to Russia, based on ethnic and religious closeness, offering long-term orientation to the West. A priori rejecting Russian support, Garašanin diminished the possibility of realisation of the Serbs’ national tasks, and alienated from them other South Slavic peoples, who continued to believe in Russia’s liberation mission. Garašanin’s attitude originated from the concern that nothing useful would be obtained for the resolution of the Serbian question in the event of dissolution of the Ottoman Empire. However, Garašanin was wrong in his forecast – under the influence of Zach and other Polish agents, he was afraid of the division of Turkey along the Vidin–Thessaloniki line between Austria and Russia. This thesis, found in Zach’s “Plan” and later reflected in Garašanin’s “Načertanije”, exists in historiography, but is not substantiated by documented records.

However, on the other hand, it is for this very reason that at the time Garašanin could really not count on any serious Russia’s assistance in the implementation of Serbian national plans. The course of Tsarism aimed at preserving the integrity of the Ottoman Empire was not at all helpful. Garašanin could not count on serious assistance of European states either, which also supported the preservation of the Ottoman Empire’s integrity. For the Russian government itself, such policy seriously aggravated the

maintenance of Russian influence among the Balkan peoples. Russia's policy in Serbia on the eve of the Crimean War ended in a collapse. After the Treaty of Paris of 1856, Russia's patronage of the Principality of Serbia was replaced by collective patronage of European states. The old rule – resolving disputes with Turkey face to face, without external interference, was no longer valid for Russia. Immediately upon the conclusion of the Crimean War, Russia's policy began to change. Ilija Garašanin also became aware of the futility of resolving Serbia's national tasks without Russia's assistance. This took place already during the second rule of Mihailo Obrenović.

Keywords: Garašanin's "Načertanije", Russian-Serbian relations, Russian consuls.

Данко ЛЕОВАЦ

СРБИЈА И РУСИЈА У ПОЧЕТНОЈ ФАЗИ КРИМСКОГ РАТА (1852–1853)

Апстракт: У раду је приказан положај Србије непосредно пред почетак војних дејстава у Кримском рату (1852–1853). Србија се налазила на важној политичкој прекретници, растрзана између покровитељског двора са једне стране, и сизеренског и осталих великих сила, са друге. Илија Гарашанин је, најпре као министар унутрашњих дела, а потом и кнежевски представник и министар иностраних дела, добрим делом изнео тежину српско-руских односа у овом периоду. Покушавао је да се одупре бројним притисцима из Петрограда и води политику ослобођену од руских захтева и наређења. У томе није успео, што је свакако био важан показатељ утицаја Русије у Србији.

Кључне речи: Србија, Русија, Османско царство, велике силе, дипломатија, Кримски рат, Илија Гарашанин.

У вртлогу међународних односа

Средина 19. века представља време када су се поново сукобили интереси великих сила око два најважнија питања европске политике 19. и почетка 20. века – питања одржања „равнотеже сила“ и Источног питања.¹ То су два најважнија и темељна узрока самог рата. Рат је изазван узајамним страхом великих сила, а не узајамном агресијом и стварном опасношћу, јер је страх од јачања неке државе, нарочито по питању поделе Османског царства плашио све велике силе. Ниједна није хтела да допусти јачање друге преко мере, што се јасно види кроз целу прву

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

¹ Е. В. Романова, *Уроки Крымской войны. (Британский взгляд полвека спустя)*, Вестник МГУ, серия истории 3 (Москва 2006) 30–31.

половину 19. века. Русија, а за њом и друге велике силе, закључиле су у таквој ситуацији да је најбоље решење, а по њихове политичке интересе најкорисније, одржати Османско царство и не дозволити његово рушење. Преовладало је мишљење да је одржање Османског царства „заједничко добро за Европу”. Сузбијање страног уплива и успостављање сопственог, било из политичких или економских, или оба разлога истовремено, обележава у основи спољну политику великих сила према Османском царству до Кримског рата, а и касније.² Европске револуције 1848/49. године изазвале су огромне политичке потресе на континенту, а допринеле су и активизацији руске спољне политике у Источном питању. Од тих година ситуација је почела јаче да се „загрева”, иако је изгледало да је реакција доживела успех и да је мир сигурнији него што је био претходних година.³ Русија је у првом плану желела да поврати утицај у Цариграду, урушен под француским притиском. Велика Британија и Француска су тежиле одржавању равнотеже у Средоземљу, јер им је било стало до њихових политичких, војно-стратешких и економских интереса. У Русији се сматрало да Француска, после политичких потреса који су се у њој наставили и након Револуције, у вези са проглашењем Другог царства, није у стању да пружи већи отпор. Нешто због слабости, а нешто и из захвалности због спасоносне руске интервенције 1849. године, сматрало се да то неће моћи ни Хабзбуршка монархија. Као могући противник видела се једино Велика Британија.

Николај I је тражио подесну прилику да опет покрене Источно питање, чије је решавање само одложено Лондонским уговором из 1841. године, а који је у себи „садржавао квасац” Кримског рата.⁴ Да би скренуо пажњу француске јавности са унутрашњих на спољнополитичке проблеме, те да би чвршће везао за себе католичку цркву и постигао већи престиж, председник Француске принц Луј Наполеон покренуо је питање Светих места.⁵ Настао је период политичког надметања Француске и Русије, док

² V. J. Puryear, *New Light of the Origins of the Crimean War*, The Journal of Modern History, Vol. 3, No. 2 (The University of Chicago Press, June 1931) 221–228.

³ A. Dž. P. Tejlor, *Borba za prevlast u Evropi 1848–1918*, Sarajevo 1968, 76.

⁴ Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, Београд 2008, 30 (види и напомену 37, стр. 30).

⁵ Луј Наполеон је издао наређење француском амбасадору у Цариграду да инсистира на стриктном спровођењу *Капитулација* из 1535. и 1740. године, а које су представљале старо, али запостављено право Француске да под њеном јурисдикцијом буду католици којима је поверено чување појединих светиња у Палестини. Нека од ових права временом су преузели православни свештеници, које је Русија користила, да позивајући се на Кучук-Кајнарџијски уговор (1774), успостави свој протекторат над тим становништвом. Опширније: А. Дебидур, *Дипломатска историја Европе од отварања*

је Порта покушавала да обмане обе стране. Тако је 9. фебруара 1852. године, Париз од Порте добио тзв. *Француску ноту*, а неколико дана касније, грчка црква је добила *Грчки ферман*. Наравно да су ова два документа била контрадикторна, али је *Француска нота* однела превагу, јер *Ферман* није јавно прочитан, те није добио снагу закона. Француски принц је победио у важној дипломатској бици и 4. децембра 1852. године прогласио се за цара. Био је то почетак краја заједничке одбране принципа легитимитета између Беча и Петрограда, од кога су зависиле обе царевине. Русија је полако корачала ка изолацији, која ће се најбоље показати у рату који је уследио. Француски успех није био само изазов религијском престижу, већ је угрозио и темеље руске политике према Османском царству. Цариград је почео да плаћа за овај руско-француски сукоб, а Николај I је мобилисао два армијска пука у јануару 1853. године и упутио их на турску границу. Упркос свему, руски цар се уздао у Велику Британију, у којој је у децембру 1852. године образован коалициони кабинет под лордом Абердином, који је још 1844. године благонаклоно гледао на руске планове о подели Турске.⁶ Николај I је енглеском представнику у Петрограду, Хамилтону Сејмуру, у јануару 1853. године поново изнео своје идеје о подели Османског царства.⁷ Британска влада је одбила ову понуду, а одговор амбасадора Сејмура, већ током првог разговора са руским представницима био је да „болесног човека треба пажљиво неговати да би могао да се опорави, те да је Турској потребан лекар, а не хирург“.⁸ Страх да ће руски државни колос завладати

Бечког конгреса до закључења Берлинског (1814–1878), II, Београд 1933, 132–135; М. S. Anderson, *The Eastern Question 1774–1923*, London/Melbourne/ Toronto/New York 1966, 114–115; А. М. Зайончковский, *Восточная война 1853–1856*, Санкт-Петербург 2002, 333–334; Иако нам се чини да питања Светих места, те ко ће да поправи кров храма над Христовим гробом и да чува кључеве тог храма, представљају ситне чарке, треба размислити и о овим питањима као делу узрока рата, а не само непосредном поводу. И. А. Фомин, *Европейские державы в борьбе за Святую землю. (Религиозный аспект ближневосточной политики России и Франции от Крымской войны до начала XX века)*, Вестник МГУ, серия истории 3 (Москва 2006) 73–92.

⁶ Е. В. Тарле, *Кримская война*, I, Москва/Ленинград 1950, 106–107; Х. Хердер, *Европа у деветнаестом веку 1830–1880*, Београд 2003, 188; В. Е. Schmitt, *The Diplomatic Preliminaries of the Crimean War*, *The American Historical Review*, Vol. 25, No. 1 (October 1919) 45.

⁷ Руска идеја о подели предвиђала је да Подунавске кнежевине остану под руским протекторатом, Цариград би постао слободан град, а Британци би узели Египат и Крит. Видети: *Historija diplomacije*, I, red. V. Potemkin, Zagreb 1951, 386–388; V. J. Puryear, *нав. дело*, 219–220, 228–234.

⁸ М. S. Anderson, *нав. дело*, 118–119; Е. В. Тарле, *нав. дело*, I, 275–276; Љ. П. Ристић, *нав. дело*, 32.

мореузима и да ће својој огромној сувоземној армији омогућити да постане господар на Истоку почео је да се претвара у панику. Руски изванредни посланик, кнез Меншиков је 28. фебруара 1853. године допутовао у Цариград, не са циљем да реши питање Светих места у корист Русије, већ да преко тог питања присили Порту да Русији призна протекторат над православним становништвом Османског царства, који је постојао од мира у Кучук-Кајнарџију.⁹ Повратак окорелог русофоба Стратфорда де Редклифа на положај британског амбасадора у Цариграду показао је да Абердин више није наклоњен Николају I. Сам долазак искусног дипломате Редклифа био је велика потпора Порти, коју је подржавала и Француска.¹⁰ Источно питање поново је заокупљало велику пажњу у свим европским круговима, а рат је био на видiku. Иако је у овом случају дипломатски притисак Русије био доста натегнут позивањем на Кучук-Кајнарџијски уговор, много убедљивији разлог да Porta пристане на уступке, било је гомилање руске војске на реци Прут.

Нови кнежев представник

Питање равнотеже између европских сила није се непосредно тицало Србије, али се са почетком сукоба и отварањем Источног питања чинило да је угрожен опстанак Османског царства, чиме се неминовно отварало и питање статуса Србије, Влашке и Молдавије.¹¹ Политичка ситуација у

⁹ Руско-турски рат 1768–1774. завршен је миром у Кучук-Кајнарџију, који је потписан јула 1774. године. Русија је овим уговором добила извесна територијална проширења, призната јој је слобода пловидбе на Црном мору, али је веома важна одредба за Русију била и једно неодређено право заштите интереса православних хришћана у Турској.

¹⁰ Руски захтеви о одбрамбеном савезу (*Сенед*), који је уствари предвиђао ништа друго до пристанак на руски протекторат над две трећине (око дванаест милиона) турских поданика, Porta је одбила. Стога је Меншиков 5. маја 1853. године предложио текст измењеног *Сенеда*, који је говорио о очувању права на основу *statusa quo* и привилегија које је требало да добије православна црква. Porta је 17. маја одобрила потврђивање права православној цркви, али је понуда везана за *Сенед* одбијена. Руска дипломатска мисија је 21. маја 1853. године напустила Цариград. Porta није могла да прихвати захтеве који су угрожавали не само њену независност и понос, већ и постојање Турске. Опширније: М. S. Anderson, *нав. дело*, 120–123; В. Н. Виноградов, *Международные отношения на Балканах 1830–1856 гг*, Москва 1990, 264. и даље.

¹¹ Илија Гарашанин је истицао „неизмериву важност Источног питања за будућност Европе”, али и подвлачио важност Словенства приликом решавања овог питања. „Данас није више могуће о источном питању говорити а да се не спомене о Словенству, кога биће још пре неколико година као нека мечка (химера) смотрила, коме је историческо

Србији у том тренутку била је нестабилна. Смрћу Аврама Петронијевића у Цариграду, априла 1852. године, остало је упражњено место кнежевог представника и министра иностраних дела.¹² Питање је било доста сложено, а сам кнез Александар је морао водити рачуна о томе како ће избор новог представника бити примљен у земљи, а нарочито у иностранству. Да би добио што више времена, кнез је ово питање одложио за пуних пет месеци. Ситуацију у земљи компликовала је велика акција противника уставобранитељског режима. Њихов број је стално растао, а раније владине мере су остале без успеха. У оваквој ситуацији као важна фигура истакао се Илија Гарашанин, министар унутрашњих дела. У споразуму са кнезом и осталим министрима, Гарашанин је 7. априла 1852. године издао једну законску уредбу, у виду Циркулара свим земаљским властима.¹³ Како је Гарашанин Циркулар послао Савету на одобрење неколико дана касније, поједини саветници су осудили овај потез министра унутрашњих дела. На осуде Савета, Гарашанин је одговарао да „саветници ништа друго не раде него само критизирају сад једну сад другу земаљску власт и нимало се не обазирјући на себе и своје послове које они (нека ми буде дозвољено рећи) ни мало не разумевају”.¹⁴ После оштре дебате, Савет је на крају прихватио Циркулар.¹⁵ Гарашанинов сукоб са Саветом није био ни изблиза опасан као сукоб са Русијом. Циркулар је послужио Русији као главно оружје у борби против Гарашанина. Анимозитет Русије, који је од раније постојао према Гарашанину повећао се још више његовим нељубазним држањем према руским конзулима у Београду и руској политици у Србији, везама са пољским и мађарским емигрантима и Гарашаниновим пријатељским односима са француском владом и француским дипломатским представницима у Београду. Поред ових фактора дошао је и

право још пре кратког времена одрицано, кога се способност за државно устројство и собствено образовање још и сад оповргава.” Архив Србије (=АС), Фонд Илије Гарашанина (=ИГ), 805, Белешка Илије Гарашанина (октобар 1852).

¹² *Србске новине*, бр. 48 (26. април/8. мај 1852); Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, Београд 1932, 156–157.

¹³ Према одредбама овог Циркулара било је забрањено у народу разносити лажне гласове и говорити против „правитељства и власти”. Циркулар је у себи садржавао и мере којима ће бити кажњена лица која поступе противно одредбама у овој уредби. – Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 176–179; Како је у марту Книћанин боравио у Београду, Гарашанин му је показао распис и он се изгледа са њим сагласио. Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), 7051/1473, Илија Гарашанин – Стевану Книћанину, 9/21. април 1852.

¹⁴ АСАНУ, 7051/1473, Илија Гарашанин – Стевану Книћанину, 9/21. април 1852.

¹⁵ АС, ИГ, 816, Илија Гарашанин – Стевану Книћанину, 18/30. април 1852.

Гарашанинов пут у Париз, маја 1852. године, који је допринео додатном продубљењу неповерења између Гарашанина и руске владе.¹⁶

Примивши упутства од свог министарства иностраних дела, руски конзул Тумански је у августу 1852. године писао кнезу Александру, да се изврши измена Априлског циркулара. Колико год је руски притисак био јак, Гарашанин се одлучио на отпор, сматрајући да би подлегањем том притиску, српска влада показала да без околишања прима заповести руског конзулата.¹⁷ Кнез Александар је ипак желео да одржи позитиван став према Русији, па је 22. септембра 1852. године послао директору Азијског департмана руског Министарства иностраних дела Л. Г. Сењавину писмо у коме је као одговор на захтевања Туманског навео да се Априлски циркулар не може опозвати, јер је у Кнежевини појачана делатност непријатеља режима, који су хтели да искористе незнање и простоту мирних српских становника и изазову немире и неред у земљи.¹⁸ Гарашанинов повратак у Србију, 22. септембра 1852. године, донео је нови обрт. Одмах по његовом повратку, кнез се одлучио да коначно реши питање попуњавања места свог представника и министра иностраних дела. Гарашанин је једини био у стању да заведе ред и поредак у земљи и учврсти ауторитет власти. Кнез Александар је 25. септембра 1852. године именовано Илију Гарашанина за на то упражњено место. Француска, Енглеска и Порта биле су задовољне овим наименовањем, док су у Петрограду ову вест примили са великим незадовољством.¹⁹

У „загрљају медведа“

Први потез новог кнежевог представника био је нарочито одважан – разрешио је дужности кабинетског саветника Тому Вучића Перишића,

¹⁶ Под изговором да путује ради лечења, Гарашанин се у Паризу састао са вођама пољске емиграције, чијим је посредовањем примљен и код самог председника Француске републике, принца Луја Наполеона. Г. Јакшић, *Састанак Илије Гарашанина и принца-претседника Луја Наполеона*, Политика (6–9. јануар 1934) 9.

¹⁷ К. В. Никифоров, *Србија в средине XIX века (начало деятельности по объединению сербских земель)*, Москва 1995, 163; *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, (од 29. марта 1848. до 31. децембра 1858. године), средио Ст. Ловчевић, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, књига XXII, Београд 1931, 64.

¹⁸ Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 191; К. В. Никифоров, *нав. дело*, 164.

¹⁹ АСАНУ, Заоставштина Матије Бана, V/13 (препис), Писмо Матије Бана упућено у Цариград, највероватније Чајковском, 29. септембар/11. октобар 1852.

чију оставку нико није смео да уважи.²⁰ Како руски притисци везани за Априлски циркулар, нарочито сада због наименовања Илије Гарашанина, нису престајали, српска влада се одлучила на издавање једног расписа, као допуне Априлском циркулару. Кнез Александар је лично писао барону Ливену, истакавши да је Циркулар издат у најбољој намери, ради очувања реда и мира у земљи, те да није уперен против руске владе и њених интереса у Србији и да се неће примењивати у свој својој строгости.²¹ Нови распис је издат у октобру 1852. године и имао је за циљ да отклони сваку сумњу политичког карактера Априлског циркулара.²² Русија није била задовољна овим објашњењем, па је Неселроде у новембру 1852. године писао кнезу Александру, упозоривши га на велике услуге које је Русија учинила српском народу, подвлачећи да политика Кнежевине може имати негативне последице и да је зато дужна „да се потруди и докаже својим даљим дејствима, као и да Србија и њен владар у целини заслужују милостиву пажњу и покровитељство господара императора”.²³ Свакако да је под „даљим дејствима” Русија подразумевала оставке Илије Гарашанина, Јована Мариновића и Фрање Заха. Гарашаниново зазирање од Русије није долазило само из искуства једног српског државника који је тежио да води самосталну политику, већ из страха од љубави Русије „као љубави медведа, који кога загрли тога и задави”. За сукобом Гарашанина и Русије, уследио је и неизбежан сукоб Гарашанина и кнеза око избора министра унутрашњих дела, који је продубљен због противљења владаревом именовању појединих чиновника.²⁴ Тензију између кнеза и Гарашанина, пратили су и све јачи руски притисци.

²⁰ Рукописно одељење Матице српске (=РОМС), 25277; Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, Београд 2006, 141; Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 180–181.

²¹ АСАНУ, 14233/6–247, Кнез Александар – барону Ливену, 3/15. октобар 1852.

²² Д. Страњаковић, *Илија Гарашанин*, Крагујевац 2005, 77; Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 192–194.

²³ К. В. Никифоров, *нав. дело*, 165; Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 193–194; Ј. Мариновић у писму К. Николајевићу истиче за Неселродеово писмо да је „предмет да се покаже Књазу да му Руси свагда само добро желе, и да полза и његова и народна изчекује следовати совјетима Русије.” АСАНУ, Фонд Константина Николајевића, К. 61, 1/2, 1/52, Јован Мариновић – Константину Николајевићу, 12/24. децембар 1852.

²⁴ Гарашанин је у писму Книћанину истицао: „... Свима сам ја крив, који сам дан и ноћ радио, само су они прави, који су или залудно седели, или шта је горе, који су по несрећи кварили оно што се почне градити... Књаз тријумфара пред сваким како је нама казао, да је он књаз, и да нас не мора ни учем слушати. Ово је за књаза тријумф!” АС, ИГ, 816, Илија Гарашанин – Стевану Книћанину, 16/28. децембар 1852.

Да би се коначно решило питање руских захтева, кнез Александар је сазвао једну седницу, која је одржана на Туциндан, 4. јануара 1853. године. Било је разних предлога, од којих је најинтересантнији онај где се каже „како би добро било, да на пример, господин Гарашанин кад у лову убије какву препелицу, јаребицу и зеца пошаље на пешкеш руском конзулу, и да се стара за набавку доброг сирења, кајмака и зелени, исто као што се стара Вучић”.²⁵ На седници је решено да кнез каже Гарашанину да оде у посету руском конзулу, оправда се и поправи своје односе са њим.²⁶ Изгледа да нико од присутних на седници није био много загрејан да брани Гарашанина, те је јачала струја која је била спремна да га радо жртвује. Министре и саветнике је плашио могући руски притисак на Порту, као и евентуални војни притисак. Ни сам кнез није био одушевљен Гарашанином, и када је добио руски захтев да се исти уклони, сигурно се не би двоумио да се није плашио последица које су могле проистећи из те одлуке. На седници одржаној 10. јануара 1853. године, којој је присуствовао и Гарашанин, донето је једногласно решење да се одбије руски захтев. Руски конзул се потом показао као врло нељубазан приликом пријема кнеза, захтевајући од њега да испуни захтеве руске владе, пошто она од њих неће никако одустати.²⁷ Влада није смела да се упусти у дипломатску борбу са Русима, па је излаз нађен у врдању и одлагању. У вароши се већ увелико говорило да Руси терају Гарашанина и да ће он морати дати оставку, а када се у Цариграду пронео глас да је кнез сменио Гарашанина, дошло је до јављања великог незадовољства код Порте и француског и енглеског амбасадора у Цариграду, а против кнеза.²⁸ У жеку тешке унутрашње ситуације у Србији и притиска Русије, стигла је и вест о мисији кнеза Меншикова, изванредног царског посланика у Цариграду.

Унутрашња ситуација у Србији је од доласка кнеза Меншикова у Цариград постала замршенија. Ситуација која се крајем јануара и у фебруару делимично стишала, ненадано је добила неочекивани ток. Меншиков је од српског капућехаје, Константина Николајевића, захтевао

²⁵ АСАНУ, 7051/1611, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 30. децембар 1852/11. јануар 1853.

²⁶ „Овде је закључено пре неки дан, да је идем правдати се код руског конзула па да ће се по том даље гледати шта ће се радити. Е добро, ја ћу следовати овом закљученију но само нека ми се дозволи запитати шта ја имам правдати се код Руса, тј. или дела моја сопствена, или дела Правитељства?” АС, ИГ, 882, Илија Гарашанин – непознатом, јануар 1853.

²⁷ АСАНУ, 7051/1617, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 6/18. јануар 1853.

²⁸ АСАНУ, 7051/1617, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 6/18. јануар 1853; АСАНУ, 7051/1626, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 23. јануар/4. фебруар 1853.

Гарашанинову смену, наводећи као главни разлог да Гарашанин „има глас и знатност једног револуционарног и са идејама запада срођеног човека”.²⁹ Србија је морала да попусти и, после натезања између кнеза и Гарашанина, кнез је 26. марта 1853. године издао указ у коме наводи да је услед великих послова које је отправљао Илија Гарашанин његово здравље попустило, па се ради тога кнез налази побуђен разрешити га дужности свог представника и упутити га у Савет, а на његово место поставити Алексу Симића.³⁰ Гарашанинов пад примљен је веома различито код страних конзула у Београду. Аустријски конзул Теја Радосављевић³¹ саветовао је кнеза Александра да прихвати руске захтеве и смени Гарашанина. Његов француски и британски колега били су ради да у Србији виде слом руског утицаја, па су од кнеза тражили да не попушта пред руским захтевима. Француски конзул Сегир³² тражио је од управника Београдске тврђаве Безим-паше да кнезу стави до знања да Porta неће дозволити да се у Београду ради по налозима из Петрограда. Ово је био француски покушај да се питање Гарашаниновог смењивања пребаци на терен руско-турског сукоба, чиме би се решавало у Цариграду. Британски конзул Фонбланк³³ није гајио симпатије према Србима, али је у овом случају, био потпуно на страни српске владе. Српски политичари нису смели да још више утичу на руско незадовољство, знајући да се сами не могу изборити са Русима, а отворену помоћ са Запада нису имали.³⁴ Сменом Гарашанина, кнез је желео да задобије руско поверење, посебно страхујући од повратка

²⁹ АС, ИГ, 876, Константин Николајевић – Илији Гарашанину, 26. фебруар/10. март 1853.

³⁰ АС, ИГ, 902, Кнез Александар – Државном савету, 14/26. март 1853; Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 205; Ј. Ристић, *Србија и Кримска војна*, Историјски списи, I, Београд 1940, 95.

³¹ Теодор Теја Радосављевић био је аустријски конзул у Србији од 28. јануара 1850. године. Опширније: В. Гавриловић, *Теодор-Теја Радосављевић, народни пуковник, Ц. К. фелдмаршаллајтнант, аустријски конзул*, Споменница Историјског архива „Срем” 3 (2004) 105–112.

³² Сегир је био француски конзул у Србији у периоду од 1847. до 1854. године.

³³ Томас де Греније Фонбланк био је конзул Велике Британије у Србији, званично од 1841. године, али је у Београд стигао тек следеће године и остао на том месту све до 1860. године. Ph. Auty, *Необјављени документи енглеског министарства о Србији 1937–1911*, Историјски часопис XII–XIII (1961–1962) 417–422.

³⁴ О томе сведоче речи Ацике Ненадовића: „Енглези и Французи дигли су овде читаву уку и буку, што је Кнез на захтевање Русије одпустио Илију Гарашанина... Они дакле оћеду да се ми сами са Русијом боримо, па ако изпливамо и изчупамо се, онда тек да нам дају своју пошту, а и зашто ће нам онда, кад смо се већ и сами избавили”. АСАНУ, 7051/1653, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 17/29. март 1853.

династије Обреновић. Имао је у виду гласине, које су се проносиле широм земље, да се кнез Михаило враћа у Србију, и то уз помоћ Русије.³⁵ Занимљиво је нагласити да је Гарашанин убрзо након смене и притисака Русије дошао у ближе контакте са грофицом А. Блудовом и митрополитом М. Ф. Рајевским у Бечу. Грофица је у њему видела изузетно паметног и способног човека. Блудова и Рајевски су највише утицали да се у руским круговима врати поверење у Гарашанина. У Петрограду су тада схватили да се Гарашанин разочарао у политику западних држава према Србији и да ће у будућности бити јак ослонац руском утицају.³⁶

Руска влада је имала и намеру да са руководећих места у Србији уклони све оне који јој нису били наклоњени. Зато је конзул Тумански³⁷ затражио од новог кнежевог представника Алексе Симића да буду смењени Јован Мариновић, начелник иностраног одељења кнежеве канцеларије, и Фрањо Зах, директор војно-артиљеријске школе. По речима Николе Христића, овај „руски захтев јако је потресао и владу и Савет; и сад сви подједнако реше да се таквом захтеву одупру, јер су бојали се да то тако може и даље продужити се на штету угледа земље и на повреду права Србије”.³⁸ Тако је уз подршку Савета, кнез Александар одбио ове захтеве, притом обавестивши кнеза Меншикова, великог везира Рифат-пашу и министра спољних послова Турске Ферид-ефендију. Кнежева писма свакако су постигла одређени ефекат, али је на то да Русија одустане од даљих захтева упућених Србији сигурно више утицао даљи, неповољан развој руско-турских односа.³⁹

³⁵ Российский государственный архив древних актов, Ф. 3 (Разряд III), Оп. 1, д. 120, л. 46об–47, *Запис барона Брунова о Источном питању из јанура 1853. године*; АСАНУ, 7051/1653, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 17/29. март 1853; Кнез Михаило је на ове наводе оштро реаговао у писму руском канцелару Неселродеу од 11/23. фебруара 1853. године, сматрајући да те неистине урушавају не само његов углед, већ и углед Русије. Архив внешней политики Российской империи, Ф. 161/1, Оп. 181/1, Но. 334, год. 1853, л. 103–104.

³⁶ И. В. Чуркина, *Илия Гарашанин и его отношение к России (1842–1860 гг.)*, Россия и Балканы. Из истории общественно-политических и культурных связей (XVIII в. – 1878 г.), Москва 1995, 97–98.

³⁷ М. В. Тумански био је руски конзул у Србији у периоду од 1851. до 1853. године.

³⁸ Н. Христић, *Мемоари 1840–1862*, 143.

³⁹ АСАНУ, 7051/1656, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 20. март/1. април 1853; М. Христић, *Један листак из дипломатске историје Србије. Руски уплив у Србији 1853. године*, Београд 1893, 21–24.

Неуспех дипломатије

Одлазак кнеза Меншикова из Цариграда означио је почетак драматичног развоја међународних односа, који су Европу полако водили у ратни сукоб. Гарашанинов пад дао је подстрека свим противницима власти. Чинило се да су дани владавине кнеза Александра одбројани. Ситуација у земљи била је доста критична, нарочито захваљујући Вучићевој агитацији. Вучићу је на руку ишла и пропаганда обреновићеваца, а један од показатеља узнемирења у народу биле су делегације из разних округа Србије, које су посећивале Вучића.⁴⁰ Говорило се да Вучић „приготовљава ма и најмањи немир произвести“, а народни вођа уверавао је присталице о скором паду кнеза Александра. Вучић је једном свом пријатељу рекао: „Памтиш ли како сам 1839. године казао да је Обреновића корен из земље ишчупан и сва земља са корена стресена. Јел било тако? Сад ти кажем да овако исто сад у Петрограду овог књаза је корен ишчупан и отресен. Нема од њега ништа. Све је било и прошло.“⁴¹ Полицијске власти у Београду су сазнале да је, у случају дипломатског неуспеха Русије у обарању кнеза Александра, Вучић припремао и буну.⁴² Стога је министар унутрашњих дела издао распис окружним начелницима да редовно шаљу извештаје Стевану Книћанину о свим важнијим догађајима који се у њиховим окрузима одвијају. Почетком маја 1853. године, Вучић је саветовао Алексу Јанковића “да се кнез и српска влада ману велике политике, јер се Србија не може са царевима борити”. Ми можемо „само нешто измолити или отети и силом одбранили не можемо.“ Вучић је такође опоменуо Алексу Јанковића да врло лако може доћи до повратка Михаила Обреновића на престо у Србији, а „кад он дође одосмо ми онда сви који смо буну правили, па ћемо онда викати еј шта учинисмо.“⁴³ Када је српска влада била највише заузета унутрашњом ситуацијом, добила је у исто време извештај да је црногорски кнез Данило, за време боравка у Бечу, склопио уговор са Михаилом Обреновићем против кнеза Александра. Ова вест није

⁴⁰ Ј. Ристић, *нав. дело*, 99; Р. Ј. Поповић, *Тома Вучић-Перишић*, Београд 2003, 217.

⁴¹ АСАНУ, 7051/1690, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 8/20. мај 1853.

⁴² „Господин Вучић је глава те буне која ће се учинити, и он ће ту служити као средство и после ће срамотније проћи него ико што је икад прошао.“ (АС, ИГ, 896); „Вучић и његови партаисте нимало не крију своје весеље и надежду, да ће скорим учинити оно што они оћеду и желе.“ АСАНУ, 7051/1666, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 14/26. април 1853.

⁴³ АСАНУ, 7051/1691, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 12/24. мај 1853.

званично потврђена, али је задавала ново неспокојство и кнезу и српској влади.⁴⁴ Уз то, 27. маја 1853. године стигла је вест да је Николај I наредио да руска војска пређе реку Прут. Готово свуда се са нестрпљењем ишчекивао даљи развој догађаја. Руске трупе су 2. јула ушле у Влашку и Молдавију, објављујући да овај улазак не значи рат, а у прокламацији кнеза Горчакова становништву Влашке и Молдавије, истиче се да „привремено заузеће Књажестава ... нема друге цели него цел неодложног и снажног покровитељства у непредвиђеним и важним околностима.” Наводи се и да ће Николај I рат са Турском избегавати „докле год му царско достојанство и интереси његове Империје то буду дозвољавали”.⁴⁵ Већ 13. јула британски бродови су били у заливу Бешик, а сутрадан су им се придружили и француски, док је Стратфорд де Редклиф добио овлашћење да позове флоту да прође кроз Дарданеле ако буде сматрао да је то неопходно.⁴⁶ Ниједна од великих сила у овом тренутку није желела рат, али су просто срљале у њега. Ускоро је започео карактеристичан пример дипломатије у Кримском рату, покушај двеју супарничких страна да у сукоб уплету Пруску и Аустрију и тако постигну повољно решење. Пруска није желела да се меша, јер за сада није имала угрожених непосредних интереса, а Аустрија, јер их је имала и сувише.⁴⁷

⁴⁴ Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 225; Вест о споразуму кнеза Данила и кнеза Михаила нема потврде у изворима. Б. Павићевић у биографији кнеза Данила, описујући његову посету Бечу крајем априла/почетком маја 1853. године, не наводи ни назнаке било каквог споразума са кнезом Михаилом. Б. Павићевић, *Данило I Петровић Његош, Књаз црногорски и брдски 1851–1860*, Београд 1990, 161–165; Кнез Михаило је реаговао из Беча, 14. јула 1853. године, писмом насловљеним саветницима. У њему је бивши кнез изричито наглашавао да су нетачне све вести које се проносе, да уз помоћ буне хоће да са врати на српски престо. Да је кнез Михаило био заиста искрен сведочи и чињеница да је у то време активно припремао женидбу са Јулијом Хуњади, што је и озваничено на Илиндан исте године. Готово цео период Кримског рата и касније, до 1858. године, Михаило је провео у Бечу или на приватном добру у Иванки, без икаквих акција против режима у Србији. РОМС, 2605; Л. Ранке, *Србија и Турска у деветнаестом веку*, Београд 1892, 539–541; Р. Љушић, *Писма Данила Медаковића и Карла Пацека о кнезу Михаилу (прилог за биографију)*, Врањски гласник XXXI–XXXII (1998/99) 67.

⁴⁵ АС, ИГ, 860 (препис), *Прокламација кнеза Горчакова становништву Влашке и Молдавије*, 20. јун/2. јул 1853.

⁴⁶ „Изгледа се, да Енглеска сад против Русије ради и Европу спасава, и да своју флоту са Француском у Дарданеле шаље. И ту има препрека. Флота, која би пред Дарданелима стајала, има свакад 82 миље до Цариграда. Кад би Порта допустила да страна флота уђе у Дарданеле пре него Русија њој рат огласи она би прва нарушила уговор од 1841. год. и с тим Русији рат огласила.” *Српски дневник*, бр. 42 (30. мај/11. јун 1853).

⁴⁷ М. S. Anderson, *нав. дело*, 124–125; В. Поповић, *Политика Француске и Аустрије на Балкану у време Наполеона III*, СКА, Београд 1925, 31; А. Дž. Р. Тејлор, *нав. дело*, 83.

Улазак руске војске у Влашку и Молдавију није одмах довео до ратног сукоба са Турском. Видело се и да окупација подунавских кнежевина од стране Русије неће бити знак за улазак у рат Француске и Британије. Неизвесност даљег развоја догађаја и неутралност Аустрије и Пруске, представљале су кочницу за развијање сукоба. Глас о уласку руске војске у Влашку и Молдавију у Србији је примљен са резервом владе, али и великим задовољством противника власти. Ацика Ненадовић поставља питање Стевану Книћанину: „Да ли ће Порта објавити Московима војну, или ће рећи нека га ђаво носи и са Влашком, само да ме у осталом миру остави, а распру ћемо дипломатским путем расправљати? По свој прилици, као што Николајевић вели изгледи су за ово друго ... Ако Енглези и Французи Турцима помогну противу Руса, прилика је да ће бити општи рат. *Куд ћемо и шта ћемо ми? (подв. Д. Л.)*.”⁴⁸ Овакво размишљање било је карактеристично за кнеза и већину чланова владе, њему наклоњених. Страх од уласка неке стране војске у Кнежевину, био је свеprisутан. Гарашанин је истицао „не дајте да уђу и у то наше Књажество. За Бога шта ће бити од тог посла. Неко ће се осрамотити, а неко фајдисати ... Ми и Турци и Аустријанци јамачно нећемо се бар фајдисати, а Руси, Енглези и Французи нека бирају шта који воле, сад им ја пала секира у мед.”⁴⁹

У јеку дипломатске напетости и пометње остала је крајње нејасна улога Аустрије. Уз помоћ руске војске Аустрија је успела да угуши Мађарску револуцију 1849. године, али је сада њено сврставање уз Русију представљало доста ризичан корак. Окупација подунавских кнежевина угрозила је аустријску трговину на доњем Дунаву и Црном мору, па Беч више није могао мирно посматрати развој догађаја. Аустријски министар спољних послова гроф Буол је 24. јула сазвао састанак представника Велике Британије, Француске и Пруске, док је руски представник одбио позив. Резултат ове акције аустријског посредовања била је тзв. „Бечка нота”.⁵⁰ Петроград је у начелу прихватио ову ноту, док ју је Порта 20.

⁴⁸ АСАНУ, 7051/1728, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 3/15. јул 1853.

⁴⁹ *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 92.

⁵⁰ У суштини, ова аустријска акција је значила частан узмак сукобљених страна и одржање претходног стања. По њој, требало је да се Турска обавезе на поштовање свих одредаба Кучук-Кајнарџијског и Једренског уговора, а које су се односиле на положај свих православних хришћана у Турској. Такође, Турска ове одредбе није могла да мења без сагласности Русије и Француске. Скоро истовремено у Цариграду је под руководством Стратфорда де Редклифа написан документ по коме би Русија имала знатно мања права. А. Дž. Р. Тејлор, *нав. дело*, 83–84; М. S. Anderson, *нав. дело*, 126; Љ. П. Ристић, *Велика Британија и Србија (1856–1862)*, 36; *Historija diplomatije*, I, 394–395.

августа 1853. године одбила, тражећи да се признају амандмани које је она предложила.⁵¹ Тако се дошло до парадоксалне ситуације, односно да је Русија прихватила, а Турска одбила европски план о заштити Турске од Русије. Руска влада је потом 7. септембра одбила амандмане и сада дала нову интерпретацију ноте, што је практично значило и њено поништавање.

Аустријске трупе на граници

Пропаст „Бечке ноте” значила је и пропаст прозападно оријентисаног аустријског министра грофа Буола, чиме је војна странка у Бечу добила извесну предност, док криза још увек није прерасла у рат.⁵² Оријентација Аустрије на почетку ове дипломатске кризе нарочито је важна због близине Кнежевине Србији, као и због бројних вести које су кружиле о уласку аустријске војске у Србију. Аустрија је страховала од оријентисања Србије уз Русију, што би по њеној визији могло довести до револуционарне побуне хришћанског становништва, која би се лако могла пренети преко њених граница. Аустријски страх је делимично подстакнут и визијама руских војних кругова, који су сматрали да пре покретања војних акција треба покренути устанак словенских народа у Османском царству.⁵³ У тежњи да одвоји Србију од Русије, а бојећи се уласка руске војске у Србију, у случају рата са Турском, Аустрија је почела да гомила своју војску на граници. Према извештају који је српска влада добила 2. јуна 1853. године, „у Срем је дошло седам дивизиона, сваки дивизион имао је по два ескадрона. Од ове војске два дивизиона настанила су се у Руми са муницијом, штабом и бандом, два у Инђији, један у Чалми, један у Ердевику и један у Иригу.”⁵⁴ Аустрија је почела пребацивање својих трупа ближе граници са Србијом још пре званичног уласка руске војске у Влашку и Молдавију. Како је Беч очекивао тај руски

⁵¹ *Србске новине*, бр. 99 (1/13. септембар 1853) 395; *Србски дневник*, бр. 67 (26. август/7. септембар 1853).

⁵² P. W. Schroeder, *Bruck versus Buol: The Dispute over Austrian Eastern Policy 1853–1855*, *The Journal of Modern History*, Vol. 40, No. 2 (June 1968) 197–199.

⁵³ Види се из писма руског посланика у Бечу Мајендорфа – генералу Паскијевићу од 5. августа 1853. године. Е. В. Тарле, *нав. дело*, I, 317; М. Екмеčić, *Mit o revoluciji i austrijska politika prema Bosni, Hercegovini i Crnoj Gori za vreme Krimskog rata*, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine XIII* (1962) 98.

⁵⁴ Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 240.

потез, није желео да га дочека неприпремљен. Улазак руске војске у подунавске кнежевине само је довео до повећања аустријских трупа на граници са Србијом. Разуме се да је присуство већег броја аустријске војске изазвало страх и огорчење народа према Аустрији, а нарочито вести да су аустријски официри „у Руми говорили да ће за десет дана прелазити у Србију.”⁵⁵ Гомилање аустријске војске према српској граници, Беч је правдао опасношћу да се у Србији врло лако може појавити буна која би се могла пренети и на њихово земљиште.⁵⁶ У нади да ублажи незадовољство, аустријска влада је наредила свом конзулу у Београду да достави изјаву српском кнезу како гомилање војске на граници представља српској влади и народу заштиту од могућих нереда. Српска влада је захвалила аустријској влади што је ставила њену војску у приправност да би помогла Србији, али је изразила уверавање да се сама може изборити са евентуалним немирима. Нарочито узнемирујућа била је чињеница из саопштења аустријског конзула, да аустријска војска може сама ући у Србију поводом неког немирног догађаја, без позива српске владе. По обавештењима које је аустријски конзулат добијао са поуздане стране, кнез Александар је био наклоњен Аустрији, и поуздано се надао да ће аустријска влада знати да оцени његов исправни положај и да ће му у крајњој нужди притећи у помоћ.⁵⁷ Влада и кнез су се очигледно разилазили у овом кључном проблему по земљу. Русија се није противила аустријским војним мерама, и у жељи да у случају рата са Турском добије Аустрију за савезника или је задржи у неутралном ставу, одобравала је њене поступке. Када је аустријски посланик на руском двору известио руску владу о војним мерама које је предузела аустријска влада, гроф Неселроде је изјавио да је „ова мера сасвим природна и тим паметнија, што је Аустрија већ изразила нарочити интерес за побољшање хришћанских становника Босне.”⁵⁸ Француска и турска влада су нагомилавање аустријске војске на српској граници примиле са великим незадовољством. Француска влада је сумњала у искрене намере Беча и веровала да постоји прикривени споразум између Беча и Петрограда. У Цариграду се такође веровало да Аустрија ради са Русијом, или сама, али

⁵⁵ АСАНУ, 7051/1707, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 29. мај/10. јун 1853.

⁵⁶ Из Аустрије су потицали бројни лажни гласови да је Србија у буни. На тај начин су покушавали да оправдају евентуални прелазак своје војске преко Саве. АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњаковића, 14556–44, *Кратке забелешке из дипломатске преписке из Цариграда (2. VI 1848 – 22. I 1858)*.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 245–246.

у оба случаја на штету Турске. Тако је политика Аустрије била нејасна и осталим европским силама, а самим тим је много више била нејасна Србији. Сви су постављали неизбежно питање – Да ли ће и када аустријска војска ући у Србију?⁵⁹

Мајерхофер и Фонтон

Да би се што боље информисали о приликама у Србији, у Бечу је одлучено да се образује мисија, коју је требало да предводи генерал-мајор Мајерхофер, бивши аустријски конзул у Београду. Мајерхофер је 21. јуна 1853. године дошао у Београд. Како се кнез налазио у Крагујевцу, Мајерхофер је имао повода да изрази жељу и предузме пут у унутрашњост Србије. Изасланик аустријске владе је 28. јуна отишао из Београда за Крагујевац, а из Крагујевца преко Ужица и Мокре Горе за Сарајево, одакле се преко Травника и Бање Луке вратио у Беч. Министарство унутрашњих дела издало је наредбу окружним начелницима да изађу у сусрет Мајерхоферу у погледу хране и преноћишта и осигурају му неометан пролаз кроз њихове округе. Посебна пажња је обрађена начелнику Ужичког округа, пошто се у том округу налазио велики број хајдука.⁶⁰ Српска влада није желела да се Мајерхоферу приређују величанствени дочеци, да то не би произвело погрешан утисак у земљи и иностранству, па је помоћник министра унутрашњих дела Ацика Ненадовић писао Книћанину да „не приређује велике параде, ни у дочеку ни у испраћају”.⁶¹ Мајерхоферова мисија изазвала је различита тумачења, а кнежевим противницима дала је више подстрека. У круговима наклоњеним влади сматрало се да је Русија подстакла Аустрију да пошаље Мајерхофера ради Тополивнице, због које су Руси и раније протестовали у Цариграду.⁶² Француска и Турска су сматрале да је Мајерхоферов долазак у вези са предстојећим уласком аустријске војске у Србију, па су будно пратиле дешавања у Кнежевини.

⁵⁹ „Нешто мене рече млади гроф Орлов, хоће ли Аустријанци у Србију ући ако рата буде, а ја га претекох и рекох му, то и јест оно што се ми Русије бојимо, да ће она пустити Аустријанце у Србију. Он одмах окрете у шалу и каже: ви здраво мрзите на Аустријанце, но ја мислим, рече, баш ако рата и буде Србије се то ништа не може тицати.” *Писма Илије Гарашанина Јовану Мариновићу*, I, 91.

⁶⁰ АСАНУ, 7051/1716, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 12/24. јун 1853.

⁶¹ АСАНУ, 7051/1718, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 16/28. јун 1853.

⁶² АСАНУ Историјска збирка бр. 7380–32, *Биографија Атанасија Николића*.

Приликом боравка у Србији, Мајерхофер је саветовао српским државницима да обуставе ливење топова, али и да се из државне службе отпусти Јован Мариновић.⁶³ Након повратка у Беч, и аудијенције код аустријског цара, Мајерхофер је послао опширан телеграм руској влади. У том извештају, Мајерхофер је Србију представио као земљу у којој лако може доћи до немира и у којој има много револуционарних организација, циљајући на мађарске и пољске емигранте и њихове везе са појединим државницима у Србији.⁶⁴ Можемо извести закључак да је Мајерхоферова мисија имала везе са руском владом, односно да је ова мисија послата уз сагласност обе владе. Непосредно по Мајерхоферовом повратку у Беч, дошло је до појаве прве званичне вести о могућем уласку аустријске војске у Кнежевину Србију која је упућена британској амбасади у Цариграду 24. јула 1853. године.⁶⁵ Британски конзул Фонбланк сматрао је да је очигледан повод за аустријску окупацију било писмо кнеза Михаила, упућено Савету 14. јула 1853. године, а у коме је бивши кнез изложио програм своје будуће владе.⁶⁶ Кнез Александар и влада били су у паници, али до преласка аустријске војске у Србију није дошло. Руска влада је сада решила да у Србију пошаље свог изасланика, Фонтону, који би се директно упознао са приликама и проверио изводе из Мајерхоферовог извештаја.

Мисија првог секретара руског посланства у Бечу, Фонтону, требало је да званично утиче на кнеза и српску владу, да приме Мајерхоферове савете, као и да српској влади предочи да су руска и аустријска влада потпуно истих погледа на сва политичка питања која се тичу Србије. Руски канцелар Неселроде је по Фонтону послао писмо за кнеза Александра у коме му је ближе објаснио циљеве руске политике према Србији.⁶⁷

⁶³ АСАНУ, 7051/1720, Ацика Ненадовић – Стевану Книћанину, 23. јун/5. јул 1853.

⁶⁴ АСАНУ, 7051/1743, Неселроде – кнезу Александру, Петроград 17/29. јул 1853.

⁶⁵ Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856): неутралност као независност*, Београд 2004, 37.

⁶⁶ *Србски дневник*, бр. 55 (15/27. јул 1853); Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 226–230; Ј. Ристић, *нав. дело*, 99–101.

⁶⁷ „Ви боље знате мој књаже, него ико, да Русија није никада захтевала од Србије и њеног Правитељства икакве жртве или услуге, па и неће никада такве захтевати, али не можемо довољно да наповоравамо, да цар, који Србији гарантира њену државнограђанску независност и остале пробитачности постојећима између њега и Порте уговорима никако не може трпити да Србија под заштитом његовом постане састанком изгнани из други држава бунтовника, и постојаним огњиштем побуне и политичних интрига, па тако да служи на штету сопственим поданицима и на беспокојство суседни држава.” АС, ИГ, 911, Неселроде – кнезу Александру, Петроград 17/29. јул 1853; *Србски дневник*, бр. 90 (14/26. новембар 1853).

Фонтон је 13. августа 1853. године стигао у Београд, а његов долазак је довео до велике узрујаности. Српска влада није одушевљено гледала на долазак руског изасланика, док су противници власти рачунали да Фонтон долази да збаци кнеза. У разговорима са кнежевим представником Алексом Симићем, министрима, кнезом и Саветом, Фонтон је дао уверавања да руска влада у погледу на српско питање ради у споразуму са аустријском владом, као и да у Србији неће бити насилне смене кнеза.⁶⁸ Његов покушај да измири кнеза и опозицију није уродио плодом. Разлике су биле непомирљиве. Ноћу, 24/25. августа 1853. године, Фонтон је кренуо у обилазак Србије. Пред полазак у унутрашњост Србије, Фонтон је изјавио француском конзулу да му је циљ да се увери да ли у унутрашњости има револуционарних елемената.⁶⁹ Као пратилац на путу кроз Србију, Фонтону је одређен Атанасије Николић, начелник полицијско-економског одељења у Министарству унутрашњих дела. Окружним начелницима издата је наредба да се руски изасланик дочека што свечаније, па у изворима налазимо потврде да је Фонтон на свом путу по унутрашњости Србије дочекан величанствено.⁷⁰ О томе сведочи и опис Атанасија Николића приликом Фонтоновог доласка у Крагујевац: „Кад овоме народу изговори Г. Фонтон своју реч, заори се: Да Бог живи нашега Цара Николу! Ово доиста не беше намештено па утолико више паде у очи.”⁷¹ У изворима налазимо и потврду да је руски изасланик свуда саветовао народу да буде веран кнезу и влади.⁷² Фонтон се 31. августа вратио у Београд, да би 8. септембра 1853. године, отишао за Земун, а одатле за Беч. Акција руске дипломатије могла је значити одлагање војне интервенције, било са руске, било са аустријске стране, чиме је Србија тренутно била умирена. Несигурност су стварали наговештаји да је Фонтон званично саветовао да Србија остане у миру, али је испод руке

⁶⁸ Ј. Ристић, *нав. дело*, 102; Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 253.

⁶⁹ Д. Страњаковић, *Влада Уставобранитеља 1842–1853*, 253.

⁷⁰ Види се да се водило рачуна о томе да се не увреди сизеренска сила, тј. Турска. То се види из писма Јована Наумовића – Книћанину, где се истиче „да звона кад он у Крагујевац дошао буде, никако не звоне”. Српска влада је ипак сматрала да би то било превише, односно да би се могло протумачити као пристајање Србије уз Русију као традиционалну покровитељицу и православну силу. АСАНУ, 7051/1767, Јован Наумовић – Стевану Книћанину, 14/26. август.

⁷¹ АСАНУ Историјска збирка бр. 7380–32, *Биографија Атанасија Николића; Србске новине*, бр. 97 (25. август/6. септембар 1853).

⁷² „Господин Фонтон свуда говори народу да је њега послао Господар да изјави нашем књазу братско расположење; будите књазу верни и за њега и отечество не жалите крв пролити да би сачували оно што сте крвљу вашом и помоћу Русије задобили.” АСАНУ, 7051/1766, Атанасије Николић – Стевану Книћанину, 15/27. август 1853.

налагао да се спрема и оружја.⁷³ Русија није желела да испусти могућност да Србија постане њена ратна савезница. То питање ће постати посебно актуелно почетком 1854. године. „Летња криза” се ближила свом крају, септембар је донео наставак заплета, а октобар 1853. године и руско-турски рат.

Рат почиње

Септембар 1853. године показао је сву тежину дипломатске ситуације у Европи. Састанак Николаја I и Франца Јозефа, који је одржан крајем септембра у Оломуцу, доказао је напетост односа. Руски цар је сада одбацио „насилну интерпретацију” Бечке ноте и потражио излаз у савезу са Аустријом. Одан својој старој илузији, Николај I је мислио да придобије Аустрију новим плановима о подели.⁷⁴ Ни овај састанак, као ни састанак са Фридрихом Виљемом IV у Варшави није дао резултата. Руски цар је у Потсдаму покушао да утиче на Пруску, нудећи јој гаранцију против француске агресије. Чинило се као да руски цар не схвата да је угрожена Русија, а не Пруска. У немирима који су 11. и 12. септембра захватили Цариград тражено је објављивање рата Русији. Десет дана касније, два британска и два француска ратна брода прошла су кроз Дарданеле.⁷⁵ Било је то прво нарушавање конвенције из 1841. године. Охрабрена одлуком Париза и Лондона да и остали део њихових флота из залива Бешик дође под Цариград, Порта је 4. октобра 1853. године објавила рат Русији. Главномандујући турске војске на Балкану, Омер-паша, поставио је ултиматум кнезу Горчакову да повуче руску војску из дунавских кнежевина. Рок који је одређен за извршење износио је петнаест дана. Турске трупе су већ 23. октобра прешле Дунав, извршивши напад на стационирану руску армију. Русија није била спремна на војне операције широког опсега.⁷⁶ То је разумљиво, с обзиром да је морала да

⁷³ Ј. Ристић, *нав. дело*, 103.

⁷⁴ Руски цар је предлагао да Цариград буде слободан град, западни Балкан је понудио Аустрији, чак сугеришући и заједнички протекторат над Подунавским кнежевинама. Аустрију је плашило стално руско присуство на Дунаву, чак и као партнера. А. Dž. Р. Tejlor, *нав. дело*, 85; М. S. Anderson, *нав. дело*, 127.

⁷⁵ *Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII – начало XIX века)*, 136–137; В. Н. Виноградов, *нав. дело*, 271.

⁷⁶ В. Н. Виноградов, *нав. дело*, 272; *Восточный вопрос во внешней политике России (конец XVIII – начало XIX века)*, 134–137.

дејствује на Кавказу, на Дунаву, али и да чува границе према Прусској и Аустрији. Руске трупе, из обзира према Аустрији, нису окупирале део територије Влашке, који се граничио са Кнежевином Србијом, па су османске трупе пожуриле да, прешавши Дунав код Видина, тако пресеку могућу комуникацију руске војске са Србијом.

Вести о почетку ратних дејстава изазвале су узнемирење у Србији, у којој је ситуација била прилично напета. Непосредна опасност да Србија постане ратно попрште или територија за транспорт трупа изазвала је код српске владе забринутост. Ситуацију је додатно искомпликовао извештај британског конзула Фонбланка, који је свом министру иностраних послова јавио да располаже поузданим вестима да је између Русије и Србије склопљен споразум по коме би Кнежевина на руски позив заратила са Османским царством.⁷⁷ Западне силе и Турска су на Србију гледале подозриво, као на руску савезницу. У Београд је 19. октобра стигао нови командант Београдске тврђаве, Изет-паша, а три дана касније и нови руски конзул Мухин.⁷⁸ Београдски паша је био овлашћен да српској влади прикаже Портин ултиматум упућен кнезу Горчакову, којим је захтевано повлачење руске војске из Влашке и Молдавије. Србија је морала да игра веома опрезно. Лукава игра Порте одмах се видела у поступцима новог београдског паше. Порта је желела да зна какво је мишљење у Србији по питању рата, али и да буде уверена у неутралност Србије.⁷⁹ Изет-паша је кнежевом представнику Алекси Симићу постављао питања о Тополивници, али напомињући „да има писмо Али-Риза паше из Софије, у коме га овај извештава да се тамо скупља један корпус од 60.000 војника, примечavajuћи да се и ми можемо овом војском у случају потребе служити и ползовати. Такође, изјавио је, да он има налог од Порте, да нам даде у случају потребе из овдашњег града колико би нам требало топова.”⁸⁰ Порта је на тај начин покушавала да дозна став Србије по питању наоружавања, али и да покаже спремност да помогне Србији у случају опасности. Није потребно говорити колико је страховала да Србија не постане руска савезница. Српска влада је прихватила игру, па је српски капућехаја у Цариграду Константин Николајевић изјавио на

⁷⁷ Ч. Антић, *нав. дело*, 54.

⁷⁸ АСАНУ, Фонд Константина Николајевића, К.61, I/10, 347, Алекса Симић – кнезу Александру, 12/24. октобар 1853; *Србске новине*, бр. 114 (8/20. октобар 1853).

⁷⁹ АСАНУ, Фонд Константина Николајевића, К.61, I/10, 337, Алекса Симић – кнезу Александру, 24. септембар/6. октобар 1853.

⁸⁰ АСАНУ, Фонд Константина Николајевића, К.61, I/10, 347, Алекса Симић – кнезу Александру, 12/24. октобар 1853.

Порти „да ће Србија при наступајућем рату остати верна обавезама, које је вежу за Порту и да ће у случају потребе дати султану у помоћ један корпус од 25 хиљада људи.”⁸¹ Када је ова понуда српске владе процурела у дипломатске кругове, влада ју је спремно демантовала. Видело се да се радило само о дипломатском искушавању и једне и друге стране. Озбиљност ситуације досегла је кулминацију када је турски министар иностраних послова 28. октобра захтевао од кнеза да Србија огласи рат Русији. Кнез Александар је одбио да да директан одговор износећи политичка начела којих ће се Србија држати и истакавши да је једини излаз – строга неутралност земље.⁸² Следећи политику своје владе, и званичан лист у Србији, *Србске новине* заузеле су неутралан став према рату. Нису се упуштале у коментарисање догађаја, већ су само преносиле наводе стране штампе.

За представнике западних сила у Београду, поред држања званичне Србије, одједном је постало важно и наизглед безначајно питање руских поданика у Србији. Изјава аустријског конзула Радосављевића да ће пружити заштиту малобројним руским поданицима у Србији у случају рата, подстакла је уверење да аустријски конзул делује у споразуму са Мухином и да питање поделе европске Турске и даље представља један од циљева Беча. Заштита коју је Аустрија била спремна да пружи руским поданицима у Србији представљала је непријатну препреку османском ауторитету и плановима Француске и Британије.⁸³ Када је београдски паша захтевао од Мухина да напусти османску територију, одговор који је добио вратио је „врџ кромпир” српским властима. Мухин је тврдио да је акредитован код српског кнеза, па би њему требало испоставити такав захтев. Након неколико дана руски представник се сложио да напусти Београд, а формулација о „привременом одласку” изабрана је да се спрече нереди у земљи.⁸⁴ Мухинов прелазак у Земун створио је

⁸¹ АСАНУ, Фонд Константина Николајевића, К.61, I/10, 348, Алекса Симић – кнезу Александру, 14/26. октобар 1853; У историографији нема посебног помињања ове понуде, која практично и није била остварива. Реч је била о покушају српске владе да добије на времену у свом односу према порти.

⁸² АСАНУ, Заоставштина Драгослава Страњакчића, 14556–44, *Кратке забелешке из дипломатске преписке из Цариграда (2. VI 1848 – 22. I 1858)*.

⁸³ Ч. Антић, *нав. дело*, 58.

⁸⁴ Питање одласка Мухина из Београда није посебно третирано у нашој историографији. Иако Ј. Ристић, *Србија и Кримска војна*, 112, тврди да је Мухин напустио Београд на захтев београдског паше, разлози су били дубљи. Ч. Антић, *Велика Британија, Србија и Кримски рат (1853–1856)*, 58–59, придаје већу важност утицају британског и француског конзула. Сматрамо да су на повлачење Мухина утицали бројни разлози.

нове спекулације, односно да је ово маневар руске дипломатије којим је у своје планове увукла аустријску. Сврставање Аустрије на страну Русије изгледало је очигледно, упркос писању бројних листова о њеној неутралности.⁸⁵ Страх српске владе појачавала је чињеница да су немачки и аустријски листови наклоњени Русији приказивали побуну у Србији као неминовност, у чему се само чекао тренутак када ће аустријска војска прећи границе Србије. Српска влада је у страху од преласка аустријске војске већ 31. јула 1853. године из Београда за Крагујевац послала део наоружања.⁸⁶ Кнез је 28. новембра донео одлуку да се 100.000 царских дуката премести у Крагујевац, да би се могли искористити у случају неког „непредвиђеног случаја”, што је свакако био упад аустријске војске. Новац је из Београда за Крагујевац послат 30. новембра 1853. године, када су Руси однели прву већу победу над Турцима.

Руска флота, под командом адмирала Нахимова је 30. новембра однела победу код Синопе, уништивши једну ескадру турске флоте.⁸⁷ То је био и пораз за Француску и Британију и њихове флоте у Цариграду, за које се веровало да штите Турке. Већ 5. децембра 1853. године, у Бечу су Аустрија, Пруска, Француска и Британија потписале протокол у коме су исказали последњи покушај за компромис. Очување Османског царства у неизмењеним границама био је услов европске равнотеже. Бечки двор је издао саопштење да ће у случају одбијања протокола бити приморан „с болом у души” да води рачуна само о сопственим интересима.⁸⁸ Руска победа изазвала је антируске демонстрације у Цариграду, а у Лондону и Паризу коначне одлуке о увођењу британске и француске флоте у Црно море.⁸⁹ Лојалност српске владе тада је морала да прође две велике пробе. Децембар је доносио два већа празника значајна за Србију, Свети Андрија Првозвани и Свети Никола. Први је био дан када је 1830. године прочитан Хатишериф о аутономији Србије, а други је био имендан руског цара. Очи великих сила биле су уперене у Србију и сви су очекивали како ће наведени празници протећи. Свети Андрија Првозвани је прошао у

Тежина ситуације у којој су се нашли кнез и влада, али и стални притисак Порте, као и француског и британског конзула, натерали су Русију да попусти, јер још увек није желела да изгуби Србију као фактор на Балкану.

⁸⁵ *Србски дневник*, бр. 85 (28. октобар/9. новембар) 1853; *исто*, бр. 88 (7/19. новембар 1853).

⁸⁶ АСАНУ, Фонд Константина Николајевића, К.61, I/10, 344, Алекса Симић – кнезу Александру, 2/14. октобар 1853; *Србски дневник*, бр. 58 (26. јул/7. август 1853).

⁸⁷ Е. В. Тарле, *нав. дело*, I, 347–384.

⁸⁸ *Србске новине*, бр. 144 (19/31. децембар 1853); В. Н. Виноградов, *нав. дело*, 272.

⁸⁹ *Србски дневник*, бр. 101 (23. децембар 1853/4. јануар 1854); М. S. Anderson, *нав. дело*, 130.

најбољем реду. Недељу дана касније, на дан Св. Николе, митрополит је у молитви поменуо имена оба владара, и руског цара и турског султана.⁹⁰ Конфузна политика званичне Србије, која још увек није могла да одлучи којој страни ће се приволети, донела је нове протесте, али се на њима и остало. Порта је ипак одлучила да званичним путем утиче на Србију да остане верна обећаном стању неутралности.

⁹⁰ *Србски дневник*, бр. 99 (16/28. децембар 1853).

Данко ЛЕОВАЦ

СЕРБИЯ И РОССИЯ НА НАЧАЛНОМ ЭТАПЕ КРЫМСКОЙ ВОЙНЫ (1852–1853)

Резюме

В работе мы излагаем положение Сербии непосредственно перед началом военных действий в Крымской войне (1852–1853). Сербия находилась на важном политическом повороте, растерзанная между покровительствующего двора, с одной стороны, и влиянием сюзерена и остальных великих держав, с другой стороны. Илья Гарашанин, с начала в качестве министра внутренних дел, а потом княжевский представитель и министр иностранных дел, большей частью взял на себя сложности сербско-русских отношений этого периода. Он пытался оказать сопротивление неоднократно давлению из Санкт Петербурга и вести политику независимую от русских требований и налогов. В этом ему не удалось, что представляет собой важный факт влияния России в Сербии.

Ключевые слова: Сербия, Россия, Османская империя, великие державы, дипломатия, Крымская война, Илья Гарашанин.

Danko LEOVAC

**SERBIA AND RUSSIA IN THE INITIAL PHASE OF THE CRIMEAN WAR
(1852–1853)**

Summary

In this paper we present the position of Serbia immediately before the start of military operations in the Crimean War (1852-1853). Serbia was on an important political milestone, torn between the patronage court on the one hand, and the Sizerian and the other Great Powers, on the other. Ilija Garasanin, firstly as Minister of the Interior, and then as the Prime Minister and Minister of Foreign Affairs, in good part brought out the weight of the Serbian-Russian relations in this period. He tried to resist a number of pressures from St. Peterburg and conducted a policy free of Russian demands and orders. He failed in that, which was certainly an important indicator of Russia's influence in Serbia.

Keywords: Serbia, Russia, Ottoman Empire, Great Powers, diplomacy, Crimean War, Ilija Garašanin.

Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ

РУСИЈА И ПРОСВЕТНО ПИТАЊЕ КОД СРБА (1856–1878)*

Апстракт: Међународна изолација после 1856. године условила је промену спољнополитичког курса и већу ангажованост Русије на Балкану. У раду се преиспитује деловање Русије, када је реч о просвети српског народа широм Балканског полуострва, односно анализира њена улога у погледу школовања српских питомаца у Русији, и то у периоду „од Париза до Берлина“ (1856–1878). Рад се заснива на, претежно необјављеној, обимној архивској грађи, српске, руске и бугарске провинцијенције.

Кључне речи: Србија, Русија, просвета, питомци, Московски словенски добротворни комитет, митрополит Михаило, Нил Александрович Попов.

Од времена Париског мировног конгреса (1856), Русија је видала „кримске ране“, радила на снажењу „споља и изнутра“, и веома живо се заинтересовала за судбине балканских народа. „Модни питомац, пријатељ високог друштва, по обичају изванредан посматрач“,¹ како је то Пушкин забележио, Александар Михајлович Горчаков, новоименовани министар спољних послова, јачање и ширење руског утицаја међу балканским народима, видео је као сигуран пут за поновни повратак Русије на међународну европску позорницу. С тим у вези, као један од начина, било је снажење руског фактора путем образовања, директан уплив у просветне системе Срба и Бугара, које се показало као веома корисно, а „неагресивно“ средство пропаганде. Стога, поред финанси-

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Европа и Срби (1804–1918): Подстицаји и искушења европске Модерне* (Ев. бр. 177031).

¹ Из „Послание к кн. Горчакову“ (1819): А. С. Пушкин, *Стихотворения 1813–1820*, Полное собрание сочинений в десяти томах, I, Ленинград 1977, 335–336.

рања обнављања и отварања школа, читаоница, библиотека, поред помоћи богословијама и школама у новцу, књигама и материјалу, у току шесте, а нарочито седме и осме деценије XIX века, непрекидно се радило на улагању и привлачењу што већег броја јужнословенских питомаца ради школовања у Русији, те и Срба из свих крајева Балканског полуострва. Крајњи циљ било је стварање подобне интелектуалне елите за потенцијалне агенте и просветни кадар за све крајеве насељене јужнословенским народима, нарочито оне које су се налазили у оквиру Османског царства.

Иако и од раније заинтересовани за просветно питање код Срба, од 1856. године почињу активније и организованије деловање, не само руска влада, већ и руско јавно мњење. С почетка 1857. године, кијевске, харковске и одеске образовне институције, и званично отварају своја врата за све Јужне Словене,² а годину дана касније, заслугама попечитеља Московског школског округа, те министра просвете, Јевграфа Петровича Коваљевског, и оне у Москви.³ Од септембра 1860. године, а по наређењу цара Александра II, Министарство просвете је за потребе школовања Јужних Словена у Русији издвајало 5.000 рубаља годишње.⁴ Истовремено, по узору на Петроградско словенско друштво, уз царско одобрење и подршку руске владе, односно кнеза Горчакова, неколицина интелектуалаца, углавном словенофилске оријентације, окупљена око Московског универзитета, 7. фебруара 1858. године, основала је Московски словенски добротворни комитет, као друштвену организацију за помагање јужнословенских народа, нарочито у домену просвете, која је, већ по оснивању, стављена под надзор Азијског департмана Министарства спољних послова.⁵ Московски словенски добротворни комитет, у тесној сарадњи са Азијским департманом МИД-а, Министарством просвете и Светим Синодом Руске православне цркве, свесрдно је помагао школовање Срба и Бугара, па у том погледу био и

² Центральный государственный архив города Москвы (даље: ЦГА Москвы), Ф. 459, Оп. 2, Д. 2215, Л. 1–2. А. С. Норов – Н. Р. Ребиндер, 31. децембар 1856.

³ ЦГА Москвы, Ф. 459, Оп. 2, Д. 2215, Л. 5–5 об. А. С. Норов – В. Дашков, 31. децембар 1857; Јевграф П. Коваљевски – Директори московских образовних институција, 27. јануар 1858, Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, прир. М. Јовановић, А. Тимофејев, Љ. Кузмичева и Е. Иванова, Београд–Москва 2011, 211–212.

⁴ Российский государственный исторический архив (даље: РГИА), Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 373–373 об. М. Х. Рејтерн – А. В. Головнин, 14. септембар 1863.

⁵ Рукописный отдел Института русской литературы (Пушкинского дома) Российской академии наук (даље: РО ИРЛИ РАН), Ф. 3, Оп. 5, Д. 21, Л. 1–2 об. А. М. Горчаков – Јевграф П. Коваљевски, 25. јануар 1858.

далеко најангажованији. Не само да су водили рачуна и помагали сопствене, већ и државне питомце и питомце добротвора, али и оне који су се сами финансирали. У почетку, и руска влада и Московски словенски добротворни комитет издвајали су више новца за бугарске питомце,⁶ па је тако Министарство просвете 1862. године, од издвојених 6.350 рубаља за школовање Јужних Словена, само 700 рубаља потрошило на Србе.⁷ Исте године, на основу царског одобрења, због повољне климе за центар образовања Јужних Словена одређена је Николајевска гимназија и Новоруски универзитет у Одеси, а 1863. године, на препоруку Министарства спољних послова, решено је да се при Николајевској гимназији отвори пансион за српске и бугарске питомце. За надзорника је постављен Бугарин Тодор Минков,⁸ као државни чиновник са посебним овлашћењима при Министарству просвете, који је по њима „био високо образован, а правилно политички оријентисан и предан Русији“.⁹ Године 1865. руска влада је разрадила програм школовања за српске и бугарске питомце. Државне питомце требало је сместити у пансион при Николајевској гимназији и дати им стипендију. Они су морали да буду узраста од девет до дванаест година, уз услов, да умеју да читају и пишу, и да познају основна правила аритметике. Планирано је увођење допунских предавања матерњег језика, и за студенте, увођење предавања латинског језика. За питомце који ступају на универзитет одређена је стипендија од 250 рубаља, а сва питања везана за питомце поверена су одеском генерал-губернатору и Азијском депарману МИД-а.¹⁰ Године 1866. Николајевски државни пансион је затворен и уместо њега наредне године отворен пансион Минкова тзв. Јужнословенски пансион.¹¹ Од стране руске владе наведено је да су

⁶ У првим годинама, Московски словенски добротворни комитет концентрисао се на школовање Бугара: С. А. Никитин, *Славянские комитеты в России в 1858–1876 годах*, Москва 1960, 93–110.

⁷ РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 15, Л. 373–373 об. М. Х. Рејтерн – А. В. Головнин, 14. септембар 1863.

⁸ П. Н. Стремоухов – Б. А. Глазенап, *Петроград, 3. мај 1865*, Русија и бугарското национално-освободително движење 1856/1876. Документи и материјали: јануари 1864–мај 1867, II, съставители К. Вџвџова-Каратеодорова, Н. Жечев, З. Маркова, А. Меламед, Т. Попсавова, В. Тонев, М. Бирман, Н. В. Зуева, Л. Степанова, Е. М. Шатохина, София 1990, 179–180.

⁹ *Белешка Азијског депармана МИД-а о школовању Словена у Русији, Петроград, јануар 1865. Исто*, 150–154.

¹⁰ *Министарство просвете – Д. С. Левшин, 26. мај 1866*, Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 226–229.

¹¹ Више о пансиону Минкова: Р. Бицаева-Стојанова, *Јужнославјански пансион Тодора Минкова*, *Bulgarian Historical Review* 1–2 (2003) 179–185.

подржали настојања Минкова да за своје новце оснује приватан пансион, који је требало да окупи и државне и приватне питомце Николајевске гимназије, и то не само јужнословенске, већ и друге православне народе, а сама руска влада предвидела је не мање од петнаест стипендија.¹² Године 1867. Азијски департман МИД-а затражио је од руских представника на Балкану да огласе отварање пансиона и позову све заинтересоване кандидате који би се сами финансирали.¹³ Неколико година касније, Јужнословенски пансион у Николајеву послужиће као модел за отварање школе и пансиона при Алексејевском женском манастиру.

Од 1863. године, број Срба на школовању у Русији почео је да расте. И руска влада и Московски словенски добротворни комитет интензивирали су своје деловање, а као оправдање овакве политике, директор Азијског департмана МИД-а Петар Николајевич Стремоухов изнео је да је просто излишно доказивати потребе и користи школовања Јужних Словена у Русији, „јер повезани са нама нитима религије и племенског јединства, они су се увек окретали према Русији и од ње тражили заштиту и покровитељство, на шта западне земље никад нису гледале позитивно, већ су настојале да те односе поремете“.¹⁴ Председник Московског словенског добротворног комитета Михаил Петрович Погодин ово питање представио је као извршну потребу, „јер се показало да су јужнословенским народима потребни учитељи, и уопште људи, способни за просветни и културни преображај свог народа“.¹⁵ Деловање Комитета непрестано је било праћено од стране Трећег одељења, нарочито оно на пољу просвете, где су налазили извесне замерке. Године 1869. примећено је да Комитет прави извесна одступања у односу на првобитне циљеве, те да не помаже све Јужне Словене равномерно, да, кад је реч о стипендијама, предност имају Бугари. Наведено је да они тако свађају Србе и Бугаре, а и да председник Комитета Погодин, отворено говори Србима да не треба да се школују већ да се боре. Тврдили су да је Комитет у очима Срба изгубио

¹² РГИА, Ф. 733, Оп. 78, Д. 1069, Л. 2–9 об. Белешка П. Н. Стремоухова, 7. јун 1866.

¹³ Библиотечко-архивско одељење Народног музеја Црне Горе (даље: БАО НМЦГ), Приновљени рукописи, Ф. 15, 1867. *Заменик Азијског департмана – К. Д. Петкович, 18. март 1867.*

¹⁴ РГИА, Ф. 733, Оп. 78, Д. 1069, Л. 2–9 об. Белешка П. Н. Стремоухова, 7. јун 1866.

¹⁵ [М. П. Погодин, И. С. Аксаков, Ј. О. Ошмјанцев], *Отчёт славянскогo общества или благотворителногo комитета читанный в заседании 1862 г. января 25, Москва 1862, 1–2.*

популарност, што за последицу има да се сваке године број српских питомаца смањује у Москви и Петрограду, док се увећава у Паризу и Бечу. На тај начин, Треће одељење упозоравало је на могуће последице.¹⁶ Године 1874. у Москви је боравило четрдесет и четири словенска питомаца и седамнаест питомица,¹⁷ од тога тридесет и пет Бугара.¹⁸

За време Велике источне кризе, прилози за помоћ Словенима нагло су се увећали, што је омогућило и одобравање већег броја стипендија. Године 1878. Московско словенско добротворно друштво је чак планирало отварање посебне школе за Јужне Словене у Москви, где је требало да предаје српски питамац, кандидат богословља, Светозар Никетић,¹⁹ али како је друштво, након конгреса у Берлину, затворено, од тога се одустало. Од лета 1878. године све послове око школовања питомаца преузели су, под надзором московског генерал-губернатора, бивши чланови друштва, све до оснивања нове организације тзв. Попечитељства за школовање Словена, односно Попечитељства за школовање Словенки.²⁰ Школовање питомаца није увек одговарало сврси, већ је било примера питомаца који су се окретали и против, те жустро критиковали руске власти. Ову појаву Минков је објаснио као последицу школовања без надзора, јер им је допуштано да ван образовних институција раде шта хоће и тако лако потпадну под лош утицај. На тај начин, како је он навео, „стварана је полуинтелигенција која је представљала опасност за сваку државу“. Истовремено, сматрао је да питомци треба да се још као деца упуте у руске школе, јер само школовањем од раног узраста, могу постати људи предани Русији.²¹

¹⁶ Государственный архив Российской Федерации (даље: ГАРФ), Ф. СА 109, Оп. 4, Д. 419, Л. 1–2 об. *Документ о организацији и раду Словенског добротворног комитета*, 28. април 1869.

¹⁷ Българският исторически архив на Националната библиотека „Св. Св. Кирил и Методиј“ (даље: НБКМ БИА), Ф. 16, Ед. 169, Л. 45–45 об. *Н. А. Попов – Тодор Бурмов, Москва, 27. новембар 1874.*

¹⁸ НБКМ БИА, Ф. 16, Ед. 169, Л. 47–48 об. *Московски словенски комитет – Тодор Бурмов, 12. децембар 1874.*

¹⁹ Отдел рукописей Российской национальной библиотеки (даље: ОР РНБ), Ф. 52, Д. 70, Л. 41–42. *Светозар Никетић – П. Н. Баћушков, Београд, 31. март 1877.*

²⁰ Попечитељство за школовање Словена као одељење Петроградског словенског добротворног друштва, основано је 1889. године, као друштвена организација за пружање помоћи Словенима који се школују у московским образовним установама у циљу развоја словенске узајамности и духовног јединства Словена са Русијом: Научно-исследовательский отдел рукописей Российской государственной библиотеки (даље: НИОР РГБ), Ф. 278, П. 13, Ед. хр. 2, Л. 1–1 об. *Попечитељство за Словене који су школују у Москви Петроградског словенског добротворног друштва, Москва.*

²¹ НБКМ БИА, Ф. 29, Ед. 1, Л. 1–5 об. *Тодор Минков, Образовање Словена као средство њиховог духовног и политичког зближавања са Русијом, [след 1878–око1887].*

Међу Србима је владало велико интересовање за школовање у иностранству, нарочито у западним земљама. Након што су прве две генерације питомаца руске владе с успехом окончале своје школовање, па вративши се назад, могле да послуже за пример, интересовање Срба за руске образовне установе нагло је порасло. Из те две генерације изнедрили су се утицајнији интелектуалци, касније велики заговорници српско-руског зближавања, попут митрополита Михаила, од Руса означеног за „најзначајнијег студента“,²² затим, Милосава Протића, архимандрита Никанора (Зисића), Алимпија Васиљевића и Панте Срећковића.²³ Од 1856. године, већина српских питомаца школовала се као стипендисти Министарства просвете руске владе и Московског словенског добротворног комитета, те и као стипендисти појединачно-добротвора, најчешће из словенофилског круга. Уз консултовање Азијског департмана МИД-а, све стипендије добијале су се по препоруци, најчешће митрополита Михаила,²⁴ митрополита Илариона или протојереја Михаила Фјодоровича Рајевског. У првим годинама, због климатских услова, српски питомци најчешће су похађали образовне институције Кијева и Одесе, а касније, како је Московски словенски добротворни комитет постајао све снажнији и финансијски стабилнији, слати су чешће у Москву и Петроград. Српски питомци често су се жалили на саме услове, на мале стипендије,²⁵ скупе градове и на храну: „Но једино рана сасвим је слаба, а особито нама, који онака танка јела, ни видели нисмо“.²⁶ Стипендије, у висини 200–250 рубаља годишње, заиста су примане нередовно, па су питомци били приморани или да раде или

²² Архив внешней политики Российской империи (даље: АВПРИ), Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 12757, Л. 16–38. *Белешка о Србима који су се школовали у Русији, [1912].*

²³ Године 1846. на молбу митрополита Петра, а уз одобрење цара Николаја I, пут Кијева кренуло је шест питомаца: Милоје Јовановић, Сава Сретеновић, Гаврило Милићевић, Димитрије Нешић, Василије Николајевић и Милосав Протић. Више о томе: Љ. Дурковић-Јакшић, *Први српски питомци богослови у Русији (пре 100 година)*, Гласник: службени лист Српске православне цркве 3 (1945) 32–35. Четири године касније (1850), Кијевску богословију уписала су петорица Срба: Алимпије Васиљевић, Глигорије Златковић, Никола Зисић, Пантелија Срећковић и Доситеј Новаковић. Више о томе: А. Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд 1990, 53–64.

²⁴ М. Савић, *Школовање српских ђака у Русији и митрополит Михаило*, Живот и дело митрополита Михаила (1826–1898), ур. Д. Стефановић, Београд 2008, 263–270.

²⁵ Месечна стипендија износила је 20–25 рубаља. Сергеј Никитин наводи да је та сума била солидна свота за руског студента, али не и за питомца са Балкана, коме је била неопходна топла одећа и друге ствари: С. А. Никитин, *нав. дело*, 96–97.

²⁶ Архив Србије (даље: АС), Митрополија београдска, 1869/6, [Л. 1–2 об]. *Павле Берић и Лазар Богојевић – Митрополит Михаило, Сергејев посад, 15. децембар 1868.*

да траже помоћ са стране, најчешће у виду новца, књига и топле одеће. Њихова судбина била је различита. Неколицина је напуштала школовање због недовољно знања, непримерног понашања или нарушеног здравља, а неки су чак и умирали за време школовања. Изузев оних који су се трајно населили у Русији, већина питомаца се после завршеног школовања враћала кућама и тамо посветила образовању сународника, а поједини су израсли у велике националне раднике који су допринели борби за српско национално питање.

Највише питомаца било је из Кнежевине Србије, и то на првом месту богослова, правника, лекара, историчара, филолога, сликара,²⁷ те инжењера и официра. Питомце који су се школовали са знањем Министарства просвете, српска влада је помагала носећи путне трошкове, трошкове одеће и давала благодјеније 80–100 талира.²⁸ По повратку, радили су као професори школа и гимназија, као професори Војне академије и Учитељске школе у Београду, те као професори и ректори Београдске богословије. Најбројнији били су свакако питомци-богослови, а неколицина њих касније је заузимала највиша црквена места, попут митрополита Инокентија (Јаков Павловић), епископа Јеронима (Јован Јовановић-Бришинац), епископа Мојсија (Мојсеј Вересић), епископа Нестора (Никола Поповић) и епископа Никанора (Никола Ружичић).²⁹ Неколицина питомаца касније је обављала дужност старешине Српског подворја у Москви: игуман Теофил, архимандрит Кирил (Живојин Јовичић). Од питомаца, као национални радници, издвојили су се Милош С. Милојевић,³⁰ професор гимназија и управник Другог одељења Београдске богословије, касније командант добровољачког одреда у оба српско-турска рата, и Светозар Марковић,³¹

²⁷ У овом периоду, школовали су се Михаило Борисављевић, Живко Југовић и Благоје Кулић: У. Рајчевић, *Митрополит Михаило и школовање српских сликара у Русији*, Зборник за ликовне уметности 19 (1983) 263–274; исти, *Како су се школовали српски уметници у Русији с краја XIX века*, Свеске 14 (1983) 87–101.

²⁸ АС, МБ, 1862/750, Л. 1–1 об. *Митрополит Михаило – Министарство просвете и црквених дела, Београд, 25. септембар 1862.*

²⁹ Више о школовању богослова: В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама (1849–1917)*, Београд 2017.

³⁰ Милош С. Милојевић, завршивши Лицеј (1860), даље школовање наставио је на Кијевском универзитету „Св. Владимир“ (1862), односно на Правном факултету Московског универзитета (1862–1865). Због болести напустио је студије: РГИА, Ф. 733, Оп. 147, Д. 311, Л. 143. *Министарство просвете: Одељење за високошколске институције, 12. јун 1865.*

³¹ Светозар Марковић наставио је студије технике у Институту за саобраћајне инжењере у Петрограду (1867–1869): АС, Велика школа, 1, Л. 17. *Коста Цукић – Ректор Велике школе, Београд, 1. јул 1866.*

социјалиста и реформатор. Од питомаца официра издвојили су се Димитрије Ђурић и Сава Грујић.³² На вести о избијању устанака, па рата Србије и Црне Горе против Турске, српски питомци у Русији прекидали су школовање и враћали се у балканске кнежевине „које су звале синове своје на посао“.

Велики број питомаца у Русији чинили су Срби из Босне и Херцеговине. Године 1858, на иницијативу Александра Фјодоровича Хиљфердинга, прва генерација од четири питомца руске владе примљена је у Херсонешку богословију.³³ С годинама, број питомаца се увећавао, а највећи број питомаца стекао је дипломе богослова и лекара. Поједине питомце из Босне и Херцеговине издржавали су добротвори, попут Јована Дреча о коме се старао Хиљфердинг³⁴ и Петра Митровића о коме се старала грофица Антонина Дмитријевна Блудова.³⁵ Међу питомцима, као национални радници истицали су се Илија Ставрић,³⁶ професор и ректор Призренске богословије, па Василије Пелагић,³⁷ оснивач Бањалучке богословије (1866), а од 1868. године агент Московског словенског добротворног комитета и учесник „Невесињске пушке“.³⁸ И учитељи школе у Мостару, питомци Јован Дреч, Јован Лепава и Ђорђе Филиповић, који су за време школовања били део тзв. „Српске општине“ Светозара Марковића, а који су се на позив, због припремања

³² Више о школовању официра: С. Ђукић, *Школовање српских официра у Русији у XIX и првој деценији XX века*, Војно-историјски гласник 1 (2015) 61–76.

³³ На путу их је пратио монах Прокопије Чокорило: А. Ф. Хиљфердинг – М. Ф. Рајевски, *Петроград, 2. јун 1858*, Зарубежне славјане и Россия: документи архива М. Ф. Раевског 40–80 годе XIX века, составили В. Матула и И. В. Чуркина, Москва 1975, 125–126.

³⁴ Ј. Д. Петковић – И. С. Аксаков, *Даниловград, 12. октобар 1876*, Россия и восстание в Боснии и Герцеговине 1875–1878: документи, составили В. И. Косик, Д. Ф. Поплыко, В. М. Хевролина, Москва 2008, 321–322.

³⁵ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 259-2, Л. 29–30. А. Н. Кудрјавцев – Н. А. Попов, *Сарајево, 6. новембар 1869*.

³⁶ Илија Ставрић, после Београдске богословије, као питомец руске владе, даље школовање наставио је у Кијевској богословији и на Кијевској духовној академији (1861–1865), али студије није успео да заврши: АС, МБ, 1861/967, [Л. 1–2]. *Илија Ставрић и Јован Перовић – Митрополит Михаило, Кијев, 11. јул 1861*. На наговор Симе Игуманова, 1866. године одлази у Призрен као учитељ. По оснивању Призренске богословије (1871), постаје њен професор, а затим и ректор (1873): А. Марковић Новаков, *Православна српска богословија у Призрену (1871–1890)*, Ниш 2011, 195–196.

³⁷ Василије Пелагић, као питомец Московског словенског добротворног комитета, школовао се на Московском универзитету (1863–1866): ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 418, Л. 19. *Биографија Василија Пелагића*; РО ИРЛИ РАН, Ф. 3, Оп. 4, Д. 503, Л. 3–5. М. Ф. Рајевски – И. С. Аксаков, *Беч, 8. април 1863*.

³⁸ ГАРФ, Ф. 1750, О. 1, Ед. хр. 227, 8–8 об. *Василије Пелагић – Московски словенски комитет, Дрезден, 16/28. јул 1869*.

устанка од стране Омладине, вратили у Херцеговину, веома активно су учествовали у догађајима Велике источне кризе.³⁹ Ђорђе Филиповић⁴⁰ помиње се као један од вођа на почетку устанка, а Јован Лепавица као близак сарадник А. В. Васиљева, представника Петроградског словенског добротворног друштва у Херцеговини.⁴¹ Турске власти нису благонаклоно гледале на питомце који су се школовали у Русији и невољно су им допуштале да обављају просветне дужности.

Најмањи број питомаца долазио је са простора Старе Србије и Македоније, вероватно јер је њихово школовање форсирано у Београдској богословији, за шта је Русија издвајала новац.⁴² Неколицина која се школовала чешће је уживала стипендије Московског словенског добротворног комитета и похађала московске образовне институције, а по повратку предавали су у Призренској богословији и другим образовним установама. Од питомаца са овог простора, посебно су се издвајали Сава (Ђорђе Бараћ) Дечанац,⁴³ професор и ректор Призренске

³⁹ В. Г. Карасев, *Из историје руско-српских револуционарних веза у првој половини седамдесетих година XIX века*, Историјски гласник 1–4 (1962) 87–109.

⁴⁰ Ђорђе Филиповић, српски револуционар, школовао се у Петроградској богословији (1868–1869) и Медицинском факултету Московског универзитета (1869–1872, 1876–1879). Пре избијања „Невесињске пушке“ до Руса су се пронеле вести да се Филиповић, протеран из Мостара, налази у Никшићу, „да је у стању да оде у Пиву, да подигне народ, јер је наклоњен невесињском покрету“: *Ј. П. Славољубов – Н. П. Игњатијев, 14. март 1875*, Освобождение Болгарии от турецкого ига, Том первый, Освободительна борба Южних Славян и Россия 1875–1877, под редакцией С. А. Никитина, В. Д. Конобеева, А. К. Бурмова, Н. Т. Тодорова, Москва 1961, 22–25; Касније се помињао као главни агент Петра Мркоњића (Петра Карађорђевића) међу устаницима: *А. С. Јонин – А. Х. Жомини, 1. август 1875*, Россия и восстание в Боснии и Герцеговине 1875–1878: документы, 36.

⁴¹ *А. С. Јонин – Н. К. Гирс, Цетиње, 30. мај/11. јун 1878*, Россия и восстание в Боснии и Герцеговине 1875–1878: документы, 404–411.

⁴² Грофица Антонина Дмитријевна Блудова, кнегиња Татјана Васиљевна Васиљчикова и кнегиња Наталија Дмитријевна Протасова спорадично су достављале прилоге за потребе школовања Бугара и Срба из Босне у Београдској богословији: АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 3. [*Азијски департаман МИД*] – *Пуковник Милошевић, 22. март 1860*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 6. [*Азијски департаман МИД*] – *Пуковник Милошевић, 6. мај 1860*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 7. [*Азијски департаман МИД*] – *Пуковник Милошевић, 11. јун 1860*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 8. [*Азијски департаман МИД*] – *В. П. Балабин, 23. април 1862*; АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 6678, Л. 10. *Признаница митрополита Михаила, Београд, 18. мај 1862*.

⁴³ Сава (Ђорђе Бараћ) Дечанац, епископ жички (1889–1913) завршио је Кијевску духовну академију (1867–1871) и исте године постављен за професора и ректора Призренске богословије. Више о томе: Љ. Дурковић-Јакшић, *Епископ жички Сава Дечанац и његов преглед Жичке епархије 1892–1896*, Краљево 1989, 11–15.

богословије, а касније епископ жички, и Јефрем (Јеврем Бојовић),⁴⁴ професор Београдске богословије, а касније епископ шабачки и жички.⁴⁵

Од 1867. године расте интересовање за школовање Срба са простора Хабзбуршке монархије. Претежно се радило о стипендијама руске владе у високообразовним институцијама Кијева и Петрограда. Најбројнији свакако били су питомци-богослови, а као најистакнутији издвојио се Никодим (Никола Милаш), касније епископ далматински. Милаш, на препоруку протојереја Рајевског, а по молби епископа далматинског Стефана Књажевића, као питомец руске владе школовао се на Кијевској духовној академији (1867–1871),⁴⁶ како је сам забележио „како би повративши се послје из Русије могао пренијети међу православне у овој монархији дух православне богословске науке, јер данас код нас влада свугдје римокатолички правац“.⁴⁷ За митрополита Михаила и епископа далматинског Никодима, Руси су забележили да „могу бити названи новим апостолима српске цркве, и да Русија са својим духовним школама није дала друге, поред њих двојице, Србима би они били довољни, и стога, српски народ је у обавези да им вечно буде захвалан“.⁴⁸ Из редова питомаца богослова потребно је поменути и Милана Костића, касније оснивача и ректора Цетињске богословије. Поред богослова, у овом периоду, школовао се и војни кадар, попут Дејана Суботића, сина Јована Суботића, који је остао у руској служби и стекао чин генерала,⁴⁹ као и Милана Савића.⁵⁰ Као питомец руске владе, школовао се у српској школи у Петрограду и Јанко Вукомановић, син Мине Вукомановић, али се тамо разболео од дизентерије и умро.⁵¹

⁴⁴ Јефрем (Јеврем Бојовић), епископ шабачки (1920) и епископ жички (1920–1933), након завршене Београдске богословије одлази на даље школовање у Москву, прво у Московску богословију (1874), па на Московску духовну академију (1875–1879): ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Ед. хр. 265, Л. 118. *Јеврем Бојовић – Московски словенски комитет, Москва, 8. децембар 1874.*

⁴⁵ В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама (1849–1917)*, Београд 2017, 476.

⁴⁶ РГИА, Ф. 796, Оп. 147, Д. 1854, Л. 1–3. *Духовно-школска управа при Св. Синоду – Св. Синод, Петроград, 17. новембар 1866.*

⁴⁷ Н. Милаш, *Аутобиографија. Студије. Чланци*, Дела Никодима Милаша VII, прир. епископ далматински Фотије, Београд–Шибеник 2005, 26–28.

⁴⁸ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 12757, Л. 16–38. *Белешка о Србима који су се школовали у Русији, [1912].*

⁴⁹ М. Полит-Десанчић, *Путне успомене*, Нови Сад 1896, 57.

⁵⁰ М. Савић, *У Русији: успомене из године 1871*, прир. М. Јовановић, *Руски алманах XX*, бр. 16 (2011) 224.

⁵¹ Т. Стефановић Виловски, *Моје успомене (1867–1881)*, поговор С. Дамјанов, Београд 1988, 80.

С почетка осме деценије XIX века увећан је и прилив питомаца из Црне Горе.⁵² Као стипендисти руске владе и Московског словенског добротворног комитета, стицали су средњошколско и високо образовање, најчешће, у Кијеву, Москви и Петрограду. Највише је било богослова, студената права, медицине и техничких наука. Руси су често имали примедбе на „скандалозно понашање“ питомаца из Црне Горе, углавном, везано за њихове жалбе на мале стипендије, па им је сугерисано „да се угледају на Србе из Шумадије и Бугаре који са много мањом штипендијом много више постижавају“.⁵³ По окончању школовања, најчешће су радили по школама, попут Димитрија Анђуса и Вуке Поповића, студената Московске, односно Кијевске духовне академије, касније професора у Цетињској богословији,⁵⁴ али било је и оних који су се посветили дипломатији, попут Митра Бакића и Анта Гвозденовића. Као питомац руске владе, па Петроградског одељења Московског словенског добротворног комитета, Бакић се школовао на Кијевској и Петроградској духовној академији, затим и на универзитетима у Петрограду и Женеви,⁵⁵ а по повратку на Цетиње посветио се политици и знатан број година провео као посланик Црне Горе у Цариграду.⁵⁶ Поред њега, издвојио се и Анто Гвозденовић, свршени студент Медицинског факултета Московског универзитета, касније генерал-лајтант у руској војсци, а од 1911. године дипломата и

⁵² Више о школовању питомаца са простора Црне Горе: М. Д. Пејовић, *О исељавању и школовању Црногораца у Русији од XVIII вијека до краја друге деценије XX вијека*, Историјски записи LXXXI (2008) 216–222.

⁵³ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 426, Л. 255–256. *Сава Радоњић – Црногорски питомци у Русији, Цетиње, 15. јун 1874.*

⁵⁴ В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама (1849–1917)*, Београд 2017, 473, 536.

⁵⁵ Митар Бакић (1852–1903), после завршене Цетињске богословије, школовао се у Кијевској духовној академији (1873–1876), у Петроградској духовној академији (1877), на универзитетима у Петрограду (1877–1879) и Женеви (1879). За то време, уживао је државну стипендију руске владе и стипендију каснијег Петроградског словенског добротворног друштва: РГИА, Ф. 797, Оп. 47, отд. 1. ст. 2. Д. 13, Л. 13–13 об. *Списак студената Кијевске духовне академије из редова странаца 1877. године*; ЦГИА СПБ, Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893).*

⁵⁶ По повратку у Црну Гору био је секретар Министарства иностраних дела, члан Великог суда Црне Горе, посланик Црне Горе у Цариграду (1884–1887, 1890–1903): В. Пузовић, *Руски путеви српског богословља. Школовање Срба на руским духовним академијама (1849–1917)*, Београд 2017, 474.

политичар Црне Горе.⁵⁷ Иначе, у одабиру питомаца из Црне Горе улогу је имао руски конзул у Дубровнику, црногорски митрополит, а често је значила и реч Јована Сундечића,⁵⁸ чији се син такође школовао у Русији.⁵⁹

Уз питомце, школовале су се и српске питомице у Русији. Године 1854. Погодина су из Беча упозоравали да постоји интересовање код Српкиња за школовање у Русији, да просвета може послужити као основни правац пропаганде, те да у Београду већ постоји пансион, основан од стране католика, у коме се српске девојчице школују и удаљавају од православља. Ово писмо резултирало је тиме да су прве четири Српкиње, од новца добротворке из Петрограда, послате на школовање у Русију.⁶⁰ Претпоставља се, да се међу њима наша и Катарина (Ђорђевић) Миловук,⁶¹ касније прва управница Више женске школе у Београду и оснивач Београдског женског друштва. Деценију касније, за ово питање заинтересовале су се и званичне руске власти. Руска влада је за Српкиње и Бугарке установила три државне стипендије при Фундуклејевској женској гимназији и пансиону Левашове у Кијеву, а 1870. године одлучено је да се број стипендија увећа на десет. Године 1870. тамо су примљене две српске питомице, Лепосава Сретеновић и Милица Предидић, које је помагао и Московски словенски добротворни комитет, односно његово одељење у Петрограду.⁶² Исте године, руска царица Марија Александровна и Министарство просвете одредили су две нове

⁵⁷ Анто Гвозденовић (1853–1935), после завршене Цетињске богословије, студирао је медицину на Московском универзитету од 1873. до 1879. године. По завршетку студија радио је као лекар у руској војсци, да би након учествовања у руско-јапанском рату стекао чин генерала-лајтанта. Након повратка у Црну Гору (1911) убрзо постаје близак сарадник и ађутант краља Никола Петровића, а касније и посланик Црне Горе у Вашингтону (1918–1921): *Политика* (4. септембар 1935).

⁵⁸ БАО НМЦГ, Заоставштина Јована Сундечића, 3. *Анто Гвозденовић – Јован Сундечић, Москва, 27. август 1873.*

⁵⁹ БАО НМЦГ, Приновљени рукописи, Ф. 22, 1874. *Азијски депарتمان МИД – А. С. Јонин, 29. јун 1874.*

⁶⁰ НИОР РГБ, Ф. 231/IV, К. 2, Ед. хр. 116, Л. 1–2. *Писмо из Беча о односу Срба према Русији, 6. јул 1854.*

⁶¹ Катарина (Ђорђевић) Миловук (1844–1913), једна од првих српских питомица у Русији, школовала се у Николајевској женској гимназији и на Педагошком институту Ришељевског лицеја у Одеси (од 1863. Одески универзитет): АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 12757, Л. 16–38. *Белешка о Србима који су се школовали у Русији. Више о њеном раду: Љ. Станков, Катарина Миловук (1844–1913) и женски покрет у Србији, Београд 2011.*

⁶² ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 19–19 об. *Азијски депарتمان МИД – М. П. Погодин, 3. јул 1870;* ГА РФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 19–19 об. *Азијски депарتمان МИД – Н. А. Зубков, 7. јул 1870.*

стипендије за Српкиње. На препоруку митрополита Михаила, послате су две питомице у Петроград, Јелена Никетић и Јелисавета Марковић, које су већ наредне године уписале Александровску женску гимназију.⁶³ Оне нису успеле да заврше започето школовање. Крајем 1872. године Треће одељење је открило њихове везе са српским револуционарима у Цириху, па је одлучено да им се ускрати стипендија и врате назад у Београд.⁶⁴

Истовремено, ради повећања броја питомица, у сарадњи руске владе, Московског словенског добротворног комитета и Московске епархијалне управе, радило се на отварању посебне школе и пансиона за јужнословенске питомице при Алексејевском женском манастиру у Москви. Ова иницијатива, која је оцењена као „веома пожељна и корисна“, потекла је од стране Ивана Кировича Кишељског,⁶⁵ Бугарина у руској служби и члана Одеског бугарског настојатељства. Све послове око отварања школе и организације преузео је Московски словенски добротворни комитет, који је, у те сврхе, 27. новембра 1870. године основао Дамско одељење, ради прикупљања прилога и старања о школовању јужнословенских питомица, у циљу стварања просветног кадра за јужнословенске крајеве, нарочито оне под османском влашћу. Уз секретара Нила Александровича Попова, све послове око организације требало је да преузме председница одељења Александра Николајевна Стрекалова.⁶⁶ Отварање нове образовне институције најављено је за 13. октобар 1871. године и за почетак одобрено је дванаест стипендија, шест за Српкиње, шест за Бугарке. Школовање је трајало пет година, а за оне које немају знања руског језика остављена је припремна година. У току школовања похађали су се часови веронауке, математике, историје и географије, основа природних наука и физике, часови руског, матерњег

⁶³ АС, Митрополија београдска, 1870/1068, [Л. 1–2]. Д. А. Толстој – Митрополит Михаил, 29. мај 1870; РГИА, Ф. 733, Оп. 191, Д. 165, Л. 16–18. Четврто одељење Њеног Царског Величанства – Д. А. Толстој, Петроград, 10. новембар 1870; РГИА, Ф. 733, Оп. 191, Д. 165, Л. 43–43 об. Четврто одељење Њеног Царског Величанства – Д. А. Толстој, Петроград, 29. јануар 1872.

⁶⁴ ГАРФ, Ф. 109, Оп. 1а, Д. 597, Л. 6. Извештај Трећег одељења, 23. децембар 1872; П. А. Шувалов – В. И. Вестман, Петроград, 23. јануар/4. фебруар 1873, Уједињена омладина српска и њено доба 1860–1875: грађа из совјетских архива, прир. В. Н. Кондратјева, Нови Сад 1977, 301–302; Ј. Блажић Пејић, Ј. В. Иванова, Писма митрополита Михаила грофици А. Д. Блудовој: прилог проучавању руско-српских односа (1871–1874), Мешовита грађа (Miscellanea) XXXV (2014) 124–126.

⁶⁵ В. А. Долгоруков – М. П. Погодин, 28. септембар 1870, Москва – Србија, Београд – Русија. Друштвене и политичке везе 1804–1878: документи и материјали, II, 242–243.

⁶⁶ ГАРФ, Ф. 1750, Оп. 1, Д. 66, Л. 41–41 об. М. П. Погодин – А. Н. Стрекалова, 19. новембар 1870.

и црквенословенског језика, часови калиграфије и цртања, појања и ручног рада.⁶⁷ Давање стипендија ишло је преко Азијског департмана МИД-а који је својим представницима на Балкану издао упутства за одабир питомица.⁶⁸ Иако је Министарство просвете за потребе ове школе издавало 2.000 рубаља, Московски словенски добротворни комитет покривао остале трошкове, значајна улога била је и игуманије манастира, Антоније, која је овоме послу била потпуно предана „да и најзахтевнији словенофил не би могао тражити више“.⁶⁹

И док Јован Сундечић ову школу није видео као добро решење због могуће сумње Турске и Аустроугарске да се иза њеног оснивања крије „згодна панславистичка тенденца и распрострањавање русизма по Југославији“,⁷⁰ митрополит Михаило је подржао „школовање у духу православља и словенства“ и одлучио да октобра 1871. године у Москву отпрати пет девојака различитог узраста: Катарину Стојковић, Даницу Урошевић, Ану Спасић, Катарину Павловић и Марију Јовановић.⁷¹ За најспособнију означио је Катарину Стојковић, која ће касније и једина наставити даље школовање у Петрограду.⁷² Да српска деца не би заборавила матерњи језик, митрополит Михаило је за библиотеку манастира слао књиге, а питомицама честитке и различите поклоне.⁷³

Како је отварање Велике источне кризе, избијање устанака на Балкану, те српско-турског рата (1876–1877), подигло свест руског јавног мњења за помоћ Словенима, 1876. године број стипендија у школи Алексејевског

⁶⁷ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 57–58 об. *Московски словенски добротворни комитет – П. Н. Стремоухов, 8. јун 1871.*

⁶⁸ *Циркуларна нота Азијског департмана МИД-а руским конзулима у балканским земљама, 25. мај 1871*, Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 240–242.

⁶⁹ АВПРИ, Ф. 146, Оп. 495, Ед. хр. 11313, Л. 10–11 об. *Московски словенски добротворни комитет – П. Н. Стремоухов, 7. новембар 1873.*

⁷⁰ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 19, Ед. хр. 33, Л. 1–2. *Јован Сундечић – Н. А. Попов, Цетиње, 27. март 1870.*

⁷¹ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 37–38. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Крушевац, 1. октобар 1871.*

⁷² Као питомица Петроградског словенског добротворног друштва, Катарина Стојковић је од 1881. до 1884. године похађала Високе женске разреде у Петрограду: Централный государственный исторический архив Санкт-Петербурга (даље: ЦГИА СПб), Ф. 400, Оп. 1, Д. 1а, Л. 1–7. *Списак стипендиста који су током двадесет и пет година стекли образовање на рачун Петроградског словенског друштва (1868–1893).*

⁷³ НИОР РГБ, Ф. 239, П. 13, Ед. хр. 45, Л. 43–44. *Митрополит Михаило – Н. А. Попов, Београд, 25. новембар 1871.*

женског манастира попео се на двадесет.⁷⁴ Већ септембра 1876. године допутовало је осам, а фебруара 1877. године чак деветнаест српских девојчица, које су због ограниченог капацитета морале бити распоређене и у друге образовне установе.⁷⁵ Након Берлинског конгреса, а у тренутку затварања Московског словенског добротворног друштва, у Русији се школовао чак двадесет и седам Српкиња.⁷⁶ Све оне по завршетку школовања, изузев неколицине, која је преминула или се трајно населила у Русији, вратиле су се на Балкан опремљене руским књигама, како би што боље могле да одговоре свом позиву. Већина је радила у просвети, као учитељице, попут Драге Стојковић, која је радила у школи у Врању,⁷⁷ или Милице Предић, која је радила у школи у Видину. Марија Јовановић предавала је руски језик у Вишој женској школи,⁷⁸ а Круна (Драгојловић) Аћимовић предавала је у Учитељској женској школи у Београду. Иначе, по повратку из Русије, Круна (Драгојловић) Аћимовић и Лепосава Бошковић постале су прве студенткиње Велике школе у Београду.⁷⁹

* * *

Да је „образовање најмоћније оружје које се може употребити“ свесни су били представници и званичне и незваничне Русије друге половине XIX века. У то време, издвајана су велика средства за помагање српске просвете, а значајни део одлазио је на школовање питомаца и питомица у Русији. Циљ такве политике било је стварање лојалне интелектуалне елите која ће ширити стечена знања и тиме ојачавати позиције Руске империје међу Србима широм Балкана. То се најбоље

⁷⁴ Е. В. Иванова, *Воспитательное заведение для южнославянских девиц в Москве при Алексеевском женском монастыре во второй половине XIX века*, Русский мир 2012: сборник статей, Москва 2012, 258.

⁷⁵ *Записник са седнице Дамског одељења Московског словенског добротворног комитета*, 3. октобар 1876. Московски словенски комитет и школовање српских и бугарских питомица (1876–1877), прир. Ј. Блажић, Мешовита грађа (Miscellanea) XXXIII (2012) 306–309; *Записник са седнице Дамског одељења Московског словенског добротворног комитета*, 7. фебруар 1877. Исто, 312–313.

⁷⁶ Е. В. Иванова, *нав. дело*, 262.

⁷⁷ РГИА, Ф. 934, Оп. 2, Д. 695а, Л. 7–10 об. *Катарина Стојковић – П. П. Дурново, Врање, 18. јун 1884.*

⁷⁸ Марија Јовановић је 1877. године постављена за професора курса руског језика у Вишој женској школи у Београду: АС, МПс, 1877, IX/189. *Министарство просвете и црквених дела – Катарина Миловук, Београд, 5. септембра 1877.*

⁷⁹ П. Лебл-Албала, *Развој универзитетског образовања наших жена*, *Летопис Матице српске* 316 (1928) 21.

види из писма питомца Станислава Симића, професора историје и руског језика, у коме Аксакову анализира став српске интелигенције према Русији и наводи да је све последица образовања: „Образујући се на Западу или код куће, гледали су на Русију очима Западне Европе, те тако право знања о Русији нису имали. Нема сумње да право поимање може доћи само тада, када се на ствар гледа у сопственом светлу, без примеса туђих погледа, другим речима, када се руска књижевност са њеним неисцрпним богатством шири у великој мери међу нашим народом“.⁸⁰ С тим се сложио и питамац Милан Костић који је изјавио да ће „велики корак ка приближењу бити од стране Срба тиме учињен, што ће се питомци у духовној академији у Русији учити. Тиме ће се руски језик међу Србима временом разпрострањивати, а ми ћемо добити неоцењено благо руске, особито духовне литературе“.⁸¹ Без обзира на сва позивања на верско и племенско јединство Срба и Руса, међусобна знања била су веома оскудна, те је ово свакако био један од начина да се она прошире.

⁸⁰ Станислав Симић – И. С. Аксаков, *Крагујевац, 1. мај 1878*, Москва – Србија, Београд – Русија: документа и материјали. Друштвене и политичке везе 1804–1878, II, 511–512.

⁸¹ Милан Костић – М. Ф. Рајевски, *Сивац, 29. јун/11. јул 1865*, Југословени и Русија: документи из архива М. Ф. Рајевског 40–80 године XIX века, II, прир. С. И. Данченко, М. Екмечић, В. Крестић, В. Мелик, Д. Петровић-Милојевић, Н. Петровић, Н. Станчић и И. В. Чуркина, Београд 1989, 300–302.

Йована Блажич Пейич

РОССИЯ И ПРОСВЕТИТЕЛЬНЫЙ ВОПРОС У СЕРБОВ (1856–1878)

Резюме

Международная изоляция и изменение внешнеполитического курса после 1856 г., потребовали от Российской империи активизации действий на Балканах. Расширение влияния среди балканских народов, особенно среди сербов и болгар, было для России гарантированным путём для возвращения на европейскую политическую арену. Одним из способов укрепить влияние России в сербском вопросе было просвещение, в частности финансирование образования в России сербов со всех концов Балканского полуострова. Таким образом, создавались потенциальные агенты и образовательные кадры, призванные усилить авторитет России в областях, преимущественно находившихся под турецкой властью. При поддержке российского правительства первые сербские воспитанники отправились в Россию в 1846 г., но организационная и более активная деятельность, началась только после 1856 г. Большинство сербских воспитанников обучались в качестве стипендиатов Министерства просвещения, но некоторые являлись стипендиатами Московского славянского благотворительного комитета и других общественных организаций, как и частных благотворителей, чаще всего из кругов славянофилов. Московский славянский благотворительный комитет, считавший обучение студентов из числа славянских народов одной из своих важнейших задач, играл наиболее активную роль. Он был связан и с государственными воспитанниками и нередко им помогал. Судьба сербских воспитанников сложилась по-разному. Кто-то умер во время обучения, кто-то навсегда остался в России, а часть их после возвращения на Балканы серьёзно посвятила себя национально-освободительной борьбе. Большая часть воспитанников занялась просвещением и образованием соотечественников. На основании большого объёма неопубликованных архивных данных показаны основные направления и главные достижения этого направления российской политики и его реального влияния на развитии сербской государственности.

Ключевые слова: Сербия, Россия, просвещение, воспитанники, Московский славянский благотворительный комитет, митрополит Михаил, Нил Александрович Попов.

Jovana Blažić Pejić

RUSSIA AND EDUCATIONAL QUESTION AMONG THE SERBS (1856–1878)

Summary

The international isolation and change in the foreign policy course after 1856 required from the Russian Empire an active stance in the Balkans. Spreading influence among the Balkan peoples, particularly among the Serbs and Bulgarians, was for Russia a safe path of returning to the European political scene. One of the ways of strengthening the Russian influence on the Serbian question was enlightenment, i.e. partial financing of the education of the Serbs from all parts of the Balkan peninsula in Russia. This enabled the creation of potential agents and the educational personnel, who were invited to strengthen the authority of Russia, primarily in the areas under Turkish rule. With the support of the Russian government, the first Serbian scholars went to Russia in 1846, but organised and somewhat more intensive activity began only after 1856. The majority of Serbian scholars educated in Russia were financed by the Ministry of Education. Some of them also received scholarships from the Moscow Slavic Benevolent Committee and other social organisations, as well as private benefactors, most often from the ranks of Slavophiles. The most active was the Moscow Slavic Benevolent Committee, which considered the education of Slavic students one of its most important tasks. The Committee was connected with state scholars and often helped them. The destiny of Serbian scholars was different. Some of them died during education, some remained in Russia forever, while some – after returning to the Balkans, seriously devoted themselves to the people’s liberation war. A larger number of scholars were dedicated to the enlightenment and education of their compatriots. Based on a large number of unpublished archival data, the author presents the main directions and achievements of such Russian policy and its real influence on the development of Serbian statehood.

Keywords: Serbia, Russia, enlightenment, scholars, Moscow Slavic Benevolent Committee, metropolitan Mihailo, Nil Alexandrovich Popov.

Момир САМАРЦИЋ

РУСИЈА И СРПСКА ЖЕЛЕЗНИЦА 1878–1881: О ПОЛИТИЧКИМ И ПРИВРЕДНИМ АСПЕКТИМА РУСКЕ ПОЛИТИКЕ ПРЕМА СРБИЈИ ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА

Апстракт: Берлински конгрес и стицање државне независности представљали су почетак нове фазе у развоју српско-руских односа, суштински одређене политиком Русије током Велике источне кризе 1875–1878. У раду намеравамо да анализирамо политику Русије према испуњењу одредаба Берлинског уговора везаних за Србију, а посебно према изградњи железнице као парадигми спољнополитичких дилема Србије у првим годинама после Конгреса. Основна теза коју заступамо јесте да је руска перспектива према темама значајним за развој српске привреде била превасходно политичка, односно да је била одређена слабшћу руске привреде у односу на привреде држава западне и средње Европе и slabим могућностима учествовања руских финансијских кругова у конкурисању за добијање концесије за изградњу српске железнице. С друге стране, опрезна руска политика према решавању проблема српске железнице била је условљена међународним положајем Русије после Берлинског конгреса и спољнополитичком офанзивом Аустроугарске везаном за остварење низа циљева везаних за учвршћење привредног утицаја на Балкану који би водили и укључењу балканских држава у аустроугарску интересну сферу. Суштина политике Русије сводила се на спречавање намера Аустроугарске, али не директним супротстављањем, већ пружањем подршке владама балканских држава.

Кључне речи: Србија, Русија, Аустроугарска, балканске железнице, Источно питање.

Велике силе и изградња трансбалканске железнице (до 1878)

Развој железничке саобраћајне инфраструктуре на Балканском полуострву био је суштински повезан са процесом постепене инкорпорације Османског царства у светски капиталистички систем, који почиње

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Од универзалних царстава ка националним државама: друштвене и политичке промене у Србији и на Балкану* (Ев. бр. 177030).

у другој половини 18. века, односно његове периферизације услед привредне трансформације која је тежила за постизањем компатибилности са захтевима капиталистичке економије, обезбеђујући сировинску базу за даљи успон западноевропске индустрије.¹ У другој половини 19. века периферни положај Османског царства, као и националних држава насталих током процеса његовог постепеног распадања, био је јасно одређен, а изградња железница била је у значајној мери одвојена од њихових економских потреба и превасходно је служила непосредним привредним и политичким интересима западних европских сила, носилаца концепта изградње јединственог трансевропског транспортног система у служби даљег напредовања индустрија држава језгра капиталистичке светске економије.²

Од тридесетих година, када се јављају прве идеје о изградњи трансбалканске железнице која би спојила престоницу Османског царства с европским западом, до шездесетих година 19. века, најагилнији заступници трансбалканских инфраструктурних пројеката били су британски предузимачи, потпомогнути дипломатама у Истанбулу. Идеја је наилазила на снажан отпор код Порте све до почетка педесетих година 19. века, да би после Кримског рата почела изградња првих линија на Балканском полуострву – Чернавода–Констанца (1860) и Варна–Рушчук (1866), чијом изградњом је британска трговина успела да премости препреку коју је представљала делта Дунава и отвори румунско тржиште за своју робу. Међутим, коначно уступање концесије за изградњу трансбалканске железнице није било последица британских настојања, већ деловања аустријске (аустроугарске) дипломатије која је покушавала да се избори с трговачком конкуренцијом Велике Британије, као и тежњама Русије да преко Балкана овлада Босфором и Дарданелима и обезбеди својој трговини несметан излаз на Медитеран. Уз подршку Министарства спољних послова Аустроугарске, концесију је добио барон Мориц Хирш, бриселски банкар с породичним везама с банкарском кућом Бишофсхајм. Предуговором од 17. априла и коначним уговором од 7. октобра 1869. предвиђена је изградња главне линије Истанбул–Једрене–Пловдив–Софија–Ниш–Приштина–Сарајево која би преко Бања Луке стигла до Новог на аустро-османској граници, као и четири огранка:

¹ I. Wallerstein, H. Decdeli, R. Kasaba, *The incorporation of the Ottoman Empire into the world-economy*, *The Ottoman Empire and the World Economy*, H. İslamoğlu İnan (ed.), Cambridge 2004, 88–95; R. Kasaba, *The Ottoman Empire and the world economy: the nineteenth century*, New York 1988, 4–6, 35–36.

² I. T. Berend, G. Ránki, *Evropska periferija i industrijalizacija 1780–1914*, Zagreb 1996, 128–134.

Једрене–Дедеагач, Једрене–Јамбол–Бургас, Приштина–Солун и Ниш – османско-српска граница, у укупној дужини око 2.500 km. Најзаинтересованије за што бржи завршетак пројектованих линија било је Министарство спољних послова Аустроугарске и аустријска влада, јер је на будућу железничку везу са Истоком гледано као на један од предуслова привредног продора на Балкан, неизоставно праћеног јачањем политичког утицаја. Хирш је основао компаније за изградњу и експлоатацију и изградња је убрзо почела.³

Истовремено, став Русије према изградњи трансбалканске железнице био је одређен, с једне стране, дугорочним стратешким интересом за мореузе и излазак из Црног мора на Медитеран, а, с друге стране, привредном слабшћу саме Русије и немогућношћу супротстављања привредном продору европских сила на Балкан. Русија није имала финансијску кућу или друштво за изградњу чије би интересе могла да подржи у такмичењу за железничку концесију и страховала је од политичких импликација изградње будуће железнице, правилно закључујући да ће непосредна веза балканских држава са Бечом неизоставно да води јачању аустроугарског, а слабљењу руског утицаја. Када је, захваљујући и подршци руске дипломатије, после смрти великог везира Али-паше, заговорника железничког повезивања с европским западом, за новог великог везира у децембру 1872. изабран Махмуд-паша, његов долазак на положај великог везира значио је и промену у приступу Порте проблему железничког повезивања са Европом. Нови везир био је присталица зближавања с Русијом, те се залагао за железничко повезивање с Русијом преко Румуније и изградњу линије од Истанбула према Рушчуку. Последица промене на Порти били су неуспешни покушаји раскидања уговора о концесији с Хиршом, а потом је уследила ревизија уговора и нови споразум Хирша и Порте, потписан 18. маја 1872. Према одредбама новог уговора, Хирш и његова компанија за изградњу нису више били концесионари, већ је држава била власник свих линија, а с Хиршом је склопљен уговор о изградњи и експлоатацији на педесет година. Хирш је преузео обавезу да у року од две године доврши линије чија изградња је била у току у дужини од 1.281 km, док се

³ Y. N. Karkar, *Railway Development in the Ottoman Empire 1856–1914*, New York 1972, K. Grunwald, *Türkenhirsch: A Study of Baron Maurice de Hirsch, Entrepreneur and Philanthropist*, Jerusalem 1966, 31–39; W. Rechberger, *Zur Geschichte der Orientbahnen: Ein Beitrag zur österreichisch-ungarischen Eisenbahnpolitik auf dem Balkan in den Jahren von 1852–1888 (=Ein Beitrag)*, Wien 1958, рукопис докторске дисертације, 60–66, 77–123; исти, *Zur Geschichte der Orientbahnen: Österreichische Eisenbahnpolitik auf dem Balkan (=Österreichische Eisenbahnpolitik)*, Österreichische Osthefte 5 (1960) 348–354.

Порта обавезала да доврши преостале уговором предвиђене линије. Истовремено, посебном концесијом одобрена му је изградња линије Јамбол–Шумла, чиме би Истанбул био спојен с линијом Рушчук–Варна и задовољен руски интерес. Обавезе преузете новим уговором Хирш је испунио до децембра 1874. Резултат рада његовог друштва за изградњу биле су линије Бања Лука – Доберлин, Солун–Митровица и Истанбул–Сарамбеј с огранцима Једрене–Дедеагач и Трново Сејмен – Јамбол. Са друге стране, суочена с банкротом државне касе, Порта није ништа радила на изградњи преосталих линија, делујући тиме и у интересу руске дипломатије, односно спречавања остварења планова Министарства спољних послова у Бечу.⁴

Од уступања концесије Хиршу 1869, у владајућим круговима Аустроугарске постојао је сукоб у вези са главном трасом трансбалканске железнице – преко Босне или преко Србије, одражавајући различите интересе аустријске и угарске владе. Ревизија из 1872. решила је ову дилему у корист трасе преко Србије и аустроугарска дипломатија уложила је значајне напоре током следећих година да присили Порту да преузме конкретније обавезе о извршењу одредаба уговора с Хиршом. Успех је постигнут тек 1875, у тренутку када је устанком српског народа у Херцеговини почела једна од највећих криза у историји Источног питања. Са две дипломатске ноте, од 1. јула и 30. септембра 1875, Порта је преузела обавезу да до краја 1879. доврши изградњу линије од Белове до границе са Србијом. Годинама је аустроугарска дипломатија покушавала да постигне сличан успех у Београду, 1873. готово је потписана угарско-српска конвенција о железничкој вези, али значајнији успех није постигнут све до Берлинског конгреса. Решавајући сва питања отворена кризом на Балкану, османским поразом у рату с Русијом 1877–1878. и спорним одредбама прелиминарног мира у Сан Стефану, на предлог аустроугарске делегације велике силе су Берлинским уговором од 13. јула 1878. још једном обавезале Порту да испуни преузете обавезе, док су Србија и новостворена Кнежевина Бугарска презеле исте обавезе на бившој османској територији која је услед територијалних промена ушла у њихове границе. Посебном конвенцијом од 8. јула 1878. Аустроугарска је наметнула низ обавеза Србији међу којима је била и изградња железнице у року од три године. Одредбама Берлинског

⁴ К. Grunwald, *нав. дело*, 38–41; М. Тодоровић, *Оријенталне железнице*, Економист II/9 (1913); исти, *Уговорни однос између Турске и Друштва Оријенталних Железница*, Економист II/12 (1913) 177; W. Rechberger, *Ein Beitrag*, 144–148; исти, *Österreichische Eisenbahnpolitik*, 354.

Русија и српска железница 1878–1881: О политичким и привредним аспектима руске политике према Србији после Берлинског конгреса

уговора и аустро-српске конвенције створен је оквир за решавање питања изградње прве трансбалканске железнице.⁵



Балканске железнице 1879.

преузето из: Momir Samardžić, *Roads to Europe: Serbian Politics and the Railway Issue, 1878–1881*, Pisa 2010, 5.

Русија, Аустроугарска и Балкан после 1878.

За Аустроугарску Балканско полуострво било је најзначајнији објект политичког и привредног ширења, замењујући колоније које Монархија није имала. После уласка у Босну и Херцеговину и обезбеђења залеђа Далмацији своје ширење Аустроугарска није заснивала на припајању нових територија, већ, као најзначајнији трговински партнер свим балканским државама осим Грчке, на јачању привредних веза које су неизбежно доносиле и јачање политичког утицаја. Источна политика

⁵ М. Самарџић, *Железничко питање у спољној политици Србије (1878–1888)*, Нови Сад 2007, рукопис докторске дисертације, 41–56.

Аустроугарске после Берлинског конгреса сводила се на три проблема: учвршћивање положаја у Босни и Херцеговини, стицање одлучујућег утицаја у регулисању пловидбе Дунавом и изградња железница које би олакшале економско везивање балканских држава за Аустроугарску. Своју спољнополитичку позицију после 1878. Аустроугарска је заснивала на пријатељству са Великом Британијом које је свој врхунац доживело у време Конгреса, као и на пријатељству са Немачком које је у септембру 1879. крунисано потписивањем савеза и самим тим јачањем позиција Двојне монархије на Балкану. Управо због балканских питања за њу су од изузетног значаја били односи са Русијом.⁶

Спољном политиком Русије после Берлинског конгреса доминирала су три основна питања: излазак из међународне изолације у којој се Русија нашла после Конгреса, обезбеђење мореуза и осигурање положаја у Бугарској. Иако су осамдесете године XIX века донеле окретање оштрице руске експанзије према истоку и југоистоку, у првим годинама после Конгреса судбина Балкана, односно Источно питање остало је и даље најзначајније питање спољне политике Русије. Да би очувала позиције на Балкану Русија је морала изаћи из дипломатске изолације у којој се нашла после Конгреса. Овај курс водио је побољшању односа са Немачком, а самим тим и обнови Савеза три цара. Најзначајнији стратешки интерес Русије на Балкану били су мореузи, а њихово запоседање било је њен вишедеценијски сан. Поред стратешког значаја мореузи су имали и велики привредни значај за Русију јер су представљали један од најзначајнијих спољнотрговинских путева. Због незавидног спољнополитичког положаја после Конгреса Русија је своју балканску политику заснивала на очувању *status quo*-а у настојању да стабилизује и учврсти свој положај. Због привредне слабости Русија није као западноевропске државе могла свој утицај заснивати и јачати привредном експанзијом, односно извозом капитала, добијањем концесија итд, већ је свој утицај традиционално заснивала на политичкој моћи.⁷

Посебан положај у руској политици на Балкану заузимале су балканске словенске државе које су свој настанак у великој мери

⁶ М. Ю. Золотухин, *Россия, западноевропейские державы и Османская империя в период международных кризисов на Балканах (1885–1888 гг)*, Москва 1993, 55–58, 71–72; F. R. Bridge, *From Sadova to Sarajevo: The Foreign Policy of Austria-Hungary, 1866-1914*, London–Boston 1972, 50–73

⁷ М. Ю. Золотухин, *нав. дело*, 19–29; *История внешней политики России (конец XV в. – 1917. г.): вторая половина XIX века*, Москва 1997, 220–224; В. М. Хвостов, *История дипломатии*, II, *Дипломатия в новое время 1871–1914*, Москва 1963, 142–145.

договале дипломатској или војној помоћи Русије. Руски утицај осећао се у сваком питању спољне и унутрашње политике Кнежевине Бугарске, био је такође снажан у Црној Гори, док у Кнежевини Србији од 1878. почиње извесно колебање између потребе да се очувају добри односи са Русијом и искустава стечених претходних месеци и година о потреби да се интереси земље остваре очувањем и развијањем добрих односа са осталим силама, а пре свих са Аустроугарском, као најзначајнијим спољним фактором у привреди земље, а тиме и значајним политичким фактором. Истовремено, Аустроугарска је уз учвршћење власти у окупираним провинцијама настојала да учврсти положај и појача утицај и на целој западној половини Балкана, а пре свега у Србији која је претходних деценија често била узрок узнемирености словенског становништва унутар и уз границе Двојне монархије. Даље јачање и раније снажног утицаја на привреду Србије било је погодно средство за јачање политичког утицаја Аустроугарске. У жељи да даље не заштрава односе са Русијом Аустроугарска је много опрезније настојала да ојача свој утицај у Бугарској, пре свега посредством одредаба Берлинског уговора, односно потребе њиховог извршења.⁸

Дефинисање руске политике према изградњи српске железнице

Већ прва интересовања страних предузимача/компанија показала су да ће изградња српске железнице бити пре свега прворазредно политичко питање око којег ће се укрстити интереси две најзаинтересованије велике силе – Аустроугарске и Русије. Недуго после ратификације Берлинског уговора и знатно пре него што су почели аустро-српски преговори о железничком уговору српској влади обратили су се представници аустро-француске компаније *Штатсбан*,⁹ а руски министар резидент Александар Персијани говорио је председнику нове владе Јовану Ристићу средином октобра 1878. о заинтересованости

⁸ Ch. Jelavich, *Tzarist Russia and Balkan Nationalism: Russian Influence in the Internal Affairs of Bulgaria and Serbia 1879-1886*, Berkeley–Los Angeles 1958; М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице: Србија против Бугарске 1878–1886*, Нови Сад 2008.

⁹ F. Hauptmann, *Österreich-Ungarns Werben um Serbien 1878–1881*, Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs 5 (1952) 145.

руског предузимача Баранова за изградњу српске железнице.¹⁰ Персијани је почетком децембра 1878. најавио долазак инжењера Завацког, који је за Баранова требало да прегледа трасу и нацрте начињене 1875–1876.¹¹ Већ прва интересовања показала су да ће изградња српске железнице, односно проналажење средстава или концесионара за изградњу, бити пре свега прворазредно политичко питање око којег ће се укрстити интереси две најзаинтересованије велике силе – Аустроугарске и Русије. Успехом на Берлинском конгресу, односно одредбама уговора, Аустроугарска је учврстила свој положај на простору западног Балкана, а конвенцијом са Србијом додатно је обезбедила властите привредне интересе. Приликом испуњења првог члана Берлинске конвенције и преговора са Србијом о железничком уговору, аустроугарски преговарачи инсистирали су на одредбама везаним за усвајање ниских тарифних стопа које би обезбедиле повољне услове за транспорт аустроугарске робе преко територије Србије. Уступање концесије друштву блиском интересима Беча потврдило би доминантан положај Двојне монархије у Србији. Српску владу требало је, због тога, прво убедити да одустане од изградње железнице у властитој режији, односно онемогућити јој узимање зајма за изградњу, после чега би држава сама тражила предузимаче за извођење радова. Жеља *Штатсбана* да гради српску железницу имала је подршку владе у Бечу. Иако је *Штатсбан* био приватно, а не државно железничко друштво, с учешћем аустријског и француског капитала, током претходне две деценије интереси друштва често су се подударали с интересима Беча, односно заједничког Министарства спољних послова и аустријске владе.¹²

Аустријски дипломатски извори показују да се у Бечу највише страховало од могућности да изградња буде уступљена неком руском друштву, јер би то истовремено значило и ново снажење руског утицаја у Србији. Извештавајући нешто касније о напорима руских предузимача да придобију српску владу, аустроугарски министар резидент у Београду барон Херберт није крио своју забринутост. „Руски утицај био би све већи и то би нам приредило велике тешкоће у политичком, трговачком и војном смислу, које би могле да буду праћене штетним последицама“,

¹⁰ Министар резидент Русије у Београду А. Персијани председнику српске владе Ј. Ристићу, Београд, 22. новембра 1878, Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), Фонд Јована Ристића (=ФЈР), сигн. XV/4, инв. бр. 15/213.

¹¹ Исто; председник владе Ј. Ристић начелнику Министарства иностраних дела Ј. Аврамовићу, [Ниш], 26. новембра 1878, исто, сигн. XV/4, инв. бр. 15/214.

¹² М. Самарџић, *Железничко питање*, 166.

писао је у свом извештају Министарству спољних послова Аустроугарске. „Русија би, уколико јој пође за руком да добије железницу у Србији, добила и на југу нашег Царства сталног и сигурног посматрача, силу, новог агитатора на нашој јужној граници, на крају би можда и у Србији добила савезника. Ова перспектива би била довољна да са највећом озбиљношћу на време кренемо да спречимо утврђивање Русије на нашој јужној граници.“¹³

Међутим, управо на питању изградње српске железнице у пуној мери била је видљива сва сложеност међународног положаја Русије после Берлинског конгреса, као и сложеност њене политике према Србији при новонасталим околностима. Русија није имала никаквих реалних привредних интереса у Србији, али су руски владајући кругови сматрали недопустивим њено препуштање искључивом привредном утицају Аустроугарске. Недуго после повратка с тајне мисије током које је у јуну 1878. боравио у Србији, руски генерал у пензији Ростислав Андрејевич Фадејев¹⁴ упозоравао је помоћника руског министра спољних послова Николаја Карловича Гирса, да је Србију неопходно спасити од привредне зависности у коју ће dospети уколико железницу кроз Србију буде градила Аустроугарска, односно неко друштво које буде одговарало аустроугарским интересима. После Берлинског конгреса Фадејев је царевићу Александру изложио принципе којима би руска дипломатија требало да се води у будућим односима с балканским државама. Према његовом мишљењу, Русија је свој утицај у будућности требало да заснива на трговинско-политичким споразумима, пружајући балканским државама помоћ у мери у којој то буде могуће, учвршћујући на тај начин престиж Русије. Помоћ Србији у питању изградње железнице уклапала се у овакве планове јер је Фадејев сматрао да је за привредно учвршћење Русије у Србији изградња железнице од стране неког руског друштва од одлучујућег значаја. Сличног мишљења био је и руски историчар Александар Александрович Мајков, који је писао да је циљ

¹³ Министар резидент Аустроугарске у Београду барон Херберт Министарству спољних послова Аустроугарске, Београд, 22. септембра 1879, Österreichisches Staatsarchiv Wien (=ÖS), Haus-, Hof- und Staatsarchiv (=HHStA), Ministerium des Äußern (=MdÄ), Administrative Registratur (=AR), Fach (=F) 34 – Sonderreihe 282, 1879, III 22.

¹⁴ Руски министар војни Дмитриј Алексејевич Миљутин упутио је на Балкан Фадејева не као званично, већ као приватно лице, са задатком да у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини испита може ли Русија на њих да рачуна у случају рата с Аустроугарском (Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1878–1889: од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, 52).

аустроугарског железничког пројекта да раздвоји Црну Гору од Србије и да Србију и Бугарску отргне од руског утицаја.¹⁵

Из Петрограда су, међутим, морали да делују опрезно. На Берлинском конгресу Русија се нашла сама насупрот коалицији држава предвођених Великом Британијом. Финансијски исцрпљена и неспремна за нова сучељавања с интересима осталих сила, Русија је излаз из дипломатске изолације после конгреса намеравала да тражи у зближавању с Немачком и Аустроугарском, односно у обнови Савеза три цара који је престао да постоји за време Велике источне кризе. Одлука у том смислу донета је већ у септембру 1878, али током следећих месеци настојања руских дипломата усмерена у том правцу нису донела повољан резултат.¹⁶ Иако је била заинтересована за питање српске железнице, при тренутном распореду снага Русија није себи могла да дозволи сукоб с Аустроугарском ни у питањима која су за њу била много значајнија од изградње српске железнице.

Руска влада ипак није желела да прихвати улогу пасивног посматрача, а изградња српске железнице од стране руског друштва била је један од начина за успешно заустављање ширења аустроугарског утицаја у Србији. За руску владу било је важно да у јавност не допре вест да она стоји иза настојања да руским предузетницима буде уступљена изградња српске железнице. Гирс је стога Фадејеву поверио задатак да међу руским предузетницима пронађе неког ко би био заинтересован за изградњу српске железнице. Идеја иза које је стајала руска влада била је једноставна – српска влада требало је да сама преузме изградњу железнице, после чега би сâм посао изградње био уступљен некој руској компанији коју би препоручила руска влада. При томе би целокупан посао између српске владе и руских предузетника требало да буде изведен тако да улога руске владе у свему не буде видљива. Следећи Гирсова упутства Фадејев је ступио у везу с представницима три руске железничке компаније – Губоњиним, Дервизовим и Блиохином. Услови

¹⁵ С. И. Данченко, *Из историје руско-српских односа крајем седамдесетих и у првој половини осамдесетих година XIX века (према грађи архива СССР-а)*, Историјски часопис 36 (1989) 101; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 86–87.

¹⁶ С. Д. Сказкин, *Конец австро-руско-германского союза, Исследование по истории русско-германских и русско-австрийских отношения в связи с восточным вопросом в 80-е годы XIX столетия*, Москва 1974, 87–89; В. М. Хвостов, *Проблемы истории внешней политики России и международных отношений в конце XIX – начале XX в.*, Москва 1974, 174–193; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 59–70; М. Ковић, *Србија у спољној политици Русије од 1878. до 1883. године*, Политика (30. август 1995).

који су они истакли били су готово истоветни. Предлагали су да градња почне у оквиру руског Дунавског паробродарског друштва, а касније би добили концесију за изградњу и на тај начин избегли конкуренцију. Захтевали су, такође, да руска државна банка гарантује за будуће акције српске железнице. Најважније је, међутим, било да су сви преговарачи пре свега били заинтересовани какав је став руске владе у вези с изградњом српских железница. Као најпоузданијег од тројице Фадејев је Гирсу предложио Блюхина, а нешто касније и новог предузетника Мамонтова.¹⁷

Кораци које је руска влада предузимала подударали су се с размишљањима у Београду. Српска влада била је свесна опасности која Србији прети уколико српска железница буде препуштена у руке неком аустријском друштву. У Београду су претпостављали да би, уколико би био расписан конкурс, осталим заинтересованим железничким компанијама тешко било супротставити се понудама које би могле учинити аустријске компаније, пре свега *Штатсбан*, те су се одлучили за другачији приступ. У Русију је у поверљиву мисију упућен министар просвете Алимпије Васиљевић, са задатком да се распита да ли би у Русији било могуће образовати друштво које би преузело грађење железнице у Србији не тражећи при том од српске државе никакве гаранције. Уколико то друштво не би било могуће образовати у Русији, Васиљевић је имао упутства да замоли руску владу да препоручи српску владу неком француском или британском новчаном заводу који би били спремни дати српској влади повољан зајам за изградњу железнице у властитој режији.¹⁸

У Москву је Васиљевић стигао у другој половини новембра 1878,¹⁹ да би после двонедељног боравка продужио за Петроград. Сусрео се с неколико заинтересованих предузимача (Губоњином, Мамонтовим, Блюхином), који су му изјавили да су заинтересовани за изградњу српске железнице, али да тај посао није могуће започети без гаранције, јер би било немогуће пронаћи потребан капитал. Васиљевића је посетио и бивши командант српске војске у српско-османском рату 1876. руски генерал Черњајев, као представник руског банкара Пољакова, рођака барона Хирша, такође заинтересованог за изградњу српске железнице.²⁰

¹⁷ Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 87–88; С. И. Данченко, *нав. дело*, 101.

¹⁸ С. И. Данченко, *нав. дело*, 128.

¹⁹ А. Васиљевић Ј. Ристићу, Москва, 12. новембра 1878, АСАНУ, ФЈР, сигн. III/5, инв. бр. 3/85.

²⁰ А. Васиљевић, *нав. дело*, 134; А. Васиљевић кнезу Милану, Ниш, 21. децембра 1878, АСАНУ, ФЈР, сигн. XXV/2, инв. бр. 25/26 – писмо објављено у: А. Васиљевић, *нав. дело*, 198–202, прилог број 3; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 88–89.

Међутим, много важнији за српску владу били су разговори с руским званичницима. Васиљевић је у Петрограду о железници разговарао с Гирсом, Миљутином, па и са самим царом Александром II. Гирс му је саопштио да би руска влада желела да руско друштво гради српску железницу, али да се од ње може очекивати само да позове руске предузетнике, док ни за какву гаранцију Русија у овом тренутку није способна услед лошег стања својих финансија. У вези с препорукама за француске и британске банке упутио га је на министра финансија. Барон Рајтерн, министар финансија, у вези с гаранцијама поновио је Гирсово мишљење. За препоруке страним банкама рекао је да је Русија после рата у таквој ситуацији да Србији препорука руске владе не би помогла при одобрењу зајма, али и да такву препоруку руска влада не би ни могла дати уколико није сигурна да ће она донети одобрење зајма. Цар Александар II рекао је српском министру да је његова жеља да српску железницу граде Руси. План руске владе о томе на који начин би то било пожељно извести саопштио је Васиљевићу Миљутин неколико дана после аудијенције код цара. „Српска влада треба да објави да ће Србија сама да гради ту жељезницу“, рекао је, према Васиљевићевом сведочанству, Миљутин, „Кад то учините, онда ћемо ми послати к вама руске предузимаче да с вама уговарају под условом руске гаранције и тада ви, ако се у осталом сугласите, јавите нама, да то друштво тражи нашу гаранцију и ми ћемо је дати.“ У руским владајућим круговима после аудијенције и царевог мишљења утврђен је јединствен став у вези с овим питањем, те је и Гирс, упркос свом ранијем ставу о руским гаранцијама, Васиљевићу говорио у истом смислу као Миљутин. Министар војни замолио је српског министра да о плану руске владе обавести само кнеза Милана и председника владе Јована Ристића.²¹

Руски предузимачи и банкари у такмичењу за српску железничку концесију

Најзначајнији предуслов за остварење плана представљеног у Русији било је доношење одлуке о начину изградње железнице, односно

²¹ А. Васиљевић Ј. Ристићу, Москва, 12. новембра 1878, АСАНУ, ФЈР, сигн. III/5, инв. бр. 3/85; А. Васиљевић кнезу Милану, Ниш, 21. децембра 1878, АСАНУ, ФЈР, сигн. XXV/2, инв. бр. 25/26; А. Васиљевић, *Моје успомене*, прир. Р. Љушић, Београд 1990, 130–134; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 88–90; С. И. Данченко, *нав. дело*, 101; М. Самарџић, *Железничко питање*, 171–173.

одбацивање могућности уступања концесије за изградњу и експлоатацију. Начелно, постојало је неколико могућности о којима се размишљало. Могућност да држава железницу сама изгради и да је потом било сама експлоатише, било уступи експлоатацију неком приватном друштву, биле су опције које су финансијски највише одговарале српској влади и биле су у складу с интересима Русије. Међутим, опредељење за неки од поменута два начина подразумевао је да држава сама тражи новац на европском финансијском тржишту, да пронађе предузимача који ће изградити железницу, а да потом донесе одлуку о начину експлоатације. Уступање неком страном друштву концесије за изградњу и експлоатацију железнице била је последња могућност. Насупрот заинтересованости Русије за неки од прва два приступа, трећа могућност највише је одговарала интересима Аустроугарске.

Влада Јована Ристића, која је почетком 1879. тек улазила у преговоре с Аустроугарском о билатералној железничкој конвенцији, није журила са доношењем одлуке о питању за које се знало да ће дугорочно оптеретити српске финансије и није објављивала јавни позив за заинтересоване финансијере и предузимаче све до лета 1880. У међувремену, влади су се обраћали представници различитих европских финансијских кућа, грађевинских и железничких компанија у настојању да унапред постигну начелни споразум и обезбеде очекивану велику зараду. Предлагачи из Аустроугарске, Белгије, Француске, Велике Британије – међу којима је посебно интересантан био Луј Фреми, бивши гувернер *Креди фонсије* (*Crédit Foncier*), једне од најпознатијих француских финансијских кућа, који је 1879. са српском владом склопио уговор о ковању првог српског динара и у раздобљу 1879–1881. поднео седамнаест различитих предлога српској влади о уступању железничке концесије – подразумевали су да ће влада донети одлуку о уступању концесије за изградњу и експлоатацију. Овакав приступ, али само у случају да је реч о компанији попут *Штатсбана*, за коју ће бити сигурни да ће заступати њихове интересе, одговарала је Министарству спољних послова у Бечу. С друге стране, понуде које су долазиле из Русије махом су се уклапале у планове саопштене Васиљевићу и подразумевале су веће учешће српске државе у изградњи, а никако уступање концесије.²²

У први мах, чинило се да ће начелни споразум са руском владом донети успех. Из руског дипломатског представништва у Београду влади

²² М. Samardžić, *Roads to Europe*, 67–76; исти, *О споразуму српске владе и Штатсбана о изградњи железнице у Србији 1879. године*, *Историјски часопис* 60 (2011) 401–412.

су стизале вести о интересовању руских предузимача, у другој половини јануара 1879. у Београд је стигла група руских инжењера које је послао предузимач Мамонтов,²³ а истовремено је Србију посетио генерал Черњајев, у покушају да посао изградње српске железнице обезбеди руском банкару Самуилу С. Пољакову.²⁴ Међутим, то је било све. Черњајев и руски инжењери напустили су Србију без икаквог начелног споразума са српском владом, а на Ристићева питања упућена Гирсу о намерама руске владе из Петрограда је стигао неодређен одговор.²⁵ Истовремено, специјална стручна комисија коју је образовала српска влада да је саветује о начину изградње, саопштила је да ће за изградњу бити неопходно узети зајам од 92 милиона франака. Иста комисија саветовала је, додуше, да држава сама преузме посао изградње и експлоатације, али је било очигледно да при тренутном односу снага великих сила на Балкану, са буџетом од 19 милиона и дугом од 32 милиона, то неће бити могуће.²⁶ Без конкретног споразума са руском владом, свесна да се налази пред највећим задуживањем српских финансија у модерној историји, српска влада је током лета преговарала са *Штатсбаном*, за којег се очекивало да ће моћи да понуди најповољније услове за уступање концесије и чак је постигнут и начелни споразум 6. септембра 1879.²⁷

Боравак *Штатсбанових* представника у Србији пажљиво су пратили дипломатски представници великих сила у Београду, а посебно

²³ Инжењер Сахански Ј. Ристићу, Београд, 30. јануара 1879, Архив Србије (=АС), Министарство иностраних дела – Политичко одељење (=МИД-ПО), 1879, фасцикла (=Ф)-I, досије (=Д)-V, Ж/1, пов. бр. 36; исти истом, Београд, 4. фебруара 1879, № 3, АС, МИД-ПО, 1879, Ф-I, Д-V, Ж/1, пов. бр. 43; А. Васиљевић, *нав. дело*, 137–138; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 90–91. Интересантно је да је инжењер Сахански, као Мамонтовљев представник, током разговора са Ристићем поменуо да би било потребно изградити још једну железницу, која би Ниш спојила с Дунавом, а тиме и с румунским, односно руским железницама. Слична настојања биће помињана неколико деценија касније, у оквиру пројекта изградње Јадранске железнице.

²⁴ А. Васиљевић кнезу Милану, Ниш, 21. децембра 1878, АСАНУ, ФЈР, сигн. XXV/2, инв. бр. 25/26; министар резидент Аустроугарске у Београду барон Херберт министру спољних послова Аустроугарске грофу Ђ. Андрашију, Београд, 2. фебруара 1879, № 27, АСАНУ, Исписи из бечких архива, сигн. 7940, инв. бр. 7618; М. Черњајев митрополиту Михаилу, Москва, 29. новембра 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XXV/13, инв. бр. 25/417; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 91–92.

²⁵ А. Васиљевић, *нав. дело*, 138; *Бележница Јована Мишковића*, XII, седница од 28. фебруара 1879, АСАНУ, сигн. бр. 7242/ XII).

²⁶ *Извештај вештака, које је Српско Министарство Грађевина позвало, да даду своје мњење о грађењу српске жељезнице*, Београд 1879.

²⁷ М. Самарџић, *О споразуму српске владе и Штатсбана*, 407–412.

отправник послова и секретар руског посланства Бакуњин. Решење владе да прихвати *Штатсбанову* понуду било је у руском посланству познато истог дана. Бакуњин је одмах Ристићу упутио писмо с питањем да ли је ово обавештење тачно и који су услови споразума са *Штатсбаном*.²⁸ Поред значаја који је питању српске железнице придавала руска дипломатија, за овакав поступак постојао је овом приликом још један разлог. У време завршних преговора владе и *Штатсбанових* представника у Београд је стигао инжењер Завацки, а убрзо и Едвард Косецки, обојица представници руског предузимача Баранова. Начелни предлог са којим су они изашли пред владу – набавка капитала посредством државног зајма уз услове који би зависили од понуђених гаранција, при чему би железница одмах по завршетку радова била власништво државе – ишао је трагом савета који су Васиљевићу саопштени у Петрограду у позну јесен 1878.²⁹ Не чуди зато подршка руске дипломатије његовим настојањима да дође до концесије за изградњу српске железнице. Крајем септембра 1879. барон Херберт писао је свом министру у Бечу да руска компанија под заштитом руског посланства чини све како би спречила давање концесије *Штатсбану*. С друге стране, из дипломатског представништва Аустроугарске дискретно је указивано на непоузданост руских предузимача и безобзирност са којом би руски службеници у Србији могли да владају, истичући пре свега да ниједно друштво осим *Штатсбана* није у стању да пружи гаранцију да ће изградити добру железницу.³⁰

Почетком децембра 1879. поново се појавио и Черњајев. Руски банкари барон Гинзбург и Пољаков, у чије име је почетком 1879. у Србију долазио генерал Черњајев, представљали су једно од најјачих руских финансијских друштава, са јаким везама са париским банкама. У другој половини 1879. они су иступили са ширим планом привредног продора и јачања положаја њихове финансијске куће у финансијама балканских држава преко добијања концесија за изградњу железница и оснивање националних банака. У јуну 1879. њихови представници безуспешно су у Софији представили план за изградњу железничке мреже и оснивање

²⁸ Секретар Посланства Русије у Београду Бакуњин председнику српске владе Ј. Ристићу, Београд, 25. августа/6. септембра 1879, АСАНУ, ФЈР, сигн. XV/4, инв. бр. 15/96.

²⁹ *Понуде за грађење српских железница, IV, В. О. Баранова*, Самоуправа, бр. 19 (17. фебруар 1881); С. И. Данченко, *нав. дело*, 102.

³⁰ Министар резидент Аустроугарске у Београду барон Херберт Министарству спољних послова Аустроугарске, Београд, 22. септембра 1879, ÖS, HHStA, MdÄ, AR, F. 34 – Sonderreiche 282, 1879, III 22.

банке у Бугарској, а крајем године поново су лобирали за уступање концесије за оснивање националне банке.³¹ У исто време, преко митрополита Михаила, првог човека Српске православне цркве и највећег приврженика руског утицаја у Србији, у контакт са српском владом ступио је поново Черњајев као посредник руских банкара. Иако се суштина генераловог предлога – да држава не расписује конкурс за концесионара, већ да самостално бира предузимача и контролише изградњу – подударала не само са жељама које је Алимпије Васиљевић изнео у Русији у децембру 1878, већ и са интересима руске владе и већинском препоруком стручне комисије, поновљени захтеви преко митрополита Михаила да га влада прими и притисак на српског посланика у Паризу Јована Мариновића остали су без одјека. Са друге стране, понуде које је доносио Черњајев доносиле су значајне обавезе које су превазилазиле само питање изградње железнице. Друштво које је представљао Пољаков условљавало је изградњу железнице претходним одобрењем о оснивању српске народне банке под чијим надзором би се одвијао целокупан финансијски живот у кнежевини, подразумевајући под тим и велике грађевинске подухвате, попут изградње железнице. Таква банка била би државна само именовом, односно била би државна утолико јер би контролисала државне финансије. Држави би, додуше, био остављен надзор над изградњом железнице, као и одлука да ли ће сама вршити експлоатацију или ће је препустити неком друштву. Међутим, уколико би држава претходно под предложеним условима одобрила оснивање банке, није било сумње под чијим стварним надзором би се нашле и изградња и експлоатација железнице.³²

Разлоге одбијања не само руских, већ и других понуда које су у ово време долазиле пред владу, није тешко утврдити. Черњајевљевом представнику председник владе Ристић кратко је поручио да влада прима свачије предлоге, али да није у стању да улази у преговоре ни са ким пре него што буду решена међународна питања везана за изградњу железнице. Влада је била свесна да је изградња железнице неминовност, не само због обавеза преузетих Берлинским уговором и Берлинском конвенцијом, већ и због потребе даљег привредног развоја кнежевине. Међутим, сва питања која су проистицала из поменутих међународних

³¹ С. Jelavich, *нав. дело*, 68–69; Е. Стателова, *нав. дело*, 46–47.

³² Генерал Черњајев митрополиту Михаилу, Москва, 26. новембра 1879, АСАНУ, ФР, сигн. XXV/13, 25/417; исти истом, Москва, 25. децембра 1879, исто, сигн. XIV/5, инв. бр. 14/75; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 96.

аката и даље су била отворена, крајем 1879. одвијала се завршна фаза аустроугарског притиска за почетак преговора о билатералној конвенцији, а прве месеце 1880. обележили су преговори представника две владе. Наравно, влада је била заинтересована за понуде страних друштава. Пошто су се одужили преговори с Аустроугарском о железничкој конвенцији, а преговори с Османским царством и Бугарском о железничкој вези у правом смислу нису ни почели, влада је примала понуде, али није желела да се упушта у преговоре пре него што буду потписани неопходни међународни уговори који су могли да утичу на садржај уговора са страним друштвима. Поред тога, у Београду нису још увек били сигурни на који начин држава намерава да гради железницу, односно надали су се да би држава могла сама да добије повољан зајам у иностранству и да преузме овај посао. У том случају, руске понуде више би одговарале влади.³³

Железничком конвенцијом потписаном с Аустроугарском 9. априла 1880. Србија је преузела обавезу да у року од три године заврши изградњу линије Београд–Ниш–Врање и било је неопходно донети одлуку о начину изградње. После конгреса влада је била ближе одлуци да гради у властитој режији. Упркос финансијском задужењу у иностранству држава би после завршетка изградње располагала приходима железнице, те би, самим тим, враћање зајма представљало мањи финансијски терет. Највећу препреку представљала је чињеница да је Србија тешко могла доћи до средстава за изградњу путем зајма у иностранству. За добијање зајма била је неопходна подршка неке велике силе. У српском случају, најлакши начин за добијање зајма била је подршка Аустроугарске концепту изградње железнице у државној режији. Пошто су у Бечу били од почетка противни овој идеји, једина могућност да Србија дође до неопходног новца без уступања концесије била је подршка Русије. Царска Русија, међутим, била је у исувише тешком финансијском положају да би могла да позајми стотињак милиона франака, а било је неизвесно да ли би њена подршка допринела одобрењу зајма на париској или лондонској берзи. Поред тога, политички разлози нису дозвољавали руској влади отворену подршку српској влади у заузимању става који није одговарао Бечу у тренутку када су у Петрограду чинили кораке ка обнови аустро-немачко-руског савеза. Тренутно стање односа за Балкан традиционално најзаинтересованијих великих сила није ишло у прилог могућности да Србија успе да реализује

³³ М. Самарџић, *Железничко питање*, 207–208.

пројекат градње железнице у властитој режији. С друге стране, уколико би српска влада донела одлуку да гради у сопственој режији, она би значајно одгодила почетак изградње, јер би прво било неопходно пронаћи финансијска средства, а потом страног предузимача заинтересованог за изградњу. Имајући у виду трогодишњи рок изградње, уступање концесије било је најбржи могући начин решавања јер би концесионару био препуштен проблем обезбеђивања новца, проналазак предузимача и организацију експлоатације. Развој догађаја у месецима који су претходили потписивању конвенције с Аустроугарском, односно приступ страних друштава проблему изградње железнице у Србији, јасно је говорио о томе да је уступање концесије начин на који ће Србија највероватније морати да пристане уколико жели да испоштује међународне обавезе. Међутим, коначну одлуку тек је требало донети.

Док су у Београду размишљали шта даље, а влада поново формирала комисију за доношење коначне одлуке о начину градње, из Русије је у јуну 1880. стигала нова понуда Пољакова, али и даље на трагу ранијег предлога који је подразумевао и концесију за оснивање Народне банке. Из саме Русије долазили су од руских званичника неповољни гласови о Пољакову, његовом пословању у Русији и квалитету изграђених железница. Другог предузимача који се јављао српској влади, Баранова, у Петрограду нису много критиковали, али су изнели мишљење да он нема неопходан капитал. Међутим, за српску владу од посебног значаја биле су речи заменика министра иностраних дела Гирса, да не жели више да се меша у питање српске железничке концесије. „Нека ради ко шта хоће и како зна“, рекао је српском посланику у Петрограду Милосаву Протићу, „мене се тај посао више не тиче.“ Поред тога, рекао је да на уступање концесије неком друштву са Запада неће гледати као на отуђење Србије од Русије.³⁴ Могло би се рећи да је његов став био условљен тренутним стањем руско-немачко-аустријских односа и током преговора о обнови Савеза три цара. Из извештаја руских дипломатских представника из Београда било је јасно колики значај придаје Аустроугарска питању српске железничке концесије и Гирс, наклоњен обнови Савеза три цара, није желео да компромитује наставак преговора.

Поред Гирсовог става, развој догађаја током лета јасно је указивао да српска влада неће успети да избегне уступање концесије. После потписивања железничке конвенције, односи са Аустроугарском били су на

³⁴ Посланик Србије у Петрограду М. Протић председнику српске владе Ј. Ристићу, Петроград, 5. јула 1880, през. бр. 15, АСАНУ, ФЈР, сигн. XXV/2, инв. бр. 25/117.

силазној путањи услед сукоба у вези с преговорима о трговинском уговору. Носилац политике чврстог става према суседној монархији био је председник владе Јован Ристић, док је кнез Милан, посматрајући политичку динамику на Балкану у вези с вестима о потенцијалном уједињењу Кнежевине Бугарске и Источне Румелије, у лето 1880. закључио да су Аустроугарска и Немачка једини потенцијални заштитници интереса Србије у таквом случају и залагао се за излазак у сусрет захтевима из Беча.³⁵ Ово је подразумевало и уступање железничке концесије. На седници владе 30. јула 1880. изнео је мишљење да Србија није у стању да сама гради железницу и отворено се изјаснио у прилог уступања концесије за изградњу и експлоатацију. Кнежев став подржао је и Ристић.³⁶ Његово приклањање кнежевом мишљењу било је повезано са вестима из Петрограда о Пољакову и Баранову, а посебно о Гирсовом ставу, јер је постало јасно да руска влада више не стоји чврсто иза плана који је договоран с Алимпићем крајем 1878.

Са друге стране, неизбежност оваквог решења постала је јасна после извештаја Јована Мариновића, српског посланика у Паризу. Мариновић је 23. августа 1880. разговарао са Алфонсом Ротшилдом, главом париске куће Ротшилда. Париски банкар без устезања је српском посланику објаснио у каквом положају се налази Србија. Према његовим речима, давање државних зајмова више је политичко, него финансијско питање, а Србија уколико жели да добије зајам мора иза себе да има неку велику државу која ће код банке подржати њен захтев. Ротшилд је Србију сматрао само формално независном државом, која у свему зависи од Аустроугарске, те је Двојну монархију означио као једину државу уз чије залагање Србија може да добије зајам. Никакав државни приход није сматрао довољном гаранцијом за зајам уколико иза те гаранције не би стајала Аустроугарска. „Мале државе, као што сте ви“, образлагао је Мариновићу Ротшилд, „нису у стању одређивати своју политику; ви ћете бити увучени, хтели то или не хтели у сферу интереса једне веће државе, а сад је та сфера, као што је познато, аустријска; на вашу реч или ваше обећање, не можемо рачунати, јер ви сте осуђени да играте подчињену улогу у свим великим догађајима, који могу наступити; једини дакле начин, да успете у ствари зајма, тај је, да се метнете у закриље Аустрије, па да се она за вас интересује, да она за испуњење услова гарантира [...]

³⁵ Кнез Милан председнику српске владе Ј. Ристићу, Емс, 4/16. јула 1880, АСАНУ, ФР, сигн. XIV/2, инв. бр. 14/30 – писмо објављено у: М. Ж. Живановић, *нав. дело*, док. бр. 7 а, стр. 148–152.

³⁶ Седница владе од 18. јула 1880, *Бележница Јована Мишковића*, XIV, АСАНУ, сигн. 7242/XIV.

али ако тражите непосредно зајам у Лондону или Паризу, ја вам искрено кажем, да нећете успети.³⁷ После Мариновићевог извештаја, влада је донела одлуку о уступању концесије за изградњу и експлоатацију, али је конкурс, расписан 31. августа, пропао јер је понуда било мало и биле су неповољне.³⁸

Завршетак посла уступања концесије припао је новој влади Милана Пироћанца, која није ни расписивала конкурс, већ је позвала заинтересоване да поднесу своје понуде. У циркулару посланицима крајем новембра 1880. министар финансија Чедомиљ Мијатовић је писао да влада „води рачун и о томе какав ће ефекат правити карактер друштва не само у Србији него и ван Србије“.³⁹ Његове речи односиле су се пре свега на утисак који би у Бечу могло да изазове уступање концесије неком руском друштву. Убрзо после доласка новог министарства, он је посетио Беч с намером да утврди какав је став Балплаца према новој влади. Том приликом начелник Политичког одељења Министарства спољних послова Бењамин Калај саопштио му је „да Србија има пуно право да даде грађење и експлоатацију коме сама за добро нађе, али наравно, да Аустро-Угарској не би мило било да железницу уступим неком руском друштву“. Истовремено, поменуо му је да су у Бечу дознали да је руска влада одлучила да у Београд пошаље Пољакова да покуша да од српске владе добије концесију.⁴⁰ Калајеве речи показале су да се наставља борба Беча и Петрограда за српску железницу, односно да се настављају настојања Аустроугарске да концесија буде уступљена друштву које би одговарало интересима монархије.

Уместо Пољакова, влади је крајем новембра или почетком децембра 1880. стигла понуда белгијско-руске групе Терселен-Монжо – *Société Générale de Bruxelles* – Баранов.⁴¹ Протићев извештај из Петрограда из јула 1880. указивао је влади да Баранов не поседује средства неопходна за финансирање изградње српске железнице.⁴² Међутим, руски

³⁷ Посланик Србије у Паризу Ј. Мариновић председнику српске владе Ј. Ристићу, Париз, 11/23. августа 1880, през. бр. 39, АСАНУ, ФЈР, сигн. XIV/5, 14/97 – извештај објављен у: М. Ж. Живановић, *нав. дело*, док. бр. 6 б, стр. 147–148.

³⁸ М. Самарџић, *Железничко питање*, 221–222.

³⁹ Министар иностраних дела Ч. Мијатовић посланицима Србије у иностранству, Београд, 16. новембра 1880, през. бр. 2, АС, МИД-ПО, 1880, Ф-І, Д-ІІІ, Ж/1, пов. бр. 523.

⁴⁰ Ч. Мијатовић, *Шта ја знам о давању железничке концесије Бонту*, Политика, бр. 8627 (18. мај 1932).

⁴¹ Министар иностраних дела Ч. Мијатовић посланицима Србије у иностранству, Београд, 16. новембра 1880, през. бр. 2, АС, МИД-ПО, 1880, Ф-І, Д-ІІІ, Ж/1, пов. бр. 523.

⁴² Посланик Србије у Петрограду М. Протић председнику српске владе Ј. Ристићу, Петроград, 5. јула 1880, през. бр. 15, АСАНУ, ФЈР, сигн. XXV/2, инв. бр. 25/117.

предузетник је новац потражио на западном финансијском тржишту и наишао на интересовање угледног белгијског финансијског друштва из Брисела, као и Терселен-Монжоа, белгијског сенатора и председника једног белгијског железничког друштва. Белгијски посланик у Београду Борхграв званичним путем је српској влади препоручио белгијско-руску групу.⁴³ Поред тога, упутства из Петрограда да подржи Баранова добио је и руски посланик Персијани.⁴⁴ Иако су упутства из Петрограда била у супротности с мишљењем које је средином 1880. изнео заменик министра иностраних дела Гирс, појављивање белгијско-руске групе као конкурента за изградњу српске железнице у потпуности је одговарало руским интересима у смислу у којем се крајем 1878. Васиљевићу изразио лично цар Александар II – капитал би био обезбеђен на финансијском тржишту Западне Европе, Русија би у одређеној мери имала утицај преко руског предузимача, а концесија не би била уступљена неком друштву које би заступало аустроугарске интересе. Поврх свега, све то одиграло би се без очигледне непосредне подршке руске владе, што је за Петроград било посебно значајно у настојању да буду очувани добри односи са Бечом у тренутку када су у току били преговори о обнови Савеза три цара.⁴⁵

Српска влада била је свесна да ће преговори с групом у којој учествује руски предузетник изазвати неповољне реакције у Бечу. Међутим, Мијатовић је сматрао да је Терселен-Монжо прави вођа белгијско-руске групе, да ће белгијски део надвладати руски део, те да ће влада на крају преговарати с групом која би била у потпуности белгијска. У Београд су, највероватније почетком децембра 1880, стигли представници групе инжењери Завацки и Косецки. Предлогом који су представили влади било је предвиђено да неопходна средства држава обезбеди путем зајма, чије остварење би на себе преузео одбор на челу с Терселен-Монжоом и *Société Générale de Bruxelles*. Сам одбор би одмах на себе преузео да обезбеди тридесет милиона франака, док би остатак био обезбеђен емисијом зајма на европским берзама. Представници групе полазили су од становишта да би потписивање уговора отворило Србији пут на европско финансијско тржиште и омогућило бољу позицију српског зајма, односно обезбеђење новца по бољем курсу. Поред тога, група се обавезала да изгради железницу у року од три године „по

⁴³ Министар иностраних дела Ч. Мијатовић посланицима Србије у иностранству, Београд, 16. новембра 1880, през. бр. 2, АС, МИД-ПО, 1880, Ф-І, Д-III, Ж/1, пов. бр. 523.

⁴⁴ С. И. Данченко, *нав. дело*, 102.

⁴⁵ М. Самарџић, *Железничко питање*, 228–229.

стварној цени коштања, са неким само процентним вишком, на име користи предузимачу“. Влада би надзирала извршење радова и набавке, а после завршетка изградње постала би власник железнице. У почетној понуди није било наведено којим финансијским изворима би влада гарантовала зајам, није било помена цене изградње по километру, као ни процената зараде групе и предузимача приликом обављања тако обимне финансијске операције каква је била емисија државног зајма од стотинак милиона франака. О свим осталим модалитетима споразума тек је требало да се преговара. Према каснијем сведочењу, крајем децембра 1880. преговори су ишли у позитивном смеру и Мијатовић је сматрао понуду белгијско-руске групе повољном и намеравао је да предложи влади и Скупштини њено прихватање.⁴⁶

Неуспех белгијско-руске групе превасходно је био заслуга Беча. У последњем тренутку пронађен је савршен кандидат за концесионара српске железнице – Друштво Генералне уније (*La Société de l'Union Générale*), француска финансијска кућа основана 1878. на челу с Еженом Бонтуом, човеком превасходно заинтересованим за усмеравање финансијског пословања према Подунављу и Балкану. Током лета и почетком јесени 1880. успостављени су контакти с аустријском владом, која је тежила оснивању финансијске установе у Бечу под државним надзором, која би допринела развоју трговине и индустрије, а не би била под утицајем јеврејског капитала. Резултат договора била је *Аустријска земаљска банка (Österreichische Länderbank)*, основана у октобру 1880, као важна карика у остварењу Бонтуових, али и планова Министарства спољних послова Аустроугарске.⁴⁷ Бонтуови планови у вези с изградњом железница ишли су у два смера – према Угарској и према Србији. Бонту је био заинтересован за учешће у изградњи линије од Будимпеште до Врања и Пирота, док би следећи корак била изградња преосталих недовршених деоница до Истанбула и Солуна. Његове намере у вези с

⁴⁶ Министар иностраних дела Ч. Мијатовић посланицима Србије у иностранству, Београд, 16. новембра 1880, през. бр. 2, АС, МИД-ПО, 1880, Ф-1, Д-III, Ж/1, пов. бр. 523; *Понуде за грађење српских железница*, IV, В. О. Баранова, Самоуправа, бр. 19 (17. фебруар 1881); Терселен-Монжо министру резиденту Белгије у Београду Борхграву, Брисел, 30. децембра 1880, АС, Министарство финансија – Економно одељење, ЕФ X, ПН 6/881; Косецки заступнику министра финансија Србије Ч. Мијатовићу, Београд, б. д, исто; Завацки истом, Београд, 30. децембра 1880, исто; Ч. Мијатовић, *Шта ја знам о давању железничке концесије Бонту*, Политика, бр. 8629 (20. мај 1932).

⁴⁷ В. Michel, *Zur Gründung der Länderbank. Planung und Einsatz französischen Kapitals im Donaauraum (1880 bis 1882)*, Österreichische Osthefte 4 (1986) 441–446; J. Bouvier, *Le krach de l'Union Générale (1878–1885)*, Paris 1960, 21–26.

изградњом српске железнице у потпуности су одговарале Министарству спољних послова Аустроугарске. Као француско друштво, *Генерална унија* је била много прихватљивија српској влади него неко аустријско друштво. Са друге стране, везе између *Генералне уније* и *Лендербанке* обезбеђивале су аустроугарском Министарству спољних послова одређени утицај, посебно уколико се има у виду да је између *Генералне уније* и *Лендербанке* склопљен споразум о учешћу у послу изградње српске железнице у висини од 30% укупне своте. Српска влада за поменути споразум није знала, те је остао привид француског друштва које покушава да добије концесију за изградњу српске железнице.⁴⁸ Поред тога, успехом *Генералне уније* у Београду нестао би у Бечу сваки страх од уступању концесије друштву под руским утицајем. Уз подршку аустроугарске дипломатије и вештих преговарача и познавалаца прилика у Србији које је препоручило Министарство спољних послова Аустроугарске и који се, како се чини, нису устезали да подмиђују, Бонту се наметнуо као најозбиљнији конкурент. Не треба, међутим, занемарити и чињеницу да је *Генерална унија* у том тренутку имала значајан углед у европским финансијским круговима, те да се чинило да она представља стабилну финансијску институцију која ће моћи да обезбеди новац неопходан за изградњу железнице.

Крајем јануара 1881. било је време за доношење одлуке. Пред владом су се налазиле три озбиљне понуде – *Генералне уније*, белгијско-руске групе и француског финансијског синдиката на челу с Фремијем. Према Мијатовићевим речима скупштинском одбору који је проучавао уговор с *Генералном унијом*, понуда која је била прихватљива за владу била је понуда белгијско-руске групе. Препреку је представљала чињеница да група није била у могућности да преузме обавезу да, уместо предложене трећине, обезбеди сва неопходна средства за изградњу. Скупштинском одбору Мијатовић је изјавио „да је ово друштво солидно и јако, да је влада највише желела да с њиме закључи погодбу, да је водила с њиме преговоре и нудила му специјалну гаранцију, али да се оно повукло кад је влада затражила да оно узме на се целу суму зајма, а нарочито кад је чуло да Србија није платила ни први интерес на свој народни зајам од 1876 године“, те да је касније група „поднела предлог да нађе Србији зајам, не дајући никакве гаранције да ће се он сав уписати, него тражећи само обичну комисију за своје услуге“. Такву понуду влада није могла да

⁴⁸ В. Ј. Вучковић, *Пад Генералне уније и проглас Краљевине (1882)*, Глас САН ССХVIII, Одељење друштвених наука, нова серија 4 (1956) 51.

прихвати, јер није обезбеђивала ни првобитну трећину неопходних средстава. Пре коначне одлуке, Мијатовић, као министар финансија, још једном је разговарао с Едвардом Косјецким, представником и преговарачем белгијско-руске групе, током којег му је Косјецки саопштио да група располаже с 50 милиона франака капитала, што није била довољна гаранција за српску владу. После тога, Мијатовић је пред владу изашао с предлогом да се уговор потпише с *Генералном унијом*. Прелиминарни уговор потписан је 3. фебруара 1881.⁴⁹

Међутим, потписивање прелиминарног уговора није представљало крај такмичења за српску железничку концесију. У Београду се у фебруару 1881. поново појавио генерал Черњајев с новом понудом Пољакова. У јавности и пред српском владом изградњу железнице Черњајев је представио пре свега као политичко питање од чијег решења зависи будућност Србије. Према његовом мишљењу, од одлучујућег значаја за Србију било је да железница буде у државном власништву, те да може да послужи држави како у војне сврхе, тако и у циљу њеног трговинског и индустријског развоја. Самим тим, влада не сме да се одрекне права да утиче на изградњу и експлоатацију железнице. Понуда с којом је дошао у Београд обезбедила би влади такву могућност, при чему би друштво прихватило да врши експлоатацију уколико би држава одустала од експлоатације под њеним непосредним надзором. Грађење железнице било је условљено концесијом за оснивање српске народне банке посредством које би друштво набавило средства неопходна за изградњу железнице, али би, такође, имала право да у потпуности надзире државне финансије. Банка би преговарала о потребним зајмовима, побринула би се за враћање државног дуга, предузимала би неопходне грађевинске радове, као што је изградња железница на територији кнежевине и обављала би све неопходне финансијске операције, надзирајући на тај начин у потпуности привредни живот у Србији.⁵⁰ Наводно и сам се служећи подмићивањем, Черњајев је покушао

⁴⁹ Говор заступника министра финансија Чедомиља Мијатовића 16. марта 1881, *Протоколи Народне скупштине која је држана у Београду 1880 и 1881 год*, Београд (1881) 482–483; Извештај одбора железничког поднесен Народној скупштини 4. марта 1881, АСАНУ, сигн. 9914/5; Ч. Мијатовић, *Шта ја знам о давању железничке концесије Бонту*, Политика, бр. 8629 (20. мај 1932).

⁵⁰ Пољаков, II, *Понуда за грађење прве српске државне железнице и оснивање српске народне банке од царско-руског действителног државног саветника С. С. Пољакова и другога поднесена књажевско-српском министарском савету 7. фебруара 1881. од М. Г. Черњајева*, Самоуправа, бр. 17 (13. фебруар 1881).

да организује радикалску скупштинску опозицију да се супротстави усвајању конвенције с *Генералном унијом* кроз опструкцију рада Скупштине, али без успеха.⁵¹ После бурне скупштинске расправе, конвенција је усвојена 22. марта 1881. Концесија за изградњу српске железнице доспела је у руке друштва које је било непосредно повезано с интересима Министарства спољних послова у Бечу.

Закључак

Случај српске железничке концесије представља парадигматичан пример ограничења са којима се у систему међународних односа на Балкану суочавала Русија после Берлинског конгреса, услед спољно-политичке офанзиве Аустроугарске с циљем учвршћења привредног утицаја на Балкану који би водио и укључењу балканских држава у аустроугарску интересну сферу. Суштина политике Русије сводила се на спречавање намера Аустроугарске, али не директним супротстављањем, већ пружањем подршке владама балканских држава у мери у којој је то било могуће у раздобљу преговора о Савезу три цара. Немогућност Русије да се у значајнијој мери укључи у такмичење за српску железничку концесију лежала је управо у тој чињеници, јер је искључивала отворено укључивање, на начин на који је то чинило Министарство спољних послова у Бечу. С друге стране, тренутни степен развоја руске привреде у односу на привреде држава западне и средње Европе, слабе трговачке везе и одсуство руског капитала и учешћа руских финансијера у српској привреди, па и када је реч о железници, условила је да руска перспектива према темама значајним за развој српске привреде буде превасходно политичка. У таквој ситуацији, остварење плана о уступању железничке концесије који је осмишљен у Петрограду крајем 1878. било је могуће само са Србијом чија би привреда била неупоредиво развијенија, а њен спољнополитички положај довољно јак да негативан став Аустроугарске према самосталној изградњи железнице не може да утиче на одлуке великих европских финансијских кућа о давању зајма за изградњу железнице. А пошто су ово били обзири о којима су страни финансијери превасходно водили рачуна, крајем седамдесетих и почетком осамдесетих година 19. века то није било могуће.

⁵¹ А. Васиљевић, *нав. дело*, 144; Д. М. Ковачевић, *нав. дело*, 138–139; С. И. Данченко, *нав. дело*, 102.

Момир САМАРДЖИЧ

РОССИЯ И СЕРБСКАЯ ЖЕЛЕЗНА ДОРОГА 1878–1881: О ПОЛИТИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ АСПЕКТАХ РУССКОЙ ПОЛИТИКИ ПО ОТНОШЕНИЮ К СЕРБИИ ПОСЛЕ БЕРЛИНСКОГО КОНГРЕССА

Резюме

Берлинский конгресс и приобретение государственной независимости представляли собой начало нового периода в развитии сербско-русских отношений, существенно определенных международными обязательствами, продиктованными Берлинским договором, а также и политикой России в течение Великого восточного кризиса 1875–1878. Строительство железной дороги через территорию Сербии, способ ее строительства и эксплуатации в приведенном контексте, представляли один из крупнейших внешнеполитических вопросов, которым занималось сербское правительство, а к которому великие державы, в частности Австро-Венгрия и Россия, проявляли особый интерес. Когда речь идет о политике России по отношению к сербской железной дороге, мы считаем, что этот случай является парадигматическим образцом ограничений, с которыми встречалась Россия после Берлинского конгресса, вследствие внешнеполитического наступления Австро-Венгрии с целью укрепления экономического влияния на Балканах, которое должно было привести к включению балканских стран в австро-венгерскую сферу интересов. Суть политики России сводилась к предотвращению намерений Австро-Венгрии, но не прямым противодействием, а оказанием поддержки правительствам балканских стран в мере, в которой это было возможно в период переговоров о Союзе трех царей. Невозможность России в более значительной мере включиться в соревнование за сербскую железнодорожную концессию лежала как раз в этом факте, который исключал открытое соревнование, наподобие того как это делало Министерство иностранных дел в Вене. С другой же стороны, степень развития русской экономики в данный момент по отношению к экономикам стран западной и средней Европы, слабые торговые связи и отсутствие русского капитала и участия русских инвесторов в сербской экономике, а значит и в отношении железной дороги, обусловили то что перспектива России к темам, значительным для развития сербской экономики, была преимущественно политической.

В такой обстановке осуществление плана о предоставлении железнодорожной концессии, задуманного в Петербурге в конце 1878, было бы возможно только в случае если бы экономика Сербии была несравнимо более развитой, а внешнеполитическое положение достаточно сильным, чтобы отрицательное отношение Австро-Венгрии к самостоятельному строительству железной дороги не могло повлиять на решения великих европейских финансовых домов о предоставлении займа для строительства железной дороги. А так как это были условия, которыми прежде всего руководились иностранные финансисты в конце семидесятых и в начале восьмидесятых годов XIX века, это было невозможно.

Ключевые слова: Сербия, Россия, Австро-Венгрия, балканские железные дороги, Восточный вопрос.

Momir SAMARDŽIĆ

**RUSSIA AND THE SERBIAN RAILWAY IN 1878–1881:
ABOUT POLITICAL AND ECONOMIC ASPECTS
OF RUSSIAN POLICY TOWARDS SERBIA
AFTER THE CONGRESS OF BERLIN**

Summary

The Congress of Berlin and gaining of state independence marked a new phase in the development of Serbian-Russian relations, fundamentally determined by international obligations imposed by the Treaty of Berlin and Russia's policy during the Great Eastern Crisis in 1875–1878. In this context, the construction of the railway through Serbia's territory, the manner of its construction and exploitation, were one of the most important foreign policy questions that the Serbian government dealt with and in which the Great Powers, notably Austria-Hungary and Russia, were particularly interested. In terms of Russia's policy towards the Serbian railway concession, we believe this is a paradigmatic example of limitations that Russia faced in the system of international relations in the Balkans after the Congress of Berlin, due to Austria-Hungary's foreign policy offensive, with the aim of consolidation of its economic influence in the Balkans which would also lead to the inclusion of Balkan states into the Austro-Hungarian interest sphere. The essence of Russia's policy implied the prevention of Austria-Hungary's intentions – not through direct opposition, but by providing support to governments of Balkan countries to the extent possible in the period of negotiations about the Three Caesars' Alliance. Russia's inability to take part to a more significant extent in the competition for the Serbian railway concession lay in that very fact, as it excluded open involvement, in the way it was done by the Ministry of Foreign Affairs in Vienna. On the other hand, the current degree of development of the Russian economy compared to the economies of countries of Western and Central Europe, weak trade links and the absence of Russian capital and participation of Russian financiers in the Serbian economy, even when it came to the railway, resulted in the primarily political Russian view of issues important for the development of the Serbian economy. In such situation, the achievement of the plan about the assignment of the railway concession, designed in St Petersburg in late 1878, was possible only with Serbia whose economy would be immeasurably more developed and its foreign policy position strong enough so as to prevent that Austria-Hungary's negative

Русија и српска железница 1878–1881: О политичким и привредним аспектима
руске политике према Србији после Берлинског конгреса

attitude towards independent construction of the railway would influence the decisions of great European financial houses about granting a loan for the railway construction. Given that these were the issues that foreign financiers particularly took into account, by the late 1870s and early 1880s this was not possible.

Keywords: Serbia, Russia, Austria-Hungary, Balkan railways, Eastern Question.

Андреј Л. ШЕМЈАКИН

РУСИЈА, НИКОЛА ПАШИЋ И РЕЖИМ МИЛАНА ОБРЕНОВИЋА (1883–1889)

Апстракт: У чланку, анализом извора *руског порекла* (већином архивских), дезавуише се читав низ историјских митова везаних за однос званичне Русије према завереничким плановима српске радикалне емиграције са Николом Пашићем на челу 80-их година XIX века. Коначно се одбацују многе погрешне тврдње, које су сада присутне у српској (бугарској) историографији, као што су на пример: о наводном учешћу Петрограда у финансирању Тимочке буне; о томе да је баш Русија стајала иза српске емиграције, која је ковала завере против режима Милана Обреновића у Бугарској и Румунији, и да су српски радикали већ почетком 1886. одустали од свог ранијег бескомпромисног става и прешли на мирни колосек у борби са краљем.

Кључне речи: Русија, Србија, Бугарска, Тимочка буна, Никола Пашић, српска емиграција, Милан Обреновић.

„Будућност припада Радикалној странци, и на њу треба рачунати. Мада је мени познато неповерење, које императорско министарство гаји према њој, и ја се на основи инструкција држим по страни од радикала, сматрам за своју дужност да уверим Вашу преузвишеност да се међу њима може наћи више искрених приврженика Русије него чак и међу либералима.“

(А. И. Персијани – Н. К. Гирсу. Београд, новембар 1887.¹)

Пропаст Тимочке буне у октобру 1883. године нанео је јак ударац Српској народној радикалној странци. Након што је угушио сељачки покрет у источној Србији, краљ Милан Обреновић, чинило се, добио је

¹ Архив внешней политики Российской империи (даље – АВПРИ). Ф. Политархив. Д. 437 (1887). Л. 182.

дуго очекивану прилику да се обрачуна с радикалима због њихове активне опозиције његовој политици. Он је пожурио да је искористи, и жрвњи краљевске освете почели су да се окрећу. Одмах је организован преки суд, кроз који су прошле стотине радикалских побуњеника. Иста судбина задесила је и већину чланова Главног одбора странке, који су ухапшени у Београду увече 25. октобра 1883. После краћег судског поступка четворица њих (Пера Тодоровић, Раша Милошевић, Коста Таушановић и Паја Михајловић) обрела су се прво у Пожаревачком казненом заводу, па у ћелијама Београдске тврђаве.

Међу заробљеним радикалским првацима не видимо главну фигуру – председника странке Николу Пашића. Двадесет петог октобра у подне он се пребацио чамцем у Земун и преко Мађарске, Румуније и Бугарске, похитао у устанком захваћени Зајечарски округ користећи пасош који му је позајмио Васа Пелагић. Пашић је стигао у Видин 29. октобра, али бугарско-српску границу ипак није прешао, јер је устанак већ био разбијен, у Зајечару је заседао преки суд, на Краљевици су одјекивали први плотуни, а у граничним Видину и Кули појавиле су се избеглице са српске стране. „Истина несрећа нашег народа“, писао је Пашић свом пријатељу Стевану Кокотовићу месец дана касније, „не допусти да на време стигнем и ствар боље покренем.“² На овај Пашићев пасус хтели бисмо да скренемо посебну пажњу, јер јасно показује да није он кукавички побегао из Београда, за шта га многи окривљују и сада, него се преко иностранства упутио на терен како би преузео руковођење покретом, што је иначе било сасвим у складу са одлуком Главног одбора...

* * *

Већина савременика, посебно из редова ненаклоњених радикалима, сматрала је да је званична Русија била ако не организатор Тимочке буне, онда барем њен покровитељ. Ослањајући се при томе на веома сумњиве гласине, попут једног записа у такозваном „Поверљивом деловоднику краља Милана“, у којем пише, да је почетком септембра 1883. у редакцији „Самоуправе“ емисар руског посланика у Београду Александра Ивановича Персијанија предао Влади Милојевићу – уреднику радикалског сатиричног часописа – „један необично велики фишек дуката или наполеона“.³ Право

² Исто. Ф. „Личный фонд Р. Йовановича“. Оп. 915. Д. 26. Л. 217. Документ је објављен у: А. Раденић, *Радикана странка и Тимочка buna*, т. II, Зајечар 1988, 900–901 (Прилози).

³ Архив Србије (даље – АС). Ф. Поклони и откупи. Збирка Добре Ружића. Кут. 27. Бр. 183. Поверљиви деловодник краља Милана. 19. септембар 1883.

да се дезавуише дато саопштење и да се покаже да оно није ништа друго него пуки глас, препустићемо лично министру спољних послова Русије Николају Карловичу Гирсу, који је баш истог септембра давао Персијанију следеће инструкције: „С обзиром на узбуну, која је присутна у европским политичким круговима, молим вас да будете крајње опрезни и уздржани, како не бисте били изложени сумњи да учествујете у плановима српских радикала“.⁴

Што се тиче историографије, у њој доминира друга концепција. Не говорећи о спонзорству Русије у организовању Тимочке буне, неки балкански (српски и бугарски) историчари сматрају да је она стајала иза завереничке делатности Николе Пашића у емиграцији, помажући је материјално и финансијски.

Први који је изнео такво мишљење био је Слободан Јовановић. Он је чак тврдио да се Пашић, док је боравио у изгнанству, присно повезао са агентима тајне полиције, преко којих је српска емиграција добијала помоћ.⁵ И Милош Трифуновић, на кога је тај еминентни научник утицао „да започне рад на истраживању и писању историје Радикалне странке“⁶ (он то сам није хтео, јер према сопственим речима, „није могао да буде објективан према радикалима“⁷), забележио је у својој књизи о њима: „Емигранти су били лепо примљени у Бугарској, бугарско становништво им је било наклоњено, а били су лепо примљени и од владе. Помагала их је и Русија преко својих агената.“⁸ Оваквој озбиљној оптужби, која није поткрепљена никаквим доказима и изворима, био је суђен у науци дуг живот. Штавише, „хипотеза“ С. Јовановића успешно је преживела све до наших дана. У познатој монографији Милана Ст. Протића такође се истичу „тесне везе, које су емигранти из Тимочке буне успоставили са руским званичним представницима и тајним емисарима у Бугарској“. Аутор сматра да је „Русија била главни финансијски помагач емигрантског деловања радикала у Бугарској (1883–1886)“.⁹ Али опет треба да се

⁴ АВПРИ. Ф. Мисија в Белграде. Оп. 508/1. Д. 196. Л. 56 об.

⁵ С. Јовановић, *Никола Пашић*, Србија и коментари, Изд. Задужбине М. Црњанског, Београд 1989, 241.

⁶ Р. Љушић, *Предговор*, М. Трифуновић, *Историја Радикалне странке (од постанка до 1903)*, Београд 1995, 4.

⁷ *Исто*.

⁸ М. Трифуновић, *Историја Радикалне странке (од постанка до 1903)*, Београд 1995, 151; в. такође: *исто*, 136, 141.

⁹ М. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрет (1881–1903)*, Београд 1990, 109–110. И код Бугара наилазимо на сличне констатације. Радослав Мишев, на пример, тврди да су „руске власти пружиле финансијску помоћ руководиоцима српске политичке емиграције у Бугарској“ (Р. Мишев, *България и Австро-Унгарија. 1878–1894. Политически*

истакне – солидних аргумената у корист наведене тезе и у овом случају нема: позивање на извештај дипломатског представника Србије у Софији Ђорђа Симића мало је убедљиво, јер се не дотиче директно тог питања и, следствено томе, ништа не доказује.¹⁰ Дакле, да поновимо – „оптужба“ да је Русија подржавала ковање антидинастичких планова емиграната у Бугарској нема *никаквог* историјског покрића...

Поставља се питање, дакле, какав је био реални однос званичне Русије према српским радикалима – и то како у емиграцији, тако и у Београду, јер се од 1886. њихова антирежимска активност фактички спојила? И овде желимо да кажемо само једну реченицу о наводним „везама“ Пашића с руским тајним агентима – и да се не враћамо више том питању. Постоје руски извори који јасно показују да је он сам био под будним оком руске Охране.¹¹

Тачно је да се Н. Пашић обраћао (и то не једанпут) званичној Русији. Али сама његова жеља да ступи с њом у везу није била довољна; био је потребан и пристанак Петрограда да му помогне, а баш тај пристанак није уследио. Руска влада се хладно и неповерљиво односила према српској радикалној емиграцији и њеним плановима да у Србији организује устанак и свргне Милана Обреновића. У најопштијим цртама тај

отношения, Софија 1988, 103), а Йоно Митев је сигуран, да су, тобоже, „Никола Пашић и Пеко Павловић боравили у Бугарској са руским пасошима“ (Й. Митев, *Съединението 1885*, Пловдив 1985, 334).

¹⁰ В.: Архив Српске академије наука и уметности (даље – АСАНУ). Бр. 11548 (Ђорђе Симић – Милутину Гарашанину. Софија, 7. април 1884 г.). Документ је објављен у: *Тимочка буна 1883. Грађа*, т. VII, прир. Љ. Поповић, Београд 1989, 78–79. Такође аутор се ослања на копију телеграма М. Гарашанина Ђ. Симићу послатог у Софију 11. фебруара 1884 (АСАНУ. Бр. 11551), у којем се тврди да су руске новине тобоже писале о контактима српских емиграната с представницима Русије у Бугарској. У вези са тим, хтели бисмо само да констатујемо да се у истој фасцикли (АСАНУ. Бр. 11551) налази и копија телеграма Симића Гарашанину из Софије од 13. фебруара 1884 (одговор посланика премијеру), у којем се ова информација демантује... Оригинални пак текстови чувају се у фонду Министарства иностраних дела Србије (Архив Србије. Ф. МИД. ПО. 1. Б–2 (1884. г.) и објављени су у: *Тимочка буна. Грађа*, т. VII, 67, 69.

¹¹ На пример, већ у априлу 1884. министар унутрашњих послова Русије гроф Димитрије Андрејевич Толстој извештавао је шефа МИД Н. К. Гирса да „према сазнањима Департамана државне полиције, неки од српских поданика, који припадају такозваној Радикалној странци, одржавају везе с руским емигрантима и политичким преступницима који су побегли из Русије“ (нав. према: Г. Бакалов, *Русская революционная эмиграция среди болгар*, Отд. 2, Каторга и ссылка, № 4 (Москва 1930) 112). У преписци двојице министара говорило се, наравно, о Пашићу, мада његово име није поменуто. О томе сведочи и белешка Александра Ивановича Мишченка – резидента Департамана полиције у Букурешту од 19. маја 1886: „Србин Пашић <...> је овде. По уверењу Х. Вл. (Харлампије

негативни став испољио се већ у новембру 1883, када је руски посланик у Софији Алексије Семјонович Јонин примио Пашића на његову молбу (то је био *први* Пашићев контакт с руским званичником толико високог ранга). Извештавајући помоћника министра иностраних дела Русије Александра Јегоровича Влангалија о разговору са вођом српске емиграције, Јонин је писао: „Очито ће се радикали, који су побегли скупа са својим истомишљеницима који су остали у провинцији у Србији, прихватити завера или агитације“. И даље: „Сем тога, ван сваке сумње ће српски радикали, по Пашићевим наговештајима, тражити ослонац и помоћ у Русији, и то не само моралну, већ, вероватно, и новчану“. И најзад: „Што се царске владе тиче, ја сам категорички упозорио Пашића на сличне покушаје који би могли само да нас подстакну на противакцију <...> – да би се спречиле сплетке које би могле да компромитују не само Русију већ и Србију“.¹²

Мало касније уследила је и до конкретизација у оквиру ове „генералне линије“ – петроградски кабинет, средином 80-их година XIX века, озбиљно заузет бугарским проблемом, никако није желео да се уплиће у ризичне и сумњиве подухвате српских емиграната. „Ма како се краљ Милан неполитички понашао“, изнео је „гедиште императорске владе“ А. И. Персијани „Русија револуцију неће подржавати.“¹³ Кад су заострени односи са Софијом, руски владајући кругови били су веома заинтересовани за очување мира у суседној земљи, што је Персијани београдским радикалима недвосмислено саопштио септембра 1886. Према његовим речима, „покрет који се припрема у Србији чини ми се неправовремен, јер је царска влада сада заузета решавањем бугарског питања, и <...> свака нова компликација на Балканском полуострву могла би само да отежа решење у позитивном смислу“.¹⁴

Што се тиче последица могуће акције српских емиграната, у Петрограду су и те како били свесни да би још један устанак у Србији, овај пут инспирисан споља, довео до тога да Србију одмах окупира

Владигеров – чиновник бугарске мисије у Букурешту и тајни агент руског Департамента полиције – А. Ш.), иако он познаје Ивановског (Василије Семјонович Ивановски – учесник народњачког покрета у Русији, емигрант у Румунији. – А. Ш.) и емиграцију уопште, али он је толико озбиљан и просвећен да даље од либерализма никад неће ићи“ (*Никола П. Пашић. Писма, чланци и говори (1872–1891)*, прир. Л. Перовић, А. Шемјакин, Београд 1995, 345 [Прилози]).

¹² А. С. Јонин – А. Ј. Влангалију. *Софија, 11. децембар 1883.*, Никола П. Пашић. *Писма, чланци и говори (1872–1891)*, прир. Л. Перовић, А. Шемјакин, Београд 1995, 343 (Прилози).

¹³ АВПРИ. Ф. Политархив. Д. 428 (1884). Л. 87 об.

¹⁴ Исто. Д. 434 (1886). Л. 207–207 об.

аустријска војска. Почетком септембра 1885. руски конзул у Видину Јуриј Николајевич Карцов извештавао је МИД да „барон Швајгер (аустроугарски конзул у Видину – А. Ш.) нимало не крије да ће у случају нереда у Србији Аустроугарска тамо увести своју војску“, што, *a priori*, није крио ни његов претпостављени – гроф Густав Каљаноки.¹⁵ „Отуда“, закључује дипломата, „спречавајући нереде, ја доприносим спасавању Србије од жалосне судбине Босне и Херцеговине.“¹⁶ Овакво мишљење делио је император. На једној од Персијанијевих депеша Александар III написао је својом руком: „Једини резултат (устанка у Србији. – А. Ш.) биће да аустроугарска војска заузме Србију“.¹⁷

Према томе, својим одбијањем директне помоћи руска влада је Пашићу јасно ставила до знања да није благодан према његовом плану о оружаном упаду у Србију, који је претио да прерасте у озбиљан међународни конфликт, што она никако није желела да допусти. И стога савим логично изгледа чињеница да није био одобрен ни каснији предлог у име такозване „Уједињене српске опозиције“, с којим се Пашић обратио Азијатском департману руског МИД-а, када је 1887. године боравио у Петрограду.¹⁸ Тада му је такође било саопштено да се „не заварава у својим неостваривим надама“.¹⁹

Осим политичких узрока неповерења званичне Русије према српским емигрантима, а и радикалима уопште, постојао је још и идеолошки – то је њихова социјалистичка прошлост. А. С. Ионин је отворено рекао Пашићу током њиховог сусрета: „Ми јесмо свесни узрока и оправданости незадовољства српског народа али управо са Радикалном странком <...> ми не можемо имати ничег заједничког, јер не можемо имати разумевања за утопије <...>. Убеђени смо да ће даље превирање на основу програма радикалне странке изазвати само хаос – покољ без циља и смисла“.²⁰

Ова оцена није промењена ни даље. Када је, после две године, у новембру 1885. императорски конзул у Рушчуку известио Азијатски

¹⁵ Д. Ковачевић, *Србија и Русија (1878–1889). Од Берлинског конгреса до абдикације краља Милана*, Београд 2003, 264; М. Самарџић, *Од Сан Стефана до Сливнице*, Нови Сад 2008, 214.

¹⁶ АВПРИ. Ф. Главни архив. Д. 309 (1885). Л. 9 об.

¹⁷ Исто. Ф. Политархив. Д. 434 (1886). Л. 204.

¹⁸ А. Л. Шемякин, *Обзор деятельности сербской оппозиции. Записка Н. Пашича директору Азиатского департамента МИД России И. Зиновьеву. 1887 г.*, Русский архив, № 4 (Москва 1994) 108–135.

¹⁹ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, т. II, 969 (Прилози).

²⁰ А. С. Ионин – А. Ј. Влангалију. *Софија, 11. децембар 1883*, 343 (Прилози).

департман о молби српских избеглица да их Русија прими под своје покровитељство, како је то већ било учињено са бугарском русофилском емиграцијом, директор департмана нагласио је у одговору: „Министарство иностраних дела не сматра да је могуће српске емигранте радикалне политичке странке ставити под патронат наших представника у Кнежевини (Бугарској – А. Ш.), с обзиром на неповољне оцене оријентације поменутих странке, које је изнео министар-резидент у Београду“.²¹

Са оваквим односима бесмислено је било очекивати подршку руских власти. Сви Пашићеви апели остали су без одговора, што није могло да у њему не изазове осећање недоумице и горчине. У једном писму из октобра 1885. он каже: „Не знам шта је узрок, али факт је тај да до данашњега дана не учинише руски дипломатски представници ништа што би нама посао и положај олакшало“.²² У том истом писму он је политику Русије на Балкану назвао погрешном и кратковидом²³... Дакле, слободни смо да констатујемо – сви наведени извори сасвим јасно и недвосмислено сведоче о правом (изразито негативном) односу званичног Петрограда према завереничким плановима Николе Пашића и његових избеглих сабораца.

* * *

Тај ће се однос потврдити крајем 1886. године, али на веома специфичан – да не кажемо, егзотичан – начин. Овог пута су све своје наде у успех преврата у Србији емигранти, а исто тако и радикалски функционери унутар земље, који су у међувремену били изашли из затвора, полагали у црногорског кнеза Николу Петровића Његоша и његовог зета, кнеза Петра Карађорђевића. Будући да је био добро обавештен о дубини ћорсокака у коме се краљ Милан нашао после пораза у рату с Бугарском, а при томе вођен и сопственим интересима, кнез Никола се упустио у тајне преговоре са српским радикалима. Њему се чинило да је довољан само један лак ударац, па да се компромитовани режим Обреновића сруши. Стога је он и обећао да ће завереницима ставити на располагање значајна средства и војне одреде за упад у Србију с леђа (из правца Новопазарског санџака). Ради преговора с црногорским

²¹ *Оккупационный фонд, основанный для устройства Русско-дунайской области. Документы из секретного архива русского правительства, София–Берлин 1893, 143.*

²² *Никола Пашић – неидентификованој особи. Б/м. 23. октобар 1885, Никола П. Пашић. Писма, чланци и говори (1872–1891), 202.*

²³ *Исто, 203–205.*

монархом о конкретним појединостима предстојеће акције, на Цетиње је ишао један од вођа радикала Јован Ђаја. Тамо је стално боравио и други радикалски првак – ужички прота Милан Ђурић. Црну Гору посећивао је и сам Пашић.²⁴

Ипак, у свему томе најзанимљивије је било нешто друго – кнез Никола је све своје предлоге представио као да потичу од Русије, покушавајући да у очима српских радикала себе представи само као извршиоца воље Петрограда. А. И. Персијани је, тако, 11. новембра 1886, телеграфисао Гирсу: „Црногорски кнез је радикалној странци ставио до знања да је дошло време да се у Србији изврши преврат, који ће бити по вољи Русије. Кнез обећава да ће подржати устанак у људству и новцу, и уверава да и Русија неће одбити да пружи новчану помоћ“.²⁵

Кад су прочитали овај телеграм, чиновници руског министарства били су помало изненађени. Сам император написао је на маргини документа: „Чудно!“. А како и да не буде чудно. Док је руска влада била крајње заинтересована за очување мира у Србији, и више пута се изјашњавала да је против било каквих завереничких акција око свргавања београдског режима, њен црногорски савезник и још у њено име, српским опозиционарима је ставио до знања да Русија наводно подржава њихов сумњиви подухват. Ту се, очигледно, нешто није уклапало.

Служи на част руској дипломатији што је прилично брзо „прозрела“ интригу кнеза Николе. У реферату императору од 18. децембра 1886. министар иностраних дела Н. К. Гирс „понизно“ га је извештавао да „сам књаз Никола Црногорски, поступајући у овом случају противно саветима које смо му више пута давали и скривајући од нас своје замисли, рачуна, наравно, да ће у случају устанка у Србији неизбежно заоштравање ситуације на Балканском полуострву принудити Русију да се активно укључи у догађаје, и ступи у заштиту како Црне Горе тако и непријатеља краља Милана“.²⁶ Другим речима, црногорски монарх је озбиљно мислио да ће Русија, кад се суочи са чињеницом да у Србији опет влада хаос, изазваног не без његовог учешћа, бити принуђена да дође у помоћ антиобреновићевским елементима, на чијем челу је он, разуме се, видео себе. Па онда, у мутној води дипломатских смицалица, он, како се надао, неће бити далеко ни од српске круне.

²⁴ А. Шемјакин, *Неостварени преврат: српска емиграција, Црна Гора и Русија 1885–1887.*, Историјски записи 1–4 (Подгорица 2005) 301–316.

²⁵ АВПРИ. Ф. Политархив. Д. 22 (1886). Л. 99.

²⁶ Исто. Л. 111 об. – 112.

Како не би дозволила да буде увучена у још једну балканску авантуру, руска влада морала је строго да укори свог савезника, који је претерао, што је и учинила преко свог посланика на Цетињу Кимона Емануиловича Аргиропула, у дипломатски савршеној форми. После разговора са књазом, овај је у Министарство иностраних дела упутио телеграм, који је својеручно написао Никола Црногорски. „Књаз је изјавио“, пише Аргоропуло, „да није пружао подршку радикалима нити некој другој странци, и односио се уздржано према ономе што се тамо догађа. Чак је употребио и свој утицај како би спречио акције свога зета усмерене против краља Милана <...>. Вас моли да будете уверени да он ништа неће предузети што император не би одобрио.“²⁷

У Петрограду су могли да одахну – хитном дипломатском интервенцијом успешно је спречена авантура бременита непредвидивим последицама. Међутим, упркос овако мирољубивим уверавањима црногорског кнеза, права његова улога у целом овом заплету, који је био прилично опасан за Русију, ни за кога у згради на Певческом мосту није била тајна. Кнез Никола безочно је лагао кад је говорио о своме тобоже уздржаном односу према оном што се догађало у Србији и око ње. То су потврдили и његови недавни савезници – српски радикали. У јануару 1887. А. И. Персијани писао је Н. К. Гирсу о свом сусрету са њима: „Одмах сам пожurio да првацима Радикалне странке саопштим погледе императорског министарства на предузету агитацију у Србији против краља Милана и <...> разочарао их у погледу помоћи, коју очекују од црногорског кнеза. Овим саопштењем радикали су били крајње изненађени, јер је оно у потпуном раскораку с изјавама како емигранта Пашића, тако и професора Ђаје, који су имали прилике да се лично виде са кнезом Николом, и који их је подстицао да ступе у акцију што је пре могуће“.²⁸

Као што се види, изјава представника Русије деловала је на заверенике као „хладан туш“. Оповргнувши обећања црногорског монарха, она им је покварила све рачуне. „Русија, Русија“, горко се вајкао прота Милан Ђурић, „она нама смета.“²⁹

Сасвим је очигледно да наведени *аутентични* извори сместа одбацују још једну тезу српских историчара (овог пута из пера Димитрија Ђорђевића): „Иза емиграната стајала је Бугарска, иза ње Русија. Њеном акцијом уједињени су сви непријатељи краља Милана – Карађорђевићи,

²⁷ Исто. Д. 1534 (1886). Л. 100–101.

²⁸ Исто. Д. 437 (1887). Л. 2–2 об.

²⁹ АСАНУ. Ф. Јована Ристића. Кут. 43. Сигн. XXXII / 19–32 / 637.

Петровићи из Црне Горе, радикали Пашића и либерали митрополита Михаила...³⁰

Овде је важно нагласити још ово: кад су пристали да склопе савез са кнезом Николом, Пашић и радикали никако нису били руковођени конјунктурном жељом да се ослоне на било кога, и искористе било чију помоћ већ само да се „дочепају“ страсно жуђене власти. Таква безначаљност, за разлику од њиховог крунисаног „савезника“ са Цетиња, није им била својствена. Договору с њим претходила је озбиљна идеолошка припрема. Пашићеви саборци, који су се налазили у Србији, били су разрадили посебан меморандум „који је садржавао у себи“, према оцени А. И. Персијанија, „како програм акција за извршење преврата, тако и циљеве којима тежи Радикална странка.“³¹ Датиран 11. децембра 1896, и са потписом Јована Ђаје, меморандум је био упућен кнезу Николи на ратификацију. Међутим, брзи демарш руске дипломатије учинио га је неактуелним.

* * *

Али радикали и овог пута нису клонули духом. Припреме завере против краља и даље су се настављале, али сада у Београду, што треба да се посебно истакне, јер срећу се тврдње, попут оне М. Ст. Протића, да је „почетком 1886. радикални покрет сасвим одустао од својих превратничких намера“,³² са чим се тешко можемо сложити. И ево наших

³⁰ Д. Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, Београд 2017, 243.

³¹ АВПРИ. Ф. Политархив. Д. 434 (1886). Л. 268. Текст меморандума у руском преводу послао је А. И. Персијани у Петроград (в.: Архив внешней политики Российской империи. Ф. Политархив. Д. 434 (1886). Л. 272–279)... Занимљива је била реакција Александра III на тај меморандум. Кад је прочитао документ, забележио је на маргини: „Ово је веома разумно писмо, и њихово гледиште је сасвим исправно“ (исто. Л. 279). Као што видимо, руски император имао је амбивалентан однос према српским радикалима. Мада својим званичним представницима није дозвољавао никакве активности које би могле да подстакну припремање преврата у Србији, он ипак није скривао симпатије према антиаустријским ставовима радикалских функционера. На ово његово „двојство“ скренуо је пажњу и будући министар иностраних дела Русије гроф Владимир Николајевич Ламздорф, 19. децембра 1886. Он је записао у свој чувени дневник: „Његово Величанство одобрио је <...> нацрт телеграма Персијанију, чији је циљ био да он престане са својим симпатијама према револуционарном покрету у Србији. Али, истовремено, на једном извештају у којем се излаже *profession de foi* једног од главних завереника, император је написао неколико похвалних белешки, као: „То је тачно, исправно“ (В. Н. Ламздорф, *Дневник [1886–1890]*, Минск 2003, 19).

³² М. Протић, *Радикали у Србији. Идеје и покрет*, 67.

аргументата!..., при чему о Пашићевим емигрантима овде нема ни потребе да се говори. Њихова непомирљивост већ је добро позната. Позабавићемо се деловањем радикалских функционера у самој Србији.

Десетог септембра 1886. А. И. Персијани обавестио је А. Ј. Влангалија о свом сусрету са Костом Таушановићем, „који ми је, након што је изложио жалосну слику правог стања ствари у Србији како у политичком тако и у економском погледу, изненада поставио питање, у име својих истомишљеника, о томе како би Русија гледала на преврат који се спрема“.³³ Одговор Персијанија већ смо поменули: „Мени се чини да покрет који се спрема у Србији није правовремен“.

Неколико месеци касније уследила је „црногорска афера“, током које је „Радикална странка ступила у преговоре са црногорским кнезом у вези са разрадом програма који је за циљ имао свргавање краља Милана с престола“.³⁴ И поново, само „захваљујући интервенцији императорске владе, ова завера је била правовремено прекинута и краљ није успео да јој уђе у траг“.³⁵

Потом је наступила владавина коалиционог кабинета Јована Ристића, и радикали су први пут ушли у владу. И шта се догодило? Дана 7. децембра 1887. Персијани је известио Гирса о новом сусрету са К. Таушановићем. Дакле, у разговору с њим „незванични шеф радикалне странке“ изјавио је: „Краљ је <...> потпуно изгубио поверење, и ако га и трпимо, то је само стога што револуционарни покрет у Србији не наилази на подршку руске владе <...>. Виши политички интереси“, наставља Таушановић, „присиљавају вас да нас задржавате, а ми вам се увек повинујемо. Можете уверити вашу владу да ми ништа нећемо предузети без њене сагласности, али *ако она некад процени, да је користан покрет у Србији, ми смо спремни да га предузмемо* (курзив наш. – А. Ш.)“.³⁶ Напомињемо да је ово изјава човека чија странка учествује у влади.

Али ни то није све. Деветнаестог децембра 1887. Сава Грујић формирао је први потпуно радикалски кабинет. Изгледало је – ево, ту је она дуго очекивана победа, радикали су мирним путем дошли на власт у Србији. И тада почиње оно најзанимљивије. Нови премијер, који је према властитом признању, увек био благонаклон према умереним

³³ АВПРИ. Ф. Политархив. Д. 434 (1886). Л. 205 об.

³⁴ Исто. Ф. Генералное консулство в Белграде. Оп. 825. Д. 70. Л. 34 об. (Политически отчет по Сербии).

³⁵ Исто.

³⁶ Исто. Ф. Политархив. Д. 437 (1887). Л. 181 об. – 182.

елементима унутар своје странке,³⁷ због чега је и добио надимак „свилени радикал“, покушао је почетком 1888. да сазна како ће се Русија односити према државном преврату у његовој земљи и о могућем реаговању Беча на то – упадом у Србију или анексијом Босне и Херцеговине.³⁸ Истичући озбиљност настале ситуације А. И. Персијани је у свом извештају предложио да „у Петрограду не осуђују жарке жеље радикала, <...> иначе ће они изгубити сваку наду да ће Русија одобрити њихов народни покрет“.³⁹ Али министар Гирс је одбио тај предлог, у чему га је подржао император (в. цитат из дневника грофа Ламздорфа). Исте године, 25. марта, Владимир Сергејевич Сергејев, први секретар руске мисије у Београду, такође је известио Министарство иностраних послова да радикали учестало говоре о преврату.⁴⁰

А што се тиче самих представника владајуће странке, они су се руским властима обраћали и директно (преко Н. Пашића и Николаја Хенриковича Хартвига, с којим су се упознали у новембру 1887. када је био у посети Београду), надајући се да ће од њих добити „озбиљну материјалну помоћ, захваљујући чему би се могли припремити за сва изненађења“ и наглашавајући своју приврженост „нашем меморандуму, који смо доставили преко г. Персијанија у Петроград“.⁴¹ Реч је о већ нама познатом меморандуму Радикалне странке од 11. децембра 1886, упућеном црногорском кнезу Николи, чија је прва тачка гласила: „У циљу свргавања краља Милана с престола у Србији извршити преврат уз помоћ народа и војске“.⁴²

Да су радикалски функционери, чак и када су дошли на власт, наставили да размишљају о завери, наслуђивао је и Милан Обреновић. У сваком случају, када је 24. маја 1888. примио бившег премијера С. Грујића, отворено га је оптужио за то „да је Радикална партија спремала преврат“, и припретио му да ће сместа обелоданити доказе које има „ако само компромитовани радикали писну“.⁴³ И стога нимало не чуди, већ је

³⁷ Рукописно одељење Народне библиотеке Србије (даље – РО НБС). Сигн. 510 / 1. Успомене Саве Грујића (текст откуцан на машини). С. 47.

³⁸ АВПРИ. Ф. Политархив. Д. 439 (1888). Л. 26.

³⁹ Исто. Л. 26 об. – 27.

⁴⁰ Исто. Л. 101; в. такође: В. В. Зайцев, *Русско-сербские отношения в 1887–1888 гг.*, Вопросы истории СССР, вып. 31 (Харьков 1986) 89–90.

⁴¹ АВПРИ. Ф. Коллекция документальных материалов чиновников МИД (Н. Г. Гартвиг). Оп. 584. Д. 29. Л. 63 об.

⁴² Исто. Ф. Политархив. Д. 434 (1886). Л. 275.

⁴³ РО НБС. Сигн. 510 / 1. Успомене Саве Грујића. С. 118–119.

напротив, апсолутно логичан изговор под којим је краљ одбио да потпише законе о општинама и о реорганизацији војске, које је предложио кабинет. Он је те законе оценио као увод у нову „побуну“. После неуспеха с овим законима, влада С. Грујића је 19. априла 1888. поднела оставку. И шта се онда догодило?

Руски истраживач Светлана Ивановна Данченко тврди „да су се радикали поново вратили плановима о преврату, обавестивши о томе Персијанија“.⁴⁴ Сасвим тачно, само с једном исправком – њима није било потребно да се враћају „плановима о преврату“, будући да од њих никад нису ни одустајали. У лето 1888. Коста Таушановић је отишао у иностранство, наводно у бању, а у ствари – да се састане са Пашићем и са њим усклади предстојеће акције.⁴⁵ Али као и увек „у право време“ на српској сцени се појавио А. И. Персијани и у разговору са Савом Грујићем пренео му непромењен званични став руског руководства: „У своје супротстављању радикали морају да буду опрезни, јер Русија не намерава да подржава и подстиче револуционарни покрет“.⁴⁶ Пашићеви саборци у земљи опет су морали да „врате мач у корице“, овога пута дефинитивно, јер до 16. октобра – датума када је краљ објавио манифест о својој спремности да Србији дарује нови устав – остало је сасвим мало времена.

Сасвим је јасно да је руски посланик у Београду, регуларно ускраћујући радикалима подршку, осуђивао на неуспех све њихове замисли. Занимљиво је да је он ову чињеницу веома цинично потврдио и у личном разговору са Миланом Обреновићем. „Ја сам одговорио краљу“, читамо у његовом извештају о том дијалогу, „да он сада заиста у Русији није на добром гласу, али да не сме да изгуби из вида да је Русија увек чувала њега и династију Обреновића, и да су више пута, захваљујући утицају императорске мисије, били заустављени револуционарни покушаји у земљи.“

* * *

На крају имамо три закључка.

Прво: У српским званичним круговима 80-их XIX година века било је сасвим природно сматрати да је Русија, непријатељски расположена

⁴⁴ С. И. Данченко, *Развитие сербской государственности и Россия. 1878–1903*, Москва 1996, 219.

⁴⁵ А. Раденић, *Радикална странка и Тимочка буна*, т. II, 883 (Прилози).

⁴⁶ АВПРИ. Ф. Политархив. Д. 439 (1888). Л. 165.

према режиму Милана Обреновића, и да, ако и није била организатор Тимочке буне, онда је, у најмању руку, била њен покровитељ. Руски извори потпуно негирају овај историјски мит.

Друго: Лидер Народне радикалне странке Никола Пашић, који је побегао у Бугарску, па затим у Румунију и Русију, почео је да припрема нови устанак у циљу свргавања краља Милана са престола. Читав низ балканских историчара (Слободан Јовановић, Милан Ст. Протић, Д. Ђорђевић, неки од њихових бугарских колега) сматрао је и сматр да је Русија пружала активну помоћ српској емиграцији, финансирајући њену завереничку делатност. Штавише, били су убеђени да је Пашић био у контакту с агентима руске тајне полиције на Балкану. Постојање таквих верзија повезано је с тим, што су њихови аутори били врло оскудно – *готово никако* – упознати са руском историјском грађом (поготову се то односи на М. Ст. Протића), која сведочи да се званични Петроград, преко својих представника у Бугарској и Румунији, потпуно дистанцирао од емигрантских активности, а сам Пашић био је под сталном присмотром руске балканске резидентуре. Новчану помоћ Н. Пашићу и његовим следбеницима пружале су словенофилске организације, али та помоћ није имала велики значај и била је више хуманитарног карактера – да се само преживи, и то једва.⁴⁷

И треће: Државни удар се припремао не само у Бугарској и Румунији него и у Србији. И овде је руски посланик заузео још одлучнији став. Не само што је радикалима одбио помоћ коју су тражили, него им је буквално забранио да предузимају било какве насилне кораке, што је деловало као „хладан туш“ и за оне који су били с друге стране српске границе. Дакле, без обзира на непријатељски став према режиму Милана Обреновића, Русија га је фактички спасла од могућег политичког краха.

⁴⁷ Навешћемо само један пример који јасно доказује истинитост ове последње тезе. Молећи за помоћ током сусрета с познатим словенофилом Владимиром Ивановичем Ламанским (у лето 1884. у Бугарској), Пашић је добио одговор који је проследио митрополиту Михаилу: „Помоћи и средстава није обећао <...>. Обећао је да ће се постарати да се нама лично што помогне али даље ништа“ (*Никола Пашић – митрополиту Михаилу. Софија, 22. август 1884.*, Митрополит Михаило и Никола Пашић. Емигрантска преписка [1884–1888], прир. А. Шемјакин, Београд 2004, 57).

Андрей Л. ШЕМЯКИН

РОССИЯ, НИКОЛА ПАШИЧ И РЕЖИМ МИЛАНА ОБРЕНОВИЧА В 1883-1889 ГГ.

Резюме

На основании источников русского происхождения (в основном архивных), автор отбрасывает многие ошибочные утверждения, которые до сих пор присутствовали в сербской историографии, об отношении России к заговорщическим планам сербской радикальной эмиграции во главе с Николаем Пашичем.

1. В сербских официальных кругах в 1880-е годы было совершенно естественным считать, что Россия, враждебно настроенная к режиму М. Обреновича, являлась, если не организатором Тимокского восстания (октябрь 1883.), то, по крайней мере, его спонсором. Российские источники полностью опровергают этот исторический миф.

2. Бежавший в Болгарию лидер Народной радикальной партии Никола Пашич начал готовить новое восстание с целью свержения Милана Обреновича с престола. Ряд сербских историков (С. Йованович, М. Протич и др.) считали и считают, что Россия оказывала активную помощь сербской эмиграции, финансируя ее заговорщическую деятельность. Более того, они уверены, что Н. Пашич был в контакте с агентами русской тайной полиции на Балканах. Появление таких версий связано с крайне слабым знанием их авторами русских исторических материалов (особенно это касается М. Протича), которые свидетельствуют, что официальный Петербург – через своих представителей в Болгарии и Румынии – полностью отстранился от акции эмигрантов, а сам Пашич входил в круг негласного наблюдения русской балканской резидентуры. Денежную помощь Н. Пашичу и его соратникам оказывали славянофильские организации, но она являлась незначительной и носила чисто гуманитарный характер.

3. Переворот готовился не только в Болгарии и Румынии, но и в Сербии. И здесь российский представитель занял еще более решительную позицию. Он не только отказал радикалам в искомой помощи, но и буквально запретил им предпринимать какие-либо насильственные шаги, что охладило головы и по ту сторону границы. Таким образом, хоть и настроенная враждебно в отношении сербского монарха, Россия фактически спасла его от возможного политического краха, как белградский посланник А.И. Персиани и заявил открыто М. Обреновичу.

Ключевые слова: Россия, Сербия, Болгария, Тимокское восстание, Никола Пашич, сербская эмиграция, Милан Обренович.

Andrey L. SHEMYAKIN

RUSSIA, NIKOLA PAŠIĆ AND MILAN OBRENOVIĆ'S REGIME (1883–1889)

Summary

The paper analyses the relations between Russia, Nikola Pašić and King Milan Obrenović's regime during the ninth decade of the 19th century. Based on sources of Russian provenance, mainly archival records, the author gives a picture different than the one valid in historiography so far – about the attitude of official Russia towards the conspiratorial plans of the Serbian Radical emigration headed by Nikola Pašić. First, Russian sources fully negate the opinion prevailing in Serbian official circles of the 1880s about Russia being if not the organiser of the Timok Rebellion then at least its sponsor. Second, a number of Serbian and Bulgarian historians believed and still believe that Russia provided active support to the Serbian emigration by financing its conspiratorial activity – they were convinced that Nikola Pašić maintained contact with Russian intelligence agents in the Balkans. Historical records testify that official Petrograd, through its representatives in Bulgaria and Romania, fully distanced itself from emigrant activities, while Pašić was under constant surveillance of the Russian Balkan residentura. Pašić and his followers received monetary aid from Slavophile organisations, but such aid had no great importance and was rather of humanitarian nature. Third, a *coup d'état* was prepared not only in Bulgaria and Romania, but in Serbia as well. The Russian envoy refused to offer support to the Radicals, thus foiling their plans. Based on activity of official Petrograd, it may be concluded that Russia practically saved Milan Obrenović's regime from a potential political collapse, though it had an inimical attitude towards that regime.

Keywords: Russia, Serbia, Bulgaria, Timok Rebellion, Nikola Pašić, Serbian emigration, Milan Obrenović.

Сузана РАЈИЋ

ВЛАДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ ЖАДОВСКИ И ПАВЕЛ БОРИСОВИЧ МАНСУРОВ – АНТИПОДИ РУСКЕ ДИПЛОМАТСКЕ МИСИЈЕ У СРБИЈИ (1898–1901)*

Апстракт: Незадовољна стањем у Србији због повратка краља Милана у јесен 1897, Русија се одлучила да примени методу «моралног бојкота», односно дипломатског штрајка. В. В. Жадовски наименован је за посланика на двору Александра Обреновића у новембру 1897. године, а у Београд је допутовао 28. јуна. Службене односе са српском владом отпочео је крајем јуна 1898, на начин који је влади наговештавао компликације. Серијалом непристојности кршио је све норме дипломатског општења, изазивајући нерасположење српског Двора и владе, све док после осам месеци није опозван, а српско-руски односи су доспели на најнижу тачку општења. За заступника руске амбасаде, у одсутности посланика, наименован је први секретар П. Б. Мансуров и он је на тој дужности остао све до дласка посланика Чарикова 1901. године. Мансуров је одмах нормализовао односе са српским Двором и са владом. Боравак краља Милана у земљи сматрао је штетним по руске интересе на Балкану. Уз помоћ Драге Машин успоставио је блиске везе са краљем Александром. Намера краља и будуће краљице да се ослободе краља Милана у потпуности се поклапала са жељом Русије, те је и подржана суптилним мерама и саветима Мансурова. Предности по Русију су, у извештајима Мансурова, сасвим јасно назначене: будућа би владарка била наклоњена Русији, а као таква имала би велики утицај на краља, повратак краљевог оца у земљу био би трајно онемогућен; неполитички брак са Српкињом вишеструко јепогоднији по Русију од политичког брака са германском принцезом. Тако се руски цар Николај II прихватио кумства чиме је омогућио Србији да не западне у међународну изолацију, имајући у виду да је већ био уговорен брак са германском принцезом.

Кључне речи: Србија, Русија, краљ Александар и краљица Драга Обреновић, посланик В. В. Жадовски, П. Б. Мансуров, руски цар Николај II, дипломатија, српско-руски односи.

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси* (Ев. бр. 177014).

У раду *Два саветовања у Петрограду о наоружању српске војске (1894. и 1896. године)*¹, указали смо на вишегодишње неуспешне покушаје Србије да изведе наоружање уз политичку и финансијску подршку Русије и уз потпору француско-руског савеза који је настао у периоду 1891–1893. Тиме би руско-српско зближење, посебно видљиво од абдикације краља Милана Обреновића 1889. године, било трајно учвршћено, мислило се у Србији. Упркос свему, српско-руски односи су остали оптерећени неповерењем и довели су до тога да је српска војска после шестогодишњих преговора (1890–1896) са Русијом остала ненаоружана. Озбиљни догађаји уочи грчко-турског рата и све јачег заостравања српско-бугарских односа око Македоније (1895/97) тражили су хитно реаговање. Али управо тада, на жалост по српску страну, српско-руски односи су се, не по први пут у 19. веку, нашли на раскршћу – Србија је у активирању Источног питања видела историјску улогу и дужност да истакне и брани своје претензије у Македонији и од Бугара и од Грка и да не дозволи било какве промене у европској Турској у којима она не би суделовала. Русија је пак обнављала своје пријатељство са Бечом, а посета руског царског пара Бечу током августа 1896. године потврдила је да се два царства враћају на пут договорног рада на Балкану. Три царства су, као и много пута раније, усагласила своје ставове у очувању постојећег стања у Источном питању. Када је руски цар у октобру 1896. посетио Париз, две савезнице су потврдиле да неће дозволити било какву промену *statusa quo* на Истоку. Француска је следила руску политику на Балкану, сматрајући је гарантом смиривања и контролисања српских националних тежњи у европским провинцијама Турске.²

Изузетно лоше државне финансије Србије половином деведесетих година 19. века, додатно су отежале политичко стање у земљи, те лоше стање у војсци која је оскудевала у свему. Финансијски разлози, којима је Русија правдала одбијања српских предлога и захтева о наоружању били су тек параван иза којег је скриван стварни мотив политичке природе. Без радикала, као јединој странци у коју је Русија имала поверења, није могао бити постигнут било какав аранжман за кредит и наоружање. Вођа напредњака и председник владе Стојан Новаковић (1895/96) није уживао поверење Русије, а још мање његов министар

¹ *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века* : зборник радова, Ниш 2014, 23–35.

² Види: *Коренные интересы России глазами её государственных деятелей, дипломатов, военных и публицистов*, прир. И. С. Рыбачёнок, Москва 2004.

војни Драгутин Франасовић. Зато су на саветовањима у руском Главном штабу у Петрограду 1894. и 1896. године донете негативне одлуке, чиме је озбиљно урушена одлука краља Александра и владе да спољну политику преоријентишу ка Русији.³

Под утиском негативне одлуке Петрограда о наоружању Србије краљ је променио напредњачку Новаковићеву владу и у јануару 1897. довео претежно радикалску владу на челу са Ђорђем Симићем. Руски војни изасланик барон Таубе наглашавао је од какве је важности да се краљева очекивања и наде у Русију остваре. Он је и ранијих година писао да Русија игра важну, ако не и одлучујућу улогу у судбини маленог краљевства. Вероватност да ће се краљ, у случају да Русија остане нема за потребе његове државе, окренути „на другу страну”, била је велика, истицао је Таубе. Радикали, нови краљеви министри, сматрали су да се њиховим доласком на државну управу неслагања са Русијом могу отклонити и да се још увек може добити сагласност Русије и у питању зајма, и у питању оружја.⁴ Али, није било тако, а ево и зашто.⁵

Крупна дешавања на међународној сцени у јесен 1896. дала су повода српском краљу да поправи односе са Аустроугарском, те се 21. новембра обрео у Бечу, у тродневној незваничној посети. Краљ је закључио да су Русија и Аустроугарска солидарне у погледу Србије и да Русија неће да се замера Аустрији. „Ми морамо гледати другу политику”, закључио је краљ. На примедбе да је боље изабрати Русију, ако се већ мора бирати између две велике силе, краљ је прокоментарисао да се треба „везати у одсудном тренутку” за ону која више користи нуди, а до тада „треба да смо слободни”. Евентуално „наметање” Русији сматрао је недостојним.⁶

Званична Русија је свим балканским престоницама саветовала мир по сваку цену, али док је одбила да помогне Србији у наоружању, помогла је бугарским владикама да заузму важна владичанска места у Македонији. Такође, Русија није подржавала утврђивање интересних сфера између Србије и Бугарске, иако су краљ и Новаковић више пута молили за помоћ у том правцу. Краљ је убеђивао Таубеа да река Вардар може бити граница тих сфера, предочавајући му своју спремност да се

³ Опширније у: С. Рајић, *Два саветовања у Петрограду*, 32–34; иста, *Александар Обреновић. Владар на прелазу векова – сукобљени светови*, Београд 2011, 142–151.

⁴ Российский государственный военно-исторический архив (даље: РГВИА), Ф. 439, оп. 1, д. 21, л. 127–128.

⁵ С. Рајић, *Србија у извештајима барона Таубеа крајем 19. века*, Србија и Русија 1814–1914–2014, Београд 2016, 119–131.

⁶ М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 100; С. Рајић, *Александар Обреновић*, 189–192.

Срби повуку из долине Струме, а да им се обезбеди простор западно од Вардара. Ни Таубе, ни посланик Розен, али ни министар иностраних дела Лобанов, нису одговорили на краљеву јасну пропозицију. То је један од разлога што размена посета са владарима Црне Горе и Бугарске и одлазак српског краља у румунску и бугарску престоницу током 1896. и 1897. године нису дали резултате.⁷ Измирење бугарског кнеза Фердинанда са Русијом 1896. оставило је видне последице на политику непопустљивости Русије према настојањима Србије да се са суседом на истоку постигне макар утврђивање сфера утицаја, како би се сузбиле бугарске аспирације на целу Македонију.

На сва уверавања краља и његове владе да Србија неће чинити ништа у Македонији док се не консултује са Русијом, шеф дипломатије Муравјов је одговорио да сматра да Србија не би требало да предузима било какав корак у Македонији, јер такав потез „не би имао никаквих практичних резултата”. Краљ је пристао да послуша савет, али под условом да му Русија и друге велике силе потврде да Србија има легитимних права и државних интереса у европским провинцијама Турске и да неће бити оштећена. Муравјов је, међутим, одговорио да Русија, а ни друге државе, не могу да се обавезују на такве захтеве, али да ће се руководити „обзирима хуманости и правичности”. Краљ Александар није могао бити задовољан таквим неодређеним одговором који није нудио ни минимум за заштиту српских интереса. Он, који је више година покушавао да усклади српске националне интересе са руском политиком на Балкану, после разрешења критске кризе крајем 1897. године схватио је да је то тешко изводљиво са радикалском владом, подједнако као и са владама сачињеним из редова других странака.⁸

Почетак 1897. године представљао је природни наставак размена посета двојице царева, које су водиле ка чвршћем повезивању Русије и Хабзбуршке монархије, а самим тим и превазилажењу спорних претензија на Балкану. Њихов споразум у Зимском дворцу маја месеца 1897. године био је судбоносан и за Србију, и за друге балканске народе, јер је предвиђао политички и територијални *status quo* на Балканском полуострву.⁹

Притешњен са свих страна, краљ је сматрао да је главни начин да превазиђе ограничења великих сила био уздизање владарског ауторитета,

⁷ РГВИА, Ф. 846, оп. 5, д. 7, л. 26–27.

⁸ Архив внешней политики Российской империи, (даље: АВПРИ), Политархив, ф. 151, оп. 482, 1897, д. 470, л. 29–30; АС, Ђ. Симић, *Моје друго министровање*, 97–99.

⁹ Споразум је инсистирао на одржавању постојећег стања на Балкану. У случају да то буде немогуће, предвиђен је посебни споразум који се има постићи на утврђеним начелима:

који ће заложити на дугорочном плану ради државне консолидације и јачања војне готовости Србије. Реално процењујући своје искуство и способности, краљ је одлучио да позове свог оца, краља Милана, да се врати у Србију (1897). Са позиције команданта активне војске коју му је син поверио, а после вишегодишњих неуспешних покушаја да се оружје набави уз помоћ Русије у Француској, одлука о набавкама у немачким и француским фабрикама (1898–1900) је донета као једино решење.

Долазак краља Милана и његова нова функција у војсци узнемирили су Русију. Цар је саопштио српском посланику у Петрограду да то може изазвати и унутрашње и спољне компликације. У знак протеста, опозвани су са дужности посланик Извољски и војни агент Таубе и затражена је моментална исплата дуговања државе Србије Русији.¹⁰ Цару Николају II су његови саветници препоручивали непопустљивост према Србији, која се може следити „без посебне опасности“.¹¹ У априлу 1898. било је решено да се Србија игнорише на свим нивоима, јер ће такво држање Русије натерати краља да удаљи оца и да се обрати за савет људима „озбиљнијим од Ђорђевића и просперитетнијим од Ристића“. Министар спољних послова гроф Муравјов је често понављао да услед последњих промена у Србији нема воље да даље помаже српске интересе и да Русија неће ометати српске послове, али их неће ни помагати. „За даље помучите се сами“, била је његова порука. И помоћник Муравјова гроф Ламздорф, рекао је да су Руси „мало окуражени“ да помажу српске аспирације.¹² Ускоро се видело да су сви послови били прилично осакаћени због изостанка руске подршке, посебно на националном пољу.

да се Аустроугарској не спори територија Босне и Херцеговине и Новопазарског санџака, коју она може анектирати; непрецизирано стварање нове државе Албаније, што је требало да буде препрека италијанским претензијама на јадранску обалу, а да остала територија Балкана буде, по нарочитом споразуму, подељена између балканских држава. Мир на Балкану и споразумни рад две силе на том простору узет је као приоритет обе стране. Русија је овим уговором добила одрешене руке за своју империјалну политику на Далеком истоку, а Аустроугарска се обезбедила од италијанских аспирација и од српских настојања да се прошири на рачун Турске и тако освоји доминантан положај на полуострву. Уговор објављен у: *Балкански уговорни односи 1876–1996*, т. 1, (1876–1918), прир. М. Стојковић, Београд 1998, 219–220.

¹⁰ Государственный архив Российской Федерации (даље: ГАРФ), ф. 568, оп. 1, д. 59, 2, 6; АС, МИД, ПП, 1898, бр. 177, И–24; Русија је захтевала моменталну исплату у износу од 5,5 милиона које јој је Србија дуговала на име камата на раније подигнуте зајмове.

¹¹ Д. М. Ковачевић, *Србија и Русија 1889–1903*, у рукопису.

¹² Архив Србије (даље: АС), Посланство у Цариграду, ф. 90, ПП, бр. 276, В. Ђорђевић – С. Новаковићу, 1/13. фебруар 1898. и пов. бр. 284, 3/15. фебруар 1898; Душко Ковачевић, *нав. дело*. Руски цар Никола потврдио је као главни принцип руске политике на Балкану *немешање*.

Прва половина 1898. године протекла је у општој обамрлости када су у питању односи Србије и Русије. У Београду је настала забуна јер је постало извесно да се, због оца, Русија удаљава од краља. Гроф Ламздорф, међутим, није хтео да се Србија скроз удаљи од Русије и зато је препоручио цару да се ствари не пожуреју. Председник српске владе Владан Ђорђевић је био упоран: „Русија се скандалозно понаша... али правим ја њој љубезно лице тако да је цар ономад поручио Савушки да он нимало није променио своја осећања према Србији“.¹³ Крајем маја месеца 1898, у Београд је дошла једна руска депутација из Одесе коју је предводио директор црноморског паробродског друштва Кочетов, са задатком да своје друштву обезбеди испоруку руског петролеја Управи српских монопола. Руску светковину на пароброду походили су краљ и сви министри, па и краљ Милан који је напио здравицу Русији и руској војсци. На гозби у двору био је присутан и краљ Милан, а поред њега и познати српски русофили, Алимпије Васиљевић, Панта Срећковић и Раша Милошевић. Цео персонал руског посланства био је ту и целу ноћ се клицало и наздрављало српском краљу и руском цару и на сав глас се певало «Въ низъ по Матушке по Волге», «За рекой подъ Горой» и «Ей ухнемъ».¹⁴ За мање од месец дана, Русија је одустала од дипломатског штрајка и у Београд послала свог дипломатског представника.

* * *

У новембру 1897. године Русија је наименовала В. В. Жадовског за посланика на двору Александра Обреновића. Незадовољна стањем у Србији због повратка краља Милана, одлучила је да примени методу „моралног бојкота“, односно дипломатског штрајка, те је Жадовски у Београд допутовао тек 28. јуна 1898. Жадовског није био глас вичног и успешног дипломате, а службовао је још у Лисабону, Цариграду, на Крфу. Свуда је имао неприлика због свог необузданог држања.¹⁵

Када је добио писмо о његовом приспећу, Ђорђевић је, противно свим обичајима, одмах отишао да га посети и пожели му добродошлицу. Краљ

¹³ АС, Лични фонд Стојана Новаковића (даље: С.Н), бр. 1579; АС, В.Ђ, бр. 360.

¹⁴ В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, 1, Београд 1905, 464–468; Павле Паја Михаиловић, *Дневници*, приредила Ј. Милановић, Београд 2010, 297–298.

¹⁵ Архив Српске академије наука и уметности (даље: АСАНУ), Заоставштина Д. Страњаковића, бр. 14556/374. Грчки краљ Ђорђе је такође имао непријатних искустава са Жадовским из времена када је био конзул у Крфу и зато га је окарактерисао као врло незгодног човека који је свуда где је радио изазивао невоље.

је, после само три дана од доласка, примио Жадовског у аудијенцију, а после четири дана приређен је свечани ручак у двору у његову част. Посланик је од самог почетка наступио агресивно и изазивачки. Српском краљу и његовом првом министру, без икаквог повода, после ручка је саопштио да Србија нема шта да тражи у Солуну, јер ће Солун припасти Грчкој или Бугарској, него да се на време окрене ка Јадранском мору. Једну нетактичност, следила је друга. Жадовски се није упростојио да се у аудијенцији представи краљу Милану, већ је, пет минута пре почетка ручка, замолио маршала двора га представи краљу оцу, као да се радио каквом вишем чиновнику, а не о члану владарског дома. Била је то велика увреда за српски двор. Сви генерали и виши официри, предвођени краљем Миланом као командантом активне војске, нису хтели да присуствују свечаном ручку.

Тиме је Жадовски недвосмислено показао непријатељско држање према краљевом оцу, команданту Активне војске. Када је први пут службено посетио Владана Ђорђевића, напао је српску владу да је тражила обнављање војничке конвенције са Аустроугарском, што је председник владе одлучно демантовао. Жадовски је продужио са инсинуацијама да у Србији постоје два краља, и да други подрива ауторитет правом. Оспоривши ову изјаву, Ђорђевић је подвукао да у Србији постоји један једини краљ – Александар I, и да је његов отац само највернији генерал краљев и, као командант активне војске, потчињен је врховном команданту, своме сину. Разговор је тонуо у све непријатније нападе Жадовског, који је осудио Ђорђевића зато што је пристао да се краљ Милан врати у Србију, кад зна како је он «записан» у Русији. Од осуда, Жадовски је прешао на претњу да ће због тога Србија остати кратких рукава кад дође време «за дељење колача», а оно није далеко. Затим је пренео поруку руског цара, која гласи: «Са Србијом се не може ништа учинити. Њих треба оставити њиховој судбини. Бог с њима!» Познавајући напраситу нарав Жадовског, Ђорђевић га је упитао да ли је овлашћен од руске владе за оно што је рекао. Ту се посланик мало примирио, признавши да је цара видео последњи пут у јануару, и да га је наредба из Петрограда да се хитно појави у Београд и прими дужност доста изненадила.¹⁶

Конкретан задатак Жадовског, по налогу руског правитељства, био је да покуша да примири српско-руске односе кроз нормализацију у

¹⁶ АС, Посланство у Цариграду, ф. 84, рапорт Владана Ђорђевића краљу Александру од 13/25. јуна 1898.

комуникацији са краљевим оцем. Заправо, Русију је веома занимало наоружање Србије и спрема војске којој се Милан потпуно посветио, те је желела да има поуздане информације са места догађаја. Истовремено је настојала да на све начине, позивајући се на своје савезничке односе са Француском, онемогући Србији куповину наоружања у тој земљи. Пошто ни Лендербанка није добро стајала, изгледало је да ни краљ Милан не може да учини ништа да помогне српској војсци која је била у очајно лошем стању. Страхови да ће мупритећи у помоћ Немачка и Аустрија убрзали су долазак Жадовског у Београд.

Нетактични Жадовски је одмахпоказао да није човек за поверени му задатак. Понашао се надмено и ван важећег дипломатског протокола. Тиме је вређао земљу домаћина, владу и краља на чијем је двору акредитован. Краљ Александар је покушао да изглади ствари и на свечаној вечери участ доласка Жадовског напио је здравицу императору Русије, а према новопридошлом дипломати опходио се са особитом пажњом. Пошто се Жадовски уписао у књигу краљевог оца, али није тражио аудијенцију да му се представи, он надлежнима није помињао непријатну сцену из двора, већ је просто констатовао да жали што је краља Милана „ненамерно увредио“ и да ће се убудуће понашати у складу са својим положајем и ауторитетом.¹⁷ Али, није било тако.

Жадовски је наставио да делује методама којима је српско-руске односе водио ка дефинитивном кидању. Врхунац дрскости испољио је приликом поласка краља Александра у Ниш, где се одржавала Народна скупштина. Цео дипломатски кор испратио је краља на станици, осим руског посланика. На то је Владан Ђорђевић уложио протест код руског министра иностраних дела, тражећи да се изјасни о томе да ли се њен посланик понаша по заповести из Петрограда, или је његово држање самовласно. Руски колега се извинио за нетактично понашање свог потчињеног, казнио га укором, а руски цар је изразио своје најбоље расположење према краљу Србије.¹⁸

Жадовски је наставио да пише дипломатске извештаје цару и шефу као какав ангажовани новинар. Његови извештаји су личили више на политички обојене чланке и памфлете, него на обаештења и анализе од стране стручног лица. Од јула до децембра месеца 1898. Жадовски је послао у Петроград бројне странице испуњене најгорим и најпогрднијимизразима о „нервно лабилном“ краљу Александру, о

¹⁷ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 482, лл. 308–312.

¹⁸ Исто, пов. бр. 1422, 16/28. јун 1898, 27. јун/9. јул 1898; АС, В. Ђ, бр. 27, «Драга Машин и Жадовски».

„слепом Милановом послушнику“ Владану Ђорђевићу, о „јадним“ и „жалосним“ сељацима који су слепо оружје владе и гласају за све њене предлоге. А тек о краљевом оцу Милану из пера Жадовског је текао сами чемер. О круцијалним војним реформама које је Милан спороводио у војсци, која је страдала и стагнирала од његовеабдикације 1889, Жадовски се изражавао са највећим осудама као о послушном оруђу Милана уз помоћ којег, малте не, отац држи под сталном присмотром свог слабодушног сина!¹⁹ Серијал непристојности од стране Жадовског се наставио. После првог службеног састанка, Жадовски више није нашао за сходно да посети српског председника владе. Тако су и лични и службени односи између њих сасвим престали. Када је октобра месеца био у Бечу, Ђорђевић је посетио тамошњу руску амбасаду, и молио је да подејствује да се њихов посланик у Србији коректније понаша.

Велике успехе владе на скупштини у Нишу 1898, на којој су усвојени многи важни закони²⁰ из области финансија и привреде, Жадовски је приказивао као просту пародију слободе народног представништва, јер је скуп поробљених и наивних сељака гласао за „квазипатриотизам“. Преносио је гласине како скупштинари гласају под присмотром полиције.²¹

Узимајући за главни извор информација Николу Пашића, са којим се често састајао, Жадовски је надлежнима у Петрограду јављао неистините и фантастичне вести о томе како се зна да ће султан уступити аустријском цару врховна права над Босном и Херцеговином, а да се са тиме Милан Обреновић сложио, и чак се обавезо да ће уздржати Србију од протеста. На то је калемиио алармантне информације да ће Милан, ако Русија не спречи зајам Србије у Паризу, све „проћердати“ на оружје и на личне прохтеве. Када је зајам у Паризу успешно ометен од стране Петрограда, Жадовски је клицао од радости како је „Србија спасена“.²² Руски посланик је са великим задовољством пратио и извештавао како се влада Владана Ђорђевића мучи да пронађе повољан зајам који јој је био неопхдан ради даљег извођења реформи. Прорицао је црне дане ако Милан не напусти Србију и ако се „презрени и недостојни“ Владан Ђорђевић и даље одржи на челу владе. Он је Ђорђевићеву владу називао „Милановом“, са јасном намером да изобличи стварно стање и преувелича опасност у земљи која прети од ауторитета и угледа краљевог

¹⁹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 482, лл. 312–320, 326–336, 342–344, 347–350.

²⁰ С. Рајић, *Владан Ђорђевић. Биографија поузданог обреновићевца*, Београд 2007, 201–202.

²¹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 482, лл. 351–353, 432–433.

²² Исто, лл. 366–375.

оца. Јављао је да у земљи влада велико незадовољство према владајућој династији, како је српски народ жртва Обреновића и да „ропта“ под њиховом влашћу. Предвиђао је „крваве мере“ власти и терор над народом зарад одржања владара из династије Обреновића на престолу. Срдачан дочек приликом повратка краља Александра и његовог оца у престоницу, а после вишемесечног одсуствовања због скупштинских послова у Нишу, зачудио је посланика. Многобројна војска, влада, чиновници, чланови Архијерејског сабора и скупштинари који су изашли на сусрет краљу, довели су Жадовског у позицију да је морао сам себе да демантује, јер је надлежне месецима уназад извештавао о томе како су дани династији одбројани.²³

Као додатна мера притиска на Србију од владе је затражено да подхитно Русији исплати 5,5 милиона, које јој дугује на име камата на зајмове које је закључила 1867, 1876. и 1890. године. Тај потез је објашњен као мера предострожности зарад очувања мира на Балкану, јер се Србија бави наоружањем своје војске, чему се Русија оштро противи. Нотом од 27. јануара 1899. Ђорђевић је известио Жадовског да ће Русији преко Будимпештанске банке бити исплаћена цела тражена свота, као доказ да српска влада одговорно извршава своје уговорне обавезе. То је изазвало нови талас осуда од стране Жадовског јер је бечка Унион банка дала Србији краткотрајну позајмицу од десет милиона франака. Неконтролисани напади од стране Жадовског почели су да иду и ка „непријатељској нам влади“, односно кабинету у Бечу. То је могло да доведе Русију у стање непријатности према Аустроугарској, са којом се обавезала на заједнички рад, а у корист очувања статуса квона Балкану. Оптужујући Монархију да ради противно заједничком договору са Русијом, Жадовски није коментарисао што Русија поклања оружје и наоружава Црну Гору и Бугарску, док у исто време, током последње деценије 19. века, Србији не жели да помогне у наоружању ни под условима да Србија ту услугу плати.²⁴

Иако је износ зајма био мизеран, узет после много натезања са повериоцима због преке потребе да би се избегло државно банкротство, Ђорђевић је морао уверити Русију да је то доиста тако и да никакви савези и обавезе не стоје иза свега. Српски посланик је из Русије јављао да, после свега, није у стању да обеснажи рапорте Жадовског, нити да по Ђорђевићевим инструкцијама убеди Русе у добронамерна и пријатељска

²³ Исто, лл. 441–443, 469–472; исто, оп. 482, д. 485, лл. 13–16, 57–58.

²⁴ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 485, лл. 49–52, 107, 124–126.

осећања Србије. Муравјов му је хладно рекао: «Тражим дела, а не празне речи».²⁵

Жадовски је после осам месеци боравка у Београду морао да напусти то место, јер је положај у Београду заступао грубим и за руског дипломату „недостојним средствима“.²⁶ Дошло је до инцидента од стране посланика, који његова влада више није могла правдати. Спремала се прослава државног празника, Дана прогласа Краљевине, 6. марта 1899. Командант активне војске је уочи тог догађаја најављиво да ће ићи у инспекцију војске и да церемонији неће присуствовати како би на пријем дошао Жадовски са целим персоналом посланства. На неколико дана пре свечаности, Жадовски је отишао на забаву коју је приредила Радикална странка, чак је дао и новчани прилог. На двору су такав гест руског посланика схватили као велику увреду те су Жадовског избрисали са списка званица. Жадовски је свој потез правдао тиме да је бранио интересе Русије од Аустроугарске и њене продужене руке краља Милана. По налогу свог министра, ипак је морао моментално да напусти Београд и више се у српску престоницу није враћао.²⁷ У светској штампи то се тумачило као прекид дипломатских односа, а целом догађају придавао се много већи значај него што је он имао. Ђорђевић је одмах демантовао такве вести и изразио најдубље уверење да ће се, напротив, односи са Русијом поправити одласком Жадовског, јер неће бити оног, који својим извештајима царском двору ствара лажну представу, штетну по обе владе и по односе две словенске православне државе. То се убрзо и обистинило.

За заступника руске амбасаде, у одсутности посланика, наименован је први секретар Мансуров, онај исти Мансуров са којим је Ђорђевић врло лепо сарађивао у Цариграду. Ђорђевић је мало одахнуо када је и краљ, на гала ручку 6. марта 1899, године посебно љубазно разговарао са Мансуровим. Мансуров је одмах нормализовао своје односе са шефом српске владе. На првом службеном састанку, обојица су изразили спремност да у својим положајима продуже пријатељске односе које су кроз три и по године обострано гајили као дипломате у Турској.²⁸

²⁵ АС, В. Ј. Марамбо, ф. 78, С. Грујић – В. Ђорђевићу, Петроград, 18/30. јануар 1899.

²⁶ ГАРФ, Лични фонд В. Ламздорфа, ф. 568, оп. 1, д. 60, л. 21.

²⁷ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 485, лл. 122–124.

²⁸ АС, Посланство у Цариграду, ф. 84, пов. бр. 768, 5. март 1899; АС, В. Ј. Марамбо, ф. 78, С. Грујић – В. Ђорђевићу, 25. фебруар/9. март 1899. Грујић је извештавао да је Муравјов јако незадовољан понашањем српске владе и краља у последњим догађајима и да због њих неће бити у стању да било шта више учини за Србију; В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, 2, Београд 1905, 20, 185, 281.

Муравјов се потрудио да изглади неспоразум и да се понаша у складу са управо прокламованим главним задатком Русије, очувањем добрих односа са балканским државама. У Србији су то једва дочекали јер је Аустроугарска стално демонстрирала своју сагласност са Русијом. Чак се и краљ Милан почео приближавати Мансурову, представљајући му како види борбу балканских држава за сфере утицаја у европској Турској, са позиција Русије. Муравјов је мало по мало, попуштао, те су се у Србији понадали помоћи Русије у спорним питањима са Турском.²⁹ До конкретне помоћи ипак није дошло.³⁰

* * *

Павле Борисович Мансуров, био је син угледног руског државника, сенатора и државног секретара Бориса Мансурова. Павле Мансуров (1860–1932) је био близак људима из „Кружка москвичей“, Самарину, Хомјакову, Степанову и др. Због високих позиција оца, на царском двору је добро стајао. У једном од првих извештаја, Мансуров је писао: „Могу вам рећи да сва земља стоји у ишчекивању како ће се установити односи између царске владе и двора српског, у коме пребива и краљ Милан.“ Мансуров је даље јављао да је краљ Александар спреман на успостављање бољих односа са Русијом. Он је констатовао да је разлаз између Србије и Русије неизбежан ако се из Петрограда настави са притисцима на Србију. Констатовао је и то да су антидинастичка стремљења у Радикалној странци све јача. Љубазност и предусретљивост краља Александра, те краља Милана према Мансурову изазвали су свакојаке коментаре у полтичким круговима у Београду. Мансуров је констатовао да се могу чути «горке примедбе» радикала на готовост Русије да се мири са краљем Миланом.³¹

Међутим, спољне видове релаксације српско-руских односа пратиле су многе кључне дилеме о којима је Мансуров отворено писао министру Муравјову. Једна од њих је и та да у Србији преовладава мишљење да је

²⁹ Д. Ковачевић, *нав. дело*; АС, МИД, ПО, 1899, А 21, ф. 1, д. 6, 7.

³⁰ Вршиоца дужности Фирмилијана требало је поставити у Скопљу за митрополита, а потписник и гарант договора са Патријаршијом била је Русија, односно њен представник у Цариграду. Међутим, Русија је због промене владе у Србији одрекла сваку помоћ у том за Србију најважнијем националном питању.

³¹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 485, 1899. год, л. 131–132, 153–156, 159–162; АС, Министарство иностраних дела, Политичко одељење (даље: МИД, ПО), 1899, А 21, ф. 1, д. 6, 7.

Милан аустроугарско оруђе. На основу тог става, који радикали распростиру свим средствима, они очекују од Русије да отера Милана из Србије и говоре као је више немогуће имати било шта са династијом Обреновић. Мансуров пише да не зна на шта је та странка спремна, али је евидентно да њени крајњи елементи гурају странку супротно од легалне борбе, а има назнака да се завера против Двора већ кује. Али, Милана се сви боје, јер он има уз себе војску и опозиција, коју он тенденциозно назива „народом“, не сме било шта да покуша. Са тенденцијом да покаже како се систем у Србији заснива на сили, јер уз двор не стоје еминентне партијске личности, Мансуров суптило сугерише Петрограду да радикали сматрају да легалан вид борбе није могућ.³²

Међутим, проницљиви Мансуров прагматично гледа на унутрашње партијске распре у Србији. Он констатује чињеницу да радикали жале што Русија није одрекла актуелној власти сваку помоћ јер би онда и Милан заувек напустио земљу. С друге стране, он као заступник руских интереса са великом пажњом проматра како се стварају све већи заплети на Балкану и како се краљ, влада и војска у Србије држе према њима. Миланов експозе о спољној политици Србије, с освртом на Турску, Бугарску и Македонско питање, ишао је у прилог руској балканској политици. Србија је била спремна да стрпљиво чека тренутак, не кријући да жели део Македоније, односно да са балканским суседима, у датом тренутку, подели Македонију. По краљу Милану, та подела не би била по етнографском принципу, јер би се тако створили непремостиви проблеми и сукоби између балканских држава. Подела би морала да буде политички одржива и окосницу саме деобе чинио би српско-бугарски договор. На ове речи изречене Мансурову, дипломата је известио свог министра: „Немам разлога не веровати у Миланове речи... ова Миланова изјава доводи у питање опште уверење о њему као оруђу аустроугарске политике“.³³ Баш у марту и априлу 1899. интензивирани су насиља Албанаца над Србима услед општег расула и хаоса у Косовском вилајету. Бегунци су нагрнули на српску границу, руски вицеkonzул из Призрена слао је алармантне вести о нестанку Срба из тог градатоком последњихдесетак година. Опозиција је тражила од владе хитне мере у корист српског живља у Косовском вилајету, док краљева влада ради на смиривању ситуације и држи се стриктно дипломатских средстава. У том тренутку, Русији је више одговарала смиреност Ђорђевићеве владе, него

³² АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 485, 1899. год, лл. 169–176.

³³ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 485, 1899. год, лл. 184–188.

опозиција са својим запаљивим говорима. Зато је Мансуров мудро закључио да руска политика не може само да има у виду која су лица у којој балканској држави на власти, већ да мора да ради зарад заштите хришћана, па иако ће се и та лица тиме окористити. Другим речима, предлагао је да Петроград подржи Ђорђевићеву мирољубиву владу. Краљ Александар је без увијања рекао Мансурову да не верује да би апел Србије великим силама да се заустави терор и прогон Срба са територије Османског царства, уродио плодом. Зато је и повукао предлог да *Плаву књигу* о арбанашким злочинима над Србима представи Хашкој конференцији.³⁴

Сукоб Србије са аустроугарским паробродским друштвом крајем априла побудили су краља и владу да грађење стратешки важне тимочке линије (веза са Румунијом, а преко ње са Русијом) понуде руским капиталистима. О томе је краљ лично говори Мансурову. „Руско посланство, у последње време, веома је поштовано од стране Двора и владе“, пише Мансуров у извештају из Београда од 8. маја 1899. Са друге стране, на истом месту се опет констатује да добри односи руског посланства са Двором неповољно утичу на однос опозиције према Русији. Зато је Мансуров предлагао својој влади да се и њој повери велика пажња како би се развијали међусобно поверење и симпатије између Русије и радикала.³⁵

Радикали нису хтели да прихвате да губе најјачег савезника у борби против Милана, а то је Русија. Владин успех да придобије уз себе угледног радикала Михаила Вујића, до чега је дошло у мају 1899. као вид освежења владиних редова и истицање њеног надстраначког карактера, поразио је радикале који су се надали скором паду владе и Милановом одласку из земље. Видећи да Русија може да изгуби подршку радикала, за које је још од 1896. констатовано да су најсигурнији ослонац Русије у Србији, Мансуров је надлежнима почео сугерисати другачије видове рада, али уз ослонац на двор и краља Александра. Водио је исцрпне разговоре са краљем Александром о томе шта чинити са „озбиљним људима“ и „искреним патриотима“ који су против владајућег стања у земљи. Краљ је тврдио да су незадовољни само „партијски штабови“ и када најважнији од њих увиде да он има подршку народа он ће све те патриоте укључити у државне послове. Вујића је узимао као пример таквог система рада. Мансуров је проценио да би Миланов одлазак био

³⁴ Исто, лл. 200–207.

³⁵ Исто, лл. 276–279, 289–294 .

довољан да задовољи радикале и има назнака да је о томе говорио са истакнутим радикалским прваком умереног крила, Костом Таушановићем. Као незванични медијатор он је констатовао да су радикали у свој програм унели захтев да се краљ Милан „повуче из послова“. То што више нису захтевали да краљев отац напусти земљу могло би се сматрати компромисом који је Мансуров постигао са умереним радикалима. Руско правитељство се са великим похвалама изражавало о учинку Мансурова на нормализацији српско-руских односа, а министров помоћник гроф Ламздорф предложио је да се Мансуров одликује Орденом Св. Ане II степена. „У успостављању мојих односа са Двором није било никаквих проблема“, писао је Мансуров, јер Двор жели успоставити блиске односе са руским посланством и хоће да то буде јавно и очигледно. Али, он не пропушта да у сваком извештају стави акценат да се ново стање у српско-руским односима тумачи као учвршћивање Милановог положаја. Сва његова настојања да у јавности оповргне такво мишљење, остала су без резултата, јер се из Двора на све начине подстиче тај утисак. Када је рекао Владану Ђорђевићу да није ту да му смета, већ да жели да заједно доведу ствари у стање које ће одговарати обема странама, криза у српско-руским односима сматрала се превазиђеном. Зато су личности које су најискреније одане Русији почеле да страхују да Русија гледа на Србију као на предмет којим се у датом тренутку може послужити, „као што је некада Босна послужила ослобођењу Бугарске“.³⁶

Како је у исто време, у пролеће 1899. дошло до узнемирења духова у Босни и Херцеговини који су довели до побуне српског народа против православне јерархије, то је Мансуров свео прост рачун – српска влада је уздржана према догађајима на западу, што значи да и даље води проаустријску политику; са друге стране, њена усредсређеност на Стару Србију и Македонију као и на договор са Бугарском око поделе Македоније директно је уперен против руских савета и њених интереса на Балкану, што се види и кроз лоше србијанско-црногорске односе. Закључак је прост: док је Милан «главни руководилац и покретач државног живота Србије» у земљи, тешко је поверовати у уверавања краља Александра да он лично држи власт и да је веза народа са домом Обреновића неопходна зарад јачања Србије.³⁷

У јуну 1899. дошло је до озбиљних немира на граници са Турском. Србија је послала војску на границу. Пошто се све то дешавало у време

³⁶ Исто, лл. 304–308, 310–311, 314–318.

³⁷ Исто, лл. 337–341.

Хашке конференције о разоружању коју је Русија иницирала, овај иступ српске владе тумачен је као исцениран од стране српске владе, заправо од краља Милана. Иако су преговори са турским официрима уродили плодом, у више наврата краљева порука цару није стигла на праву адресу, због солидарности српског посланика у Петрограду Саве Грујића са партијским истомишљеницима радикалима. „Влада прави међународни инцидент у којем показује своју бојеву готовост и значај своје војне организације“, пише Мансуров. Русија се почела осећати као талац српске ратне готовости, а за све је окривљен краљ Милан. Мислило се да неће бити мира на Истоку док је он у земљи. Очи целе Европе биле су упрте на српско-турску границу почетком јула 1899. Милан је то знао, није хтео да удовољава ни Русији, ни АустроУгарској већ да их стави пред свршени чин. Српску владу умирило је уверавање аустроугарске да ће добити задовољење од Турске, док заједнички аустро-руски демарши, нити у Београду, нити у Цариграду, нису давали резултате.³⁸

Усред тих збивања, на Ивањдан 6. јула 1899, у центру Београда испред уласка на Калемегдан, пуцано је на краља Милана из ватреног оружја. Атентат на краља Милана и хапшење радикала, које је уследило, стрмоглаво су откоптели Сизифову стену низбрдо и српско-руске односе вратили на ниво с почетка 1898. године. Мансуров, отправник послова, представљао је свом министру иследни и судски процес на врло драматичан начин.³⁹ После осуде коју је београдски суд изрекао похапшеним радикалима, Мансуров је напустио Београд и вратио се тек у децембру. Сава Грујић је одмах уклоњен са места српског посланика у Петрограду. Љубомир Христић, војни аташе, вршио је дужност отправника послова.⁴⁰

Када је преки суд изрекао пресуде ухапшенима за атентат на краља Милана, Русија је изнова наваљивала на Аустроугарску да се осуђени радикали помилују. Голуховски је опомену надлежне у Петрограду на споразум из марта 1897, и на *status quo* који је том приликом прокламован.

Постоји још једна битна ствар, везана за атентат и руско-српске односе и односи се на резултате истраге у Букурешту, Темишвару, Пешти и Женеви. Русија је, одмах после Ивањдана упутила опомену и претњу Србији да се ни у ком случају не меша, и не увлачи званичну Русију као

³⁸ Исто, лл. 351–357, 364–370, 373–380, 408–412, 419–420.

³⁹ Акта Министарства иностраних дела Русије, извештаји Мансурова – Муравјову, бр. докумената 275–288, 294, 295, у: *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића, 1893–1903*, прир. А. Раденић, Београд 1973, 752–767, 780–783.

⁴⁰ В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, 3, Београд 1906, 232; АС, В. Ђ, бр. 313.

саучесника. „Изроди ли се из овог што веће, имајте на уму да ће по Србију бити и судбоносније“, рекао је Ламздорф српском отправнику послова. Против Русије се ништа није смело зуцнути у оптужници „због виших државних разлога“, иако је истрагом утврђена умешаност Грабова, начелника руске тајне полиције за Балкан, са седиштем у Букурешту.⁴¹

У инструкцијама отправнику послова у Петрограду, председник српске владе је писао: „Претње се не бојимо... а за боравак краља Милана у Србији не треба нам ничији пристанак, јер је то наша унутрашња ствар.“ Владан Ђорђевић је пристајао на успостављање коректних односа са Русијом, „као и према свима другим страним државама, али ни њој, нити икојој другој *не дамо* да се меша у наше унутрашње ствари“.⁴² Званична руска политика опет је истакла заставу немешања у унутрашње ствари, под условом да се поступа умерено и промишљено. У ствари, изнова је допустила словенофилским листовима да пишу најружније ствари о краљу Милану, и непрестано је понављала да не жели немире на Балкану. После пресуде преког суда и ослобађања Пашића, почетком октобра месеца, Русија је понудила споразум: да пошаље ваљаног дипломату и да утиче на штампу да не пише недолучно о влади и краљу. Ламздорф није помињао остатак дуга, чије је враћање две недеље раније енергично захтевао.⁴³

Први корак „привлачења“ Русији, после атентата, учинио је Ђорђевић када је поново послао на Цетиње дипломатског заступника, по жељи Русије. Ђорђевић је послао у Петроград и друге важне поруке: да је Србија спремна да изађе у сусрет свим догађајима, да је свесна својих права и да та права брани; али, да ће јој бити много лакше ако може да рачуна на правдољубивост Русије и на благовољење и наклоност руског императора, с једне стране, а са друге на организовану и увежбану војску, наоружану модерним пушкама и артиљеријом, под командом краља Милана. Порука је била јасна: Србија хоће са Русијом и под њен скут, али да нема говора о протеривању краља оца из земље. Муравјов је на ове

⁴¹ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 485, 1899. год, лл. 591–598, 643–649; АС, В. Ј. Марамбо, ф. 78, Љ. Христић – В. Ђорђевићу, Петроград, 26. јун/8. јул 1899; О умешаности Грабова у организовање атентата види: С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, 2, Београд 1990, 106–109.

⁴² В. Ђорђевић – Љ. Христићу, Београд, 12/24. октобар 1899, у: *Крај једне династије*, 3, 95–97; АС, МИД, ПО, 1899, А 23, ф. 2, д. 2; *Прогони политичких противника у режиму Александра Обреновића, 1893–1903*, бр. документа 315, 317, 81–82.

⁴³ АС, МИД, ПО, 1899, А 23, ф. 2, д. 5; *Руски извори о Србији*, књ. 1, *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)*, Нови Сад 1996, прир. Љ. В. Кузмичева и Д. М. Ковачевић, 135–142.

речи поскочио и питао отправника како Русија може да буде сигурна да су односи Србије према Црној Гори искрени, док српском војском управља краљ Милан, али је истовремено додао да будућност Српства зависи од заједништва шумадијских и ловћенских Срба. Муравјов је покушао да заобилазним путем сугерише како Србија треба да жртвује краља Милана зарад Српства, али је отправник, по упутствима свог шефа, то одлучно одбио, изјавивши да Србија ни за чију љубав не може да жртвује Милана Обреновића, „без кога је војска ко птица без крила“. Отправник је известио Ђорђевића да је успешно обавио његово наређење и да сматра да је питање краља Милана дефинитивно скинуто с дневног реда између две земље. На крају ове аудијенције, Муравјов је признао да је у српској војсци учињен гигантски корак захваљујући краљу Милану, и стога, нико нема разлога да буде незадовољан његовим боравком у Србији.⁴⁴

После овог „поравњања“, руски амбасадор у Цариграду Зиновјев учинио је озбиљан корак да се Фирмилијан дефинитивно утврди као митрополит Скопљанске митрополије, а исти корак је подржао и црногорски посланик Бакић. „Каква промена код Зиновјева?“ констатовао је са чуђењем српски посланик Стојан Новаковић из Цариграда.⁴⁵

* * *

Када су почетком 1900. интензивирани преговори о краљевој женидби, интеллигентни Мансуров је одмах схватио да тај чин може послужити као најделотворнији начин да се двадесетчетворогодишњи Александар Обреновић отргне заувек од очевог утицаја. Испрва се Мансуров није мешао у то питање, шта више клонио се разговора на ту тему. Убрзо су се околности промениле тиме што краљ није желео да ожени германску принцезу као што му је отац налагао, већ је одлучио да на краљевски трон уздигне жену коју је волео, Драгу Машин. Мансуров је постао главни краљев посредник са царским двором у реализацији ове брачне везе.

Интересовање Немачке за женидбу краља Александра Обреновића 1900. године убрзало је не само краљеву иницијативу да се ожени бившом дворском госпођом своје мајке Драгом Машин, већ и иницијативу Русије да предупреди последице краљеве женидбе немачком принцезом. Та

⁴⁴ АС, В. Ј. Марамбо, ф. 78, Љ. Христић – В. Ђорђевићу, 11/23. децембар 1899.

⁴⁵ Исто, С. Новаковић – В. Ђорђевићу, 13/25. децембар 1899.

опција је отварала важно питање учвршћивања немачког утицаја у Србији и на Балкану, и то на дуже стазе. Њоме би била учвршћена и позиција бившег краља Милана, што је свакако било супротно жељама Русије. Зато је она будно пратила развој питања краљеве женидбе и укључила се у пресудном тренутку.⁴⁶ Руски министар иностраних дела Муравјов је констатовао да је за Русију важно да има боље и уређеније односе са Србијом. Предлагао је да се хитно именује нови посланик из редова „најбољих дипломатских чиновника“ министарства, са задатком да својом умешношћу унапреди односе са Србијом. Свој предлог Муравјов је објашњавао тиме што лоше српско-руске односе Аустроугарска користи да учврсти своје позиције у Србији. Муравјов је за новог посланика предлагао Николаја Валеријевича Чарикова, који се показао окретним и способним у сређивању односа са Бугарском 1896. године.⁴⁷

Краљ Александар је почео да тражи везе са руским двором још крајем 1899. и почетком 1900. године. Током јануара 1900. краљ је преко Алимпија Васиљевића покушао да дозна расположење руског двора према његовој женидби са православном невестом.⁴⁸ Поновно отварање питања женидбе са руском принцезом, може бити, послужило је краљу као оправдање за женидбу са Драгом Машин. Ако није могао добити православну руску принцезу, изабрао је вереницу православне вере из Србије. Тиме је удовољио Русији, и истовремено обезбедио њену подршку за своје планове. У том правцу краљ је, без знања председника владе и оца екс краља Милана, задужио генерала Јована Белимарковића да оде у руско посланство, са којим су везе после ивањданског атентата на краља Милана 6. јула 1899. биле скоро прекинуте, и да пренесе његове мисли руском дипломати. Краљ је нудио да испуни жеље Русије

⁴⁶ Драга Машин, рођена Луњевица (1866–1903), била је удовица и у првом браку није имала деце. Од 1892. до 1897. године била је у служби дворске даме краљице Наталије, мајке краља Александра Обреновића.

⁴⁷ АВПРИ, Секретный архив, ф. 138, оп. 467, д. 179 а, 1899, л. 14–18.

⁴⁸ Презвитер из Петрограда који је био близак царевом стрицу, великом кнезу Владимиру Александровичу, почетком 1900. покренуо је разговор са великим кнезом о садржају Васиљевићевог писма. Кнез Владимир је изјавио да дели жеље српског народа да се краљ Александар ожени особом православне вероисповести и да би било од обостране користи ако би се будућа краљица нашла у Русији. Ипак, презвитер из разговора није могао разумети да ли је кнезу Владимиру и његовој супрузи прихватљиво да се велика кнегиња Јелена Владимировна, њихова кћи, уда за српског краља. Велики кнез је само наговестио саговорнику да време за преговоре није баш погодно, а имао је у виду несређене односе између краљевих родитеља, АС, Поклони и откупи (даље: ПО), к. 102, д. 154.

и да умањи казне осуђенима за ивањдански атентат, а неке и да помилује. Своју одлуку је објашњавао потребом да промени спољну политику, јер су све партије и истакнути представници војске били за добре односе са Русијом. Русија није хтела да пропусти прилику да постигне оно што је покушавала још од 1893. године када је краљ отпочео самосталну владавину – да поврати и ојача свој утицај у Србији и тако потисне не само утицај Аустроугарске, која је кокетирала са Миланом и игнорисала споразум из 1897, већ и Немачке, која је финансијски закорачила у Србију. На немачком тржишту је био највећи део државних обвезница из подигнутих зајмова, и од ње је Србија, због бојкота Француске и Русије, наручивала пушке за војску.⁴⁹

Од фебруара 1900. године Русија креће у попуштање према Србији. Павле Мансуров је извештавао да Аустроугарска изузетно држи до свог пријатељства са Миланом Обреновићем.⁵⁰ То је дало зелено светло Петрограду да у Србији може да делује одрешених руку. Мансуров је вероватно још у марту 1900. знао за краљеве планове о женидби и цар је тада већ био упознат са краљевим намерама да учини заокрет у спољној политици. Краљ је добро припремио терен за руску подршку. Непрестано је инсистирао на чињеници да не може више да води спољну политику коју нико у земљи не подржава, те да он, који је рођен и васпитан у Србији, одлично осећа националне потребе и жели да се понаша у складу са њима. „Налазио сам се пред алтернативом: папа или Русија”, говорио је краљ после веридбе, правдајући своје окретање ка Русији осведоченом чињеницом да Србија без те велике силе не може да реши ни најобичније питање потврђивања једног митрополита у Турској, а камоли крупније ствари које ће неминовно доћи на дневни ред.⁵¹

⁴⁹ *Прогони политичких противника*, 824–828. Барон Хајдлер, аустроугарски посланик, убеђивао је Мансурова да је Србија од другоразредног значаја за Русију, а да је Србија за Монархију питање њихове „коже“, *исто*, 820; Продор Немачке на Балкан и даље, у Малу Азију, био је предмет велике бриге у Русији. Посета руског цара немачком владару августа 1899. није донела споразум који би Русији гарантовао мореузе, али је нудила Немачкој слободну акцију у Малој Азији. Наоружавање бугарске и турске војске претило је да озбиљно оштети српске интересе, М. Војводић, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 257.

⁵⁰ *Прогони политичких противника*, 817–818, 820, 826.

⁵¹ АС, С.Н, бр. 2.126. Краљ је, после обарања владе Владана Ђорђевића, за лоше односе са Русијом оптужио свог оца. Тврдио је да није имао другачијег начина да му се супротстави него да пусти да спољна политика дође у стање *ad absurdum*; *Прогони политичких противника*, 827–828; Божо К. Маршићанин, *Тајне двора Обреновића. Управитељеве белешке (од веридбе до смрти краља Александра)*, књ. 1, Београд 1907, 38–40 (даље: *Управитељеве белешке*).

Реализација намере о женидби са Драгом Машин тражила је подесну прилику, односно да отац напусти земљу. Милан је 18. јуна 1900. кренуо у Беч да оконча преговоре око просидбе принцезе Александре, а за њим је отишао и председник владе Владан Ђорђевић.⁵² Краљева прокламација о веридби са Драгом Машин осванула је 20. јула, а сутрадан је штампана у *Српским новинама*.⁵³

Разлаз оца и сина због женидбе био је јединствена прилика да се краљ напокон осамостали и да се на том путу Русија представи у улози његове заштитнице. За Русију је, како је извештавао Павле Мансуров, био много подеснији неполитички брак са Српкињом, него политички брак са немачком принцезом. Цар је код ове констатације својеручно написао да је сагласан са тим мишљењем. Исти став је имао и новопостављени министар иностраних дела гроф Владимир Николајевич Ламздорф⁵⁴, који је одраније сматрао да Русија треба да искористи питање краљеве женидбе за поправљање односа са Србијом. Без Ламздорфовог знања и одобрења, Мансуров не би могао да пласира своју замисао пред царем. Краљ је обећао да ће помиловати радикале осуђене због ивањданског атентата и да се његов отац неће више враћати у земљу. Петроград је прихватио тај предлог и краљу је обећан „милостиви однос Императора“ према догађајима у Србији, ако се буде држао обећања.⁵⁵

Цар је наредио да га, као кума, на краљевом венчању са „светлом госпођом Драгом, рођеном Луњевица“ заступа управо Павле Мансуров. Александар Обреновић је одмах саопштио ту новост депутацијама које су из народа долазиле на честитање. Вест је пресекала све сумње и дилеме у јавности, извештавао је Мансуров и додао да се у Србији царско кумство узима као особити вид руске наклоности и пажње. Краљ је на свадбеној вечери изјавио да српска политика у спољним питањима треба

⁵² В. Ђорђевић, *Крај једне династије*, 3, 457–464, 560.

⁵³ *Министарство Алексе С. Јовановића. Подаци о политичким догађајима у Србији од 8. јула до 21. марта 1901. године*, Београд 1906, 126 (даље: А. С. Јовановић, *нав. дело*); *Српске новине*, бр. 150 (9/21. јул 1900).

⁵⁴ Владимир Николајевич Ламздорф (1844–1907), руски државник, министар иностраних дела 1900–1906. Каријеру градио у Министарству иностраних дела од 1866. године, када је завршио Правни факултет у Петербургу. У периоду од 1881. до 1884. био је лични царев извештач за спољнополитичке послове, а од 1882. до 1896. обављао је дужност директора канцеларије МИД-а. Од 1886. био је помоћник министра Гирса, потом министра Лобанов-Ростовског, па министра Муравјова, после чије смрти је постао шеф дипломатије (1900). Оставио је иза себе обимно мемоарско дело о свом раду, које је готово у целости објављено.

⁵⁵ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 2.861, 1900, л. 2, 10, 11, 15.

да се руководи традиционалним осећањима и потребама српског народа. Извесно је да је под тим подразумевао одржавање пријатељства са Русијом, што је објављено у виду званичног саопштења у *Српским новинама*.⁵⁶

Пет дана након веридбе, 25. јула 1900, у име руског цара краљу је веридбу први честитао руски отправник послова Павле Мансуров. Русија, ипак, није желела да предњачи својим ставом према краљевој женидби, иако ју је подржавала и унапред одобрила. Цар је лично послао своју честитку тек 25. августа и она је објављена у службеним новинама, тако да су искључене тврдње да цар није честитао, него је само краљу пожелео срећу у животу. Приликом венчања, краљу и краљици је уручен скупоцени царски адађир као свадбени поклон.⁵⁷ Званичне новине су писале како је честитање императора српском краљевском пару значило да одустајање од „извесних“ конвенционалности у избору краљеве веренице не повлачи за собом последице по углед владарског дома и по међународни положај државе.⁵⁸

За српско-руске односе то је био пресудан тренутак, који је најављивао ново доба у односима две земље. Гроф Ламздорф је хвалио „увиђајност“ краља Александра и приписивао му заслугу за важан обрт у спољној политици, услед којег ће Србија уз Русију смети смело да изађе у сусрет свим опасностима, „ма колике оне биле и ма од куд долазиле“. Врло тактичан и обазрив, Ламздорф је изјавио сумње у моћ дипломатије да

⁵⁶ Исто, л. 34, 46, 51; АС, ПО, к. 110, д. 6; *Српске новине*, бр. 156 (15/27. јул 1900); Мансуров је 17/29. јула 1900. саопштио краљу да се руски цар Никола II примио кумства, *Српске новине*, бр. 166 (26. јул/7. август 1900).

⁵⁷ Честитка царева гласи: „Господине ми Брате, примио сам са свим изванредним задовољством писмо, којим ми је Ваше Величанство изволило саопштити Своје венчање са Госпођом Драгом, ћерком покојног Панте Луњевице и унуком војводе Николе Луњевице. Услед веза пријатељства духовног сродства које постоји између Вашег Величанства и мене, ја сам узео жива учешћа у том срећном догађају и хитам да Вам на томе изјавим своје најсрдачније честитке. Додајући томе моје жеље за срећу Вашег Величанства, као и за срећу Њеног Величанства Краљице, ја Вас молим да поново примите уверење о високом уважаењу с којим јесам, Господине ми Брате, Вашег Величанства добри брат Никола. Петерхоф, 13. август 1900“, *Српске новине*, бр. 192 (26. август/7. септембар 1900); С. Јовановић, *Александар Обреновић*, 2, 175; Честитке поводом ступања у брак упутили су краљу, поред руског владара, још и аустроугарски престолонаследник Франц Фердинанд, црногорски кнез Никола и султан Абдул Хамид, АС, ПО, к. 110, д. 6.

⁵⁸ АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 2861, 1900. год., л. 15; АСАНУ, бр. 7.242, *Бележница Јована Мишковића*, св. 34 (7/19. август 1900) (даље: *Бележница*); *Српске новине*, бр. 155 (14/26. јул 1900), бр. 156 (15/27. јул 1900).

одржи мир, јер је Балкан „вулканизиран“, односи на Далеком истоку крајње заоштрени, а интереси великих сила сучељени. Предвиђао је да је „велики рат“ на путу, ако не и на прагу, и обећавао краљу да ће промена курса одмах дати повољне резултате по Србију. У том смислу предлагао је војну алијансу Русије и Србије, да „освешта“ нову епоху односа две земље. Краљева реакција на ову поруку је била мисија специјалног изасланика генерала Јована Мишковића 14. августа 1900. године. Мишковић је добио усмене и писмене инструкције, из којих се види да је краљ имао у виду и важне државне разлоге за поправљање односа са Русијом, и да досадашња тврђења да су га на том путу водили искључиво приватни, тј. лични интереси, не одговарају истини. Пошто су повољно утврђене основе будућих српско-руских односа, краљ је тражио да Русија уместо отправника послова пошаље у Београд посланика и Ламздорф је пристао да одмах пошаље дипломату одговарајућег ранга.⁵⁹

До доласка руског посланика у Србију протекло је скоро пола године и то потврђује царско недовољно поверење у краљев заокрет ка Русији.⁶⁰ Ипак, све приснији односи Србије са Русијом после краљеве женидбе огледали су се у срдачном пријему новог посланика у Петрограду. Краљ је тамо послао Стојана Новаковића као „најбољег српског државника“, а такав избор показује колики је значај придавао учвршћивању српско-руских веза. У рефератима министра Ламздорфа које је подносио цару, краљ Александар и Србија су све чешће бивали на дневном реду.⁶¹

После краљеве женидбе, Мансуров је у извештајима веома похвално писао о краљици, њеној интелигенцији, проницљивости, утицају који има

⁵⁹ АСАНУ, бр. 7.242, *Бележница*, св. 34 (2/14 – 16/28. август 1900); По извештају српског отправника послова у Петрограду Љ. Христића, шеф руске дипломатије гроф Ламздорф није крио задовољство „што је овако значајан обрт у политици између Србије и Русије учињен“ баш на почетку његовог министарског мандата. Када му је Христић казао да краљ шаље у Русију специјалног изасланика, „гроф скочи, ухвати ме за руке, погледа ме право у очи па рече: „Надам се да ће успостављена веза бити трајна веза између Србије и Русије“, а колико ће она вредети по обе државе, показаће нам најкраће време, показаће озбиљни дани који нам иду у сусрет, дани којих се можда и не надамо, које поред свега не можемо ни да предвидимо“, извештаво је Христић, АС, В. Ј. Марамбо, ф. 78, извештај из Петрограда од 26. јула/7. августа 1900.

⁶⁰ М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 311; А. Столић, *Краљица Драга*, Београд 2000, 83.

⁶¹ ГАРФ, ф. 568, В. Н. Ламздорф, оп. 1, д. 62, л. 1–3, 13, 14, 36, 41, 49; АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 2.861, л. 2, 10–11; исто, оп. 482, д. 497, 1902, л. 499, 500; АС, С Н, 2126; Симо Поповић, *Мемоари*, прир. Ј. Р. Бојовић и Н. Ракочевић, Цетиње–Подгорица 1995, 383; М. Војводић, *Петроградске године Стојана Новаковића (1900–1905)*, Београд 2009, 16.

на краља и надасве о њеном проруском опредељењу. Тиме је, корак по корак, топио уздржаност Петрограда. Краљица Драга је у руским извештајима представљана као особа врло повољна по руске интересе.⁶²

Тачно је да Мансуров није одмах указао својој влади на разлику у годинама између краљевских супружника, као и на неубичајену прошлост госпође Драге, која би могла бити препрека њеном успињању на краљевски престо. Те су вести стигле до цара са извесним закашњењем. Због тога је краљица Наталија тврдила да јој је, из поузданих извора, познато да је цар хтео да одбије кумство, али да му је Мансуров предочио да ће одбијање бити лоше прихваћено у Србији. Не треба без задршке узети да је извесна уздржаности Русије после краљеве женидбе била изазвана једино „лошом прошлосту“ краљице Драге.⁶³ Боравак краља Милана у Бечу, од лета 1900, био је врло крупан разлог царевог опредељења да са резервом наступи према краљу Александру. Мансуров је, међутим, из дана у дан слао врло уверљиве извештаје у којима је тврдио да о помирењу оца и сина не може бити ни говора и да краљ успех свог брака везује искључиво за очево одсуство из земље.⁶⁴

Доказ да је у Петрограду владала обазривост према новонасталој ситуацији у Србији представљају и инструкције које је добио нови посланик Николај Валеријевич Чариков 29. јануара 1901. године. Оне су сачуване у три верзије, а последња у односу на претходне две одише великом уздржљивошћу. У трећој верзији инструкција цар је прецртао

⁶² АВПРИ, Политархив, ф. 151, оп. 482, д. 2861, 1900. год, л. 15; исто, д. 489, 1900, л. 240; *Прогони политичких противника*, 828–831; С. Јовановић (на основу књиге Владана Ђорђевића *Крај једне династије*, 2, 567) констатује да је тврдња краља Милана о томе да је Драга била руски шпијун могућа, јер је Милан говорио да поседује преписку између Драге и Таубеа. У преписци се, претпоставља Јовановић, не види да је Таубе саветовао Драги атентат на Милана, али претпоставља да јој је саветовао да утиче на краља да оца удаљи из земље, *Влада Александра Обреновића*, II, 144. Те претпоставке су засноване на аналогји збивања у Србији од Ивањданског атентата 1899. до краљеве женидбе 1900; Постоји још један траг о умешаности Драге Машин у атентат, о којем пише Јован Жујовић. Он се спремао да наведе доказе о томе, али није познато да је то и учинио, АС, Ј Ж, 55; П. Тодоровић, *Огледало. Зраке из прошлости*, Београд 1997, прир. Л. Перовић, 86. У истом делу Тодоровић тврди да је приликом последњег виђења са краљем Миланом у Бечу, после Александрове женидбе, имао у рукама писмо „кратко, али врло драгоцено“, које је по краљу Милану најбољи показатељ какав је „образ руски“. Краљ Милан је тврдио да из хартија које има може поуздано да тврди да убилачки нож за династију Обреновић не држи краљ Александар, већ „северни брат“, *исто*, 628–629.

⁶³ АС, С Н, 1891; С. Јовановић, *Влада Александра Обреновића*, II, 173–175.

⁶⁴ АВПРИ, ф. 151, Политархив, оп. 482, 1900, д. 489, л. 61, 64; исто, д. 2.861, л. 85.

све редове у којима се помиње наклоност краљице Драге према Русији, затим све о краљу Милану и његовом држању према Русији у прошлости, као и оне редове у којима се говори о слабљењу политичког и економског утицаја Аустроугарске на Србију и договор два царства из 1897. године. Цар је 20. јануара написао „сагласан“ на упутствима у којима је као главни курс деловања подвучено „пуно немешање у унутрашње ствари балканских држава“, од којих Русија очекује да воде политику „народне самобитности“, ослобођене страних утицаја, са ослонцем на заједничке интересе балканских народа. У првој аудијенцији код краља 28. фебруара, Чариков је усмено пренео много срдачније цареве поздраве српском краљу од оних које је написмено примио.⁶⁵

На темељима које је успоставио Павле Мансуров, Чариков је могао са успехом да настави да делује у правцу што тесније руско-српске сарадње.

* * *

Ђорђевић је знао да је један од начина Русије да искаже своју наклоност, или ненаклоност, према режиму у Србији, сама личност коју шаље за посланика у Београд. Као што је у фебруару 1897. послала Извољског, младог и перспективног дипломату, посебно школованог и припреманог да једног дана преузме вођење спољне политике Русије, као што је 1901. послала Чарикова, такође младог човека са високим квалитетима, «златне медаље» руских дипломатских школа, како их је назвао Нелидов, тако је Русија почетком 1898, као знак лоше воље према Србији послала у Београд Владимира Всеволодовича Жадовског, познатог као «тешког» човек, који је, уз то, персону оптерећена личним схватањима. Као ватрени славенофил, Жадовски је био убеђен да га шаљу да поради на одласку краља Милана из земље. Његово понашање није било у складу са курсом званичне руске политике.⁶⁶

Пет година након оставке владе, Ђорђевић је публикувао извештаје Жадовског своме шефу, у којима је стање у Србији толико оцрњено, да

⁶⁵ Исто, д. 2839, 1901. год, л. 1–8 прва варијанта, л. 9–15 друга варијанта, и л. 16–19 трећа варијанта инструкција Чарикову.

⁶⁶ АС, Посланство у Цариграду, ф. 68, пов. 259, из разговора В. Ђорђевића и Нелидова, 17. фебруар/1. март 1897; Грчки краљ Ђорђе је такође имао непријатних искустава са Жадовским из времена када је био конзул у Крфу и зато га је окарактерисао као врло незгодног човека који је свуда где је радио, а био је још у Лисабону и Цариграду, имао неприлика због свог необузданог држања, АСАНУ, Заоставштина Д. Странјаковића, бр. 14556/374; Д. Ковачевић, *нав. дело*.

није могло бити црње. Због тога се 1906. нашао у затвору осуђен „за издавање државних тајни“. Са аспекта свеобухватног увида у оригинале извештаја руског дипломатског представника у Београду В. В. Жадовског, може се слободно рећи да је Ђорђевићева интерпретација веродостојна. Извештаји Жадовског су отежали и погоршали српско-руске односе, доведши их на најнижу тачку од када је у Србији успостављена руска дипломатска испостава 1838. године. Субјективни и преко мере пристрасни Жадовски пренео је у дипломатске извештаје сву своју мржњу према Обреновићима, посебно према Милану, те према Владану Ђорђевићу као њему блиском човеку. Последњој двојци је одрекао било какве успехе и заслуге како на пољу војне реформе, тако и у финансијама и привреди. Обојица су за њега злотвори Србије и српског народа. Напајајући се непровереним и тендециозним вестима у контактима са радикалском опозицијом, Жадовски је заправо радио као гласноговорник једне српске политичке партије, радећи тако на дестабилизацији легитимно изабраног поретка. Опозивање Жадовског са положаја почетком марта 1899, било је преко потребно како не би дошло до апсолутног замирања односа између Србије и Русије.⁶⁷ Да је тако, говоре нове околности које су наступиле предајом отправања послова Павлу Борисовичу Мансурову, секретару руског посланства у Београду.

⁶⁷ Извештаје Жадовског грофу Муравјову Ђорђевић је штампао у првој књизи *Крај једне династије*, Београд 1905, 457–463, 553–568, 654–657. У њима се посебно у најцрњим бојама приказује политички живот Србије, са алармантним усклицима против краља Милана и Владана Ђорђевића; На основу посланичких извештаја руско министарство је у годишњем извештају за 1898. годину представило цару стање у Србији као опште расуло у којем царује краљ Милан; наглашено је да у земљи постоји опасност од унутрашњих побуна, а споља од рата са Бугарском и Турском, *Руски извори о Србији*, књ. 1, *Годишњи извештаји Министарства иностраних дела Руске империје о Србији и Босни и Херцеговини (1878–1903)*, 128–134.

Владимир Всеволодович Жадовски и Павел Борисович Мансуров –
антиподи руске дипломатске мисије у Србији (1898–1901)

Сузана Райич

**ВЛАДИМИР ВСЕВОЛОДОВИЧ ЖАДОВСКИИ И ПАВЕЛ БОРИСОВИЧ
МАНСУРОВ – АНТИПОДЫ РУССКОЙ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ МИССИИ В
СЕРБИИ (1898–1901)**

Резюме

Владимир Всеволодович Жадовский назначен послом в Белграде в ноябре 1897 г., а в Белград прибыл 28 июня. Официальные отношения с сербским правительством начали таким способом который предвещал осложнения для сербского правительства. Серией неприличий Жадовский нарушил все нормы дипломатического общения, вызывая негативное отношение сербского двора и правительства до той степени что после восьми месяцев пока его не отозвали в отпуск, сербско-русские отношения оказались на самой низшей точке общения. В отсутствие посла, первый секретарь П. Б. Мансуров был назначен представителем российского посольства. В этой должности он остался до прихода нового посла в 1901 г. В отличие от Жадовского, Мансуров работал умело, тщательно, наладил близкие отношения с королём, с одной стороны, не пребывая контакты с сербской оппозицией, с другой стороны. В моменте несогласия между отцом и сыном в связи с будущей сербской королевой Мансуров был готов. Благодаря своей хорошей позиции в Санкт Петербурге, ему удалось представить королеву Драгу в лучшем виде и её брак с королём Александром как факт совпадающий с интересами России.

Ключевые слова: Сербия, Россия, король Александр и королева Драга Обренович, посол В. В. Жадовский, П. Б. Мансуров, русский царь Николай II, дипломатия, сербско-русские отношения.

Suzana RAJIĆ

**VLADIMIR WSEWOLODOWITSCH ZADOVSKI AND PAVEL BORISOVICH
MANSUROV – ANTIPODES OF RUSSIAN DIPLOMATIC MISSION IN SERBIA
(1898–1901)**

Summary

Vladimir WsewolodowitschZadovskiw as named as deputy in Belgrade in November 1897, but he arrived in Belgrade on June 28. Official relations with the Serbian government began in a way that suggested the complications to the Serbian government. By the series of indecency he violated all the norms of diplomatic communication, provoking the dissension of the Serbian court and the government, until after eight months he was not recalled, and the Serbian-Russian relations reached the lowest point of communication. For the representative of the Russian mission, in the absence of the deputy, was appointed the first secretary P. B. Mansurov and he remained on that duty until the departure of new deputy in 1901. Unlike to Zadovski, Mansurov worked subtly, cautiously, editing harmonious relations with king on one side but do not breaking off contacts with the Serbian opposition, on the other. In the moment of the separation of father and son in the matter of the future Serbian Queen, Mansurov was ready. Thanks to his good position at the St. Petersburg, he managed to present QueenDragaat the best light and to that marriagepresent as the performance for the benefit of Russian interests.

Keywords: Serbia, Russia, king Aleksandar and queenDragaObrenović, envoy V. V. Zadovski, P. B. Mansurov, Russian emperor Nicholas II, diplomacy, Serbian-Russian relations.

Јарослав В. ВИШЊАКОВ

ВОЈНО-ПОЛИТИЧКО РУКОВОДСТВО СРБИЈЕ 1914–1915. ГОДИНЕ ПРЕМА ОЦЕНАМА РУСКОГ ВОЈНОГ ЗАСТУПНИКА

Апстракт: Чланак је настао на основу дневничких записа и извештаја војног агента В. А. Артамонова, која се налазе у фондовима Руског државног војно-историјског архива и откривају специфичности унутрашњег уређења Србије у периоду крајем 1914. и 1915. године тј. у периоду релативне смирености на српско-аустријско-немачком фронту. На основу закључака В. А. Артамнова, пораз Србије је постао неизбежан много пре него што је аустријска војска Макензена започела своју нову општу офанзиву.

Кључне речи: В. А. Артамонов, Н. Пашић, Д. Димитријевић (Апис), В. Н. Штрандман, Г. Н. Трубецки, Србија, Први светски рат, Колубарска битка, Руско царство.

Учешће Србије у Првом светском рату интересантно је не само са становишта војне историје, пошто се армија мале земље током скоро годину и по дана успешно супротстављала снажнијим снагама Хабзбуршке монархије. Јединственост српског случаја састоји се у томе да је он можда једини пример у савременој европској историји, да су се, претрпевши пораз у јесен 1915. године, војска и влада, као и значајан део становништва, упутили у добровољно изгнанство, не признавши и не потписавши капитулацију, да би у туђини отворили нову страницу сопствене историје, која, при томе, није била повезана само с ослобођењем земље од страних завојевача, него и са стварањем нове државе – будуће Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС).

Ти догађаји, као и друге сложене чињенице српске војно-политичке историје с почетка 20. века, постају предмет озбиљног проучавања како

руских, тако и српских истраживача. Нови импулс тим истраживањима дало је обележавање стогодишњице Првог светског рата, које је постало значајно обележје научног и културног живота, како у Европи, тако и у свету уопште.¹

У том смислу велики значај има увођење у научни оптицај нових извора, који омогућавају детаљније, тим и објективније, оцењивање положаја Србије, како током вођења ратних дејстава 1914–1915. године, тако и током преласка српске војске преко албанских планина и њене евакуације на грчко острво Крит. Непосредни сведок свих тих збивања био је руски војни заступник генерал-мајор Виктор Алексејевич Артамонов (1873–1942). Оцењујући његов рад на том положају, истакнути руски научник, академик Ј. А. Писарјев, својевремено је приметио да је он уживао огроман ауторитет у војним круговима Србије и да су његове најзначајније особине биле „посвећеност послу, часно служење отаџбини и непоткупљивост“.² Те речи потврђује и податак да је краљ Петар Карађорђевић више пута истицао да „српска армија много тога дугује пуковнику Артамонову“.³

Његови извештаји, писма и дневнички записи, који се чувају у фондовима Руског државног војноисторијског архива, вредан су извор, који омогућава да се осветле многобројни аспекти тог трагичног и истовремено епохалног периода српске историје 20. века. Њихова вредност за историчара састоји се у томе што они омогућавају да се реконструишу нијансе повезане како са општим процесима политичког развоја Србије почетком 20. века, тако и с догађајима на балканском ратишту у Првом светском рату. При томе наглашавамо да лични дневник руског војног заступника, који постоји у фонду тог архива, и садржи, између осталог, његове оцене деловања цивилних и војних чиновника

¹ Видети, на пример: А. Митровић, *Србија у првом светском рату*, Београд 1984; Ю. А. Писарев, *Тайны первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг.*, Наука, Москва 1990; *Первая мировая война: пролог XX века*, Москва 1999; М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: Кратка историја*, Београд 2014; *Россия на Сербском фронте Первой мировой войны. Помощь армии и флота России Королевству Сербия в 1914–1918 гг.*, Составили А. Ю. Тимофеев, Д. Кремич, Вече, Москва 2014; Д. Денда, *Российский союзник на Балканах: сербская армия 1914–1918 гг. (Численность, организация, структура, снаряжение)*, Вместе в столетии конфликтов. Россия и Сербия в XX веке, Институт славяноведения РАН, Москва, Сб. статей 2016; А. Ю. Тимофеев, Я. В. Вишняков, Г. Милорадович, *Битва двуглавых орлов. Очерки по истории русско-сербских отношений в годы Первой мировой войны*, РИСИ, Москва 2016; Д. Стефановић, *Дневник из 1914*, прир. А. Животић, Београд 2017.

² Ю. А. Писарев, *Тайны Первой мировой войны. Россия и Сербия в 1914–1915 гг.*, 124.

³ *Русские о Сербии и сербах*, Москва 2006, 576.

Краљевине Србије у периоду од 1914. до 1917. године, још увек није постао предмет значајнијег интересовања специјалиста, иако је, како је приметио савремени истраживач В. Б. Каширин, „пуковник Артамонов имао могућност да буде сведок важних расположења и намера српског војног руководства“.⁴ И заиста, белешке о запажањима руског војног заступника могу суштински да допуне разумевање политичких процеса у Краљевини Србији како почетком 20. века, тако и током Првог светског рата. Разумљиво је да је, у складу с професионалним обавезама, В. А. Артамонова првенствено интересовало стање на фронту, па његов оперативни дневник може да буде предмет посебних истраживања управо војних историчара. У оквиру овог чланка пажњу ћемо посветити првенствено његовим судовима и оценама општег војног и политичког положаја земље, почевши од 1914. године, односно од времена активних војних операција, па до краја 1915, тј. до времена затишја на српско-аустријском фронту.

Србија се успешно супротстављала аустроугарској армији до јесени 1915, у чему су значајну улогу играле државе савезнице, пруживши јој суштински важну војну помоћ. Августа 1914. у Београд је приспела руска минерска посада, под командом поручника В. А. Григоренка и Ј. Ф. Волковицког, која је успела да октобра 1914. потопи аустријски монитор „Темеш“ – командни брод аустријске Дунавске флотиле.⁵ Септембра 1914. године руска Врховна команда је донела одлуку да за одбрану Београда пошаље два обалска 150-милиметарска топа с послугом од 10 војника и једног официра уз свако оруђе. Поред тога, Русија је послала у Србију два брзометна 75-милиметарска топа. Обе батерије, од којих је једна позиционирана на Калемегдану, а друга у Доњем граду, контролисале су стратешки важно место – ушће Саве у Дунав, и остале су у граду до јесени 1915. године.⁶ У одбрани српске престонице учествовале су и француске и енглеске артиљеријске батерије. И поред

⁴ С тим у вези приметићемо да је чланак В. Б. Каширина *Неотвращенная катастрофа союзника: Борьба на балканском фронте в 1914–1915 гг. в суждениях русского военного агента при сербской Верховной команде*, саставни део његових истраживања за докторску дисертацију, значајно утицао на изучавање те проблематике. Видети: В. Б. Каширин, *Неотвращенная катастрофа союзника: Борьба на балканском фронте в 1914–1915 гг. в суждениях русского военного агента при сербской Верховной команде*, Русский сборник, Исследования по истории России, т. III, Москва 2006, 185–230.

⁵ Видети детаљније: В. Б. Каширин, *Дунайская одиссея лейтенанта Григоренко*, Родина, № 11 (2010) 132–138.

⁶ Видети детаљније: М. Йованович, *Ленинским курсом. Как русские защищали Белград от австрийских мониторов на Дунае*, Родина, № 11 (2010) 130–131.

тога, као што је речено, у јесен 1914. године положај српске војске постао је критичан. Губици су били значајни. Аустроугарска војска је, предузевши нови снажни напад, заузела Београд. В. А. Артамонов је извештавао да је средином септембра 1914. године „број рањених Срба достигао четрдесет хиљада људи. Од њих је петнаест хиљада рањено у биткама на Церу и у Јадру, а двадесет пет хиљада у садашњим борбама. Претпостављам да укупни српски губици износе око педесет и пет хиљада. Убијено је више од шест стотина официра“.⁷ Поред тога, у српској војсци осећао се велики недостатак граната. Руски војни заступник је приметио да је „пољској артиљерији остало приближно сто двадесет граната по оруђу“, а „Срби одговарају на артиљеријску ватру противника у пропорцији једна граната на двадесет аустријских. Неке батерије су биле скинуте с положаја због недостатка граната“.⁸ У војсци је почело морално растројство и дезертерство и Артамонов је с тугом констатовао: „Наступила је потпуна нервна исцрпљеност, равнодушност и одсуство жеље да се борба настави; јак положај напуштан је без борбе. Често је долазило до панике. Људи су тражили сваку прилику да се предају. Батаљон осмог пука другог позива предао се ноћу воду Аустријанаца. Дезертирање је постало масовно. Војници Петог прекобројног пука су се разбежали кућама. Закључак: Прва српска армија као ратна јединица не постоји“.⁹ Ипак, упркос страховању руског војног заступника, српска војска успела је октобра–новембра 1914. године не само да издржи напад, већ и да узврати снажним противнападом. За команданта Прве српске армије постављен је искусни генерал Живојин Мишић. Како је примећено у оперативним прегледима руске Врховне команде, „захваљујући благовремено предузетим мерама, почео се успостављати ред у Првој армији; при чему се показало да су многи нижи чиновници напустили своје јединице ради спасавања својих породица заосталих у областима из којих се војска повукла“.¹⁰

Црна Гора је, при томе, само формално учествовала у ратним дејствима, ограничивши се на опсаду Скадра, а аустријска команда је оставила, још новембра 1914, незнатан број војника против Црногораца. Према речима руског посланика Г. Н. Трубецког, „Аустријанцима би било драже да Скадар освоје слаби Црногорци, неспособни да организују озбиљну одбрану, него Италија, коју би било теже потиснути, уколико би

⁷ РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. Д. 1870. Л. 241.

⁸ Исто, Л. 522–527; В. Б. Каширин, *нав. дело*, 197.

⁹ РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. Д. 1870. Л. 545; В. Б. Каширин, *нав. дело*, 199.

¹⁰ РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. Д. 1870. Л. 510.

се учврстила у том граду, повезавши га чврсто с поморском базом у Сан Ђовани ди Медуа“.¹¹ На јадранској обали су аустријске оклопне крстарице гранатирале француске опсадне батерије на планини Ловћен, при чему је, како је приметио руски војни заступник у Црној Гори Н. М. Потапов, „непријатељ, уз помоћ авиона, захваљујући диму из француског опсадног оруђа“ откривао положаје црногорских и француских опсадних батерија на Ловћену.¹² Као резултат тих акција, оштећена су два француска оруђа од 155 мм, а од 133 француска артиљерца, убијено је или рањено 20 људи. Потапов је, при томе, подвукао да су „краљ, министри и друштво огорчени на француску владу, која је у Црну Гору послала флоту која није дејствовала, лоше топове, неупотребљиве авионе и претерано захтевно особље“.¹³ Новембра 1914, како је наведено у извештајима руске Врховне команде, „Аустријанци настављају да гранатирају опсадне батерије на Ловћену. Бесмисленост гађања из тих батерија по два аустријска циља била су повод да се француски артиљерци врате на Цетиње, оставивши код оруђа само стражу“.¹⁴

Још у августу 1914. године почело је масовно дезертирање у црногорској армији и отказивање послушности официрима, због чега је генерал Б. Јанковић молио српску команду да га разреши положаја начелника штаба и опозове са Цетиња. Средином септембра 1914. године Н. М. Потапов је телеграфисао Врховној команди: „У складу с бројним, али безуспешним настојањима краља да генерал Јанковић повуче црногорску војску од Сарајева на границу и пасивно чека успехе на руском ратишту, поменути генерал морао је да објасни одступање Вукотићевог одреда, које није било условљено војном ситуацијом у Босни, и поред чињенице да се један батаљон побунио, поред осталог, и по тајној краљевој наредби Вукотићу, за коју Јанковић није знао: одступити у првој прилици. Краљ ми се, пак, жалио да су Срби допустили да се Аустријанци концентришу у Сарајеву и да нису пружили подршку Црногорцима. Краљ ми је казао да је он предвидео пораз своје војске, али није протестовао да би Русији доказао да он беспоговорно следи њено инсистирање на заједничком дејству са Србима. Сматрам својом дужношћу да приметим да постоји могућност нових побуна црногорске војске, које краљ смирује великодушно делећи новац. На пример, четири батаљона Дурмиторске бригаде, који су се побунили у августу, добила су

¹¹ Гр. Н. Трубецкој, *Русская дипломатия 1914–1917 гг. и война на Балканах*, Монреал 1983, 209.

¹² РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. Д. 1870. Л. 436.

¹³ Исто, Л. 436.

¹⁴ Исто, Л. 512–513.

од њега педесет хиљада круна државног новца да би пристала поново да иду у рат“.¹⁵ Већ почетком октобра 1914. године, како је извештавао В. А. Артамонов, „због прекора команданта“ побунио се још један црногорски батаљон, чији су војници протерали своје командире и упутили се на Цетиње да се жале краљу.¹⁶ Наглашавамо да је почетком октобра 1914. године било немира у 11 од 35 црногорских батаљона распоређених у Босни. Генерал М. Мартиновић није нашао боље објашњење за те немире и масовни одлазак с положаја кућама од „подстрекавања од стране политичких смутљиваца“.¹⁷

Поред тога, међусобни српско-црногорски односи нису били добри. Српска Врховна команда отворено је изражавала незадовољство дејствима црногорске армије.¹⁸ Како је приметио секретар руске дипломатске мисије В. Н. Штрандман, Црногорци су бринули „првенствено о што бржем доласку Срба у овај или онај град или село због тога да би објавили своја права победника, а у неким случајевима и само да би пљачкали“.¹⁹ Септембра 1914. године српска влада је чак донела одлуку да сасвим „прекине било какве односе са црногорском владом“. Црногорски посланик Л. Мијушковић се, са своје стране, жалио Србима, посебно у вези с њиховим многобројним одбијањем да доставе пушке и другу војну опрему, да је то требало да „покаже несолидност црногорске армије, а тиме и целе Црне Горе“.²⁰ Чак је и сам Никола сумњичио српско руководство да подстиче „јавна иступања против њега лично“ не би ли по окончању ратних дејстава објединило две државе. При томе је црногорски генерал Бећир, који се налазио у Нишу, отворено износио та размишљања В. Н. Штрандману.²¹ Наглашавамо да је Штрандман самог Бећира назвао човеком „сумњивог морала“. Поред тога, још марта 1914. године, краљ Никола је послао службено писмо Петру Карађорђевићу у коме је предлагао да се размотре питања „независности и равноправности наших држава и династија, с тачно дефинисаним узајамним обавезама у војној, дипломатској и финансијској области“ и поручио Мијушковићу да отвори прелиминарне преговоре с Пашићем. Током

¹⁵ РГВИА, ф. 2003, оп. 1, д. 1870, л. 480–481.

¹⁶ Исто, л. 488.

¹⁷ Исто, л. 442. Видети и: М. Мартиновић, *Ратне године 1912–1916*, Београд 1996, 79–80.

¹⁸ Н. Ракочевић, *Црна Гора у првом светском рату 1914–1918*, Подгорица 1997, 57–58.

¹⁹ АВПРИ, ф. „Политархив“, оп. 482, д. 532, л. 362.

²⁰ Исто, л. 363–363 (об).

²¹ Исто, л. 363–364.

развоја Јулске кризе 1914, српски премијер је оценио да је настављање тих преговора беспредметно.²²

После Колубарске битке из Русије је у Србију, до 15. марта 1915, послата војна опрема у вредности од 15 милиона рубаља, а из Француске 206 хиљада комада оружја разног калибра и 231.544 гранате за пољску артиљерију.²³ Јануара 1915. године Енглеска, Француска и Русија сагласиле су се да се Србији одобри дугорочни кредит у укупном износу од 30 милиона франака. Достава муниције и оружја из Русије вршена је Дунавом, због чега је организована Експедиција посебне намене, на челу с капетаном бојног брода М. М. Веселкином. Како је писао Ј. А. Писарјев, само 1915. године укупно је у Србију послато 45 транспорта с војним теретом, који је укључивао артиљеријска оруђа, понтонске мостове, телефонску опрему, муницију, оруђа, бензин, шпиритус и други материјал.²⁴ Ипак, при проучавању улоге те помоћи оправдано је поставити питање на који начин су коришћени испоручени терети. У том смислу извештаји Артамонова дозвољавају да се прецизира ефикасност њиховог коришћења, тим пре што је српска влада, како је приметио, веома брзо стекла обичај да „све што јој је потребно тражи у трострукој мери (тј. у Француској, Енглеској и Русији)“.²⁵ Бројна питања отвара и количина војне опреме коју су Срби тражили, јер, по речима руског војног заступника, „савезници немају вишак војног материјала“. Са друге стране, „операције на српском фронту су заустављене, па постоји ризик да овамо послати материјал остане неупотребљен“. Такве бојазни биле су веома основане. У писмима Г. Н. Трубецком у зиму 1915. године, Артамонов негодује због незнања и, што је најважније, одсуства жеље српске владе да ефикасно искористи испоручено наоружање, муницију и војну опрему. Он наводи примере недопустиве међуинституционалне неусаглашености приликом одређивања приоритетних државних потреба – при испоруци авиона, оруђа итд., предлажући Трубецком да се тим поводом у Нишу формира „контролни савет тројице посланика“. С тим у вези Артамонов је љутито писао да „чиновници српске владе увек желе да добију од Руса и Француза све у потпуности спремљено и бесплатно, не макнувши при том прстом, и никако не могу да схвате да

²² Видети: АВПРИ, ф. «Политархив», д. 532, л. 106–106 (об), 108–108 (об).

²³ Ю. А. Писарев, *Тайны первой мировой войны*, 168.

²⁴ Ю. А. Писарев, *Сербия и Черногория в Первой мировой войне*, 125. Видети и: *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*. Зборник грађе, прир. А. Тимофејев, Д. Кремић, Београд 1914, 36–50.

²⁵ РГВИА. Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 9–9 об.

је боље мало више платити и правовремено дати војнику неку ствар, него купити зимску униформу за један франак јефтиније и дати му је лети“.²⁶ „Непотребна лукавост, неодлучност и одуговлачење“ – примећује он даље. Артамонов наводи недопустиве примере отворене крађе и корупције, који су делимично повезани и с набавкама прехрамбених намирница, тако потребних српској војсци. О једном од највећих скандала он је обавестио руског посланика у фебруару 1915. године: „Министарство војске је прошле године закључило уговор с београдским капиталистом г. Ћирковићем о набавци 3.600 вагона хлеба (изузетно велика набавка поверена је једном човеку, као што ће се видети, без икаквих гаранција), с обавезом да у јануару буде испоручен у Прахову по цени од 31 дин. за 100 килограма. Ћирковић се надао да ће тај хлеб купити у Румунији. Други Београђанин преузео је набавку од 1.200 вагона. Укупно 4.800 вагона (тј. 48 милиона килограма или нешто мање од 3 милиона пуда). При томе је Ћирковићу дозвољено да положи залог од свега 50.000 дин, иако је према законом одређеном проценту од укупне набавке, Ћирковић био дужан да положи залог („кауцију“) од 1.140.000 динара. Почетком јануара, када је требало да испоручи хлеб, Ћирковић је отказао испоруку, пошто му није одобрено повећање цене, оставивши влади свој ништавни залог. Уколико би заиста извршио набавку по уговореној цени, морао би да доплаћује из свог џепа приближно по 1.000 дин. по сваком вагону, тј. 3.600.000 дин. за целу испоруку“.²⁷ „Захваљујући томе требало је хитно молити Енглезе да пошаљу 500 вагона хлеба из Египта (5.000.000 килограма)“ – писао је руски војни заступник.²⁸ Поред тога, због „незнања и неспособности“ војног министра Душана Стефановића и Душана Поповића, начелника Економског одељења Министарства војног, била је озбиљно угрожена борбена готовост српске војске, којој је недостајало око 8.000 грла коња и волова, а недостатак сточне хране је, поред осталог, изазивао и масовно липсавање стоке“.²⁹ Ипак, и поред савезничких испорука, снабдевање војске прехрамбеним намирницама споро се мењало набоље. Држава и њена војска били су на граници глади. „Сада је непромишљеност већ „коалиционе“ владе довела до тога да војска и

²⁶ РГВИА. Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 1 об.–2.

²⁷ Исто, Л. 8 об.

²⁸ Исто, Л. 8.

²⁹ Према подацима В. А. Артамонова због глади је током децембра 1914. – јануара 1915. угинуло 7.000 грла, а фебруара 1915. године – 2.666 грла. Како он примећује „сточна храна доставља се у размери од 1/5 до 1/3 потребних количина“. РГВИА. Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 17.

становништво осећају недостатак хлеба и других основних намирница (шећера, на пример) и то у условима кад савезници владају морима и имају пуну слободу пловидбе Средоземљем“ – приметио је Артамонов.³⁰ Пуковник Ж. Павловић, који је фактички обављао дужности Радомира Путника, саопштио је Артамонову да војска нема чак ни једнодневну залиху брашна, „а случајни прекид комуникација може да изазове несташицу хлеба и гладовање“.³¹ На крају је пуковника Д. Поповића, задуженог за снабдевање војске, заменио Антоније Маленић, који је завршио курс интендантске службе у Француској. Артамонов примећује да, с обзиром на то да „суд о њему није превише повољан, ја не знам како ће се изборити с тешким задатком“.³²

Узроке постојећег стања он налази у општој неусаглашености деловања војних и политичких структура државе, која је постојала још пре почетка ратних дејстава, што је, као што ће се видети, било потпуно утемељено објашњење. Крајем јануара 1915. Артамонов пише руском посланику: „Да би се објаснило оно што се догађа, требало би се вратити уназад и још једном подсетити на одговорност владе и њену негативну улогу током кампање. За то што Срби почетком рата нису имали довољне количине наоружања, инжењерских средстава (понтони, мине и др.), одговоран је пре свега начелник Генералшаба војвода Р. Путник, човек без довољно грађанске храбрости и одлучности, који није довољно добро схватао своје обавезе и није инсистирао на материјалном обезбеђивању јединица; на другом месту је одговорна влада, која није сагледавала ширу перспективу и више је била окупирана партијским и тактичким прилагођавањима ради популарности и избора. На крају, одговоран је г. Н. Г. Хартвиг,³³ који је потценио Аустријанце и подржавао одлучност Пашића [српског председника владе – Ј. В] да не жури с наоружавањем“.³⁴

Руски војни заступник је, не без основа, лично одговорним за такво стање сматрао и српског министра финансија Л. Пачуа, кога, како је приметио, „српска војска сматра фаталним човеком. У овом случају, као

³⁰ Исто, Л. 1 об.–2об.

³¹ Исто, Л. 12–13.

³² Исто, Л. 8–9.

³³ Н. Г. Хартвиг – руски посланик у Београду 1909–1914. Умро је у жеку Јулске кризе у згради аустроугарске дипломатске мисије 27. јуна (по старом календару), током сусрета с аустроугарским послаником у Београду бароном Гизлом, поводом измишљених оптужби аустријске штампе да руско посланство није спустило заставу на пола копља у знак жалости због убиства Франца Фердинанда у Сарајеву.

³⁴ РГВИА. Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 1.

и у многим другима, показао је неразумевање за државне војне интересе, презир према војним чиновима, самовољу“. Артамонов је његовом неспособношћу и директном саботажом објашњавао појаву епидемије трбушног тифуса међу војницима, која је, према његовим подацима, до почетка фебруара захватила до 6% људства у српској војсци.³⁵ Поред тога, у писму Трубецком од 26. фебруара 1915. он је напоменуо и то да је, по подацима Д. Димитријевића (Аписа) добијеним од начелника Санитетског одељења Министарства војног пуковника С. Карановића, „министар финансија г-н Пачу држао пројекат санитарних мера за спречавање ширења епидемија два месеца код себе „на чекању“ и на крају га одбио (наводно, због недостатка средстава)“.³⁶ У међувремену, епидемија тифуса добила је претеће размере, брзо се ширећи не само међу војницима, већ и међу цивилним становништвом. Према различитим изворима, од ње је умрло од 150 до 200 хиљада људи, тј. око 40% укупних војних губитака Србије, који се процењују на око 700 хиљада људи.³⁷

Пред почетак рата било је у целој Србији само 540 лекара. Руски посланик и његова супруга формирали су, захваљујући пожртвовању Руса, специјалну санитарску мисију, која је српској војсци пружила велику помоћ у борби с епидемијом. Јануара 1915. у Нишу је отворена руска болница. Ипак, без обзира на предузете мере, само у Нишу је, према подацима Г. Н. Трубецког, умрло 35 хиљада људи, и то само током прва четири месеца 1915, при чему су „више од трећине чинили заробљеници“. Руски посланик је приметио: „У девет камених коњушница (кавалеријских касарни), предвиђених за 1.200–1.500 коња, смештено је од пет до шест хиљада заробљеника. Све оболеле носили су у једну од

³⁵ У писму Трубецком од 30. јануара 1915. Артамонов је подвукао: „Због несташнице веша размножавају се инсекти и преноси тифус међу војницима (о томе је Врховна команда писала влади пре 2 месеца, упозоравајући је на претећу епидемију и предсказујући је). Данас има, према извештају санитарног инспектора пуковника Генчића, у армији 10.000 оболелих од трбушног и пегавог тифуса, не рачунајући остале болести“. РГВИА. Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 1 об.

³⁶ РГВИА. Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 1 об.–9. Видети и: Г. И. Шевцова, *Россия и Сербия. Из истории российско-сербских отношений в годы Первой мировой войны (гуманитарный аспект)*, Москва 2010, 45; *Российские врачи в Королевстве сербов, хорватов и словенцев*, Югослави: Биографический словарь и анкеты (1918–1946), Москва 2012.

³⁷ М. Йованович, *Умереть за Родину. Первая мировая война, или столкновение „обычного человека с тотальной войной“*, Последняя война императорской России, Москва 2002, 149.

коњушница и препуштали их њиховој судбини: лекар-Србин није их обилазио, једном дневно доносили су им храну и на то се сводила сва брига о њима. Једном недељно долазили су да покупе умрле. Приликом уласка у коњушницу од влаге и смрада дуго се нису могли разабрати предмети у њој. [...] Другови су доносили мртве до врата коњушнице, где су их слагали на гомилу, која ми се приликом уласка учинила као гомила сложених крпа и старе одеће. [...] То се догађало не због окрутности, него због потпуног недостатка средстава за борбу против епидемија и због крајње небриге и алкавости Срба“. Трубецки такође пише да су заробљеници имали потпуну слободу. „Из заражених просторија они су излазили и шетали по целом граду. Понекад су узимали хлеб од болесних или умрлих и продавали га у граду“.³⁸ Стога није необично да та смртоносна болест није могла да буде побеђена, без обзира на све напоре руских лекара.

Тако компликована ситуација у држави, у време које је захтевало консолидацију свих државних структура, није била нимало случајна. Она је настала као последица озбиљне супротстављености између војног и цивилног чиновништва, које су се појавиле још уочи Првог светског рата, када су, према речима В. А. Артамонова, „нетактичност, оштрина и грубост неких чланова владе (С. Протића,³⁹ В. Јанковића), против владе удружили официрски кор“,⁴⁰ чији је значајан део 1911. године ступио у организацију „Уједињење или смрт“ („Црна рука“) на челу с пуковником Д. Димитријевићем (Аписом).⁴¹

И заиста, 1914. године српска држава налазила се у стању константне политичке кризе – „спора око приоритета“, који с почетком војних операција не само да није ишчезао, него се још више заоштрио. Сукоб војних и цивилних власти настао је као законита последица блиставих победа Србије у балканским ратовима 1912–1913. Децембра 1912. Петар Карађорђевић издао је „уредбу“ од 88 чланова о „успостављању судске

³⁸ Видети: Гр. Н. Трубецкой, *нав. дело*, 111–116; Г. И. Шевцова, *нав. дело*; В. Ф. Козлов, *Москва – Србији*, Из историје русско-српских веза XVII–начала XX века, Москва 2001, 60–72.

³⁹ Познати српски четнички војвода В. Трбић, који је, како сам пише, био противник мешања војске у политику, тврдио је да је капетан Аца Благојевић физички напао Стојана Протића. Видети: В. Трбић, *Мемоари*, књ. 2, Београд 1996, 42.

⁴⁰ РГВИА. Ф. 2000. Д. 3168. Л. 15–15 об. Видети и: *Международные отношения в эпоху империализма*, т. V, серия III, Москва 1934, 450–451.

⁴¹ Видети детаљније: Я. В. Вишняков, *Военный фактор и государственное развитие Србији начала XX века*, изд-е 2, Москва 2016; *исти*, *Черная рука“ в сербской политике начала XX века*, Военно-исторический журнал, № 10 (2014) 8–13.

и полицијске власти у Новој Србији“. На основу ње се у прикљученим областима уводила војна управа, на чијем је челу била „Врховна команда“ са центром у Скопљу. Ипак, издавање владиног указа о новим правилима приликом присуствовања црквеној служби поводом српских победа у балканским ратовима изазвало је широко незадовољство официјерског кора. Од тада почасна места код олтара нису више могли да заузму официри, већ српски чиновници. Уредба о „приоритету представника цивилних власти у Новој Србији над војним“ властима издат је на иницијативу министра унутрашњих послова Стојана Протића и давао је првенство грађанским чиновима над војним у свим сличним церемонијама. При томе, како је извештавао В. А. Артамонов, још у јуну 1914. „услови живота у Новој Србији слични су условима живота у најзабаченијим деловима Далеког истока: влада не може да нађе никога ко жели тамо да службује, без обзира на лични додатак од 10% на плату. Због потребе да се нагло удвостручи административни персонал у држави, требало је примити у службу много несумњиво неспособних чиновника. Њихово лоше понашање, изнуђивања и остало, дискредитовали су српску управу, наравно, и у официјерском кору, који је по наредби министра унутрашњих послова био на другом месту, у потчињеном положају, и то у области коју су тек освојили и која је, у суштини, још увек била у ‘ратном стању’. У малом градићу, некакав млади срески чиновник, тј. полицијски начелник, често младић који је тек напустио школску клупу, има у свим случајевима и приликом свих церемонија предност у односу на команданта пука, пуковника“.⁴² Руски војни заступник резимирао је у извештају од 4 (17) јуна 1914. године: „Рат је ујединио све, ситне зађевице, разлике у мишљењу и разлике у начину стварања Велике Србије – све је било заборављено. Али већ после првих успеха, почели су да се појављују ситни неспоразуми и непријатности између радикала и војске. Последња, рехабилитована ратом, високо је подигла главу. Чланови владе и посланици народне скупштине, који су допутовали да разгледају Скопље и који су рачунали на удобности железничког превоза приликом доласка, били су веома нељубазно дочекани од стране начелника Министарства војног, пуковника К. Смиљанића, коме су вагони и возови били хитно потребни за војне транспорте. Убрзо после тога, неки господин, рођак министра финансија г. Пачуа, пожелео да у Скопљу обави неке уносне послове, а за превоз своје робе тражио је незаконите олакшице. Помоћник начелника

⁴² МОЭИ, V, 455–456.

пољског штаба генерал Живојин Мишић одбио је без икаквих церемонија тог господина, а у приватном разговору увредљиво се изразио и о самом министру. Поред тога, генерал Мишић није крио свој став о неопходности постојања војне управе у Новој Србији током неколико година да би се часном и правичном управом привукло становништво на страну Србије. То се није подударало с плановима радикала“.⁴³

Отпочињањем ратних дејстава тај, за српску политику с почетка 20. века карактеристичан унутрашњи конфликт између војне команде и Пашићеве владе, још се заострио, што је било потпуно недопустиво у сложеним ратним условима. Парадоксално је да, као последица тог конфликта, на територији земље која је била у рату нису уведене ванредне мере ратног стања, па је руски војни заступник писао да су „на својој сопственој територији војне власти немоћне“. „Између садашњег рата и кампања 1912–1913. године постоји разлика, неповољна за Србе, која се састоји у томе да се рат водио на сопственој територији. Не желим тиме да нагласим ту околност да је земља страдала од непријатеља или да је противник донео заразне болести, не, имам у виду другу неповољну страну, а то је да се ратиштем управља у потпуности на дотадашњи начин, да управљају цивилне власти као у мирно доба, а да су војне власти немоћне, као да радикалски српски устав не предвиђа ни рат ни реквизиције“ – писао је В. А. Артамонов. Чак се престолонаследник Александар трудио да избегне посету Врховној команди, бојећи се, како је писао руски војни заступник, „да се не зарази ‘официрским духом’“, а „питања која се тичу војске, њему су савршено непозната“. Па и сам Артамонов, саопштавајући посланику Трубецком чињенице о неспособности српске владе да организује снабдевање сопствене војске, упорно га је молио да „приликом коришћења тих података не наводи извор, па ни мене, јер бисте тако, као што знате, у јавности дискредитовали војне заступнике да су потпали под утицај ‘официрског удружења’, ‘ЦрнаРука’“.⁴⁴

У разговору с Артамоновим средином марта 1915. принц-регент је питао: „Па, када ћемо ми Срби прећи у напад“? Артамонов је одговорио: „Онда, када ваш министар финансија предузме мере да се војсци испоруче резерве хране, неопходне да се у северозападној Србији

⁴³ МОЭИ, V, 455. В. А. Артамонов је приметио да је „још у јуну 1913. Пашић у тајности саопштио нашем посланику Хартвигу да ће генерал Мишић, представник официрског становишта [да у Новој Србији треба током следећих 5 година задржати војну управу], бити првом приликом разрешен дужности“. РГВИА Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 11 об.

⁴⁴ РГВИА. Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 10.

формира база за снабдевање прехранбеним производима, јер резерви хране нема ни у војсци ни у Срему, куда бисмо морали да наступамо“. Александар Карађорђевић није одговорио на ову реплику, а у време посете „Врховној команди“, следећег дана после њиховог разговора, он се заинтересовао код помоћника начелника штаба и помоћника главног интенданта за питања снабдевања. „На њихов одговор да та ствар стоји јако лоше, престолонаследник их је посаветовао да се обрате војном министру. Одговорено му је да је то много пута урађено. Не интересујући се више за та питања, престолонаследник је отпутовао у Београд, по свему судећи на две недеље“ – писао је Артамонов.⁴⁵

Тако је латентна унутрашња српска криза поново добила карактер отвореног сукоба, при чему је нарочиту љутњу српске Врховне команде изазвало отворено мешање председника владе Пашића у руковођење војним операцијама. У пролеће 1915. године пуковник Димитријевић (Апис) био је смењен с дужности начелника Обавештајног одељења српског Генералштаба и прекомандован на место начелника штаба Ужичке дивизије, која је у свом саставу имала само две бригаде. Тај конфликт био је решен тек 1917, када су судском пресудом кажњене вође „Црне руке“.

Наглашавамо да је у том периоду јако заоштрено македонско питање, што је било повезано пре свега са достављањем војних транспорта преко македонске територије. Због тога је српска Врховна команда била принуђена да тамо остави до 40.000 војника, којима је било поверено чување стратешки важне железничке пруге до Солуна. Ипак, македонско питање било је тесно повезано и с покушајима земаља Антанте да увуку Бугарску у рат на својој страни.

Чим су почела војна дејства 1914. године, руске дипломате В. Н. Штрандман и Г. Н. Трубецки повеле су у Нишу преговоре с Пашићем и бугарским послаником Чапрашниковим о могућности стварања балканског савеза и приступања Бугарске коалицији Антанте. Та идеја посебно је ојачала после ступања у рат Османског царства октобра 1914. године. Руска влада је рачунала да привуче Бугарску на страну Антанте или да обезбеди њену благонаклоност неутралност, уколико је могуће, само обећањем да ће јој предати Македонију у границама савезничког уговора из 1912. године. Србији је било најављено да би требало да учини територијалне уступке у корист Бугарске, јер то, како се сећао Г. Н. Трубецки, „захтевају околности под којима би Бугарска хитно приступила

⁴⁵ Исто, Л. 16–20.

нама. За то је Србији обећано *веома општим изразима* [курзив мој – Ј. В.] да ће приликом закључења мира добити велике територије с изласком на Јадранско море^{.46} Посебно је за увлачење Бугарске у рат био заинтересован Лондон, што је било повезано с неуспехом Велике Британије приликом Операције Дарданели. Н. Пашић је глатко одбио предлоге савезника, заузевши по том питању бескомпромисан став. У разговору с руским послаником он је отворено изјавио да је „боље часно погинути, него ићи на самоубиство“^{.47} Потом је српски премијер оштро приметио: „Србијом располажу и деле је као афричку колонију“. „Какво право имате ви да ставите такве примедбе Русији после свега што је она урадила?“ – противуречио му је Трубецки. „Верујем да она од нас не може тражити немогуће“ – одговорио је Пашић. На то је руски дипломата изјавио „шта ако они желе све, ризикујући да не добију ништа, и ако Србији предстоји избор између Македоније и уједињења југозападнoг словенства“. Српски премијер је одговорио: „Ми ћемо изабрати Македонију“^{.48}

Судећи по свему, Атрамонов је у честим разговорима с престолонаследником Александром износио своје посебно гледиште о решењу југословенског питања, предлажући свој пројекат југословенске конфедерације, с укључивањем Бугарске, што је, уосталом, излазило из оквира његових директних службених обавеза и изазвало, у контексту преговора који су вођени, озбиљну љутњу Н. Пашића. Незадовољство српског премијера, који је у том поступку руског војног заступника видео директно мешање у унутрашње ствари српске државе, још је разумљивије, када се има у виду да је 7. децембра 1914. године на ванредном заседању скупштине била прихваћена Нишка декларација, која је за циљ ослобођења поставила ослобођење и уједињење југословенских народа – Срба, Хрвата и Словенаца. Ипак, како примећује А. Л. Шемјакин, српски премијер није био нимало идеалиста, већ је прихватање тог документа било тесно повезано с војнополитичком конјунктуром тога времена. „Декларација о војним циљевима Србије“ добила је свесловенски облик тек пошто су Пашића убедили да ће то „помоћи Србији у рату, тако што ће изазвати иступање југословенских и других словенских народа из Аустроугарске“^{.49} Сам Артамонов се после

⁴⁶ Гр. Н. Трубецкой, *нав. дело*, 138.

⁴⁷ *Исто*, 141.

⁴⁸ *Исто*, 146–147.

⁴⁹ Видети: А. Л. Шемјакин, *Югославская программа Сербского королевства первый период войны (август 1914– октябрь 1915)*, Первая мировая война: пролог XX века, Москва 1999, 388.

овако сећао тог случаја: „У септембру 1914. године, за време битака на Дрини, посетио сам у Ваљево болесног престолонаследника. Разговори су се дотакли владиног обраћања регрутима Нове Србије (Македоније)⁵⁰ и владиног обраћања аустријским Словенима. Ја сам изложио своје идеје поводом будуће државне организације Јужних Словена и начина њене реализације, при чему сам изразио жељу да се уједине у југословенску федерацију. Колико се сећам, разговору је присуствовао принц Павле. Преко њега, или на други начин, моје мисли су постале познате у Нишу и после два дана у Ваљево су стигли и Бугари, зато што би то учинило крај братоубилачким обрачунима, а снажна уједињена јужнословенска држава откинула би од суседа Добружу, Тракију, Солун, Костур, Корчу; добила би на западу све граничне земље које би се могле сматрати словенским... Г-дин Пашић, који ме је позвао на страну, питао ме је да ли су моја размишљања у складу с погледима руске владе? Ја сам то категорично оповргао, рекавши да су то моји снови о свесловенском јединству. На то се Пашић оштро изјаснио против укључивања Бугара у будућу југословенску државу, сматрајући то неостваривим и непожељним. После тога, до мене су долазиле гласине да ме је г-дин Пашић или неко од његових сарадника (можда г-дин Спалајковић) прогласио ‘бугарофилом’, тако да сам морао чак из Солуна да пошаљем у мин[истарство] ин[остраних] послова опис и објашњење тог случаја“.⁵¹ У том смислу, мишљење Пашића делио је и српски престолонаследник. „Нека нам после рата дају мање – изјавио је он Артамонову – не морамо ми одједном да достигнемо наш идеал (уједињење свих Срба, Словенаца и других), али оно што нам сада припада (тј. Македонија), ми ћемо задржати“.⁵²

Није случајно што војне операције на српско-аустријском фронту 1914–1915. године нису уопште усаглашаване са савезницима из Антанте, чинећи тако трећи апсолутно аутономан фронт држава Савеза, и да за успостављање заједничког војно-стратегијског јединства дејстава између Србије, Енглеске, Француске и Русије није учињен ниједан корак. Ј. А. Писарјев је политичким разлозима објаснио неучествовање српских оружаних снага у заједничким савезничким војним дејствима. Влада је,

⁵⁰ Крајем децембра 1914. године Александар Карађорђевић је обнародовао специјални манифест, којим је дата свечана изјава староседеоцима Нове Србије о даровању грађанских права „каква има становништво осталих делова краљевине“. АВПРИ. Ф. Политархив. Оп. 482. Д. 532. Л. 468–648 об.

⁵¹ РГВИА. Ф. 16351. Оп. 1. Д. 2. Л. 113.

⁵² РГВИА Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 16.

по његовом мишљењу, хтела да сачува војску, која би могла да игра „одлучујућу улогу у завршној етапи рата, када би практично било покренуто питање присаједињења југословенских територија Аустроугарске Краљевини Србији“.⁵³ Ипак, неучествовање Срба се показало фаталним за њих саме. В. А. Артамонов тачно примећује у вези с тим: „Требало би рећи да су, истеравши непријатеља, Срби осетили велико олакшање и [...], рецимо отворено, одлучили да је (уколико тако упоран противник не нападне поново) рат за њих већ завршен. Починјући од краља, па до последњег војника, сви су понављали да су „Срби учинили своје“ и нека сада чине други. О преласку границе и нападу нико стварно није мислио“.⁵⁴ При томе он подвлачи да „Срби имају пред Аустријом (великом државом) страх и поштовање, тим више што су два пута пробали продрети на аустријску територију (у Срем и Босну) и оба пута је то било неуспешно. Уместо да објасне тај неуспех учињеним великим грешкама, оклевањем, млаким и неспособним вођама, Срби су одлучили да не могу напасти Аустрију“.⁵⁵ Руски војни заступник посебно истиче да је неактивност Срба после победа крајем 1914. и одсуство жеље да форсирају Дунав „макар и с малим делом војске“ довело до тога да су „Срби остали везаних очију на тој обали и од тада ништа поуздано не знају о противнику“. Он са чуђењем и горчином резимира: „Обавештајно извиђање скоро да не постоји. (Путник вероватно не схвата његов значај, а српска обрачунска правила изгледа не дозвољавају војним властима да троше велике суме, које су у таквим случајевима неопходне: чувајући се злоупотреба, ништа не раде...)“.⁵⁶ Већ у јануару 1915. В. А. Артамонов је констатовао премештање четири аустријске дивизије са српског на руски фронт и приметио: „То је, с тачке гледишта општег стања на ратишту, веома тужно“.⁵⁷ Логика и стратегија рата, примећује Артамонов, „захтевале би да Срби зарију зубе у онај део непријатеља који је остао пред њима и задрже га овде. Ипак, наши виши штабови ћуте, вероватно зато што имају, сасвим разумљив, обзир према заслугама српске војске. Ћутим и ја“.⁵⁸ Истовремено, српска Врховна команда наредила је да се пребаци део војске из долине Мораве на десну обалу Дунава, према граници с Румунијом, у рејон Брзе Паланке, што је, по мишљењу руског

⁵³ Ю. А. Писарев, *Тайны первой мировой войны*, 160–161.

⁵⁴ РГВИА Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 2 об.

⁵⁵ Исто, Л. 3.

⁵⁶ Исто, Л. 2 об.

⁵⁷ Исто, Л. 1.

⁵⁸ Исто, Л. 3.

војног заступника, потпуно неразумљива мера, јер представља „расипање снага“. Он примећује да ју је наредио војвода Путник искључиво због притиска српске владе, можда на захтев Румуна, због уговора с њима. Или због заштите комуникације између Србије и Русије, коју на копну нико не угрожава“. Уосталом, закључује Артамонов, „сада, када су Аустријанци довели своју војску на Карпате, могу се чинити и такве ствари“.⁵⁹

Руска Врховна команда упутила је 16. јуна 1915. Александру Карађорђевићу следећи телеграм: „Имајући у виду да су обновљени одлучнији напади италијанске војске, као и добијене податке о одласку са српског на италијански фронт аустријског 16-ог корпуса и делова 15-ог корпуса, исто тако и податке о враћању на наш фронт дела немачке војске, послате према српској граници, било би, са опште тачке гледишта, веома пожељно када би и српска војска у најскорије време извела напад, који је првобитно био планиран за 10. јуни“.⁶⁰ Ипак, не обазирјући се на упорне молбе руске команде, српска војска није прешла у напад, при чему је Н. Пашић, како је приметио руски војни заступник, „више пута изјавио да ће српски напад бити правовремен и безбедан тек када се руска војска са Карпата спусти у мађарску долину“.⁶¹ И по мишљењу Артамонова, логика српског премијера је била једноставна и очигледна. „Он (Пашић) није имао ништа против да убудуће следи пример Румуније, која стрпљиво чека док плод не сазри у рукама других и падне сам... Одатле фраза: ‘ми ћемо сачекати док се Румунија не припреми и напасти заједно с њом’... А до тада можемо се бавити албанским проблемом“.⁶² У јуну 1915. године, Србија је, искористивши као повод деловање албанских банди на косовско-македонској граници, увела своју војску у Албанију, освојивши њену престоницу Тирану и стратешки важну тачку – град Елбасан. Истина, под притиском Русије, Енглеске и Француске, српска војска убрзо је морала да се повуче. При томе наглашавамо да је руска војна обавештајна служба током лета-јесени 1915. достављала руској Врховној команди исцрпне информације о концентрисању значајних аустро-немачких снага према Србији.⁶³

Намерно смо оставили ван овог чланка питања оперативног, тактичког и обавештајног карактера, расветљена у извештајима В. А. Артамонова,

⁵⁹ Исто, Л. 8.

⁶⁰ РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. Д. 1870. Л. 630.

⁶¹ Исто, Л. 629.

⁶² РГВИА Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 3.

⁶³ РГВИА. Ф. 2003. Оп. 1. Д. 1157. Л. 53–90.

која сама по себи чине посебан предмет истраживања. Поменимо само то да, према речима В. Б. Каширина, „извештаји пуковника Артамонова из августа и септембра 1915. године отварају пред нама слику веома слабе обавештености и српског и руског војног руководства и њиховог трагичног неразумевања планова непријатеља на балканском ратишту“.⁶⁴ То се, између осталог, тицало и лоше процене става бугарских владајућих кругова, који су се 4. септембра 1915. прикључили аустро-немачком блоку, као и недопустиве неусаглашености рада војних и цивилних структура Србије. Поменимо да је, без обзира на једногласно мишљење војних кругова, председник владе Н. Пашић одлично разумео сву тежину опасности положаја у коме се наша Србија. Средином септембра 1915. он је упорно молио Веснића, српског посланика у Паризу, да изврши притисак на француски кабинет да би се он заложиио код руске владе да, што је најбрже могуће, реши питање слања руске дивизије на српски фронт. У исто време, 13. септембра 1915, он је директно писао Веснићу: „Уверени смо да ће нас у најскорије време Бугари напасти заједно с Аустроугарском“.⁶⁵ О току започете бугарске мобилизације владу је обавестио Душан Стефановић, који је у то време обављао дужност војног заступника у Француској. Ипак, из извештаја Артамонова у лето 1915. године, стиче се утисак да је у српском војном, а посебно у политичком руководству једино пуковник Живко Павловић предвидео више од месец дана раније опасност која је од Бугара претила Србији, а тиме и близину катастрофе која се наднела над њом.⁶⁶ У разговорима с Артамоновим августа 1915, он је подвукао да је „о тој опасности два пута писао војном министру, скидајући са себе било какву одговорност, уколико Бугари изненадним нападом овладају српском пограничном линијом, угрожавајући тиме одбрану земље“.⁶⁷ Павловић га је молио да ту информацију проследи и руском посланику Трубецком.

Поред тога, требало би истаћи да ни сам руски војни заступник није схватао размере катастрофе која је претила Србији, не верујући, такође,

⁶⁴ В. Б. Каширин, *нав. дело*, 217.

⁶⁵ РГВА. Ф. 1385 (К) оп.1. Д. 92. Л. 4–8.

⁶⁶ Описујући у успоменама катастрофу коју је претрпела српска војска у јесен 1915, Г. Н. Трубецки је подвукао да су се „односи између Врховне команде и владе посебно заострили уочи почетка војних дејстава септембра 1915. Војска није могла опростити Пашићу што им је забранио да, у складу с интересима државе, нападну Бугарску, пре него што је извршила припреме“. Њему су приписали кривицу и за све неуспехе у преговорима с државама Антанте и Грчком“. Гр. Н. Трубецкой, *нав. дело*, 175.

⁶⁷ РГВИА Ф. 16351. Оп. 1. Д. 1. Л. 31.

у могућност да Бугари ускоро нападну. Преносећи садржај разговора с пуковником Павловићем, он је у извештају секретару руске војне мисије В. Н. Штрандману од 15. августа 1915. подвукао: „Да бисмо били сасвим објективни, дужан сам да кажем да је од српског заступника у Бугарској управо стигао извештај да нема никаквих знакова мобилизације и да пешадијски пукови броје од 800 до 1.000 људи, тј. као у мирнодопско време“. Даље је саопштавао: „Поставља се такође питање како то усагласити с претходним српским подацима [...] да Бугари нису спремни на рат ни против Турака ни против Срба, пошто имају само по 460 граната по оруђу и по 800 метака по пушци“.⁶⁸ Резимирајући садржај својих разговора, Артамонов је оптимистички писао: „Изгледа да је Живко Павловић сасвим искрен у својим страховањима да ће Бугари изненада напасти Србију. С војне тачке гледишта та је операција лако изводива и даће одличан резултат. За успех је потребан ентузијазам народа, али је потребно и да противник буде затечен, а тога нема. Србија је мобилисана, а граница није предалеко: може се стићи за недељу дана“.⁶⁹ У том смислу, кратковидост руског војног заступника изазива чуђење, нарочито његова жеља да дође у српску престоницу, о чему је средином августа 1915. године писао Штрандману са сентименталношћу, која није својствена војном заступнику: „Вуче ме у Београд да посетим дом, где сам последњи пут био пре три месеца и где ћу се бавити кувањем слатког. Изгледа да ћу кренути у Београд за 2–3 дана“.⁷⁰

Удар Бугара у ноћи уочи 1. октобра 1915. довршио је слом српске војске и дефинитивно најавио исход рата. Ипак, као што се види из извештаја руског војног заступника Артамонова, који веома неповољно оцењује унутрашњополитички положај државе у периоду релативног затишја на српско-аустријском фронту, слом Србије је постао неминован много пре него што је аустријска војска под Макензенем почела свој нови општи напад, који је за Србе био кобан.

⁶⁸ Исто, Л. 32. Видети и: В. Каширин, *нав. дело*, 218.

⁶⁹ Исто, Л. 32.

⁷⁰ Исто, Л. 35.

Јарослав В. Вишняков

ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ РУКОВОДСТВО СЕРБИИ 1914-1915 ГГ. В ОЦЕНКАХ РУССКОГО ВОЕННОГО АГЕНТА

Резюме

Участие Сербии в Первой мировой войне интересно не только с точки зрения военной истории, когда армия маленькой страны в течение почти полутора лет успешно противостояла превосходящим силам Габсбургской монархии. Уникальность сербского случая состоит в том, что он являет собой, пожалуй, исключительный пример в европейской истории Нового времени, когда потерпев военное поражение осенью 1915 г., армия и правительство страны, а также значительная часть ее населения, не признав и не подписав капитуляции, отправились в добровольное изгнание, чтобы уже на чужбине начать новую страницу собственной истории, причем связанной не только с освобождением страны от иностранных интервентов, но и с формированием нового государства – будущего Королевства сербов, хорватов и словенцев (СХС). Непосредственным свидетелем всех этих событий являлся российский военный агент, генерал-майор Виктор Алексеевич Артамонов (1873–1942). Его донесения, письма и дневниковые записи, хранящиеся в фондах Российского государственного военно-исторического архива, являются ценным источником, позволяющим пролить свет на многочисленные аспекты этого трагического и в то же время эпохального периода сербской истории XX в. Он, однако, еще не стал объектом пристального внимания специалистов. Данные документы касаются оценок, как общеполитического положения страны в период 1914-1915 гг, так и позволяют оценить эффективность использования, поставляемой Россией и союзными державами, военной помощи для нужд сербской армии. Особо российский военный агент отмечает общую несогласованность действий военных и политических структур страны, ярко проявившуюся еще до событий июльского кризиса 1914 года. После начала военных действий этот внутренний конфликт между военным командованием и правительством Пашича еще больше обострился, что было совершенно недопустимо в сложных условиях войны. Таким образом, донесения В.А. Артамонова, касаясь малоизученного вопроса о состоянии страны 1914-1915 гг., позволяют более глубоко оценить причины катастрофы сербской армии осени 1915 года.

Ключевые слова: В. А. Артамонов, Н. Пашич, Д. Димитриевич (Апис), В. Н. Штрэндтман, Г. Н. Трубецкой Сербия, Первая мировая война, Колубарская битва, Российская империя.

Jaroslav V. VISHNYAKOV

**MILITARY-POLITICAL LEADERSHIP OF SERBIA IN 1914–1915 ACCORDING
TO ASSESSMENTS OF RUSSIAN MILITARY AGENT V. A. ARTAMONOV**

Summary

The participation of Serbia in World War I is interesting not only from the viewpoint of military history given that the army of this small state successfully defied a much more powerful force of the Habsburg Monarchy for almost a year and half. The uniqueness of the Serbian case is reflected in its being probably the only example in modern European history when – after a military defeat in autumn 1915, the army and government of the state, as well as a significant portion of the population, without admitting defeat and not signing capitulation, went to voluntary exile, only to start abroad a new page of their history, which was connected not only with the liberation of the country from a foreign occupier, but also with the creation of the new state – the future Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes. A direct witness of all these events was the Russian military agent, major general Viktor Alekseyevich Artamonov (1873–1942). His reports, letters and diary notes, kept in funds of the Russian State Military-Historical Archive, are a precious source shedding light on numerous aspects of this tragic and at the same time epochal period of Serbian history of the 20th century. Still, he has not become a focus of interest of researchers. These documents concern assessments not only of the overall political position of the state in the 1914–1915 period, but also enable the assessment of the efficiency of using military aid delivered by Russia and allies to the Serbian army. The Russian military agent places particular emphasis on the general mismatch in activity of military and political structures, which came to the fore already before the outbreak of the July crisis in 1914. With the start of military action, the internal conflict between the military command and Pašić's government became even more intensive, which was impermissible in the complex conditions of war. Thus, V. A. Artamonov's reports that concern the circumstances in the state in 1914–1915, which is a generally poorly examined issue, offer deeper insight into the sources of the calamity that befell the Serbian army in autumn 1915.

Keywords: V. A. Artamonov, N. Pašić, D. Dimitrijević (Apis), V. N. Strandtmann, G. H. Trubetskoy, Serbia, World War I, Battle of Kolubara, Russian Empire.

Горан МИЛОРАДОВИЋ

БРОЈНО СТАЊЕ СРПСКЕ ВОЈСКЕ НА СОЛУНСКОМ ФРОНТУ 1916–1918. ГОДИНЕ И ВОЈНО-ПОЛИТИЧКА ПОДРШКА РУСКЕ ИМПЕРИЈЕ КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ*

Апстракт: Чланак је посвећен питању бројног стања војске Краљевине Србије у Првом светском рату, а посебно на Солунском фронту, као и тумачењу последица до којих су претрпљени губици довели. Недостатак попуне српске војске после 1915. године био је пресудан разлог за формирање Добровољачког корпуса у Русији, али и један од подстицаја за доношење других важних политичких одлука, од којих су неке имале далекосежне последице. Чланак је написан на основу руске и српске архивске грађе, објављених извора и стручне литературе.

Кључне речи: Први светски рат, Краљевина Србија, Руска империја, Солунски фронт, војни губици, српска војска, добровољачки покрет, демографија.

Иако је Први светски рат предмет научних истраживања већ цео један век, још увек постоје питања око којих нема сагласности, укључујући и саме узроке избијања рата.¹ Ако се пажња усмери на улогу Србије у том рату и на резултате српске историографије у 20. веку, највише недоумица изазивају покушаји квантификовања одређених процеса: бројно стање војски, број жртава, демографски губици и сл. Консензуса дуго није било,

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Српско друштво у југословенској држави у 20. веку: Између демократије и диктатуре* (Ев. бр. 177016).

¹ М. Бјелајац, *1914–2014: зашто ревизија? : старе и нове контроверзе о узроцима Првог светског рата*, Медија центар „Одбрана“, Београд 2014.

а ни научног дијалога око различитих података који су публиковани.² Одређени помаци у науци учињени су последњих година, па се са нешто више сигурности може говорити о размерама српских губитака у Првом светском рату, иако тема тиме није исцрпена.³ Поред тога, упркос раширеном уверењу да су сви битни извори о Првом светском рату већ познати, и у руским и у српским архивима још увек има неискоришћене историјске грађе.⁴ Важне податке доноси и новија стручна литература, на основу докумената за чије постојање се одавно зна, али су из разних разлога остали занемарени.⁵ Систематизација нових података, чак и када су некомплетни, омогућује прецизнији увид у стање српске војске у Првом светском рату и пружа основу за ново промишљање последица тог рата по Србе и Србију.⁶

Комплексне историјске појаве, као што су ратови и њихове последице, увек су условљене низом узрока, а промена неког важног елемента у том низу може знатно да измени постојећу слику прошлости. Тачност реконструкције и тумачења историје зависи, пре свега, од поузданости полазних података. У овом раду је као главно упориште коришћена серија података о бројном стању српске војске на Солунском фронту, прикупљена на основу архиве Оперативног и Ађутантског одељења Врховне команде.⁷ То су, до сада, најпрецизније, најрашчлањеније и

² О несклоности српске историографије саморефлексији видети: М. Јовановић, *Криза историје – српска историографија и друштвени изазови краја 20. и почетка 21. века*, УДИ, Београд 2009, 123–132.

³ Д. Врућинић, *Демографски губици Србије проузроковани ратовима у XX веку*, Музеј жртва геноцида, Београд 2007; М. Грчић, *Демографске последица ратних губитака*, Демографија IV (2007) 55–72; В. Radivojević, G. Penev, *Demographic losses of Serbia in the First world war and their long-term consequences*, Economic annals, Vol. LIX, No. 203 (October–December 2014) 29–54; М. Јагодић, *Процена демографских губитака Срба у периоду 1910–1921*, Српске студије 6 (2015) 11–65.

⁴ Нових података има и у објављеној архивској грађи: Я. Вишняков, А. Тимофеев, Г. Милорадович, *Армия без государства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны. Сборник документов / Војска без државе. Од српског до југословенског добровољачког корпуса у Русији за време Првог светског рата. Зборник докумената*, РИСИ/РВИО/Андрјевићев институт, Москва 2014.

⁵ Прецизно бројно стање српске војске на Солунском фронту у четири временска одсечка видети у: V. Ivetić, *Struktura brojnog stanja srpske vojske na Solunskom frontu 1916–1918. godine*, Vojnoistorijski glasnik 3 (1998) 122–130.

⁶ Архивска грађа и објављени извори коришћени у овом чланку датирани су према оба календара, осим када је прерачунавање већ учињено од стране приређивача грађе и аутора литературе.

⁷ V. Ivetić, *нав. дело*, 122–130.

најсистематизованије бројке о снази и саставу српске војске у периоду 1916–1918. година. Ти резултати постају још значајнији када се допуне другим подацима, сакупљеним на основу литературе и архивске грађе, и када се ставе у одговарајући политички и друштвени контекст. На тај начин се могу прецизније реконструисати околности у којима је српска влада одлучивала, а Врховна команда деловала. Поред осталог, на основу те грађе могу се разјаснити узроци и околности формирања добровољачких јединица и њихова војна и политичка улога.

Снага српских трупа на Солунском фронту је важна тема јер је, поред осталих друштвених и политичких чинилаца, одређивала способност Србије да реализује свој спољнополитички програм. Прецизан одговор на питање о бројном стању српске војске у периоду 1914–1918. године може утицати, поред осталог, и на тумачење мотива владајућих кругова Србије приликом доношења политичких одлука, од којих су неке имале далекосежне последице. С друге стране, Добровољачки корпус у Русији, који је требало да ублажи губитке српске војске током 1915–1916. године, а касније да буде језгро будуће вишенационалне армије, постао је током рата поприште жестоких политичких и идеолошких сукоба између Срба, Хрвата и Словенаца. Било је то колико неочекивано толико и недвосмислено упозорење у вези са перспективом будуће заједничке државе.

Поновним читањем синтеза о Србији и српској војсци у Првом светском рату, поред осталог, отвара се питање: колико су идеолошка схватања и политичке и друштвене околности у време када су те књиге настајале утицали на њихове ауторе? Неке касније интерпретације збивања у Првом светском рату послужиле су као историографско упориште поборника владајуће идеологије, односно као „научно“ оправдање постојања југословенске државе. О присуству ваннаучних утицаја у неким тумачењима настанка Југославије говори и то што су аутори неких синтеза термин „Југославија“ и „југословенски народи“ пројектовали далеко у прошлост, чак до преисторије и античких времена или су пак „историју Југославије“ почињали раним средњовековљем.⁸

⁸ Видети: „Наша земља у доба првобитног друштва“ наслов је првог поглавља књиге: *Historija naroda Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb 1953 (Б. Графенауер и други). Од античких времена ту „историју“ „прати“ књига: *Istorija Jugoslavije*, Prosveta, Beograd 1972 (И. Божић и други). У 7. веку н.е. своје синтезе почињу: В. Ђоровић, *Историја Југославије*, Народно дело, Београд 1933. и *История Югославии* (ред. Л. Б. Балева, Г. М. Славина, И. И. Удалъцов), Издательство академии наук СССР, Москва 1963.

Евакуација Српске војске на Крф

Први покушаји утврђивања броја српске војске на Солунском фронту чињени су током међуратног периода. Један од аутора, генерал Милан Недић, писао је почетком 1930-их година о 170.000 српских војника који су дошли до обале Јадрана.⁹ Он је сматрао да је на полуострво Халкидик маја 1916. године стигло 150.000 „бораца“.¹⁰ Владимир Ћоровић је 1933. године писао о 120.000 „војних лица“ из Србије пребачених на Крф.¹¹ Милан Живановић је сматрао да је 145.000 било „све што је остало од српске војске“.¹² Утицајни историчар Бранко Петрановић писао је крајем 1970-их година да је српска влада „успела да сачува око 160.000 војника и настави рат на Солунском фронту“.¹³ Петар Опачић је писао да је српска војска „26. априла 1916. бројала 151.920 бораца“, а да је крај рата дочекала „са армијом од око 150.000 људи“.¹⁴ Ђоко Трипковић сматра да је почетком 1916. године било око 150.000 српских војника, али не прецизира њихов територијални распоред.¹⁵ Владимир Дедијер је изнео податке о „нешто испод 150.000“ српске војске на Крфу и око 130.000

⁹ М. Ђ. Недић, *Српска војска и солунска офанзива*, Издавачка књижарница „Напредак“, Београд 1932, 23–25.

¹⁰ Израз „борац“ користи се у овом чланку само за она војна лица „која имају борбену улогу“. Реч „неборац“ се користи за све оне који немају ту улогу, иако су многи од њих наоружани пушком. Ван ових категорија су војници „у расходу“ (на боловању, на обуци, на одсуству, у затвору, у бекству, итд.). У „ефективне пушке“ рачунају се само они борци који се пушком стварно боре и налазе се „на лицу места“. Ту се не рачунају митраљесци, артиљерци, коњаници и позадинци, већ само пешадинци с пушком. Критеријум на основу: Експозе начелника Врховне команде генерала Петра Бојовића главном команданту савезничких војски генералу Гијому, О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. г. *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца (ВРС)*, 25, Издање Главног ђенералштаба, Београд 1934, 315 (приређивачи ВРС датуме су прерачунали на грегоријански календар).

¹¹ В. Ћоровић, *Историја Југославије*, 616; В. Ћоровић, *Историја Срба*, Зограф, Ниш 1999, 732.

¹² М. Живановић, *О евакуацији српске војске из Албаније*, Историјски часопис 14–15 (1963–1965) 243, 300. Аутор се позива на: ВРС, 15, 2–3.

¹³ В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1978*, Nolit, Beograd 1980, 19.

¹⁴ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, Књижевне новине, Београд 1984, 38, 135, 411. Вероватно су та и једна ранија књига (П. Опачић, *Солунска офанзива 1918*, Војноисторијски институт, Београд 1980), пресудно утицале на остале ауторе да прихвате број од 150.000 српских војника на Солунском фронту.

¹⁵ Ђ. Трипковић, *Српска ратна драма 1915–1916*, Институт за савремену историју, Београд 2001, 213–217. Не објашњава се разлика између тих 150.000 и 112.000 колико је, како се наводи, превезено у Солун до 30. маја 1916. Трипковић се позива на Опачићеве бројеве.

пребачених на Солунски фронт.¹⁶ Крајем 1980-их Милорад Екмечић је сматрао да је Албанију прешло 150.000, а да је августа 1916. године на Солунском фронту било 122.000 српских војника.¹⁷ О 150.000 припадника српске војске пребачених на Крф и 120.000 на Солунском фронту писао је и Владимир Стојанчевић.¹⁸ Двојица иностраних аутора, Стеван Павловић и Холм Зундхаузен, сагласна су да је 135.000 српских војника пребачено на Крф, а Павловић сматра да их је на Солунском фронту било 115.000.¹⁹ Један од најпосвећенијих истраживача те теме, Андреј Митровић, навео је податак српске Врховне команде о око 110.000 војника и 2.350 официра који су децембра 1915. године стигли до албанске обале, али је то сматрао „ипак сувише малим бројем“.²⁰ Исти аутор је прихватао да је број српских војника пребачених на Халкидик од марта до јуна/јула 1916. године „нарастао“ са 127.000 на 152.000.²¹ Када је реч о новијој историографији, Мира Радојевић и Љубодраг Димић прихватају бројку од 152.000 српских војника на Солунском фронту²², Милић Милићевић наводи да се процене броја евакуисаних „на Крф, Бизерту и другде“ крећу у распону од 133.000 војника и цивила до 152.00 војника²³, док Миле Бјелајац сматра да је број српских војника евакуисаних у Грчку био 153.000.²⁴

Разлога за опрез и сумњу има много, јер распон од 115.000 до 170.000 није мали: 55.000 људи. Проблем додатно отежава чињеница да у већини синтеза није јасно на које се изворе и која претходна истраживања бројног стања српске војске њихови аутори ослањају. Један од узрока неслагања око питања бројног стања српске војске на Солунском фронту и њене унутрашње пропорције лежи у томе што су се

¹⁶ *Istorija Jugoslavije* (И. Божић и други), 391–392.

¹⁷ М. Екмечић, *Стварање Југославије 1790–1918*, т. 2, Просвета, Београд 1989, 755, 766.

¹⁸ В. Стојанчевић, *Србија и српски народ за време рата и окупације 1914–1918 године*, Лесковац, Народни музеј 1988, 34, 99.

¹⁹ С. Павловић, *Србија. Историја иза имена*, Слио, Београд 2004, 125–126; Х. Зундхаузен, *Историја Србије од 19. до 20. века*, Слио, Београд 2008, 249.

²⁰ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, СКЗ, Београд 1984, 260. Митровић је податак преузео из операцијског дневника српске војске за 27. децембар 1915: *ВРС*, 13, 400.

²¹ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 281. Исте податке Митровић је навео и у *Историја српског народа*, VI–2, СКЗ, Београд 1983, 113.

²² Исти аутори сматрају да је 140.000 било пребачено на Крф, од којих је помрло најмање 6.400 људи. М. Радојевић, Љ. Димић, *Србија у Великом рату 1914–1918: Кратка историја*, СКЗ, Београд 2014, 190–191, 215.

²³ М. Милићевић, *Српско повлачење преко Албаније (Албанска Голгота)*, Лексикон Првог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 2015, 194.

²⁴ М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, Лексикон Првог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 2015, 358.

истраживачи највише ослањали на податке које је у едицији *Велики рат Србије* објавио Генералштаб војске Југославије. Од 1925. до 1939. године објављен је 31 том докумената о Првом светском рату, где се на више места дају прегледи бројног стања српске војске и Добровољачког корпуса 1916–1918. године.²⁵ Међутим, ти подаци нису дати једнообразно, (некад се дају апсолутне бројке, а некад број батаљона, ескадрона и топова; понекад укупни подаци, а понекад делимични), па стога нису међусобно упоредиви и на основу њих није могуће пратити све промене нити формирати целовиту слику.

За сада најмање недоумица изазива бројно стање српске војске пред непријатељске офанзиве 1914. и 1915. године. Према налазима Далибора Денде, Србија је до септембра 1914. године мобилисала укупно 423.441 човека, док је до новембра 1915. године мобилисано још 207.500, што чини укупно 630.941 човека.²⁶ Међутим, неки секундарни извори доносе знатно веће бројеве. Према генералу Душану Стефановићу, Србија је у септембру 1914. године мобилисала 499.500 људи, а до почетка повлачења 1915. још 207.500, што укупно чини 707.000.²⁷ Са бројем од 499.500 мобилисаних од јула до септембра 1914. године сагласан је и Миле Бјелајац, али указује да тај број, осим војника, обухвата и железничаре, поштаре, раднике у војним фабрикама и друге.²⁸ Разлика између двеју наведених бројки (499.500 и 423.441) је 76.059, па је приближно толико људи обављало свој мирнодопски посао под војном обавезом. Остали су били официри и војници. Према извештају српске делегације на конференцији мира у Паризу, Србија је до октобра 1915. године мобилисала 707.005 људи.²⁹ Мање је прецизан Петар Опачић, који је сматрао да је Србија „у току рата мобилисала преко 700.000 људи.“³⁰ У литератури се могу наћи и веће бројке укупно мобилисаних

²⁵ Видети: *ВРС*, 9, 15–21; *ВРС*, 13, 400; *ВРС*, 15, 50, 64; *ВРС*, 16, 61, 164, 306–307; *ВРС*, 20, 194, 827; *ВРС*, 21, 49, 189, 272, 301, 380, 600–601, 622, 766–767; *ВРС*, 24, 686, 688, 707–708; *ВРС*, 25, 312–319; *ВРС*, 27, 765–767; *ВРС*, 31, 593–594.

²⁶ Д. Денда, *Организација и опремљеност српске војске*, Лексикон Првог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 2015, 299–300.

²⁷ Генерал С. [Душан Стефановић], *Губици у ратовима*, Ратник, св. XII (1932) 88. За разрешење псеудонима видети: М. Јагодић, *нав. дело*, 22.

²⁸ М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 357. Ту спадају и жандарми, полицајци, бродари, шофери и разне занатлије. Видети: *ВРС*, 25, 316; V. Ivetić, *нав. дело*, 124–126.

²⁹ Délégation du Royaume des Serbes, Croates et Slovènes à la Conférence de la Paix, *Rapport sur le Dommages de Guerre causés à la Serbie et au Monténégro présenté à la Commission des Réparations des Dommages*, Paris 1919, 13.

³⁰ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 411.

српских војних обвезника: 750.000³¹; 809.800³² и 852.005³³ (последња два броја укључују и добровољце, регруте и све додатно мобилисане крајем 1918. године). До овако великих бројева дошло се услед нејасних критеријума кога сматрати војником. Српска војска, међутим, није могла бити много већа од 400.000 људи, а треба имати у виду да се, услед губитака, њен састав стално осипао и изнова попуњавао.

Поуздан показатељ да Србија ни у једном периоду рата није могла имати ни 400.000 људи под оружјем, а камоли више, јесте ограничен број личног наоружања. Јула 1914. године Србија је располагала са 131.391 брзометном пешадијском пушком, 6.218 коњичких карабина и око 25.000 једнометки, а августа 1914. године стигло је 119.980 нових брзометних пушака из Русије, што чини укупно 276.371 пушака за пешадију. Али, хиљаде тих пушака је било изгубљено, заробљено или уништено током 14 месеци ратовања, па је у јесен 1915. године од првобитних 251.371 брзометком Србија располагала са свега 203.326 таквих пушака.³⁴ Трећи позив и последња одбрана били су и даље наоружани старим једнометкама. Око 40.000 заробљених аустроугарских пушака типа Манлихер послужило је за наоружање неких српских јединица из нових области, али то није било од велике помоћи, јер није било довољно муниције за њих. Да би се то решило од Русије су марта 1915. године тражене заробљене аустријске пушке и муниција, али им је одговорено да је и код Руса оскудица и да ратним пленом наоружавају своје јединице.³⁵

После годину дана ратовања и борбе са епидемијом тифуса, пред почетак нове непријатељске офанзиве у октобру 1915. године, српска војска је, упркос попунама, бројала свега 404.020 војника.³⁶ Накнадно

³¹ М. Грчић, *нав. дело*, 67. Позивајући се на податке из часописа *Србија*, №14 (1919), Грчић сматра да је чак 690.000 српских војника погинуло или умрло, дакле скоро сви мобилисани!

³² Ђенерал С., *Губици у ратовима*, 88.

³³ *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 13.

³⁴ Д. Денда, *нав. дело*, 299.

³⁵ О стрелачком наоружању српске војске видети: В. Bogdanović, *Srpski Mauser*, Београд 2004, 63; *Москва–Србија, Београд–Русија: документа и материјали*, том III, *Друштвене и политичке везе* (прир: А. Л. Шемякин, Е. В. Иванова, М. Перишић, А. Ј. Тимофејев, Г. Милорадовић), Архив Србије/Главное архивное управление города Москвы, Београд/Москва 2012, 485–486, 489–491; М. Милићевић, *На погрешној обали. Параз трупa Тимочке дивизије у бици код Чеврнтије (на Легету) 6. септембра 1914. године*, Завод за уџбенике, Београд 2015, 65–66; С. Ружесковић, *Стрелачко наоружање*, Лексикон Првог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 2015, 304–305.

³⁶ Војни Архив (ВА), П-3, к.4, ф. 1, р.б. 3/1, Бројно стање целокупне српске војске на дан почетка непријатељске офанзиве 23. септембра/6. октобра 1915. године. Захваљујем се колеги Далибору Денди на овом документу.

мобилисање је настављено до новембра 1915. године, али се укупан број војника није могао битно подићи због великог броја погинулих, рањених, оболелих или умрлих од тифуса, заробљених и несталих. Када се од тих 404.020 српских официра и војника одузме укупан број евакуисаних у Грчку, а то је око 155.000³⁷, недостаје скоро 250.000 људи. Миле Бјелајац сматра да је већина њих, око 166.000, заробљена до краја 1915. године, док је судбина око 80.000 „непозната“, а које треба тражити међу мртвима, отпуштеним кућама или дезертерима.³⁸ Управо тих 80.000 „несталих“, по мишљењу Милића Милићевића, пре треба уврстити међу дезертере него међу мртве.³⁹ Они су се вратили у своја села, неки и с оружјем, избегавали представнике окупационих власти и чекали даљи развој догађаја. Део њих је учествовао у Топличком устанку 1917. године, а део се прикључио српској војсци 1918. године.⁴⁰ Али, то није био крај српских губитака. Ако је, према Недићевим подацима, око 170.000 људи кренуло преко Албаније, онда је најмање 18.000 помрло током пута.⁴¹ Да је број помрлих током преласка био већи, односно око 24.000, процењивао је генерал Данило Калафатовић.⁴² Међутим, питање српских жртава је проблем за себе, коме ћемо се вратити касније. Тема овог чланка су они који су наставили да се боре.

Срби су на Крф стизали постепено. Према италијанским подацима, почетком јануара 1916. године било је 133.000 српских официра и војника на албанској обали.⁴³ Према француским изворима, до 11. фебруара 1916. године на Крф их је искрцано 134.000.⁴⁴ Српска Врховна команда је почетком 1916. године сматрала да њена армија на Крфу броји 140.000 људи.⁴⁵ Истим податком је крајем 1916. године баратао и генерал

³⁷ Како се долази до броја од 155.000 евакуисаних објашњено је у наредном пасусу.

³⁸ М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 358–359.

³⁹ М. Милићевић, *Српско повлачење преко Албаније*, 194.

⁴⁰ Тако сматрају и Бјелајац и Милићевић: *Лексикон Првог светског рата*, Институт за савремену историју, Београд 2015, 194, 359.

⁴¹ М. Недић, *нав. дело*, 23–25; М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 359. Бјелајац сматра да је помрло око 20.000 током преласка. Међутим, тај број може бити и знато већи, јер Недић каже да је 170.000 *стигло до Јадрана*, што, према бројним другим подацима, није тачно!

⁴² М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 359.

⁴³ Б. Висковић, *Евакуација српске војске са албанског приморја на оток Крф*, Србија 1916. године (Научни скуп), Историјски институт, Београд 1987, 133.

⁴⁴ *L'installation de l'armée serbe à Corfou*, *La Grande guerre du XXe siècle*, No 25 (fevrier 1917) 243–244.

⁴⁵ Извештај Врховне команде Бр. 26234 војним изасланицима у Енглеској, Русији, Италији и Румунији, 30. децембра 1915, *ВРС*, 13, 414–415; Б. Висковић, *нав. дело*, 132, 134.

Михајло Живковић, командант Српског добровољачког корпуса у Русији.⁴⁶ Али, то није био коначан број, јер транспорт је настављен све до 5. априла. Према извештају који је министар војни, генерал Божидар Терзић, послао Николи Пашићу 22. децембра 1917, на Крф је коначно стигло 151.828 официра и војника.⁴⁷ Међутим, укупан број српске војске евакуисане у Грчку чини, поред 152.000 превезених на Крф, и око 3.000 војника који су до Солуна стигли директно из Македоније.⁴⁸ Ако се од тако добијених 155.000 српских војника у Грчкој одузме број целокупне српске војске, која је 31. децембра 1917. бројала 140.675⁴⁹ (укључујући и 6.564 добровољца пристиглих током 1917⁵⁰), јавља се мањак од 20.889 војника.

Шта се с њима догодило?

Пре свега, поменуте 152.000 превезених на Крф почеле су да се топе још пре искрцавања, па је српски делегат код команде Крфске луке евидентирао не само живе, него и војнике умрле током превозења.⁵¹ Према француским изворима, током пловидбе од Валоне до Крфа само српских регрута помрло је око 1.000.⁵² Поред њих, мртви су стизали и други војници, тако да разлику између броја укрцаних у Албанији и искрцаних на Крфу чине војници умрли на бродовима.⁵³ Ако је на Крф, како се сматра, превезено 150.000⁵⁴, онда је око 2.000 војника умрло већ током пловидбе. Требало је времена и труда да се умирање заустави. Према евиденцији министра војног Терзића, на Крфу је од исцрпљености и болести до децембра 1917. године умро укупно 7.751 српски официр и

⁴⁶ Обзор командующего добровольцами генерала М. Живковича обстоятельств формирования Сербского добровольческого корпуса в России, 1/14 декабря 1916 г., *Армия без государства*, 189.

⁴⁷ Б. Висковић, *нав. дело*, 152, нап. 89.

⁴⁸ М. Бјелајац, *Процена ратних губитака Србије*, 358.

⁴⁹ *ВРС*, 24, 707. Преглед бројно стања српске војске на дан 31. децембра 1917. Овде се као основа за рачунање узима баш овај извор јер, за разлику од Иветићевих табела, садржи преглед целокупне српске војске: на Крфу, у Африци и на фронту код Солуна.

⁵⁰ *Извештај пов. ФЂО бр. 8934 српског министра војног Николи Пашићу, председнику Министарског савета и министру иностраних послова, 5/18. фебруар 1918*, Н. Поповић, *Југословенски добровољци 1914–1918. Зборник докумената, Графос, Београд 1980*, 395. Број добровољаца је током 1918, наравно, растао. Видети: V. Ivetić, *нав. дело*, 129–130.

⁵¹ Б. Висковић, *нав. дело*, 152, нап. 89.

⁵² *Organisation du camp serbe a Corfou*, La Grande guerre du XXe siecle, No 25 (fevrier 1917) 244–245; Ferri-Pisani, *Un coin d'enfer dans l'île enchantée*, исто, 246–248.

⁵³ Б. Висковић, *нав. дело*, 152, нап. 89.

⁵⁴ М. Бојић, *Смештај и реорганизација српске војске на Крфу*, Голгота и васкрс Србије 1916–1918, БИГЗ, Београд 1971, 95; М. Бјелајац, *Процена ратних губитака Србије*, 358.

војник.⁵⁵ Поред тога, према подацима Врховне команде, укупни српски губици од доласка на Солунски фронт маја 1916. до 31. децембра 1917. године, износили су 5.510 погинулих, 2.848 умрлих и 3.832 несталих: свега 12.190.⁵⁶ „Нестали“ официри и војници били су заробљени или су дезертирали. Са умрлима на Крфу то чини 19.941 човека. Међутим, током 1918. године следиле су нове погибије. Ако се од 9.303⁵⁷ погинула и умрла на Солунском фронту у периоду 1916–1918. одузме број погинулих и умрлих у периоду 1916–1917. $(5.510+2.848)^{58}$, добије се број од 945 мртвих у 1918, укључујући и пробој фронта. У пробоју је био 681 погинули и 132 нестала официра и војника.⁵⁹ Тако добијени број од 20.886 људи чини укупне губитке од доласка на Крф до 31. децембра 1917. године. То се скоро сасвим поклапа са бројем од 20.889 укупних губитака који је добијен другачијим поступком рачунања. То значи да је српска војска од доласка на Крф до пробоја Солунског фронта имала око 16 и по хиљада мртвих и око 4 хиљаде несталих, заробљених и дезертера.

Ако се овако добијени и проверени бројеви упореде са подацима ранијих аутора, добија се занимљива слика. Генерал Душан Стефановић је у свом чланку из 1932. године изнео број од 16.478 погинулих и умрлих српских официра и војника у периоду 1916–1918. година, што се скоро потпуно поклапа са овде изложеним налазима.⁶⁰ Други секундарни извор, који је врло често коришћен у науци, даје битно различите податке о српским губицима у том периоду. Према извештају Делегације Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (СХС) на мировној конференцији у Паризу 1919. године, погинулих и несталих српских војних лица у периоду од фебруара 1916. до новембра 1918. године било је чак 36.477.⁶¹ Међутим, као што је показано, у том периоду није било ни приближно толико погинулих и несталих него 20–21.000. Како је Делегација дошла до тог броја? Немогуће је рећи. Као и за остале бројеве које изнесе, ни за ове нису наведени извори и методологија израчунавања. Њихов извештај

⁵⁵ Б. Висковић, *нав. дело*, 152, нап. 89. Скоро исти податак о 7.747 умрлих на Крфу доноси и: М. Бјелајац, *Процена ратних губитака Србије*, 358.

⁵⁶ *ВРС*, 24, 708. Преглед бројног стања људства у расходу на дан 31. децембра 1917.

⁵⁷ Б. Димитријевић, *Пробој Солунског фронта 1918. године*, Лексикон Првог светског рата, Институт за савремену историју, Београд 2015, 210.

⁵⁸ *ВРС*, 24, 708. Преглед бројног стања људства у расходу на дан 31. децембра 1917.

⁵⁹ Б. Димитријевић, *нав. дело*, 209.

⁶⁰ Ђенерал S., *Губици у ратовима*, 89. То, ипак, не значи да треба веровати и свим другим његовим подацима. Неки су крајње сумњиви, а други очито нетачни.

⁶¹ *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 14.

садржи и податак о 77.455 умрлих и несталих при преласку Албаније. Међутим, такву евиденцију нико није водио, а да је то истина на Крф би стигло тек мало више од 90.000 људи, ако их је из Србије заиста кренуло 170.000. На Крф је, међутим, превезено 152.000, што доводи у сумњу податак Делегације о броју мртвих током преласка Алабаније. Два наведена примера показују да тај извештај није поуздан извор, иако истраживачима и данас делује „исправно“.⁶² Убедљивост стварају неки тачни подаци (нпр. укупан број мобилисаних у Србији⁶³) и „незаокружене“ цифре које се ту износе.⁶⁴ Али, баш то се и хтелo постићи тим извештајем!

Поред апсолутних, постојали су и релативни губици услед изнемоглости, болести и рањавања. То људство није учествовало у борбама, а део њих је остао у Африци све до средине 1919. године.⁶⁵ Њихов број је варирао. Према неким налазима, почетком 1916. у болнице у Тунису и Француској било је превезено 11.600 војника.⁶⁶ То је у складу са званичним подацима италијанске ратне морнарице, по којима је 11.214 здравих и болесних српских војника тада евакуисано у Бизерту, Марсеј и на Корзику.⁶⁷ Према неким другим ауторима, тај број се кретао између 9 и 12 хиљада.⁶⁸ Око 10.000 евакуисаних у Бизерту помиње се на више других места у литератури⁶⁹, тако да је вероватно реалан, уз ограду да се

⁶² У једном од радова се за извештај Делегације на мировној конференцији каже: „Нисмо у могућности да оценимо тачност података о директним војним губицима, али у исто време немамо посебног разлога да сумњамо у исправност прецизних и незаокружених цифри. Када је реч о цивилним губицима наведеним у извештају делегације Краљевине СХС на Конференцији мира од 845.000, односно о укупним директним ратним губицима Србије од 1.247.435 људи, на основу изнетог поређења података из пописа 1910/1913. и 1921. сматрамо да су преувеличани.“ М. Јагодић, *нав. дело*, 24. Али управо чињеница да су неки подаци очито преувеличани баца сумњу и на друге бројеве! Делегација је имала јаке разлоге да претерује: борила се за ратне репарације и афирмацију својих територијалних захтева, па је настојала да нагласи поднете жртве и ратни допринос Србије.

⁶³ Упоредити број од 707.005 и 707.000 у: *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 13; Ђенерал S., *Губици у ратовима*, 88.

⁶⁴ Поверење том извору поклањају: М. Живановић, *нав. дело*, 242–243; М. Јагодић, *нав. дело*, 24.

⁶⁵ С. Николић, *У недрима Бизерте*, Одбрана, бр. 250 (15. фебруар 2016) (Специјални прилог 138), 28–30.

⁶⁶ Б. Висковић, *нав. дело*, 149.

⁶⁷ *Исто*, 152, нап. 89.

⁶⁸ Г. Симић, *Српска војничка гробља из првог светског рата у Бизерти и Мензел-Бургибу, у Тунису*, Саопштења XIV (1982) 244, 249, 250.

⁶⁹ М. Бојић, *нав. дело*, 95; Б. Јовичић, *Једно предавање*, Голгота и васкрс Србије 1916–1918, БИГЗ, Београд 1971, 405; Б. Висковић, *нав. дело*, 149; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 273, 275.

временом мењао – опадао је и растао, с обзиром на стање на фронту и смртност у болницама. У периоду од 1. јула до 31. децембра 1916. године у Бизерту је евакуисано 13.740 официра и војника.⁷⁰ Сматра се да је у Тунису сахрањено око 3.000 српских војних лица.⁷¹ Њих не треба рачунати као додатне губитке, него као део укупних губитака у периоду мај 1916 – новембар 1918. године. У сваком случају, током 1916. и 1917. године је око 10.000 људи стално боравило у Африци, све док крајем 1917. године тај број није сведен на 5.140 људи.⁷²

Али, били су одсутни и многи други. Када је главнина српске војске пребачена на Халкидик, а део у прекоморске земље на опоравак, неки су остали на Крфу. Милутин Бојић је забележио: „На Крфу су, сем министарства војног, остале територијалне команде, један батаљон стараца последње одбране, нешто жандармерије, неке санитарске позадинске установе – болнице и реконвалесценти, занатлијске чете и још неки ситни делови – укупно 10.000 људи.“⁷³ Тај број се постепено смањивао, јер су из крфских болница ишле две колоне: једна ка гробљу, повећавајући број умрлих, а друга ка фронту, попуњавајући трупе колико-толико опорављеним људством. На Крфу је крајем маја 1916. било још 7.000–8.100 болесника и 800 официра.⁷⁴ Најзад, до краја 1917. године на Крфу се налазило још свега 3.514 официра, чиновника и војника.⁷⁵ До марта 1918. године официра и војника директно потчињених Министарству војном (дакле, ван оперативне војске) било је код Солуна 3.193, на Крфу 3.235 и у Бизерти 2.106: укупно 8.534.⁷⁶ Тада је оперативна војска бројала 135.950 људи, што чини укупно 144.484 човека.⁷⁷ Временом је број оних који су боравили на Крфу, у Бизерти, у Француској и Швајцарској и били директно потчињени Министарству војном, па стога нису улазили у евиденцију оперативне војске, сведен на око 5.000.⁷⁸

⁷⁰ ВРС, 21, 189. Наређење (извештај) Врховне команде О.Бр. 10102 од 14. јануара 1917.

⁷¹ М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 359; С. Николић, *У недрима Бизерте*, 28.

⁷² ВРС, 24, 707. Преглед бројног стања српске војске на дан 31. децембра 1917.

⁷³ М. Бојић, *нав. дело*, 97. Бојић је на Крфу и у Солуну био државни службеник, па су му ти подаци могли бити доступни.

⁷⁴ Б. Висковић, *нав. дело*, 152.

⁷⁵ ВРС, 24, 707. Преглед бројног стања српске војске на дан 31. децембра 1917.

⁷⁶ ВРС, 25, 317. Акт О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. Начелник штаба српске Врховне команде генерал Бојовић команданту савезничких војски генералу Гијому.

⁷⁷ *Исто*.

⁷⁸ V. Ivetić, *нав. дело*, 123.

Бројност и структура српске војске на Солунском фронту

Услед великих губитака, на Крфу је извршена реорганизација српске војске. Тада је очувана њена првобитна структура од три армије, али се показао вишак официра довољан за формирање чак шест дивизија. Тада се јавила идеја да се ти официри пошаљу у Русију да тамо формирају добровољачки корпус од заробљених аустроугарских војника српске националности.⁷⁹ Али, пре него што су добровољци из Русије стигли у Солун, одиграла се Битољска операција. Према подацима Оперативног и Ађутантског одељења Врховне команде српске војске, уочи отпочињања битке за Битољ, 13. јула 1916. године, српска војска је „на лицу места“ бројала 116.079 бораца и небораца, а „по списку“ 128.475 официра и војника.⁸⁰ После битке, у којој је из строја било избачено чак 28.275 српских официра и војника, (мртвих 3.949, несталих 1.163, побеглих 93), слика је била поражавајућа.⁸¹ Врховни командант регент Александар је 20. октобра 1916. године савезничким командама доставио бројно стање трупа на Солунском фронту, тражећи појачања. Према његовој евиденцији „прави ефективи на Солунском фронту били су“: француских – 23.800 пушака; српских – 35.500 пушака; италијанских – 11.700 пушака; руских – 4.000 пушака; енглеских – 45.000 пушака. Укупно: 120.000 пушака. Да би се постигао некакав, макар и локални успех на том фронту, престолонаследник Александар је сматрао да је неопходно концентрисати бар 300.000 бораца.⁸² Толико војника (без небораца) Србија је имала уочи катастрофе 1915. године.

⁷⁹ А. Ђурић, *Ка победи. Ратни дневник*, Београд 1938, 5–7; *Наредба престолонаследника Александра за формирање штаба дивизије добровољаца српске војске у Русији*, Крф, 11/24. фебруара 1916, Н. Поповић, *Југословенски добровољци у Русији*, 18.

⁸⁰ V. Ivetić, *нав. дело*, 127. Где се налазило 12.396 људи, колика је разлика између бројног стања „на лицу места“ и „по списку“? На обуци, у болницама, на одсуствима, на школовању, у разним неборбеним мисијама, свуда – само не на фронту...

⁸¹ *ВРС*, 20, 194. Бројни преглед губитака у људству од доласка код Солуна до 23. октобра 1916. године.

⁸² Б. Глигоријевић, *Краљ Александар Карађорђевић I: Уједињење српских земаља*, Београд 1996, 243. Глигоријевић се позива на документе: Архив Србије (АС), МИД, ПО, 1916, IV/531, 648–649; ВА, П.3, К.15, св. 14, Пов. бр. 6649, од 20. X 1916.

С друге стране, ако се сабере број избачених из строја и број српских пешака преосталих у рововима, (28.275⁸³ + 35.500) добије се 63.775. С обзиром на то да нису сви избачени из строја били пешадинци, али да велика већина јесте, може се претпоставити да је пре битке за Битољ српских „бајонета“⁸⁴ било око 60.000, јер је укупан број пешадије „на лицу места“ био 72.051.⁸⁵ Осталих 23.848 људи у јединицама били су артиљерци, инжењерци и коњаници.⁸⁶ Било је и 35.714 небораца⁸⁷, у које спадају коморџије, писари, занатлије, лекари и ветеринари, музичари и значари⁸⁸, војни свештеници, жандарми, посилни и сеизи.⁸⁹ У овај рачун улазе само они „на лицу места“, којих је било 116.079.⁹⁰ Током јесени 1916. године српски губици су били толики да је војска тада по други пут реорганизована – убудуће је имала само две армије са по три дивизије.⁹¹ Да ствар буде гора, ни тих преосталих шест дивизија нису имале пуни састав људства.⁹² Према речима регента Александра, на дан 15/28. јануара 1917. године „[...] 6 српских дивизија услед великих губитака у непрестаним борбама, представљају стварно 3 дивизије [...]“.⁹³ У том тренутку крај рата се није назирао и српска Врховна команда је имала све разлоге за дубоку забринутост.

⁸³ ВРС, 20, 194. Бројни преглед губитака у људству од доласка код Солуна до 23. октобра закључно. Било је 28.275 избачених из строја: 1.031 официр и 27.244 подофицира и војника. То су махом жртве Битољске операције.

⁸⁴ У војничком жаргону израз „бајонет“ и „пушка“ су синоними за пешадинца, као што реч „сабља“ означава коњаника. У том смислу те речи се користе и у овом тексту.

⁸⁵ V. Ivetić, *нав. дело*, 124.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Иветић неборце посебно издваја под тим називом, а у овом чланку придодате су им и друге категорија војних лица. Њих не сврставамо међу „бајонете“ јер су и у два кључна податка о борбеној снази српских трупа (из октобра 1916. – 35.500, и фебруара 1918. – 63.000 бораца) укључени само они пешадинци који непосредно учествују у борби. Редулцијом свих других војних лица долази се до међусобно упоредивих бројева „бајонета“.

⁸⁸ Значар је војник који даје знаке: сигналиста, трубач, добошар.

⁸⁹ V. Ivetić, *нав. дело*, 127.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 283; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 41.

⁹² АС, МИД, ПО, 1917, Ф Х, Дос. II, 133–137. Писмо No. 965 министра војног М. Рашића француском министру војном П. Пенлевеу, послато 24. марта/6. априла 1917. и Пенлевеов одговор од 27. марта/9. априла 1917. године.

⁹³ Престолонаследник Александар војном изасланику у Русији Б. Лонткијевићу, 15/28. јануара 1917, Министарство војно пов. бр. 222. Објављено у: *Дипломатска преписка српске владе 1917. год: збирка докумената* (прир. М. Зечевић и М. Милошевић), Народно дело, Београд 1991, 170.

Бројно стање српске војске није било тајна ни изван војних кругова. „Српско-руско друштво“ је сматрало да се „у Солуну“ крајем децембра 1916. налазило нешто преко сто хиљада српских бораца: „То је, дакле сво, или скоро сво борбено способно становништво земље. И оно се полако, али незадрживо, топи у непрестаним борбама с непријатељем“.⁹⁴ Мислило се на све војнике који су се налазили на фронту пред Солуном, а не само на борце. Детаљнију слику знали су високи српски и руски официри. Према подацима којима је генерал Михајло Живковић располагао децембра 1916. године, „Српска војска на Солунском фронту тренутно броји не више од 35.000 бајонета. И то је све што је остало од сјајне армије, која је прошле године бројала 300.000, бранећи линију коју чине реке Дунав, Сава и Дрина и пресецајући Немцима пут Београд–Константинопољ. Кулминациона тачка напрезања моралних и материјалних снага давно је већ досегнута. Попуна убијених у редовима те војске нема се одакле очекивати. Перспектива је ужасна.“⁹⁵ Начелник штаба Одеског војног округа, генерал-лајтнант Никандр Маркс је почетком 1917. године те податке сматрао тачним.⁹⁶ А он је имао поуздане начине да их провери, јер се на Солунском фронту тада налазио и руски војни контингент, у чијем саставу је било и обавештајаца – као и у другим савезничким трупама, уосталом.

С друге стране, према поверљивим подацима Српске мисије у Петрограду, децембра 1916. године „Српска војска на Солунском фронту је сведена на незнатну силу од приближно 60.000 бајонета. Својим учешћем у ратним дејствима она се свакодневно топи. До краја рата остатак наше армије ће сасвим ишчезнути или бити сведен до таквог минимума, који ће бити недовољан и за просто одржавање поретка у држави.“⁹⁷ Како објаснити разлику између 35 и 60 хиљада у документима које дели 8 дана? Мањи број се односи на стање после крваве битолске операције која је трајала више од два месеца, док већи број одговара

⁹⁴ Запрос Русско-сербског общества об участии сербских войск на Румынском фронте начальнику штаба верховного главнокомандующего, 23 декабря 1916/5 января 1917 г., *Армия без государства*, 132.

⁹⁵ Донесение командира Сербского добровольческого корпуса в России генерала М. Живковича начальнику штаба Одесского военного округа о формировании корпуса, 7/20 декабря 1916 г., *Армия без государства*, 215.

⁹⁶ Переданная по инстанциям памятная записка начальника штаба Одесского военного округа генерала-лейтенанта Н. А. Маркса о значении Сербского добровольческого корпуса, 30 декабря 1916/12 января 1917 г., *Армия без государства*, 226.

⁹⁷ Секретная записка Сербской королевской миссии о перспективах послевоенного развития Сербии, 15/28 декабря 1916 г., *Армия без государства*, 122.

броју од 60.000 „бајонета“, колико их је могло бити пре битке за Битољ. Вероватно је Српска мисија у Петрограду имала у виду да ће се један део од 28.000 Срба избачених из строја после опоравка вратити у ровове, а лакше рањени су се до тада вероватно већ почели враћати.

Да је српске пешадије на Солунском фронту заиста било толико потврђују и други подаци. Она је 9. јануара 1917. године располагала са укупно 42.000 „пушака“ у склопу трупа које су тада бројале 102.500 официра и војника.⁹⁸ Крајем фебруара 1918. године начелник штаба Врховне команде генерал Петар Бојовић писао је команданту савезничких трупа на Балкану, генералу Адолфу Гијому (Adolphe Guillaumat): „Са својих 26.000 ефективних пушака, српска војска физички изнурена и душевно убијена, држи фронт од 58 километара, што чини једну пушку на више од два метра фронта.“⁹⁹ Мањак од 16.000 у односу на претходну годину чиниле су „пушке“ „по списку“, којих није било „на лицу места“. Месец дана касније, 28. марта 1918, српска војска је бројала 41.549 „ефективних пушака“, од којих 29.406 „на лицу“.¹⁰⁰ У односу на 35.000 из октобра 1916. године то је било укупно повећање од 6.500 опорављених рањеника и болесника који су враћени у јединице.

Осим тога, српска влада је тада могла легитимно да мобилише своје грађане из ослобођеног Битоља и околине. На тај начин је прикупљено око 2.000 људи, који су распоређени на неборачка места у оперативној војсци, јер раније војску нису ни служили.¹⁰¹ Међутим, у српској армији они су боравили само до почетка маја 1917. године, када су решењем Министарског савета пуштени кућама, осим оних који су били мобилисани пре окупације.¹⁰² Разлози тог поступка су вероватно и војни и политички. Пре свега, то људство није показало потребну чврстину и борбеност: до 14. марта 1917. године, дакле за 3 до 4 месеца, њих 244 је побегло из својих јединица. Поређења ради, од маја 1916. до 14. марта 1917. године у целокупној српској војсци било је свега 719 бегунаца, па

⁹⁸ ВРС, 21, 301. Од војног изасланика у Енглеској. Пов. Бр. 1076 од 9. јануара тек. год. Преглед снага Централних сила и Савезника у Македонији 9. јануара 1917. године.

⁹⁹ ВРС, 25, 197. Акт О.Бр. 22867, од 25. фебруара 1918. Начелник штаба српске Врховне команде генерал Бојовић команданту савезничких војски генералу Гијому. Мисли се на „пушке“ „на лицу места“.

¹⁰⁰ ВРС, 25, 314. Акт О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. Начелник штаба српске Врховне команде генерал Бојовић команданту савезничких војски генералу Гијому.

¹⁰¹ *Кратка историја нашег Добровољачког корпуса у Русији*, (непознат датума настанка), Н. Поповић, Југословенски добровољци у Русији, 347.

¹⁰² АС, МИД, ПО, 1917, Ф1, Дос. V, 386. Телеграм министра војног Б. Терзића председнику владе Н. Пашићу, послат из Солуна на Крф 2/15. маја 1917. године, П.Н. 5246.

су Битољци чинили 1/3 дотадашњих дезертера!¹⁰³ Поред тога, пазило се да се не појави анимозитет између српске државе и становништва крајева ослобођених у балканским ратовима, јер су територијална питања још увек била отворена. Током даљег развоја политичке ситуације могло је доћи до плебисцита на простору Македоније, па није било мудро иритирати тамошње становништво.

Добровољачки покрет и попуна српске војске

Недостатак регрута присилио је српску владу и Врховну команду да потраже сва могућа алтернативна решења. Указујући да Аустроугарска спроводи план истребљења Срба, представници српске владе су децембра 1916. године, још једном, помоћ затражили од Русије. Очекивало се да би, уз њену подршку, српска војска могла да сакупи око 170.000 војника, и то из следећих извора: „1. Остатак Српске армије на Солунском фронту од око 60.000; 2. Од заробљеника у Русији 60.000; 3. Од заробљеника у Италији 40.000; 4. Од српских војника [у Србији] који се нису предали 10.000“.¹⁰⁴ Међутим, тај план је остварен тек у врло малој мери. О томе је у српској Врховној команди остало забележено: „У први мах рачунало се да ће се међу масом Југословена добровољаца у Италији моћи сакупити до 10.000, па после се свео број на 6.000, најзад и руска Врховна команда да би нас у овоме помогла уступила је Италији 3.000 својих заробљеника италијанске народности, у замену за које је тражила Италији да нам уступу Југословене. Но и то није учињено.“¹⁰⁵ Стигло је свега око 300 добровољаца. Италија није имала интереса да ојачава војну силу државе са којом је у блиској будућности очекивала сукоб око Далмације.¹⁰⁶ Војници на које се рачунало у самој Србији били су бегунци из српске војске крајем 1915. године, тј. они међу њима који нису били

¹⁰³ ВРС, 21, 767. Бројни преглед боловања и губитака у људству од доласка код Солуна до 14. марта 1917. године.

¹⁰⁴ Секретная записка Сербской королевской миссии о перспективах послевоенного развития Сербии, 15/28 декабря 1916 г., *Армия без государства*, 127.

¹⁰⁵ *Кратка историја нашег Добровољачког корпуса у Русији*, 347.

¹⁰⁶ О томе опширније: Б. Висковић, *нав. дело*, 123–137; *Кратка историја нашег Добровољачког корпуса у Русији*, 347; Н. Поповић, *Предговор*, Југословенски добровољци 1914–1918, XIII, 333–363; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 42–43; М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, Просвета, Београд 1990, 281–422; А. Шемякин, *Первая мировая война. Рождение Югославии*, Югославия в XX веке. Очерки политической истории, ИНДРИК, Москва 2011, 188–191.

заробљени или убијени.¹⁰⁷ Међутим, разне околности су довеле до тога да део њих у пролеће 1917. године прерано подигне Топлички устанак у коме је изгинуло око 20.000 људи, а многи били отерани у логоре.¹⁰⁸ Преостали су се притајили до даљег.

Проблеми који су се јавили током прикупљања људства за Добровољачки корпус у Русији довели су до драстичног смањења броја војника који су одатле стигли на Солунски фронт. Националне, верске и политичке несугласице између Срба, Хрвата и Словенаца и њихова корелација са променама у војном и политичком контексту, показали су природу болести од које ће боловати и умрети не само тај драгоцени Корпус, него и будућа Југославија. Брзо је постало јасно да добровољни прилив није довољан да надокнади губитке српске војске. Крајем септембра 1916. руска Врховна команда, охрабрена држањем добровољаца током борби у Добруци, издала је наредбу којом је наложена „мобилизација“ свих „Југословена“ у Одеском војном округу.¹⁰⁹ Али, чим је почело „мобилисање“ заробљеника, почели су и сукоби у Добровољачком корпусу.¹¹⁰ Хрвати и Словенци, које су Руси довели у Корпус против њихове воље, никако нису желели да буду српски војници, нити да погазе заклетву дату цару Францу Јозефу, и били су спремни на сваки отпор, вербални и физички, само да не буду поново послати на фронт.¹¹¹ Српски добровољци су те хрватске и словеначке „силовољце“ сматрали унутрашњим непријатељима и потенцијалним издајницима, па су се понекад с њима и физички обрачунавали. Официри из Србије нису предузимали строге мере против починилаца таквих изгреда, о чему је јануара 1917. године генерал-лајтнант Сергеј Чистјаков рапортирао свом претпостављеном генералу Брусилову.¹¹² Разлози тих сукоба леже у претходним збивањима.

¹⁰⁷ М. Живановић, *нав. дело*, 237–238; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 257–258.

¹⁰⁸ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 409–486; А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији 1916–1918.*, СКЗ, Београд 1987.

¹⁰⁹ *Реферат Др Анте Мандића о добровољачком покрету упућен проф. Франу Барцу у Паризу* (Лондон, 3. марта 1919), Н. Поповић, *Југословенски добровољци у Русији*, 375–376.

¹¹⁰ Мобилисање ратних заробљеника било је у супротности са Хашком конвенцијом, на шта су српским властима пажњу скренуле и руске дипломате. Али, добровољци су се могли примати, па су и примани. АС, МИД, ПО, 1917, Ф1, Дос. V, 367–368. Писмо српског вицеkonzула Б. Љубишића председнику владе Н. Пашићу, од 22. децембра 1916/4. јануара 1917, Пов. No. 524.

¹¹¹ А. Ђурић, *Ка победи*, 11–29; *Реферат Др Анте Мандића*, 376.

¹¹² Рапорт генерал-лейтенанта С.Д. Чистякова главнокомандуюћему армиями југозападного фронта генералу от кавалерии А.А. Брусилову, 9/22 января 1917 г., *Армия без государства*, 186.

Биле су то три већ формиране нације, свака са својим политичким уверењима, националним идеалима и идеологијама, приоритетима, моралним схватањима, религијом, културним и психолошким карактеристикама. Међу Хрватима је до тада већ пустила корен идеологија „хрватског државног права“ Анте Старчевића и његових следбеника.¹¹³ Најзад, и сама Аустроугарска је рат водила истовремено војним и политичким средствима. Пославши на фронт против Србије бројне Јужне Словене и Чехе, Двојна монархија је желела да постигне одређени политички ефекат: у случају победе Хабзбуршке монархије могло се тврдити да су „цару верни“ Словени победили Србију, док би пораз од Србије код хабзбуршких Словена развио мржњу према победницима.¹¹⁴ Каснији догађаји, а нарочито збивања у Добровољачком покрету, показали су да је то умногоме и постигнуто.

Страдање у рату продубило је старе верске, културне, националне и историјске анимозитете које је хабзбуршка пропаганда немилице распривала. Аустроугарска и немачка штампа почетком XX века Србе је квалификовала као „велеиздајнике“, „балканске разбојнике“, „народ убица“, „балканске лешинаре“ и сл.¹¹⁵ Погроми и прогони Срба у Босни и Херцеговини у лето 1914. године омогућени су управо неговањем таквих ставова према том народу.¹¹⁶ То се одразило и на односе у Добровољачком корпусу у Русији. Сваким новим кораком, сваким новим инцидентом, новим памфлетом, увредом или преким погледом Срби, Хрвати и Словенци у Корпусу психолошки и политички бивали су све даље једни од других. Руси, на чијем тлу се одигравала та драма, увиђали су шта се збива. Генерал-лајтнант Чистјаков је јануара 1917. године

¹¹³ Видети: Г. Милорадовић, *Велики и мали. Деловање хрватске Странке права у Руској царевини до Октобарске револуције*, Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови. Тематски зборник радова, Институт за новију историју Србије, Београд 2017, 313–346.

¹¹⁴ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 106–107.

¹¹⁵ Видети: Р. Грујић, *Апологија српског народа у Хрватској и Славонији*, Просвета, Београд 1989; М. Selesković, *Srbija u петачком јавном мнјенју 1914–1916*, Rad, Beograd 1996; М. Ристовић, *Црни Петар и балкански разбојници. Балкан и Србија у немачким сатиричним часописима (1903–1918)*, УДИ/Чигоја штампа, Београд 2011.

¹¹⁶ Видети: Топлица Милан [П. Слијепчевић], *Рат против својих поданика у Аустро-Угарској*, Издање о трошку професора Михаила И. Пупина, New York 1915, 9–11; В. Ђоровић, *Црна књига : патње Срба Босне и Херцеговине за време светског рата : 1914–1918*, И. Ђ. Ђурђевић, Београд/ Сарајево 1920, 25–50; И. Обрадовић, *Српска штампа о погромима Срба 1914.*, Историјске свеске, бр. 3 (2014) 1–25; Б. Милошевић, *Прогони Срба у Босни и Херцеговини послје атентата у Сарајеву*, Историјске свеске, бр. 3 (2014) 26–32.

рапортирао: „[...] рачунајући са могућношћу брзог преваспитавања многобројних колебљивих добровољаца у духу искрене преданости нарочитој југословенској државности, српска команда је потценила дубину верских и политичких разлика између Хрвата (Словенаца) – католика и Срба – православаца, а у околностима других штетних околности (неуспеси у Добруци и непријатељска агитација)“.¹¹⁷

Политички спорови, пропаганда и контрапропаганда, туче и убиства, који су током 1916. и 1917. године раздирали и раздрли Добровољачки корпус у Русији, били су пажљиво анализирани од представника земље-домаћина. Генерал-лајтнант Сергеј Чистјаков је фебруара 1917. године у свом реферату рационално и непристрасно објаснио узроке сукоба у корпусу: „Насумице сакупљена маса природно се налазила у дисхармонији. Хрвати и Словенци су изјављивали да они уопште нису ‘Срби’, него католици, и да их оно чему Срби теже уопште не интересује. [...] Основни разлог избијања описаних ексцеса, осим принудне попуне, представља политичка и верска разлика елемената којима су попуњаване српске формације. Те различите елементе није било могуће вештачки спојити, а покушаји у том смеру су изазвали природне протесте, који су онда ликвидирани средствима која нису увек била дозвољена.“¹¹⁸ Већ тада је југословенство, као национална идеологија, било мртво. Али, на Солунском фронту је и даље очајнички недостајало „бајонета“.

Зато је министар војни, генерал Михајло Рашић, 24. марта 1917. године тражио од француског министра војног Пола Пенлевеа (Paul Painlevé) 50.000 људи за попуњу, као и додатне војнике за формирање још једне, седме дивизије српске војске. Рашић је ту рачунао са опорављеним српским рањеницима и Србима из Аустроугарске који су се налазили у савезничком заробљеништву: укупно 63.000 људи. Француски министар се сагласио са тим потребама и обећавао превоз српских добровољаца из Русије у минималном временском року.¹¹⁹ Очито, већ тада се било одустало од очекиваних 100.000 добровољаца са којима се

¹¹⁷ Рапорт генерал-лейтенанта С. Д. Чистякова главнокомандующему армиями юго-западного фронта генералу от кавалерии А. А. Брусилову, 9/22 января 1917 г., *Армия без государства*, 185.

¹¹⁸ Справка о данных расследования, произведенного генерал-лейтенантом Чистяковым по вопросу о принудительном наборе военнопленных югославян в сербские формирования, 2/15 февраля 1917 г., *Армия без государства*, 201–202, 205.

¹¹⁹ АС, МИД, ПО, 1917, Ф X, Дос. II, 133–137. Писмо No. 965 министра војног М. Рашића француском министру војном П. Пенлевеу, послато 24. марта/6. априла 1917. и Пенлевеов одговор од 27. марта/9. априла 1917. године.

рачунало крајем 1916. године (60.000 из Русије и 40.000 из Италије). Међутим, ни тај скромнији план никада није реализован у жељеном обиму. Неповољне околности и непријатељске активности свеле су прилив добровољаца из Русије на једну петину очекиваног броја.

На Солунском фронту се фебруара 1918. године налазило укупно 6.564 добровољаца, од тога 5.483 из Америке, Италије, Француске, Аустралије и Египта и 1.081 из Русије, а очекивао се долазак нових 13.536 из Русије.¹²⁰ Али, одатле их је дошло нешто мање. До пробоја Солунског фронта из Русије је стигло највише 12.500. Према неким истраживањима, од 7. децембра 1917. до 1. маја 1918. у Солун је стигло свега 11.753 добровољаца – официра и војника.¹²¹ Тек када се том броју додају они који су из Русије и са Запада стигли раније, долази се до потпуне слике: на дан уочи почетка Солунске офанзиве 13. септембра 1918. године, према евиденцији Врховне команде, свих добровољаца „на лицу места“ било је 14.957, а „по списку“ 17.963.¹²² Тачност тих података потврђује извештај српског министра војног од 17/29. октобра 1918. године, по коме је свега добровољаца било 21.000, док се у оперативној војсци налазило њих око 18.000.¹²³ Разлика од око 3.000 људи се јавила услед тога што нису сви добровољци били пребачени на Солунски фронт. Део је задржан негде у дубокој позадини јер, по речима генерала Петра Бојовића, нису били „у најјачој снази, нарочито они из Америке; међу њима има их и од 50 година старости.“¹²⁴ Америчке челичане и рудници исцрпли су им здравље и младост, али не и патриотизам. Он, међутим, није био довољан за ратне напоре.

Мора се констатовати да је Врховна команда српске војске дуго била у заблуди, очекујући масовни прилив „Југословена-добровољаца“. Првобитна очекивања су испуњена са једва 20%. Каква је национална пропорција добровољаца била не може се сасвим прецизно рећи, али у великој већини то су били Срби. Према подацима члана Југословенског одбора др Анте Мандића маја 1917. године у добровољачком корпусу у

¹²⁰ *Извештај пов. ФЂО бр. 8934 српског Министра војног Николи Пашићу, председнику Министарског савета и министру иностраних послова, Н. Поповић, Југословенски добровољци у Русији, 395.*

¹²¹ *Југословенски добровољачки корпус у Русији: прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)* (ред: И. Јовановић, С. Рајковић и В. Рибар), Војно дело, Београд 1954, 186–187, 190.

¹²² V. Ivetić, *нав. дело*, 130.

¹²³ *ВРС*, 30, 92. Извештај министра војног Врховној команди, пов.ф.ђ,о.бр. 13843 од 17. октобра 1918.

¹²⁴ *ВРС*, 25, 314, Експозе начелника Врховне команде генерала Петра Бојовића главном команданту савезничких војски генералу Гијому, О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. г.

Русији било је, официра и војника: 16.562 Србина, 668 Хрвата, 243 Словенца, 90 Чеха, 1.847 Руса и 62 осталих.¹²⁵ Према другој једној евиденцији, пред полазак из Русије на Солунски фронт добровољачке ешалоне чинило је, официра и војника: Срба – 12.313; Хрвата – 348; Словенаца 86; Чеха 121; Словака – 17; осталих – 181.¹²⁶ Они који се у документима и стручној литератури помињу као „југословенски добровољци“ скоро по правили били су Срби. Већ тада је почела идеолошка интерпретација историјских догађаја и процеса.

Проблеми око утврђивања броја и националног састава добровољаца почели су одмах после рата. Већ у извештају делегације Краљевине СХС на конференцији мира 1919. године наводи се број од 55.800 „југословенских добровољаца који су се прикључили српској војсци“.¹²⁷ Као што је објашњено, тај број је био три пута мањи. Циљ тог преувеличавања био је да се нагласи ратни допринос Србије и „Југословена“, не били се на тај начин легитимисао захтев за формирањем Југославије. Из истог разлога је прећуткиван национални састав припадника добровољачких јединица и њихов међусобни однос. Касније, у Краљевини СХС, добровољачко питање постало је средство политичке борбе – на тој теми доказивао се и оспоравао нечији политички став и патриотизам. Тако је Светозар Прибићевић 1928. године тврдио да се на Солунском фронту борило 28.000 Србијанаца и 28.000 добровољаца!¹²⁸ Смисао те очито нетачне тврдње био је да се привидно изједначи допринос победи Антанте становника два дела нове државе. Највеће бројеве изнео је генерал Душан Стефановић, који је тврдио да је 12.000 добровољаца дошло „у Солун из Америке, Француске, итд.“, а да је 60.000 бројала „Добровољачка дивизија из Добруџе“.¹²⁹ Вероватно се до бројева од 55.800 и 72.000 (60.000+12.000) дошло тако што је дат број свих добровољаца који су икад *прошли* кроз Корпус, укључујући и тзв. „силовољце“, који су због свог упорног отпора били враћени у логоре (њих око 6.000), или су дезертирала (њих око 3.000). Дакле чак 44% од

¹²⁵ Реферат Др Анте Мандића, 381.

¹²⁶ Југословенски добровољачки корпус у Русији, 184. Добровољци са Запада нису могли суштински да промене ову слику, јер их је било знатно мање, а и они су махом били Срби.

¹²⁷ *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 13. Има аутора који не само да прихватају наведени број, него сматрају да је већина тих добровољаца била из Сједињених Америчких Држава! Видети: Б. Радивојевић, Г. Пенев, *нав. дело*, 35.

¹²⁸ Б. Храбак, Д. Јанковић, *Србија 1918. Политика и напори Србије у ратној 1918. години*, Седма сила, Београд 1968, 134.

¹²⁹ Генерал С., *Губици у ратовима*, 88.

броја заробљеника „мобилисаних“ 1916. године!¹³⁰ Револуција 1917. године довела је до даље деморализације и осипања Корпуса, који је током тог пролећа напустио укупно 12.741 војник и 149 официра, па је маја месеца бројао свега 19.472 војника и 779 официра.¹³¹

Ни касније, у време социјализма, у делу историографије није угасла тежња да број „Југословена добровољаца“ у српској војсци буде увећан преко 21.000, па је изношена теза да би добровољцима требало сматрати све оне српске војнике који су били рођени ван Србије, а пре 1914. године су стекли српско држављанство.¹³² Ту су, осим пребега из Аустроугарске, спадали и сви становници области ослобођених у балканским ратовима. Таквим тумачењем желео се створити утисак да су се управо „Југословени“ у рату изборили за Југославију! Међутим, сви ти војници су били поданици Краљевине Србије, па нема основе да буду сматрани ни добровољцима ни „Југословенима“. На тој непостојећој равнотежи се истрајавало и после нестанка Југославије, па се тако може прочитати: „Пробој солунске fronte извршен је 15. рујна 1918. Уз Србе и југославенске добровољце, бројчано уједначених, били су и одреди Савезника.“¹³³ Као да се жели да гротескно избличена слика вечно живи...

Упркос несумњивом значају добровољачког покрета, идеолошка и политичка струјања у њему нису до краја испитана. Постојале су истовремено две јаке и сасвим супротне тежње: с једне стране – крајња нужда за попуном српске војске, а с друге – упоран и жесток отпор Јужних Словена-католика који су имали сасвим другачија схватања и намере.¹³⁴ Истовремено, Анте Трумбић је настојао да Хрватска од међународних фактора добије улогу „другог Пијемонта“ Јужних Словена, на супрот Србији, па је од тог настојања зависио и његов однос према добровољачком питању.¹³⁵ Услед политичке осетљивости, добровољачки покрет је у време

¹³⁰ Реферат Др Анте Мандића, 377–378. Мандић је, вероватно с правом, сматрао да је бегунаца било знатно више од наведеног броја.

¹³¹ *Добровољачки покрет Југословена: Срба, Хрвата и Словенаца за ослобођење и уједињење у Србији*, 1/14. септембар 1917, Н. Поповић, Југословенски добровољци у Русији, 315–316.

¹³² Б. Храбак, Д. Јанковић, *нав. дело*, 134–135.

¹³³ N. Machiedo Mladinić, *Prilog proučavanju djelovanja Ivana Meštrovića u Jugoslavenskom odboru*, *Časopis za suvremenu povjest*, год. 39, бр. 1 (2007) 153.

¹³⁴ О сукобима између добровољаца и „силовољаца“ у Русији видети: *Армија без господарства*.

¹³⁵ М. Екмечић, *Ратни циљеви Србије*, 365–371; А. Шемјакин, *Фебруарска револуција 1917. у Русији, Никола Пашић и Крфска декларација*, Србија и Руска револуција 1917. Нове теме и изазови. (Тематски зборник радова), ИНИС, Београд 2017, 359–385.

Југославије обрађиван или публикувањем одабраних извора, или је акценат стављан на војни аспект теме.¹³⁶ Тек у постјугословенско време појавила се и другачије интонирана литература.¹³⁷

Пред последњу битку Краљевине Србије

Смањивање броја српских војника услед ратних дејстава и болести није био једини одлив. Одлуком српске владе, а на захтев министра просвете Љубе Давидовића, број бораца је додатно смањен фебруара 1917. године, прекомандовањем са Солунског фронта у далеку позадину, у Тунис, свих ђака – војних обвезника генерација 1896–1898. године. Они су у евиденцији и даље вођени као војници, чиме им је била обезбеђена егзистенција, али у борбама више нису учествовали.¹³⁸ Могуће је да су, годину дана касније, и они убројани у оних „7.500 људи у резерви у депоима у Бизерти“.¹³⁹ То је учињено са намером да се школована омладина сачува за време које долази после рата. Али, тај жељени тренутак био је тада још далеко и као да се све више удаљавао.

У Русији је избила Фебруарска револуција. Цар Николај II је абдицирао, чиме је нестала главна међународна подршка Србије. Тог пролећа, 13. априла 1917. године, српска војска на Солунском фронту је „на лицу места“ бројала 94.050 људи. У односу на 13. јул 1916. године имала је 22.029 војника мање. Велика већина њих били су из борбених јединица: редова „на лицу места“ било је мање за 15.906, каплара за

¹³⁶ Видети: В. Максимовић, *Споменица прве српске добровољачке дивизије: 1916–1926*, Просвета А.Д. / Хоровиц и Димић, Београд 1926; *Dobrovoljci kladivarji Jugoslavije: 1912–1918* (zbrali in uredili: E. Turkt, J. Jeras, R. Paulin), Samozal. Sreskih organizacij Saveza ratnih dobrovoljaca Kraljevine Jugoslavije, Ljubljana/Maribor 1936; Б. Храбак, Д. Јанковић, *нав. дело*, 128–135; Н. Поповић, *Југословенски добровољци у Русији*.

¹³⁷ Ј. Вишняков, А. Тимофеев, Г. Милорадович, *Армия без государства*; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату (1914–1918)*, БКЦ/РТС, Ново Милошево/Београд 2014.

¹³⁸ АС, МИД, ПО, 1917, Ф1, Дос. V, 379–380. Телеграм министра војног Б. Терзића председнику владе Н. Пашићу од 17. фебруара/2. марта 1917. пов. бр. 4504. и Пашићев телеграм министру просвете Љ. Давидовићу од 21. фебруара/6. марта 1917. пов. бр. 899. којим се то питање решава.

¹³⁹ АС, МИД, ПО, 1918, Ф11, Дос. IV, 312–313. Извештај српског војног изасланика у Лондону бр. 1918, од 27. фебруара/12. марта 1918. године упућен Врховној команди. Тај извештај је министар војни Б. Терзић проследио председнику владе Н. Пашићу 11/24. маја 1918.

3.192, број добровољаца је преполовљен – са 1.684 на 869, а број небораца је порастао за 2.031 – са 27.550 на 29.581 човека.¹⁴⁰

Услед мањка војника на Солунском фронту српским дипломатским представништвима је још у јесен 1916. године било наређено да мобилишу све српске држављане у иностранству, ма где се налазили. Тако је у српски конзулат у Каиру стигла наредба министра војног, генерала Божидача Терзића, од 31. октобра/13. новембра 1916. године, да изврши лекарски преглед српских држављана, Турака и Јевреја, који су емигрирали у Палестину, иако неки од њих нису знали ни српски језик(!), и да се војни обвезници међу њима, од оних рођених 1897. па до навршене педесете године живота, регрутују и упуте у Солун команданту активне војске.¹⁴¹ Помињање „добровољаца“ из Египта у једном документу од 5/18. фебруара 1918. године указује да је неких успеха у прикупљању људства на Блиском истоку било.¹⁴²

Како се ближио час пробоја фронта српска влада је чинила и друге кораке да би дошла до нових војника: „Према неколико извештаја који се подударају, знатан број наших поданика из нових крајева, – Турци и Арнаути које [су] Бугари регрутовали па уступили Турцима – налазе се у енглеским рукама као заробљеници или дезертери из Месопотамије. Тако у Бомбају треба да их има око 2.000, у Басри на стотине и сви [су] изјавили жељу да се упуте у српску војску. Молим проверите ово, па, ако их има већи број, учините потребно да нам их Енглези уступе и упуте у Солун.“¹⁴³ Њихов број се може израчунати. Постоји податак да је Србија од евакуације на Крф до примирја у новембру 1918. године мобилисала око 5.000 људи.¹⁴⁴ Ако се од тог броја одузме 2.000 Битољаца, долази се до броја мобилисаних емиграната и бивших заробљеника сакупљених

¹⁴⁰ V. Ivetić, *нав. дело*, 127–128.

¹⁴¹ АС, МИД, ПО, 1917, Ф1, Дос. V, 361, 367–369. Телеграм српског вицеконзула у Каиру Б. Љубишића српском МИД-у од 13/26. јануара 1917; Писмо Б. Љубишића од 22. децембра 1916/4. јануара 1917. пов. No. 524 председнику владе Н. Пашићу и Пашићев одговор; Телеграм министра војног Б. Терзића од 27. јануара/9. фебруара 1917. Б. Љубишићу и Пашићева сагласност са одлуком о регрутацији.

¹⁴² *Извештај пов. ФБО бр. 8934 српског Министра војног Николи Пашићу, председнику Министарског савета и министру иностраних послова*, Н. Поповић, Југословенски добровољци у Русији, 395.

¹⁴³ АС, МИД, ПО, 1917, Ф11, Дос. IV, 336. Телеграм министра финансија С. Протића српском посланству у Лондону, 28. августа/10. септембра 1918.

¹⁴⁴ *Rapport sur le Dommages*, 13. За разлику од неких других бројева у извештају, овом податку се може веровати. То људство је сакупљено уз помоћ савезничких војски и дипломатских служби, па простора за преувеличавање није било.

по Блиском истоку: 3.000 људи. Вероватно су ти „наши поданици“ ступање у српску војску видели као једини начин да напусте егзотичне крајеве у које их је бацио рат и поново се докопају завичаја.

Осим мобилисања емиграната, нађена су још два могућа извора људства: Сви српски поданици, писао је генерал Петар Бојовић, „који су били увршћени у бугарску војску, па отуда дезертирају, уводе се одмах у редове наше војске.“¹⁴⁵ Најзад, било је одобрено и регрутовање српских избеглица у Русији. Маја месеца 1918. године српски посланик у Петрограду Мирослав Спалајковић наложио је Милошу Московљевићу, инспектору српских избеглица у Русији, да образује комисију „која ће прегледати све избеглице, па све војне бегунце и оне који су способни за макакву војну службу, ако од ње нису уредно ослобођени, – упутити војним властима.“¹⁴⁶ Таквих особа је било, али идеја ипак није дала резултата, јер није било могућности да се пре краја рата они из Сибира превезу на Балкан.

Последњег дана 1917. године бројно стање целокупне српске војске било 140.675 људи, од којих се 133.716 налазило „код Солуна“. На Крфу је тада боравило, под командом Министарства војног, 3.514 људи, док се у Африци налазило 3.445 припадника „резервних трупа“ и 1.695 људи евакуисаних и послатих на опоравак, тако да их је „код Солуна“ стварно било 132.021.¹⁴⁷ Али, када се од тог броја одузме 25.528 људи „у расходу“, (болесници, рањеници, реконвалесценти и сви остали одсутни на дан 31. децембра 1917), дође се до 106.493 човека „на лицу места“.¹⁴⁸ Два месеца касније, 27. фебруара 1918. године, српска војска је имала бораца и небораца укупно 137.000 људи, од којих је „на лицу места“ било 109.000, од чега 63.000 „бораца“.¹⁴⁹ У војсци је 13. фебруара 1918. године било 3.870 официра свих родова и 41.227 лица која не учествују непосредно у борби (небораца, чиновника, жандарма, музичара, посланика, сеиза, санитарских служби и др).¹⁵⁰ На дан уочи почетка

¹⁴⁵ ВРС, 25, 314. Експозе начелника Врховне команде генерала Петра Бојовића главном команданту савезничких војски генералу Гијому, О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. г.

¹⁴⁶ АС, МИД, ПС, П, ФII, р8, 1918. Пуномоћје српског посланика у Петрограду М. Спалајковића професору М. Московљевићу, издато у Вологди 25. маја/7. јуна 1918, бр. 479.

¹⁴⁷ ВРС, 24, 707. Преглед бројног стања српске војске на дан 31. децембра 1917.

¹⁴⁸ ВРС, 24, 708. Преглед бројног стања људства у расходу на дан 31. децембра 1917.

¹⁴⁹ АС, МИД, ПО, 1918, ФII, Дос. IV, 312–313. Извештај српског војног изасланика у Лондону бр. 1918, од 27. фебруара/12. марта 1918. године упућен Врховној команди српске војске. Ти подаци се поклапају са подацима Оперативног и Ађутантског одељења Врховне команде од 13. фебруара 1918: В. Иветић, *нав. дело*, 129.

¹⁵⁰ V. Ivetić, *нав. дело*, 129.

солунске офанзиве, 13. септембра 1918. године, српска војска је бројала „по списку“ 141.933 људи, а „на лицу места“ 111.220. У односу на фебруар те године, био је то укупан пораст од око 2.000 људи „на лицу места“, али се повећање од око 1.000 људи примећује и међу неборцима, тако да је број бораца био увећан за свега 1.000.¹⁵¹ То значи да је долазак око 12.000 добровољаца из Русије у пролеће 1918. омогућио само то да се уклони једна фикција, тј. да део дотадашњих „бораца“ буде пребачен тамо где су одавно спадали – у неборце, а део небораца – у расход. Они, наиме, ни до тада нису били за ровове. О томе је својевремено било речи у писму регента Александра послатом 28. јула/10. августа 1917. године Николи Пашићу у Лондон: „Принуђени смо преводити из III у I позив старце кроз неспособне. Овакав напор не може још дуго трајати. Војници у великом броју болују од мана срца и готово свима [су] пропале ноге од претераних напора. Услед овога јављају се већ самоубиства и случаји предаје учестали су [...]“¹⁵² Немајући други излаз, Врховна команда је наложила лекарским комисијама да приликом тријаже људства снизе критеријуме на минимум, јер се 1917. године попутне нису имале одакле очекивати.

Покушавајући да команданту савезничких снага на Балкану генералу Гијому објасни због чега је много Срба у позадини, начелник штаба српске Врховне команде генерал Петар Бојовић је 28. марта 1918. године написао: „Ови лекарски прегледи су веома строги, тако да међу неборцима за позадину има потпуно неспособних људи за ма какав напорнији рад; има доста правих богаља, који се и сами једва крећу, има по готову инвалида, који се у оскудици других људи морају ипак употребити за какве лакше службе. Само они људи, који су баш потпуно неупотребљиви, издвајају се из војске и шаљу у инвалидске одреде. [...] Једном речи, све ове јединице и установе из позадине, прикупљају у себи оно људство, које се у другим савезничким војскама, највећим делом и не налази у војсци, а нарочито у оперативној војсци. Велики број ових људи, требало би и по нашим законима да буде ослобођен сваке службе, било због старости, било због неспособности, и да се отпусте својим кућама. Али, једино због тога, што ти људи не могу да се отпусте јер немају где да иду, пошто немају своју отаџбину, а друго, и због велике потребе у људству, па ма какво било, они се у српској војсци морају и

¹⁵¹ Исто, 130.

¹⁵² Престолонаследник Александар председнику владе Н. Пашићу у Лондон, 28. јула/10. августа 1918, *Дипломатска преписка српске владе 1917, 196.*

даље задржавати, докле год могу да се мичу.¹⁵³ Одатле у војсци која је 28. фебруара 1918. године „по списку“ бројала 135.950 људи свега 65.157 „бораца“, а од тога само 29.406 „ефективних пушака“.¹⁵⁴

На дан пред почетак солунске офанзиве, 13. септембра 1918. године, бројно стање српске пешадије било је: „по списку“ 84.568, а „на лицу места“ 63.298, војника и официра, укључујући борце и неборце.¹⁵⁵ У том броју „на лицу“ налазило се и 14.957 добровољаца¹⁵⁶, док су осталих 48.341 пешака чинили Србијанци. То значи да се у пробој фронта кренуло са приближно онолико пешадинаца, колико их је било и јула 1916. године, али им је донекле подигнут квалитет доласком добровољаца. Поред пешадије, у офанзиви је учествовало „по списку“ 20.097, а „на лицу места“ 16.531 артиљерац, 7.053/5.576 инжењераца и 3.752/3.051 коњаник, што је укупно чинило „по списку“ 115.443, а „на лицу“ 88.456 војника и официра свих родова. У том броју се налазило и 682/530 чиновника, 1.743/1.349 жандарма и 8.954/6.106 небораца. То значи да се у дивизијама „на лицу“ налазило 80.471 официр и војник свих родова и служби.¹⁵⁷ Када се том људству додају они који су се, по разним основама, налазили „у расходу“, долази се до броја од 141.933 човека – максималног броја српске војске на Солунском фронту „по списку“.¹⁵⁸ Тада је, дакле, „у расходу“ – на опоравку, одсуству и на разним неборбеним дужностима – било војске безмало колико и у целокупној пешадији: око 62.000.

Постоји у извештају делегације Краљевине СХС на конференцији мира и податак да је после ослобођења Србије и проглашења примирја мобилисано још 85.000 људи.¹⁵⁹ У то је тешко поверовати. Неки су се сигурно прикључили или били мобилисани, међу којима и део оних који су напустили своје јединице крајем 1915. године, а којих је, како се сматра, првобитно било око 80.000¹⁶⁰ (тј. пре него што је део њих био одведен у логоре, а део убијен). Поред тога, Србија је тада потпуно

¹⁵³ ВРС, 25, 313–314, 317. Акт О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. Начелник штаба српске Врховне команде генерал Бојовић команданту савезничких трупа на Балкану генералу Гијому.

¹⁵⁴ Исто, 314.

¹⁵⁵ V. Ivetić, *нав. дело*, 126.

¹⁵⁶ Исто, 130.

¹⁵⁷ Исто, 126.

¹⁵⁸ Исто, 130.

¹⁵⁹ *Rapport sur le Dommages*, 13.

¹⁶⁰ М. Бјелајац, *Процене ратних губитака Србије*, 358–359; М. Милићевић, *Српско повлачење преко Албаније*, 194.

зависила од савезничког снабдевања и не би имала одакле да наоружа, опреми и прехрани 85.000 нових људи, чак и да их је могла сакупити. Британска и француска влада су пристајале да снабдевају највише 140.000 српских војника, колико их је било и у пробоју Солунског фронта. Зато је српска Врховна команда поставила питање Министарству војном одакле финансирати увећану војску, која је 28. децембра 1918. године бројала 158.960 људи „по списку“ (без оних који су били непосредно подређени Министарству војске).¹⁶¹ Као решење предложено је или налажење нових средстава, или свођење војске на 140.000, за колико је било следовања.¹⁶² Када се то има у виду, делује потпуно фантастично тврдња генерала Стефановића да је српска војска рат завршила са чак 200.000 људи.¹⁶³

Слика стварног стања се битно изоштрава поређењем броја српских војника почетком и крајем рата. После повлачења преко Албаније и реорганизације, 13. јула 1916. године српска војска је „по списку“ имала 128.475 људи (31,80%), а „на лицу“ 116.079 (28,73%) свог броја пред офанзиву 1915. године, када је имала 404.020 људи од чега су око 300.000 били борци.¹⁶⁴ То значи да је у строју остало мање од трећине официра и војника. Бројно стање српске војске у пролеће 1917, после губитака које је имала у јесен 1916. године, било је сведено на 130.058 „по списку“ (32,19%) или на 94.050 „на лицу места“ (23,28%), њеног броја у јесен 1915. године. Дакле, после Битољске битке српска војска је спала на приближно једну четвртину свог броја с почетка октобра 1915. године. Чак и ако би се, провере ради, рачунало другачије, по броју батаљона, слика није ни мало другачија. Пред бугарски напад, 3. октобра 1915, српска војска је имала 288½ батаљона¹⁶⁵, док се 9. јануара 1917. рачунало са свега 72 њена батаљона.¹⁶⁶ То је тачно једна четвртина војске коју је Србија могла да изведе на бојиште у рану јесен 1915. године.

Осим бројности српске војске пред Солуном био је важан и њен квалитет. Априла 1917. године укупан број официра, подофицира и

¹⁶¹ ВРС, 31, 593–594. Извештај Врховне команде министру војном од 21. јануара 1919, о.бр. 34783.

¹⁶² Исто. Бројно стање српске војске крајем 1918. године на 140.000 процењује и: М. Вјелажас, *Војска Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца 1918–1921*, Београд 1988, 267–268.

¹⁶³ Ђенерал С., *Губици у ратовима*, 88.

¹⁶⁴ ВА, П-3, к.4, ф. 1, р.б. 3/1, Бројно стање целокупне српске војске на дан почетка непријатељске офанзиве 23. септембра/6. октобра 1915. године.

¹⁶⁵ ВРС, 9, 20. Састав и распоред српске војске 3. октобра 1915. године. Томе треба додати 40 ескадрона коњице и 678 топова разних калибара и модела.

¹⁶⁶ ВРС, 21, 301. Од војног изасланика у Енглеској. Пов. Бр. 1076, од 9. јануара тек. год. Коњица се у овом прегледу не помиње, а топова је било 264.

војника (без небораца) износио је „на лицу места“ 64.469 (21,49%), односно, ако искључимо и све друге неборбене службе, 57.597 људи, тј. 19,20% бораца којим је она располагала октобра 1915. године (око 300.000). Дакле, око једне петине. О промени квалитета српске војске говори и чињеница да је пропорција бораца и небораца почетком октобра 1915. била приближно 3:1, док је 13. априла 1917. та пропорција „на лицу места“ била приближно 3:2 – прецизније, била је 61,24% (57.597) бораца према 38,76% (36.453) небораца (ако се у неборце, осим коморџија, рачунају и чиновници, медицинско особље, музичари, сеизи, посиљни и жандарми). Сличан прорачун је годину дана касније правио начелник Врховне команде генерал Петар Бојовић, по коме је у српској војсци марта 1918. године било 65.157 (57%) бораца.¹⁶⁷ Осим што је бројност српске војске била умањена и пропорција бораца и небораца у њој била је знатно промењена.

Најгоре стање било је у српској пешадији, јер је она највише била изложена погибелји и осипању. Подаци о свега „35.000 бајонета“ на српском одсеку Солунског фронта крајем 1916. године, ма колико на први поглед деловали претерано мали, нису нереални. Тада је српски добровољачки корпус у Русији „по списку“ бројао 34.589 војника и 983 официра.¹⁶⁸ Био је, дакле, бројан као целокупна српска пешадија у том тренутку. Али, број тих добровољаца се већ до августа 1917. године, услед утицаја револуције у Русији, смањио на 22.371. војника и официра.¹⁶⁹ Током следеће године стање на Солунском фронту се донекле поправило. Фебруара 1918, после опоравка и повратка у строј рањених и болесних војника и доласка дела добровољаца, српска војска је „на лицу места“ имала 109.569 људи, од чега 68.342 бораца (свих родова и чиновна) и 41.227 небораца.¹⁷⁰ Марта 1918. било је свега 29.407 ефективних пушака¹⁷¹, које су биле једва довољне за поседање ровова. Према извештају српског војног изасланика у Лондону, српски пешадинци су се у првој борбеној линији *без смене* налазили од маја 1916. године до фебруара 1918, а можда и дуже.¹⁷² Надајући се да се од

¹⁶⁷ ВРС, 25, 315. Експозе начелника Врховне команде генерала Петра Бојовића главном команданту савезничких војски генералу Гијому, О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. г.

¹⁶⁸ ВРС, 21, 49. Подаци министра војног од 25. децембра 1916. године.

¹⁶⁹ Реферат Др Анте Мандића, 381.

¹⁷⁰ V. Ivetić, *нав. дело*, 129.

¹⁷¹ ВРС, 25, 315 Експозе начелника Врховне команде генерала Петра Бојовића главном команданту савезничких војски генералу Гијому, О.Бр. 23677, од 28. марта 1918. г.

¹⁷² АС, МИД, ПО, 1918, ФII, Дос. IV, 312–313. Извештај српског војног изасланика у Лондону бр. 1918, од 27. фебруара/12. марта 1918. године упућен Врховној команди српске војске.

савезника може издејствовати правичнији распоред ратних напора, регент Александар је средином 1917. године писао Пашићу у Лондон: „Због тога што је целокупна наша војска у првој борбеној линији, немогуће је вршити смену трупа ради наизменичног одмора појединих дивизија док међутим код трупа наших савезника којих има и у првој линији и у позадини, та смена се стално врши. Има појединих српских дивизија које су од почетка операција непрестано у првој линији без иједног дана смене.“¹⁷³ Апели савезницима, међутим, нису наишли на одјек. Почетком последње ратне године, Срби су и даље поседали одсек фронта дужине 58 километара, за који је командант савезничких војски на Солунском фронту тражио да буде продужен за додатна три километра.¹⁷⁴ Само једна српска „ефективна пушка“ тада је долазила на више од два дужна метра фронта.

Такве су биле околности које су претходиле офанзиви у септембру 1918. године. Српска војска, која се налазила на правцу главног удара, бројала је непосредно пред офанзиву 111.220 људи „на лицу места“, од тога официра, подофицира и војника 70.134, а разних категорија небораца 41.086. „У расходу“ се налазило 30.713 војних лица.¹⁷⁵ То значи да се у односу на април 1917. године, када се број српских бораца налазио на најнижем нивоу, стање поправило за укупно 12.537 људи. Приближно толико стигло је добровољаца из Русије. С друге стране, и поред доласка укупно 18.000 разних добровољаца, на Солунском фронту је током пробоја „на лицу места“ било тек 1.792 војника више него фебруара 1918. године. Међутим, фебруара 1918. године било је 64.647, а пред пробој фронта у септембру 63.298 српских пешака, дакле 1.349 „пушача“ мање.¹⁷⁶ Упркос уложеним напорима српске владе, број пешадијанаца није се повећао у односу на јесен 1916. године – повећан је само неборачки састав и људство „у расходу“, тј. они у плићој или дубљој позадини.

Најзад, потребно је поставити и питање: ако је српске пешадије било тако мало, како је успела да пробије фронт? Пресудила је њена ватрена моћ у датом тренутку на датом месту. Српска војска је октобра 1915. године имала 678 разних топова¹⁷⁷, док је фебруара 1918. имала 312

¹⁷³ Престолонаследник Александар председнику владе Н. Пашићу у Лондон, 28. јула/10. августа 1918; *Дипломатска преписка српске владе 1917, 197.*

¹⁷⁴ АС, МИД, ПО, 1918, ФII, Дос. IV, 312–313. Извештај српског војног изасланика у Лондону бр. 1918, од 27. фебруара/12. марта 1918. године упућен Врховној команди српске војске.

¹⁷⁵ V. Ivetić, *нав. дело*, 130.

¹⁷⁶ *Исто*, 125, 126.

¹⁷⁷ ВРС, 9, 20, Састав и распоред српске војске 3. октобра 1915. године.

топова и 44 рововска оруђа¹⁷⁸. То је било дупло мање у апсолутном износу. Али, ако се узме у обзир да су имали само 27,52% људства из 1915, онда је то 1,5 пута више топова с обзиром на број војника: у октобру 1915. на један топ је долазило 596 људи, а почетком 1918. на једно оруђе долазило је 399. људи. Пешадију је фебруара 1918. године подржавало и 330 митраљеза и 1.733 пушкомитраљеза¹⁷⁹, док је на почетку рата имала свега 246 митраљеза.¹⁸⁰ Крајем јуна 1918. њена артиљерија је бројала 339 топова и 57 рововских оруђа, њено ваздухопловство је имало 71 авион разних типова, док је пешадију подржавало 546 митраљеза и 1.955 пушкомитраљеза.¹⁸¹ На један топ тада је долазило 354 српска војника, а аутоматског оружја било је десет пут више него октобра 1915. године. Осим тога, Срби су дејствовали скупа са савезничким трупама, које су покривале врло широк фронт, тако да непријатељ није могао брзо да прегрупише своје снаге на правац пробоја. Најзад, Срби нису јуришали сами, него са две француске дивизије: 17. колонијалном и 122. пешадијском.¹⁸² Успели су, јер је главни удар био концентрисан на 33 километра фронта, где је 580 топова већ на почетку офанзиве разнело бугарске положаје.¹⁸³ Током пробоја фронта српска војска је имала 4.019 избачених из строја, од тога 681 погинулог војника.¹⁸⁴

Уместо закључка

Анализа бројности и снаге српске војске на Солунском фронту показала је непрецизност, противречност, а често и нетачност података којима се баратало у историографији. Тумачења разних података неретко су једнострана, понекад и очито тенденциозна. Један део узрока деформације слике прошлости потиче од занемаривања чињенице да су бројност и опремљеност српских војника биле промењиве категорије, зависне од многих услова и динамике збивања. Други део је узрокован

¹⁷⁸ АС, МИД, ПО, 1918, ФII, Дос. IV, 313. Извештај српског војног изасланика у Лондону бр. 1918, од 27. фебруара/12. марта 1918. године упућен Врховној команди српске војске.

¹⁷⁹ Исто.

¹⁸⁰ Д. Денда, *нав. дело*, 299.

¹⁸¹ Исто, 303.

¹⁸² В. Ђоровић, *Историја Срба*, 734; Б. Храбак, Д. Јанковић, *нав. дело*, 126; Б. Димитријевић, *нав. дело*, 206.

¹⁸³ В. Ђоровић, *Историја Срба*, 734.

¹⁸⁴ Б. Димитријевић, *нав. дело*, 209.

недовољном корелацијом војних и политичких процеса и догађаја. Већина аутора синтеза није се бавила пропорцијом бораца и небораца, нити односом бораца „на лицу“ и „по списку“, као ни бројем „ефективних пушака“.¹⁸⁵ Тако се тврдњом да је 26. априла 1916. године српска војска „бројала укупно 151.920 бораца“¹⁸⁶ укупан број војника преувеличава, док се састав и квалитет армија занемарује. Уколико се напише да су српску војску уочи офанзиве 1918. године чинила 134.143 човека „на лицу“¹⁸⁷, ствара се нетачна представа о њеној бројности, јер ју је тек пред пробој фронта чинило 111.220 људи „на лицу“, а 141.933 „по списку“¹⁸⁸. Када такви подаци једном добију научну верификацију, касније их преузимају и други аутори, па су бројке од 150 и 152 хиљаде српских војника на Солунском фронту постале популарне у историографији, иако су многа питања у вези са њима остала нерешена, а дубоке и сложене везе између различитих процеса и феномена невидљиве.¹⁸⁹

Ако се посматра цео период Првог светског рата, крајем 1916. и током читаве 1917. године бројност и квалитет српске војске налазили су се на најнижој тачки. Горе стање било је једино током преласка Албаније. А управо почетком 1917. године догодио се слом царске Русије и Србија је остала без најважнијег политичког ослонца. Није тешко замислити како су вести, које су током 1917. године стизале из Русије, деловале на српску владу и Врховну команду.¹⁹⁰ Да ствар буде гора, у тим околностима су између Антанте и Аустроугарске вођени преговори о сепаратном миру, што је укључивало и даљу судбину Србије.¹⁹¹ Под притиском Хрвата и Словенаца промењен је назив Српског добровољачког корпуса у Добровољачки корпус Срба, Хрвата и Словенаца.¹⁹² То га, међутим, није спасло од распада. Између Београда и Загреба водила се борба око тога

¹⁸⁵ „Ефективне пушке“ су посебно издвајали: Б. Храбак, Д. Јанковић, *нав. дело*, 118, 222.

¹⁸⁶ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 38. Видети објашњење термина „борац“ у нап. 11.

¹⁸⁷ *Исто*, 101.

¹⁸⁸ V. Ivetić, *нав. дело*, 130.

¹⁸⁹ П. Опачић, *Солунска офанзива*, 66–75, 101–111; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 101, 135, 411.

¹⁹⁰ А. Тимофејев, М. Пиљак, *Руска револуција 1917. у очима Краљевине Србије* / А. Тимофеев, М. Пиљак, *Русская революция 1917 г. глазами Королевства Сербии*, Институт за новију историју Србије, Београд – Андрићев институт, Одељење за историју, Вишеград 2017.

¹⁹¹ О томе видети више: М. Перишић, *Сарајевски Атенат. Повратак документима*, Андрићев институт, Вишеград 2014, 60–72.

¹⁹² А. Lainović, *Nikola Pašić o Dobrovoljačkom korpusu u Rusiji 1917*, *Historijski zbornik*, god. XVIII (Zagreb 1965) 215–218.

коме ће припасти улога „Пијемонта“. Стрељани су Апис и другови. У таквим околностима потписана је Крфска декларација и конципирана заједничка држава.

Како се ближио крај рата, српске елите су све више инвестирале у будућу југословенску државу, дефинитивно одустајући од могућности уједињавања у неком ужем, компактнијем државном оквиру. А када је вишенационална Југославија једном створена, прошлост је тумачена у складу са потребом њеног одржања и оправдања. Нова, велика држава постала је, *post festum*, разлог за поднете жртве, као да се у рат кренуло ради стварања Југославије, а не због одбране суверенитета Србије. У време идеолошке доминације југословенства и марксизма, историјске чињенице и њихова тумачења су, као што се зна, подлежали политичким потребама и очекивањима.¹⁹³ Када се 1980-их година национализам вратио у јавну сферу, није му одолела ни историјска наука. Такав амбијент, све у свему, није био плодно тло за развој критичке историографије, а највидљивији показатељ да је слика прошлости деформисана биле су – и остале – бројке.

Тако се у научној литератури може наћи податак да је немачки цар Вилхелм II, сазнавши да је Бугарска капитулирала, њеној Врховној команди послао телеграм у коме стоји: „Шездесет две хиљаде српских војника одлучило је исход рата. Срамота!“¹⁹⁴ Аутор који цитира тај извор пропустио је да објасни разлику између 62.000 и 150.000, колико је, по њему, бројала српска војска на крају рата.¹⁹⁵ А у питању је био скоро тачан број српске пешадије у тренутку пробоја Солунског фронта: тада је „на лицу места“ било 63.298 пешадијских официра и војника, рачунајући и неборце.¹⁹⁶ Оно што је немачки цар, захваљујући својим обавештајцима и извиђачима, знао већ у јесен 1918. године, историографија је утврдила 80 година касније.¹⁹⁷ Упркос томе, неки аутори и даље сматрају како је 62.000 Срба „одлучило рат“, иако већ у следећој реченици сами доносе дупло већи број војника који су се вратили у ослобођену Србију: 130.000!¹⁹⁸ И та противуречност је остала без објашњења. Није једина. Има нечег узнемирујућег у сазнању да су се тачни подаци све време

¹⁹³ Ђ. Станковић, Љ. Димић, *Историографија под надзором. Прилози историји историографије*, 1, Службени лист СРЈ, Београд 1996.

¹⁹⁴ П. Опачић, *Солунска офанзива*, 287; П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 290.

¹⁹⁵ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 135, 411.

¹⁹⁶ V. Ivetić, *нав. дело*, 126.

¹⁹⁷ Наиме, 1998. године објављен је цитирани чланак Велимира Иветића.

¹⁹⁸ М. Грчић, *нав. дело*, 67–68.

налазили у архивима у Београду. А и оне информације које се налазе у Москви, Паризу, Лондону, Бечу, Берлину и другде – углавном су српске провенијенције.

Питање броја и структуре српске војске на Солунском фронту само је део много комплекснијег питања српских жртава у Првом светском рату. До данас у науци не постоји консензус о војним и цивилним губицима: колико погинулих, рањених и инвалида, колико заробљених и помрлих од болести, колико избеглица, колико војске у егзилу, колико дезертера, колико интернираних у логоре, итд. Основни проблем са утврђивањем укупног броја жртава произлази из чињенице да не постоји прецизна и континуирана евиденција за цео ратни период. Истраживачи су присиљени да се окрену демографским прорачунима на основу броја становника према пописима пре и после рата и да уз помоћ просечне стопе прираштаја траже разлику између броја живих и броја оних који би живели да рата није било. Међутим, све такве пројекције морају поћи од броја становника Србије пред рат, а око тог податка, такође, нема слагања. У историографији и демографији могу се наћи следећи бројеви: 4.823.198¹⁹⁹; 4.700.000²⁰⁰; 4.600.000²⁰¹; 4.576.508²⁰²; 4.500.000²⁰³; 4.393.315²⁰⁴, 4.000.000²⁰⁵. Разлика између највећег и најмањег наведеног броја је чак 823.198 људи! Јасно је да свака демографска пројекција базирана на нетачним полазним подацима неминовно повећава првобитну грешку. Последица тога је огроман распон бројева српских жртава, како војних, тако и укупних, у зависности од аутора.

¹⁹⁹ А. Митровић, *Устаничке борбе у Србији*, 29–30.

²⁰⁰ Ђенерал S., *Губици у ратовима*, 88, 91. Стефановић сматра да је Србија пре балканских ратова имала 2.500.000 становника, што значи да је, по њему, нове области насељавало 2.200.000. Међутим, према попису, било их је око 1,5 милиона. Видети: М. Јагодић, *нав. дело*, 18.

²⁰¹ Б. Радивојевић, Г. Пенев, *нав. дело*, 40.

²⁰² Д. Ђурић, *Увод*, Претходни резултати пописа становништва Краљевине СХС, 31. јануара 1921. године, Државна штампарија, Сарајево 1924, XV. Наведено према: Д. Врућинић, *нав. дело*, 84.

²⁰³ *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 13, 18.

²⁰⁴ М. Јагодић, *нав. дело*, 18. Број становника Србије који доноси Јагодић је изведен на основу пописа 1910. и 1913. године и вероватно је најближи њиховом стварном броју пред Први светски рат.

²⁰⁵ Н. Kerchnawe, *Die Organisation der Truppen des Militärgeneralgouvernements Serbien und der Verlauf der Operationen im grossen*, *Militärwissenschaftliche und technische Mitteilungen*, 1929, 23–24. Наведено према: А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 407–408.

Андреј Митровић наводи процену Хуга Керхнавеа (Hugo Kerchnawe) по којој је Србија изгубила „најмање 800.000 људи (ниједан народ није поднео веће жртве у овом рату)“.²⁰⁶ Према службеним подацима Краљевине СХС, Србија је у Првом светском рату изгубила 999.518 људи: 369.518 војника и 630.000 цивила.²⁰⁷ Петар Опачић је сматрао да је Србија „изгубила 1.200.000 војних и цивилних лица, или 28% свог предратног становништва“.²⁰⁸ Према елаборату делегације Краљевине СХС на Конференцији мира, апсолутни губици Србије износили су 1.247.435 људи, (од тога 402.435 војника и 845.000 цивила), док је демографски губитак процењен на чак 1.900.000 живота.²⁰⁹ Владимир Стојанчевић је сматрао да је тај извештај „[...] без сумње, дао приближно тачну слику популационих губитака [...]“²¹⁰, а одређено поверење му поклањају и други аутори.²¹¹ Има процена које иду и до целих 1.330.925 убијених и умрлих грађана Србије свих узраста и оба пола.²¹² Али, колики год да је број палих Србијанаца, тек ако би се тим жртвама додале и жртве Срба из Црне Горе и Аустроугарске добила би се приближна бројка укупних српских губитака.

Према истраживањима Милоша Јагодића, која су до сада најобухватнија, разлика у броју становника Краљевине Србије 1910/13. и 1921. године је 526.430, док њени демографски губици износе 1.253.811 људи, или 32%.²¹³ Према анализи Драгише Ђурића, разлика у броју становника Србије у истом периоду је 538.870, док њени демографски губици износе 1.203.669 људи, или 26,38%.²¹⁴ Неслагање од око 50.000 је последица различитих полазних података, тј. броја становника Србије пред ратове. Поред тога, треба имати у виду да те бројке укључују и жртве балканских ратова, које износе 36.500 војних лица и смањено рађање услед тих губитака.²¹⁵ Из наведеног произлази да су укупни

²⁰⁶ А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, 407–408.

²⁰⁷ В. Стојанчевић, *Србија и српски народ*, 111–112.

²⁰⁸ П. Опачић, *Србија и Солунски фронт*, 411.

²⁰⁹ *Rapport sur le Dommages de Guerre*, 14.

²¹⁰ В. Стојанчевић, *Наративни извори о губицима становништва Србије за време Првог светског рата*, *Историјски часопис* 35 (1988) 162.

²¹¹ Б. Радивојевић, Г. Пенев, *нав. дело*, 24; М. Јагодић, *нав. дело*, 24.

²¹² Податак Катарине Кларе Штурценегер (Catharina Clara Sturzenegger), швајцарске новинарке и медицинске сестре која је боравила у Србији током ратова 1912–1918. Наведено према: В. Стојанчевић, *Србија и српски народ*, 100–101.

²¹³ М. Јагодић, *нав. дело*, 19–21.

²¹⁴ Д. Ђурић, *Увод*, XV. Наведено према: Д. Врућинић, *нав. дело*, 84.

²¹⁵ М. Јагодић, *нав. дело*, 22.

демографски губици Србије приближни броју директних ратних губитака наведних у извештају делегације Краљевине СХС на Конференцији мира: 1.247.435. Према Јагодићу, скоро толико износе укупни демографски губици Срба из Србије, Црне Горе и Аустроугарске у периоду 1910–1921. година, тј. 1.195.743 човека, или 25,36% српске популације, за коју се процењује да ју је 1910. године чинило 5.307.706 људи.²¹⁶ Демографски губици припадника других националности који су живели са Србима на простору будуће Краљевине СХС у том истраживању се процењују на 284.921 човека, или 6,59%.²¹⁷ Иако демографским истраживањима коришћеним у овом раду није стављена тачка на тему српских жртава, ипак је донекле сужен простор за нагађања и произвољности. Упркос грешкама у неким од тих радова, остаје општи закључак да су се демографске последице Првог светског рата у Србији осећале до 21. века.²¹⁸ А било је и других ратова...

²¹⁶ Исто, 57, 60.

²¹⁷ Исто, 57.

²¹⁸ Б. Радивојевић, Г. Пенев, *нав. дело*, 51–52; М. Јагодић, *нав. дело*, 12.

**Табела кретања укупног бројног стања српске војске
од септембра 1914. до јануара 1919. године**

време	прилив	одлив	одакле / где	стање
септембар 1914.	423.441		мобилисани официри и војници	423.441
од септембра 1914. до октобра 1915.		непознат	умрли / погинули / заробљени / дезертиралаи / трајни инвалидни	
током 1915.	207.500		новомобилисаних војника	
октобра 1915.			остали од раније у јединицама и новомобилисани војници	404.020
до децембра 1915.		166.000	заробиле Централне силе	
крајем 1915.		око 80.000	напустили јединице / дезертиралаи	
од децембра 1915. до јануара 1916.	најмање 170.000		крнули преко Албаније ка Јадрану	
од децембра 1915. до јануара 1916.		најмање 18.000	помрли прелазећи Албанију	
јануар 1916.	152.000		превезени бродовима на Крф	152.000
јануар 1916.		2.000	умрли на бродовима током превоза	150.000
јануар 1916.	око 3.000		прешли у Грчку копненим путем	153.000
током 1916–1918.		око 10.000	боравили на Крфу: део се вратио у јединице, део остао на Крфу	
током 1916–1918.		око 10.000	боравили у Тунису, Француској, Италији, Швајцарској и другде	
13. јула 1916.			само оперативна војска „по списку“	128.475
од маја 1916. до децембра 1917.		12.190	погинули / умрли / нестали на Солунском фронту и у позадини	
од децембра 1916.	око 2.000		новомобилисани становници Битоља и околине	
13. априла 1917.			само оперативна војска „по списку“	130.068
од јануара 1916. до децембра 1917.		7.751	умрли и сахрањени на Крфу	
до маја 1917.		око 2.000	демомобилисани становници Битоља и околине	
до фебруара 1918.	5.483		добровољци из Америке, Италије, Француске, Аустралије и Египта	
13. фебруара 1918.			само оперативна војска „по списку“	136.190
28. марта 1918.			само оперативна војска „по списку“	135.950
28. марта 1918.		8.534	под Министарством војним на Крфу, у Солуну, Африци и другде ван фронта	144.484
током пролећа 1918.	12.500		добровољци из руског заробљеништва	
новембра 1916. до септембра 1918.	око 3.000		добровољци и мобилисани српски држављани заробљени у војскама Бугарске и Турске или емигранти	
13. септембра 1918.			само оперативна војска „по списку“	141.933
септембра 1918.		4.019	избачених из строја приликом пробоја Солунског фронта	
до децембра 1918.	око 21.000		дезертери из 1915. који су се вратили у српску војску и новомобилисани борци	
28. децембра 1918.			само оперативна војска „по списку“	158.960
јануара 1919.		око 19.000	највероватније демомобилисани услед недостатка хране и опреме	око 140.000

Горан МИЛОРАДОВИЧ

**ЧИСЛЕННОСТЬ СЕРБСКОЙ АРМИИ НА САЛОНИКСКОМ ФРОНТЕ
В 1916–1918. ГГ. И ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ПОДДЕРЖКА
РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ КОРОЛЕВСТВУ СЕРБИЯ**

Резюме

В работе обрабатывается численность армии Королевства Сербия в Первой мировой войне, включая и военно-политические последствия огромных жертв войны. Утверждается что большинство чисел противоречиво и ошибочно, что в литературе объяснения о численности несоответственные и тенденциозные. Между тем, замечен определённый переворот в исследовании, особенно в новейших демографических студиях. Вопреки недостаткам, литература предлагает систему в которой возможно сделать определённые коррекции, что бы пролит свет на эту проблему. Численность создана путём систематизации, сравнения, организации и многочисленных проверок данных опубликованных источников. Результаты дополнены данными из русских и сербских архивов.

Статья состоит из нескольких частей:

Введение содержит обзор литературы о предмете исследования. Потом, анализ числа эвакуированных сербских солдат в Грецию. В результате следит что было всего 155.000 солдат и что сербская армия потерпела приблизительно 20.000–21.000 жертв от времени прихода в Корфу до возврата в Сербию (16.000 мёртвых и 4.000 пленных и пропавших без вести). Кроме того, большое число солдат находилось в реабилитационных центрах и в больницах в Африке, на небоевых должностях в Корфу, в Салониках, в Франции, Швейцарии и на иных местах. В Корфу и Бизерте иногда било 10.000 или больше людей.

Внимание обращалось на численность солдат и структуру сербской армии на Салоникском фронте. Указано что число солдат очень менялось: с 128.000 «согласно списку» и 116.000 «на месте» в лето 1916 г.; больше 130.000 «согласно списку» и 94.000 «на месте» весной 1917 г.; до 142.000 «согласно списку» и 111.000 «на месте» в конце 1918 г. Важными фактами обычно были плохое здоровье и возраст солдат. К тому же, позиции Сербов не менялись, не било ни обмена людей, как будто у союзников. Всё это плохо влияло на их боевой дух. Од около

60.000 винтовок по прибытии на Салоникский фронт в 1916 г. осталось до начала 1918 г. только 26.000 винтовок на около 60 километров фронта.

Отсутствие обмена сербских солдат после 1915 г. стало главной причиной для образования сербских добровольческих отрядов в России. В тех отрядах бывали австро-венгерские военные пленные, а бывали и попытки собрать сербских, хорватских и словенских эмигрантов. Кроме того, мобилизованы сербские граждане беженцы из австро-венгерской и болгарской армии или пленники союзников и некоторые с освобождённой территории. Вопреки всем напряжениям, ожидая 100.000 добровольцев, собранно только 21.000 людей. Всего 18.000 прибыло на Салоникский фронт, 15.000 было «на месте» в моменте прорыва фронта.

Перед наступлением на Салоникском фронте, дивизии укрепляются по количеству и качеству, прежде всего благодаря прибытию добровольцев. Сила сербской армии увеличилась из-за большого увеличения артиллерии и автоматического оружия. Армия насчитывала около 142.000 солдат, причём «на месте» было около 80.000 офицеров и солдат. Пехота прорвавшая фронт насчитывала 63.000 людей.

Вместо заключения, суммированы результаты и оценивается надёжность данных, утверждений и толкований в литературе. Численность и качество армии подчеркнутые как самый важный факт для принятия важных политических решений. Сравнены демографические показатели для Сербии и других областях поселяющимися Сербями и проверена их надёжность. Замечено что, вопреки преувеличениям некоторых авторов, потери Сербии и сербского народа были настолько великими что демографические последствия Первой мировой войны чувствуются до сих пор.

Ключевые слова: Первая мировая война, Королевство Сербия, Русская империя, Салоникский фронт, военные потери, сербская армия, добровольческое движение, демография

Goran MILORADOVIĆ

**THE NUMBER OF THE SERBIAN TROOPS AT THE SALONICA FRONT
1916-1918 AND MILITARY AND POLITICAL SUPPORT
OF THE RUSSIAN EMPIRE TO THE KINGDOM OF SERBIA**

Summary

The article discusses the number of the troops of the Kingdom of Serbia in the First World War, as well as military and political consequences of its vast casualties. It has been ascertained that there was a great number of contradictory and incorrect figures, as well as inconsistent and tendentious explanation throughout the literature on the subject. However, certain shift in research has been noted, especially in the latest demographic studies. Despite its drawbacks, the literature offers the basic frame within which it is possible to make certain corrections in order to sharpen the image. The image has been built by systematizing, comparing, organizing and multiple checking of the data from the published sources, which have been supplemented with less known or unknown data from the Russian and Serbian archives. The article is comprised of several parts:

1) The introduction offers the review of the subject in literature. It is followed by the analysis of the number of Serb soldiers who were evacuated to Greece. It has been concluded that there was a total of 155,000, but also that the Serb army had between 20,000 and 21,000 losses, from the arrival at Corfu since the return to Serbia (16,000 dead and about 4,000 captured and missing). Besides, a large number of soldiers were in rehabilitation centers and hospitals in Africa and on non-combat duties at Corfu, Thessaloniki, France, Switzerland and elsewhere. In certain periods, there were 10,000 or even more people at Corfu and in Bizerte alone.

2) The attention is paid to the number and structure of the Serbian army on the Salonika front. Significant variation in the number of soldiers was shown: from 128,000 “by list” and 116,000 “on the spot” in the summer of 1916, over 130,000 “by list” and 94,000 “on the spot” in the spring of 1917, to 142,000 “by list” and 111,000 “on the spot” at the end of 1918. The important factors were often poor health condition and elderly age of the soldiers. Moreover, the Serbs had no shifts in positions, nor did they have regular replacements of the troops such as the allied troops, and it all badly influenced their morale. The number of Serb rifles, from about 60,000 upon the arrival at the Salonika front in 1916, dropped to just 26,000 effective rifles at the beginning of 1918, which had held about 60 kilometers of the front.

3) The lack of a replacement of the Serbian troops after 1915 was the main reason for the formation of a Serbian volunteer corps in Russia. It was comprised of Austro-Hungarian prisoners-of-war and attempted to gather people among Serbian, Croatian and Slovenian emigrants. Furthermore, Serbian citizens, fleeing from the Austro-Hungarian and Bulgarian armies or captured by their allies were also mobilized. The people from the liberated territory were mobilized. Despite all the efforts, and expected 100,000 volunteers, only 21,000 were gathered. A total of 18,000 of them arrived at the Salonika Front, and 15,000 were present “on the spot” at the time of its breakthrough.

4) Before the Salonika offensive, the divisions were strengthened in number and quality, mainly by influx of volunteers. The power of the Serbian army was considerably elevated by the high increase of artillery and automatic weapons. The entire army counted about 142,000, while the forces “on the spot” had about 80,000 officers and soldiers of all divisions. The infantry that made the breakthrough numbered 63,000 people.

5) Instead of the conclusion, the previous findings have been summarized and the reliability of certain data, assertions and interpretations published in the literature is assessed. It has been pointed out to the numbers and the quality of the army as a crucial circumstance for making important political decisions, some with far-reaching consequences. The demographic indicators for the population of Serbia and other parts of Serb-populated areas have been compared and their reliability has been estimated. It has noted that, despite the exaggerations of some authors, the losses of Serbia and the Serbian people were so great that the demographic consequences of the First World War have been felt for the next hundred years.

Keywords: First World War, Kingdom of Serbia, Russian Empire, Thessaloniki Front, military losses, Serbian army, volunteer movement, demography.

Алексеј ТИМОФЕЈЕВ

„ВЕЛИКА РУСКА РЕВОЛУЦИЈА ДАЛА ЈЕ ВЕЛИКА ЗЛА“: РАЗОЧАРЕЊЕ СРПСКЕ ЕЛИТЕ У ПРИВРЕМЕНУ ВЛАДУ И РЕВОЛУЦИОНАРНУ РУСИЈУ У ПРОЛЕЋЕ-ЛЕТО 1917.*

Апстракт: У раду се на основу проучавања валидних архивских извора и уз увид у руску и српску историографију даје анализа стања српско-руских званичних односа после Фебруарске револуције 1917. Посебна пажња у раду је посвећена односу српских представника у Русији према Привременој влади и њеним напорима да се настави рат упркос могућностима и потребама Русије и њеног народа. Циљ рада је да се испита и процени однос српске елите према руској државности у тренуцима кризе 1917.

Кључне речи: Српско-руски односи, Фебруарска револуција 1917, Први светски рат.

Већ 6/19. марта 1917. А. Ф. Керенски (рођ. 1881), млад и мало познат адвокат, народни посланик Државне Думе града Вољска (Саратовска губернија), кога су као представника левичара укључили у формирану 2/15. марта 1917. Привремену владу као министра правде дао је у општој гужви и метежу један значајан интервју. У том разговору са енглеским војним послаником А. Ноксом и новинаром либералног британског листа „Daily Chronicle“ Виљамсом изјавио је да је велики присталица Енглеске, и да Русија мора да за Енглеску уради све, па и да остане верна савезном дугу и да настави рат. С друге стране, изјавио је да Русији нису потребни црноморски мореузи и да је најбољи начин решавања овог питања интернационализација мореуза. Такође је изразио уверење у то да

* Рад је настао као резултат истраживања на пројекту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије *Традиција и трансформација. Историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку* (Ев. бр. 47019).

Пољска, Финска и Јерменија морају добити у будућности потпуну слободу од руске државе.¹ Ова изјава је била потпуно супротна првим корацима званичног министра иностраних дела П. Миљукова, познатог и ауторитетног либералног политичара, лидера парламентарне странке, широко познатог у земљи и иностранству. Последњи је у циркуларном писму бр. 967 од 4/21. марта изнео свој поглед на успостављање Привремене владе, обећао да се спољна политика Русије неће мењати, а с друге стране да се Привремена влада такође нада очувању свих прелиминарно постигнутих обавеза и обећање савезника.² У својој бомбастичној изјави А. Ф. Керенски не само што је пркосио ставу П. Н. Миљукова већ га је и директно оптужио за „непристојно“ инсистирање на питању Цариграда. Од тог времена и до оставке П. Н. Миљукова настављали су се његови неуспешни покушаји да се задржи на линији своје изјаве.³ Енглеска влада признала је нову руску владу нотом од 5/22. марта „након преузимања обавеза својих претходника према савезницима“, али није поменула обавезе савезника према Русији.⁴ Прећуткивање у штампи допунила је кампања у енглеској штампи о томе да је Русија одустала од својих пређашњих захтева, на запрепаштење П. Н. Миљукова.⁵ Изјава Привремене владе од 27. марта/9. априла није потврдила ставове П. Н. Миљукова, већ је утврдила потребу даљег вођења рата, али „без господарења над другим народима, без одузимања од њих националног богатства, без насилног заузимање туђих територија, уз успостављање чврстог мира на основу самоодређивања народа“.⁶ Након ове изјаве не само Енглеска већ и Француска су закључили да се Русија након рата одриче тражења Цариграда и Мореуза.⁷

Уосталом, није се радило само о мореузима. Енглеска је кренула са активним ширењем и планирањем на подручју Блиског истока и Кине, без преговора са руским дипломатама.⁸ Најзад, 6/19. априла 1917. у Савоји је била одржана конференција председника влада Енглеске, Француске и

¹ А. Knox, *With the Russian army, 1914–1917: being chiefly extracts from the diary of a military attaché*, v. 2, Hutchinson, London 1921, 576–577.

² *Константинополь и проливы. По секретным документам б. Министерства Иностранных Дел*, кн. 2, ред. Е. А. Адамов, Издание Литиздата НКВД, Москва 1926, 466–467.

³ *Исто*, 468

⁴ *Исто*, 469.

⁵ *Исто*, 474.

⁶ *Исто*, 477.

⁷ *Исто*.

⁸ А. В. Игнатъев, *Русско-английские отношения накануне Октябрьской революции (февраль-октябрь 1917 г.)*, Наука, Москва 1966, 159–160.

„Велика руска револуција дала је велика зла“: Разочарење српске елите у Привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето1917.

Италије, који су расправљали о перспективама послератног уређења Аустрије, Балкана и Мале Азије, без консултовања и обавештења о том догађају руске владе. Руске дипломате морале су да се индиректно информишу о договореном на конференцији савезника.⁹ Врх Привремене владе сумњао је да су у случају сепаратног мира савезници били спремни на интервенцију у Русији уз помоћ азијских савезника.¹⁰

Обећања савезника о територијалним проширењима Русије после рата испоставили су се као превара, а сама Империја је кренула да се распада (Финска, Пољска и Украјина су кренуле у процес суверенизације). Државних разлога за наставак рата („у име Руске империје“) није било. Етничке руске територије у том тренутку нису биле под немачком окупацијом (под немачком окупацијом почетком 1917. биле су Пољска, Летонија, западна Украјина и западна Белорусија¹¹), а у склапању мира понуде централних сила нису могле да буду претерано сурове, услед тежине ситуације на Западном фронту. Националних разлога за рат („у име јединства руског народа“) више није било. Савезни резони према Енглеској и Француској били су смешни, након што су се мешали у заверу (или бар поуздано унапред знали за њу). Русија се више није питала за периферна питања, попут Тибета или Ирана, а камоли за послератно уређење Европе. Савезници су престали да рачунају на Русију и све мање слушали руско јавно мњење, као што је показала конференција у Савоји. Објективно гледано, од марта 1917. руски народ је требало да крвари и ратује са Централним силама у име стварања независне и јединствене Пољске, Финске, Чехословачке, Јерменије и Југославије, уз перспективу даљег распада руске империје.

Основни проблем Привремене владе (и левог и десног крила) био је у неспособности да понуди „централну идеју“ која би могла да окупи бројне народе Русије. Ова мана је била прави проблем за једно идеократско друштво, каква је била Русија током векова.¹² Лозинка

⁹ *Раздел Азиатской Турции: по секретным документам б. Министерства иностранных дел*, под ред. Е. А. Адамова, Литиздат НКВД, Москва 1924, 318.

¹⁰ А. В. Игнатъев, *Русско-английские отношения накануне Октябрьской революции (февраль-октябрь 1917 г.)*, Наука, Москва 1966, 161; Из дневника Н. Н. Куропаткина. *Дипломатия Временного Правительства в борьбе с революцией*, Красный архив, Исторический журнал, т. 1(20) (1927) 67.

¹¹ А. М. Зайончковский, *Мировая война 1914–1918 гг.: общий стратегический очерк*, Государственное военное издательство, Москва 1924, 318–343.

¹² К. В. В., *Россия как цивилизация и культура*, Москва 2012; U. Backes, S. Kailitz, *Ideokratien im Vergleich: Legitimation – Kooptation – Repression*, Schriften des Hannah-Arendt-Instituts, Bd. 51, Dresden 2013.

апстрактне слободе од већ збаченог монарха није нудила неку алтернативну и уједињујућу идеју. Либерализам и национал-демократизам у империји водили су стварању безбројних мањих држава, и били су добри за стварање мононационалних државица, али нису могли да уједине територије Велике Империје. Стара „општа идеја“ доживела је слом уз помоћ фебруарске завере. Била је тражена нова идеја која би могла да да Русима и другим народима Империје осећај јединства и традиционалног за руски менталитет месијанизма. Русији је требао мир што пре, и влада која би могла да опет окупи језгро, граничне територије, лимитрофе и нове земље око јединствене убедљиве и снажне идеје. Згажена Фебруаром Русија је чекала Октобар да опет никне из пепела мартовске срамоте, да прође мукотрпан процес препорода и да се опет, као и увек, обнови и пробуди још већа и снажнија.

Како су српски представници доживљавали све ове вртоглаве промене у Русији? Пре свега бринули су се о два кључна за Србију питања: да ли ће Русија наставити и јачати своје ратне напоре и какву ће спољну политику изабрати у будућности? На ова питања су тражили одговоре српске дипломате, војни представници и представници цивилног друштва који су се нашли у Русији 1917.

Непријатно изненађење за Србију након Фербуарске револуције сигурно је било постављање П. Н. Миљукова за руског министра иностраних дела. Морамо се подсетити да се већ од 1897. доцент П. Миљуков налазио на бугарским платним списковима и активно је лобирао у корист Бугарске, објављивањем чланака, публикацијом етнографских карти и политичким деловањем. Миљуков је радио као ангажовани стручњак и на изради веома субјективног извештаја Карнегијеве комисије о разлозима балканских ратова, који је нападао Србе и Грке и хвалио Бугаре, Турке и Албанце.¹³ Врхунац каријере овог професионалног лобисте био је ицидент у Београду 12/25. августа у ресторану хотела „Москва“, који је припадао руском осигуравајућем друштву „Росија“, у којем су били смештени чланови комисије. „Седели смо мало даље у ресторану; око нас су на појединачним столицама седели демонстранти, већина патриотске омладине. На одређени знак упутили су веома оштре речи и грубе повике „непријатељу“ Србије. Осетио сам огорченост незаслужених увреда и немогућност да било шта

¹³ А. Timofeev, М. Živanović, *Carnegie Report on the Causes and Conduct of the Balkan Wars 1912/13. – Could Report's authors and their employers be an objective?*, Токови историје 3 (2016) 43–70.

„Велика руска револуција дала је велика зла“: Разочарење српске елите у Привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето1917.

објасним тој омладини. Рано ујутро смо отпутовали у Солун. То је била моја последња посета Београду.“¹⁴ Ову непријатну сцену су са задовољством описивале српске новине. У посебном чланку информисали су своје читаоце да је „Миљуков познати клеветник српског народа избачен из хотела Москве. Када се после вечере појавио у хотелу Москви публика је почела звиждати и захтевала је да Миљуков изађе напоље. Миљуков се напослетку повукао у своју собу и јутрос је морао отпутовати.“¹⁵ Очигледно је да је ова реакција, неуобичајена за традиционално русофилску Србију, узбуђивала јавно мњење зато што је неколико недеља касније српска штампа пожурила да пренесе реакцију једне из руских новина на проистекли догађај, која је започела извештавање о овоме речима „Тако му и треба“.¹⁶ Овај догађај је био изузетно непријатан, неочекиван и понижавајући за П. Н. Миљукова. П. Н. Миљуков није заборавио своје симпатије према Бугарима и антипатије према Србима чак после бугарске издаје 1915, како се то испоставило у његовим предавањима лета 1916. у Кембриџу, у којима је он говорио о бугарском становништву Македоније и српском отимању изворно бугарских крајева.¹⁷

Већ следећег дана после формирања привремене владе (одмах по абдикацији Николаја – 2/15.марта) М. Спалајковић је јавио надређенима о формирању нове владе.¹⁸ Након набројања састава владе морао је да објасни две непријатне (неочекиване) по српску дипломатију појаве. Место министра правде је добио А. Ф. Керенски, посланик партије рада (коју је М. Спалајковић крстио „радничком“), а место министра иностраних дела је добио П. Миљуков. Присуство А. Ф. Керенског М. Спалајковић је објаснио потребама компромиса са „екстремним елементом“, који услед овог неће да „продужи револуцију са паролом против рата. Присуство П. Миљукова М. Спалајковић је наивно објашњавао тиме да је „Миљуков узет као једини познавалац спољне политике у Думи“.¹⁹ У супротстављању ове двојице у спољнополитичким питањима српски представници у Русији били су против А. Ф. Керенског на страни доскора омрзнутог П. Миљукова (толико очајна је била

¹⁴ П. Н. Милуков, *Воспоминания (1859–1917)*, Политиздат, Москва 1991, 361.

¹⁵ *Избачен Миљуков*, Правда (13. август 1913) 3.

¹⁶ *Руси о Миљукору*, Вечерње новости (19. август 1913) 1.

¹⁷ P. Milyukov, *The War and Balkan Politics, Russian Realities & Problems: Lectures delivered at Cambridge in August 1916*, Cambridge 1917, 1–24.

¹⁸ АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 925.

¹⁹ АС, МИД ПО, 1917, ф. VIII, д. IX, 925.

ситуација и толико мали је био оквир за српски маневар), а касније на страни Л. Г. Корнилова.²⁰

Промене у спољнополитичким циљевима Русије и одустајање од Цариграда први су уочили српски дипломатски представници у Румунији. Према извештају од 18/31. марта румунска влада полазила је од тога да је нова руска влада одустала од Цариграда и тражила је само утицај на мореузе.²¹ У извештају из Петрограда од 1/14. априла М. Спалајковић је резимирао да „на земаљској скупштини кадетске партије донесена је резолуција“²² о одустајању од „мешања у туђе слободе“, мада се наглашавала и потреба да се чувају „животни и правни интереси Русије“, што је било веома двосмислено.²³ У следећем извештају од 4/17. априла информација са кадетског скупа добила је детаљно објашњење – радило се о наставку рата због „обавеза према савезницима“, „деспотске природе“ централних сила, потребе уништења Аустрије као тамнице народа, Цариград је био тумачен као „грчки и јеврејски град који Русима није потребан“, слобода (успостављена независност) Пољске (без одређених источних граница) била је тумачена као свршени чин.²⁴ Нестанак у јавном дискурсу симпатија према послератним анексијама М. Спалајковић уочавао је и у свом извештају од 15/28. априла о еволуцији новинских извештаја. Некадашња либерална кадетска „Реч“ представљала је у новим околностима последњу окосницу анексионистичких руских тежње, који су подразумевали ако не анексију Цариграда бар неку контролу над мореузима.²⁵

Након потреса и стабилизације крајем фебруара, почетком марта Привремена влада доживела је три суштинска удараца (априлску, јулску и августовску кризу) који су потпуно дотукли ауторитет завереничке владе. Српски представници су констатовали наведене кризе тек постфестум, уз велико изненађење, и уз малобројне и углавном безуспешне покушаје надзирања будућег развоја ситуације у Русији. Априлска криза 1917. избила је услед притиска лево-либералних елемената на Привремену владу, коју су чланови Петроградског Совјета хтели да натерају на одустајање од анексија и контрибуције у даљем рату, које је према мишљењу Петроградског Совјета Русија морала да настави изузетно због

²⁰ ВА, п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 324–327.

²¹ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 329.

²² Вероватно се ради о VII конгресу кадетске партије 25–28. марта (7–10. априла) 1917.

²³ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 326.

²⁴ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 335, 350.

²⁵ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 350.

„Велика руска револуција дала је велика зла“: Разочарење српске елите у Привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето 1917.

слободарских осећаја. Н. С. Чхеидзе, И. Г. Церетели, В. М. Чернов, А. Р. Гоц и други чланови Совјета говорили су „од имена руске демократије“ и ослањали су се на исте групе деградиране градске масе и војника-револуционара (дезертера) који су нешто раније били толико корисни лидерима Привремене владе за дестабилизацију ситуације у Петрограду и обарање царске владе. Реално гледано, нити Привремена влада нити Петроградски Совјет нису били легални, нити изабрани, а њихова легитимност била је базирана на флукуалном расположењу грађана Петрограда, морнара и војника, смештених у граду и његовој околини.²⁶

Притисак Совјета на П. Н. Миљукова, као непожељног на месту министра иностраних дела, суштински је био повезан са питањем циљева рата и анексија.²⁷ У свом извештају од 16/29. априла М. Спалајковић је уочавао велики притисак на П. Н. Миљукова, али је сматрао ово као лични анимозитет према њему са стране „сељачког елемента, који гледа на његову странку као на најозбиљнијег противника и води огорчену борбу против њега нарочито у савету раденичких делегата“.²⁸

Тешко је рећи кога од лидера тадашњег совјета (Н. С. Чхеидзе, А. Р. Гоц, Ф. И. Дан, И. Г. Церетели, Н. Н. Суханов-Гимер, В. М. Чернов...) је М. Спалајковић повезивао са руским сељаштвом у етничком или социјалном смислу. Уосталом, ако је Привремена влада могла да сама себе прогласи за представника руског народа, зашто Петроградски совјет није могао да сам себе прогласи за представника руског сељаштва и радништва?! У истом извештају интересантнија је директна спона коју је М. Спалајковић уочио у томе да је „опасност за Русију у погледу Цариграда“ значила претњу по „Србију како за територијалне односе према Бугарској тако још више и за претензије према Аустроугарској.“ Чак и све даљем од политичких елита Русије, посланику Србије постало је очигледно да „рат

²⁶ У Петрограду 1916. живело је 2,41 милиона становника, док је у Руској империји живело 179 милиона људи. Ни Привремена влада ни Совјет нису били изабрани већ су се ослањали на акламативну демократију. Петроград је платио високу цену за револуционарно бунило јер се његово становништво услед револуције и грађанског рата смањило три пута и 1920. град је имао само 0,74 милиона становништва. Поређења ради, у току Другог светског рата када је град доживео чувену блокаду његово становништво се смањило мање (од 2,92 милиона 1940. до 0,92 1945) *Санкт Петербург. 1703–2003: Юбилейный статистический сборник*, Вып. 2, Под ред. И. И. Елисейевой и Е. И. Грибовой, Судостроение, Санкт-Петербург 2003.

²⁷ М. В. Фёдоров, «Известия Петроградского совета рабочих и солдатских депутатов» о выходе России из империалистической войны в марте-апреле 1917 г., Труды Исторического факультета Санкт Петербургского университета 14 (2013).

²⁸ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 350.

без анексија“ у руском друштву (а не у политичким групама које су се бориле за власт и симпатије енглеских и француских дипломата) су схватили као „мир без анексија“ односно – сепаратни мир. Цариград и мореузи били су сувише компликовано питање за сељаке у свом материјалном тумачењу.

Илустративни дијалог демагошког приступа који су користили лево-либерални агитатори у разговорима са сељацима описује активни учесник грађанског рата А. П. Гајдар²⁹: “– Мир после победе? – говорио је Баскаков. – Па шта, добра је то ствар. Баш нам је потребан тај Цариград! А ево још и Берлин да заузмено... Ја тебе питам: да ли су код тебе Немац или Турчин новац позајмили и не враћају? Реци ми, молим те, драги човече, какве ти можеш послове да имаш у Цариграду? Шта ћеш кромпир тамо на пијаци да продајеш?... Теби није потребан, и мени није потребан и њима није потребан! А потребан је трговцима да њима буде корисније да послују тамо. Ако је њима потребан нека они и ратују. А зашто сељак ту мора да учествује?” Очигледно је да је потреба ослобађања Цариграда или одустајање од њега тешко могла да утиче на сељачку (војничку) масу, али и те како је утицала на ставове либералних интелектуалних кругова Русије, оријентисаних на подилажење ставовима „демократских“ савезника.³⁰

Еволуцију дискурса „ратних циљева“ у пропаганди политичких партија М. Спалајковић је могао да осети веома јасно. Најзад, 5/18. маја 1917. П. Н. Миљуков као симболична фигура која је заступала идеју о очувању анексија био је избачен из владе, а на његово место био је постављен М. И. Терешћенко. В. Д. Набоков, шеф администрације Привремене владе писао је у априлу 1918. новом министру иностраних дела у Привременој влади. „Он, Некрасов и Керенски су саставили триумвират, који је одређивао целу политику Привремене владе, — и у том смислу он сноси одговорност за слабост, дволичност, бескрупулозност и бесплодност ове политике, која се стално колебала, стално тражила компромис тада, када је једини излаз из ситуације могао да буде само у одбацивању компромиса, у одлучности и одређености... Дипломатски представници савезника односили су се према Терешћенку са много већим симпатијама, него према Миљукову. Његова *souplesse* (еластичност), његова углачаност, одсуство чврстих уверења, промишљеног плана, потпуни дилетантизам у питањима спољне политике – све ово је чинило

²⁹ А. П. Гајдар, *Обыкновенная биография*, Октабрь, № 4–7 (1929).

³⁰ За претеривање у одбрани руских претензија на Цариград вођа кадета П. Н. Миљуков је морао да се правда пред својим једномишљеницима из иностранства чак и после рата. П. Н. Миљуков, *Мое отношение к последней войне*, Последние Новости, № 1309 (Париж 1 август 1924) 2–3.

„Велика руска револуција дала је велика зла“: Разочарење српске елите у Привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето1917.

од њега, у датим околностима, човека који је био изузетно повољан... Толико је недорастао својој улози, колико и већина осталих министара...“³¹ У извештају од 6/19. маја М. Спалајковић је истакао сличне разлоге за постављање новог министра, са већим оптимизмом, него ли што је након годину дана писао В. Д. Набоков. „... Криве Миљукова, његову нетактичност, личну амбициозност и доктринарство“³². Мањак визионарства, који је надокнађен претеривањем у позитивним очекивањима пружио је М. Спалајковићу, који је занемарио у свом извештају успон А. Ф. Керенског невероватну наду: „... програм спољне политике остаје исти.... кадети ће спремити терен за уставну монархију...већ се осећа покрет, неки за Николу, неки за Михаила. Последњи биће кандидат свих умерених. Револуционари су већ изиграни...“³³

Овај хистерични оптимизам често се мењао са осећајима дубоке депресије и разочарења. Проблеми са руском војском (мањак реда услед револуције, и нулта мотивација за наставак рата) настали услед Фебруарске револуције постали су очигледни српским дипломатама већ након месец дана после стварања Привремене владе, како је констатовао извештај српског посланства из Петрограда од 25. марта/7. априла 1917.³⁴ У првим тренуцима, српски посланик је, као и друге савезничке дипломате, покушавао да се бави самозаваравањем и преносећи поједине закључке са скупова револуционизираних војника проналазити трагове наде. На пример, у извештају од 2/15. априла 1917. М. Спалајковић је са посебном надом писао да су „војници петроградског гарнизона донели резолуцију продужити рат до победе, јер би сепаратни мир био срамотан и издајнички према савезницима и обећању обнове слободе Пољске из руских и немачких земаља.... Делегат Царско-Селског гарнизона саопштио је представницима радника, да гарнизон...тражи од радника да не причају много већ да раде у фабрикама... У Москви био је митинг... који је донео резолуцију о потпуном поверењу Привременој влади и да се рат мора завршити поразом немачког милитаризма. Осмочасовни рад признат несавременим...“³⁵

Распад и деградација руске државе и војске били су све очигледнији и све више су забрињавали српске дипломате. „У унутрашњости Русије анархија је узимала маха. У Минску су војници и руља разбили депо

³¹ В. Набоков, *Временное правительство*, Архив русской революции, I, 46–47.

³² АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. V, 371.

³³ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. V, 371.

³⁴ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 303.

³⁵ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 325.

шпирита, напили се, палили и ништили све. У околини све гори. Погром прети обузети сву Русију, последице биће анархија и глад. Очајање све веће“, писао је М. Спалајковић 4/17. маја.³⁶ Након две недеље 18/31. маја М. Спалајковић је писао „анархија у идејама и поступању продужује се и не видим јој краја...У унутрашњости чести грабежи, нарочито алкохола, паљевине и насиља, а власти или нема или су немоћни.“³⁷ И најзад, 19. маја/1. јуна у потпуном очајању српски посланик је вапио посматрајући руску револуцију. „У целој Русији ништа не раде него само говоре. Никакви разлози не могу покренути ову некултурну, анархичну и полтронску масу на продужење рата. Очекује се спас само од интервенције савезничке... Скоро сви магацини затворени јер слуге траже невероватне плате а радници желе фантастичне намирнице и шесточасовни рад. Агитатори повлађују рђавим тежњама народа и шире најштетније утопије. Руском револуцијом управљају непријатељи који се добро чувају да се не пренесе код њих...“³⁸

Претпоставка о неком страном фактору у револуцији 1917. стигла је у извештаје српских дипломата тек након неколико месеци после фебруарских догађаја. Била је изузетно опрезна и вероватно се односила на претпостављене везе Немаца и левичарских елемената у Петроградском Совјету. Морамо да се подсетимо да су претходну руску револуцију у српском друштву (не само новинари већ и дипломате) повезивали са деловањем „страног фактора“ веома активно, у распону од финансирања илегалних организација, до спиновања у извештајима енглеске, аустријске и немачке штампе.³⁹ Разумљиво је да је у ратним околностима због обзира према свемоћним савезницима јавно говорити о улози савезника (пре свега Енглеске) у револуционарним догађајима било неприкладно. Изузетак су представљали веома опрезне дневничке белешке Ј. Јовановића Пижона које смо горе наводили.⁴⁰ Тим мизернији изгледају примери када су српски званични представници и српске званичне новине детаљно говорили о утицају на большевике и Совјет Немаца и Јевреја, које су неким чудним начином уједињавали „Јевреја

³⁶ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 369.

³⁷ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. V, 383.

³⁸ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. V, 384.

³⁹ *Догађаји у Петрограду*, Самоуправа (11. јануар 1905) 1; *Немири у Петрограду*, Политика (13. јануар 1905) 2; *У Петрограду се сматра да су радници добили новац од Енглеза и Јапанаца*, Трговински гласник (16. јануар 1905) 2.

⁴⁰ Јован Јовановић Пижон, *Дневник (1896–1920)*, прир. Р. Љушић и М. Милошевић, Архив Југославије, Београд 2015, 251–253.

„Велика руска револуција дала је велика зла“: Разочарење српске елите у Привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето1917.

немачког порекла“.⁴¹ Негативан однос српских званичних представника према Совјетима био је базиран на сумњама у ратни елан народних маса чијим гласноговорником се представљао Совјет. Демагошки позиви на верност савезницима, све мање су могли да мотивишу руски народ уморан од ратовања. Чак су и позиви на „Србију која није изгубила веру у Русију и руски народ!“ у обраћањима М. Спалајковића, изгледали веома провидно у друштву којем су долазили након говора америчког посланика, француског поморског аташеа, енглеског пуковника и белгијског министра.⁴² Руске новине су могле да пишу о наводном патриотизму црноморске флоте, која је „прва 1905. развила заставу слободе, а сада се одлучно дигла против анархије и мира по сваку цену“, али у широке војничке масе овај оксиморон тешко је могао да продре.

У априлу–мају 1917. на руско-немачком фронту је деловало фактичко примирје (осим локалног немачког напада код Стохода).⁴³ Забринути М. Спалајковић је констатовао у извештају од 4/17. маја 1917. „Немци се најскрупuloзније уздржавају сваке јаче акције“.⁴⁴ Са ужасом српски војни посланик је саопштио српској влади да су се крајем маја 1917. принц Леопод од Баварије, који је био на челу немачких трупа према Русима, и аустријски генерал Рор више пута обраћали руским командантима на супротној страни са предлозима да се отпочну преговори о примирју и миру.⁴⁵ Слична опажања радиле су и „Српске новине“, које су се ослањале на гласине из савезничке штампе.⁴⁶

У јулу 1917. немачки Рајхстаг је званично проговорио о пожељности мира без анексија и контрибуција.⁴⁷ У околностима револуционарних нереда и линије фронта далеке од централне Русије ова ситуација објективно је одговарала руским интересима, али није одговарала интересима савезника који су заговарали што брже обнављање кланице на Истоку. Потребност одлагања ратних операција отворено су заговарали они који су пре тога учествовали у збацивању цара, због

⁴¹ ВА, п. 16, к. 44, ф. 1, д. 12, 143–144, 340; *Руски „Совјет“*. *Господарство Немаца*, Српске новине (4. новембар 1917) 2.

⁴² АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. V, 374.

⁴³ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.*, књ. 22, 1917. година, Главни ђенералштаб, Београд 1932, 72.

⁴⁴ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. IV, 369.

⁴⁵ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.*, књ. 23, 1917. година, Главни ђенералштаб, Београд 1933, 84–85.

⁴⁶ *Непријатељске интриге према Русији*, Српске новине (25. мај 1917) 3.

⁴⁷ G. Hirschfeld, G. Krumeich, I. Renz, *Enzyklopädie Erster Weltkrieg*, Schöningh Paderborn 2009, 376, 385, 437, 465, 511.

побољшавања ратних способности земље.⁴⁸ У поверљивом писму од 12/25. марта 1917. на име војног министра А. И. Гучкова врховни командант руске војске генерал М. В. Алексејев је писао да услед револуционарних промена „пренесених и несварених у главама официра и војника“ руска војска не може да испоштује „своја обећања савезницима“. „Задатак се своди на то, да са најмањим губитком нашег поноса пред савезницима, или одложити или потпуно одбацити ова обећања. У наредна четири месеца наша војска мора да седи мирно, без предузимања одлучне операције широког захвата“. Даље мере могле су да буду предузете тек у случају успешног опоравка војске.⁴⁹

Дошавши на место војног министра А. Ф. Керенски је активирао пропаганду у корист убрзане офанзиве. Представницима српске војске тешко стање руске војске било је више него јасно, што се види већ у извештајима од краја марта и почетка априла, док је војском управљао А. И. Гучков.⁵⁰ Министар А. И. Гучков за време званичне аудијенције савезничким официрима 2/15.априла покушавао је да објасни стање које је одлагало офанзиву кроз приказ тешког стања, када је на крају посете рекао: „... да је положај владе критичан... и да је сваки Рус приврженик борбе до јуначке победе, али садашње ванредно стање може омести да се та општа жеља оствари“, затраживши помоћ и разумевање савезника.⁵¹ Савезници ту помоћ која се према речима самог А. И. Гучкова остваривала у подршци влади и смањивања притиска нису журили да пруже. Уз велико задовољство поздравили су смену опрезног А. И. Гучкова кога је заменио А. Ф. Керенски 5/18. маја, а који је ускоро сменио и генерала М. В. Алексејева 22. маја/4. јуна за спремнијег на компромисе генерала А. А. Брусилова, који је био на челу Врховне команде руске војске за време несрећне јунске офанзиве.

Долазак А. Ф. Керенског српски дипломатски представници као и други савезници посматрали су кроз перспективу офанзиве, која је била толико потребна савезницима.⁵² Српски војни агент као и остали

⁴⁸ Индикативно је да након десет година после догађаја своје разочарење у рату вођеном „не због руских интереса“ већ због неспорних „одбрамбених циљева“ изразиће чак и сам П. Н. Миљуков, *Мое отношение к последней войне*, 2–3.

⁴⁹ *Разложение армии в 1917 году, Подгот. к печати Н. Е. Какуриным*, Москва–Ленинград 1925, 28–30.

⁵⁰ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.*, књ. 21, 1916. и 1917. година, Главни ђенералштаб, Београд 1931, 727, 755, 785, 791–792.

⁵¹ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.*, књ. 22, 1917. година, 35–37.

⁵² АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. V, 378.

„Велика руска револуција дала је велика зла“: Разочарење српске елите у Привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето1917.

савезници посматрали су офанзиву руске војске као њену „обавезу пред савезницима“.⁵³ Месец дана пре офанзиве Б. Лонткијевић је сматрао да она нема велику перспективу: „мада се чини све могуће за поправку стања код трупа, мада се доста постигло, ипак ја још гледам песимистички и на будућу офанзиву руске војске“.⁵⁴ Чак и уочи јунске офанзиве 16/29. јуна у извештају од 29. маја/11. јуна Б. Лонткијевић се није решио свог песимизма (реализма) у оцени авантуре А. Ф. Керенског: „да ли ће офанзива бити успешна, за сада је немогуће предвидети“.⁵⁵ Интересантно је да је материјалну базу (наслеђену из царског доба) у извештају од 10/23. јуна српски војни аташе оценио као „одличну, нарочито артиљерију“.⁵⁶ С друге стране (услед фебруарског преврата и његових последица) „морално стање код артиљерије, коњице и инжињерије и техничких трупа“ у извештају од 15/28. јуна Б. Лонткијевић је оценио са најнижом пролазном оценом („задовољавајуће“) а „код пешадије раздор и неопредељење, због чега је тешко предвидети прогнозу“.⁵⁷ Уз толико мале изгледе за победу, без неке значајне мотивације (осим спољнополитичког притиска „савезника“) јединице руске војске биле су бачене у крваву и бескорисну клиницу. Након првих успеха почели су све већи губици руских трупа⁵⁸, услед чега већ 22. јуна/5. јула долази до одбијања појединих руских пешадијских пукова да крену у офанзиву.⁵⁹ Руске трупе наишле су на жилав отпор, па и на контра-нападе, услед чега је војни министар А. Ф. Керенски (ван свих војничких традиција) покушао својим ватреним говорима да подигне посрнули морал ударних корпуса.⁶⁰ Најзад је, 23. јуна/6. јула српски посланик известио српску Врховну команду о томе да је „више пукова из ударних корпуса отказало ићи напред, чак и у гардијском корпусу, на који се нарочито рачунало, а три пука су одрекла наступање“.⁶¹ Без обзира на све ове јавне предуслове неуспеха, трупе VIII армије под командом Л. Г. Корнилова пробијале су се напред без наде да их прате бочне јединице,

⁵³ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.*, књ. 22, 1917. година, 177.

⁵⁴ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г.*, књ. 23, 1917. година, 61.

⁵⁵ *Исто*, 95.

⁵⁶ *Исто*, 286.

⁵⁷ *Исто*, 324.

⁵⁸ *Исто*, 336.

⁵⁹ *Исто*, 352.

⁶⁰ *Исто*, 368.

⁶¹ *Исто*, 389.

што је изазивало код генерала Брусилова „оптимистично гледање на прилике“.⁶² У извештајима од 7/20. и 8/21. јула Б. Лонткијевић је обавестио Врховну команду о престанку офанзиве и о започетој немачкој контраофанзиви. Као разлог томе он је сматрао да су „на фронту XI армије неки пукови сасвим напустили положаје и нису никога о томе известили. То је повукло и суседне трупе те је непријатељ такорећи без боја пробио Руски фронт“.⁶³ У закључку извештаја Б. Спалајковић је поновио чињеницу коју је назирао и пре офанзиве: „нажалост руска војска под оваквим условима не представља никакву опасност непријатељу. Треба у основи изменити принципе, који сада у руској војсци владају“.⁶⁴ Б. Лонткијевић је 13/26. јула наставио да примећује даље расуло у војсци, када су с фронта бежали не пукови већ дивизије.⁶⁵ Увођење смртне казне у трупе у сврху дизања дисциплине крајем јула 1917. Б. Лонткијевић је поздравио, али констатовоао је да је „морал код руских трупа још увек рђав“.⁶⁶ Потпуно су се изјаловила очекивања од офанзиве руских трупа, офанзиве која је била припремљена, али одложена због потребе елиминације цара, а после и свих других заговорника послератних проширења Руске империје. Ако су војни врх и политичари имали право да прекрше заклетву цару, зашто би обичан сељак у ратној униформи морао да умире у бесмисленом за њега рату и да чува оданост војничкој заклетви?! Наравно да за ово питање суштинско за опстанак Русије није могло да буде разумевања нити код „савезника“ нити код клијентеле до скоро снажне империје.

Офанзива руске војске више није могла да да резултате које би имала да није било Фебруарске завере. Чувени генерал Е. Лудендорф је писао о тој несуђеној офанзиви: „Сигурно нисам присталица бескорисних расправа, али ипак морам размислити о томе како би се ситуација развијала, да су Руси у априлу или мају прешли у офанзиву и одржали макар најмањи успех. Ми бисмо тада, као и у јесен 1916. године, били увучени у изузетно тешку борбу... Сада када ја у глави замишљам руски јулски успех у априлу или мају, једва могу да замислим, како би врховна команда изашла из настале ситуације. У априлу и мају 1917, упркос победама код реке Ен и у Шампањи, само нас је руска револуција спасла од пропасти.“⁶⁷

⁶² Исто, 396.

⁶³ Исто, 485.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто, 508.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Э. Людендорф, *Мои воспоминания о войне 1914–1918 гг.*, [Пер. с нем. Свечина А. А.], Вече, Москва 2014, 381.

„Велика руска револуција дала је велика зла“: Разочарење српске елите у Привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето1917.

Србија је морала сама да се сналази у новонасталим околностима. Будућност Србије више није зависила од Русије, као што је то било уочи револуције. Француска и Енглеска гледале су на Балкан са све већом пажњом. Шеф српске војне мисије у Француској генерал М. Рашић јављао је из Париза 14/27. јула 1917. о природи ових промена веома јасно: „Руска невоља дејствује добро на интересирање Савезника за Балкан“.⁶⁸ Српски војни изасланик у Енглеској слично је формулисао нову ситуацију у свом извештају, написаном у мају 1917: „Богати људством, новцем и свим другим средствима, Енглези неће пропустити ову угодну прилику да униште свог непријатељског конкурента, због чега ће рат водити до победе. Не сме се изгубити из вида ни за један тренутак, да је Енглеска и данас и да ће бити и у будуће најјача држава међу нашим савезницима... Енглези... одржавају све наше савезнике у истрајности започетог посла и они су најглавнији регулатори свих радова и свих предузећа. Да се рат победом заврши њихов је политички интерес и ван сваке је сумње да ће они уложити све своје неисцрпне снаге да га данас реализују, сад или никад. Због оваквог стања ствари ваља имати на уму, да ће Енглези и по завршетку операција, када се буде почело преговарати о миру, бити најмоћнији, јер неће бити исцрпљени ратом као други, па ће стога на тим конференцијама њихова реч бити најмеродавнија“.⁶⁹ Потребне преоријентације на Енглеску и Француску подстакла је српску краљевску владу и на компромис према Хрватима и Словенцима. У извештају од 15/28. јуна Ј. Јовановић Пижон јављао је из Париза српској влади да услед дешавања у Русији и немачке жеље да се постигне мир без анексија и контрибуција неизбежна је ревизија свих савезничких уговора склопљених за време рата. Због свих околности Јовановић је препоручио српској влади да се она препоручи савезницима што пре у договору са Југословенским одбором.⁷⁰

Руска дипломатија која је и пре (нарочито у свом либералнијем крилу) полазила од могућности стварања заједничке државе Јужних Словена фактички више није утицала на развој догађаја на Балкану. Русија која је предлагала своју визију будућности Западног Балкана са већом улогом Србије у јужнословенској заједици више није била у животу. Према

⁶⁸ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г., књ. 23, 1917. година, 513.*

⁶⁹ *Велики рат Србије за ослобођење и уједињење Срба, Хрвата и Словенаца: 1914–1918 г., књ. 23, 1917. година, 147–157.*

⁷⁰ *Дипломатска преписка српске владе 1917.* Збирка докумената, прир. М. Зечевић, М. Милошевић, Београд 2002, 42.

речима Н. Пашића Југославија у том облику у којем је рођена 1918. се стварала „ ...можда баш због одсуства Русије на Балкану...“.⁷¹ Екстраполације искуства руско-пољских односа на планирану српско-хрватску заједницу више нису могле да буду актуелне као корекција за одређивања будућих односа у новој држави на Западном Балкану. Пољска је очекивала брзо ослобођење, а претпоставке руских дипломата о неизбежним проблемима у саживоту две културолошки различите заједнице у једној држави биле су однесене на „реакционарни карактер покојне руске монархије“.

И док се Србија спремала да самостално проучи константе развоја вишенационалних држава у току безмерно дугог, а у исто време брзог двадесетог века, руски народ је већ био у жеку свог највећег потреса у новијој историји. Након прве реконструкције Привремене владе услед одустајања од спољнополитичких захтева по завршетку рата, Привремену владу почетком јула 1914. задесила је следећа велика криза повезана већ са распадом саме руске државе. На општем фону неуспешне јунске офанзиве која се претворила у бесмислену кланицу и активизације Совјета, револуционарни хаос и анархија су почели да урушавају не само периферију и националне окрајине већ и централне делове руске државе. Централна украјинска рада формирана у априлу 1917. као локална национална организација у све већој мери почела је да остварује сепаратистичке тенденције. У мају–јуну 1917. у Кијеву се створило двовлашће између Извршног комитета (који је укључивао представнике свих народа Кијева) и Централне раде (која се ослањала на украјинске националисте). Када су крајем јуна 1917. у град стигли представници Привремене владе. И. Г. Церетели и М. И. Терешћенко потписали су 1/14. јула са Централном радом, на изненађење Извршног комитета, уговор о стварању аутономне Украјине, која је добила право да прогласи дијалект руског језика за државни језик, право на самостално међународно представништво и националне војне јединице. Сви остали народи Украјине били су деградирани до нивоа „националних мањина“. Истакнути активиста јеврејског покрета, члан Централне раде (као представник јеврејских организација) А. А. Голденвајзер сећао се ових шокантних догађаја у мајци руских градова: „Сећам се болног утиска који је на мене оставило то са којом су лакоћом и брзином ‘одкусурили’ за Украјину десетак губернија“.⁷² Шок од уговора који је потписао

⁷¹ G. Krivokapić, *Rusija u Pašićevom projektu spoljnopolitičke orijentacije nove jugoslovenske države u jesen 1918. godine*, Tokovi 1–2 (1993) 5–11.

⁷² А. А. Гольденвейзер, *Из киевских воспоминаний*, Архив русской революции VI, 176–181.

„Велика руска револуција дала је велика зла“: Разочарење српске елите у Привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето1917.

самозвани представник „руске демократије“ изазвао је кризу у Привременој влади и повлачење преосталих кадетских министара из владе. Неверицу коју је овај уговор изазвао веома добро илуструје једне чињеница – у јесен 1917. у обавезне основне градске школе Кијева од 5 хиљада уписаних у први разред ученика, родитељи само 406 ученика одлучили су да одустану од школовања на руском и изабрало је украјински наставни језик.⁷³

Већинско становништво јужних губернија Русије, за које је руски језик био матерњи, а књижевни украјински језик изгледао као вештачки конструкт аустријских чиновника, није могло у том тренутку да замисли да се претворило у националну мањину⁷⁴. Ипак, чак и у овом контексту морамо да приметимо да распад империје на поједине територије није привлачио посебну пажњу српских званичних представника у Русији, чији су осврти на распадање руске територије били веома фрагментарни⁷⁵. Само на маргинама извештаја „Српских новина“ у одељку „Русија“ стајале су белешке о „Немачкој пропаганди код Украјинаца“ (20. јул), „Бесарабија тражи аутономију“ (27. јул), „Признање грузијске цркве“ (29. јул), „Резолуција Пољака“ (3. август), „Одлука Финске скупштине“ (8. август), „Ситуација у Финској“ (15. август), „Украјинци неће на московски скуп“ (17. август), „Писмо гувернера Финске“ (17. август), „Озбиљна ситуација у Финској“ (19. август), „За аутономију Сибира“ (26. август)⁷⁶. Схватање димензија и правца потреса у Руској империји појавило се у српском јавном дискурсу тек почетком јесени, када је у насловном чланку јединих званичних новина непознати аутор повезао „огромни догађаји у Русији: повлачење из Галиције и Буковине; пад Черновица, пад Риге; акција и револуција »бољшевика« у Петрограду поводом офанзиве; Кронштатска Република, Шлиселбург; Украјинска Рада, Фински Сејм; аграрно питање; пролазне републике у Краснојарску и Томску (Сибир), у Перејаслављу и на Дњестру; акције и нереди у Литавској, у Белој Русији, у балтичким покрајинама; акције и потраживања мухамеданско-татарских двадесет милиона становника, покрети Ђурђијанаца, Мингрелијанаца, Јермена, и тако даље, као високо национални и јаки

⁷³ Љубав Украјинаца према маћушки Русији, Српске новине (21. октобар 1917) 3.

⁷⁴ У књижевном дискурсу вештачку природу тадашњег „украјинског национализма“ најпластичније су описали идеолошки супротстављени књижевници, којих је уједињавао живот и порекло из јужних губернија руске царевине (М. А. Булгаков *Бела гарда* и Н. А. Островски *Како се калио челик*).

⁷⁵ АС, МИД ПО, 1917, ф. IX, д. V, 405.

⁷⁶ Српске новине (јул–август 1917).

покрети код Донских, Оренбуршких, Уралских и Амурских Козака и, најзад, азијских Руса: кивских Каната, Сарта, Киргиза и Калмука...⁷⁷

Ново схватање националног питања у Русији дао је у другом делу обимне студије „Проблеми руске револуције“ млади дипломата Божидар Пурић (1891–1977). Вероватно је за основу рада узимао француске новинске чланке, и био је мало упознат са темом, што је надокнађивао младалачким заносом и шармом француског ђака. Уписао је у Украјинце не само Т. Г. Шевченка и В. Г. Короленка, већ им је придружио и рођеног у околини Смољенска М. И. Глинку, и П. И. Чајковског рођеног у околини Вјатки. Најзад је за украјинског писца прогласио и Н. В. Гогоља који се родио у будућој Украјини, али је (за разлику од свог савременика Т. Г. Шевченка⁷⁸) писао само на руском и сматрао себе руским писцем Малорусије. У основном делу свог експозеа о украјинском питању М. Б. Пурић је прешао на стварање и деловање Украјинске владе „која говори у име близу два милиона украјинских војника“. У набрајању ове владе Б. Пурић је истакао В. К. Виниченка, М. И. Туган-Барановског, М. С. Грушевског. У овом набрајању Б. Пурић није поменуо њихове чврсте везе са Централним силама (посебно код М. С. Грушевског, који је примао плату као универзитетски професор у Аустрији 1894–1914, а након тога је био хапшен у Кијеву за рад у корист Аустрије).⁷⁹ Због „опуштеног односа“ савезника према јединству српска штампа се као и енглеска и француска много више бавила тајним везама бољшевика, са Немцима него ли спонзорским односом Аустрије према украјинском национализму. Везе лидера украјинских националиста са Аустријом биле су неспорне и познате у Русији, за разлику од веза бољшевика са Централним државама.

У закључку Б. Пурић је похвалио потез Церетелија и Терешченка, јер у новоствореној Украјини „остали народи биће праведно заступљени“. У дипломатски изваганим речима Б. Пурића проналазимо помен о томе да „по том споразуму, не зна се ни колика је Украјина, ни какав је положај Руса у њој“, али је све сумње у вези тога прогласио за „сасвим неумесна,

⁷⁷ *Догађаји у Русији*, Српске новине (2. септембар 1917) 1.

⁷⁸ Детаљно о Т. Г. Шевченку и питању његовог идентитета види: О. Бузина, *Вурдалак Тарас Шевченко, или Поддельный Кобзарь*, Кијв 2009.

⁷⁹ О агентима кајзера који су стигли специјалним возом у Русију, а после и поименично о наводним везама Лењина и Колонтају са немачком обавештајном службом „Српске новине“ писале су више пута. *Дипломатски преглед*, Српске новине (9. мај 1917) 1; *Русија. Ухапшена немачка шпијунка*, Српске новине (2. јул 1917) 2; *Побуна изазвана немачким новцем. Лењин и његови другови плаћени агенти Немачке. Бегство Лењиново из Петрограда. Ред и мир у престоници*, Српске новине (11. јул 1917) 2.

„Велика руска револуција дала је велика зла“: Разочарење српске елите у Привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето 1917.

јер... је главна ствар та, да је земља у револуцији, и да је револуцији циљ да се извесни јавно-правни односи промене и стекну нова права“.⁸⁰

Судбина је хтела да Б. Пурић види ове „револуционе промене јавно-правних односа“ први пут у Владивостоку 1919–1920. када је покушавао да извуче живе главе сународника из револуционог кркљанца. И други пут у децембру 1943. када њега као шефа југословенске емигрантске владе са скоро истим образложењем о револуционарним променама у „јавно-правним односима“ нису прихватили за званичног заступника државе представници совјетске дипломатије која се спрема за успостављање званичних односа са „врховним командантом НОВЈ Титом“.⁸¹

Упркос свему, револуционарна 1917. није успела да сломи вековне традиције руско-српских односа и само је укрстила неке чудне токове и дешавања, створивши нове правце у односима. Србија је постала уточиште хиљаде руских емиграната после грађанског рата, али спасила је и значајан број познатих учесника бурне 1917. У Алеји великана на Новом гробљу у Београду, поред гроба војводе Ж. Мишића вечни мир је пронашао генерал М. В. Алексејев, који је одиграо толико контроверзну улогу у нестанку руске царевине. У међуратном периоду у Србији су живели активни организатори абдикације Николаја II политичари В. С. Шуљгин и М. В. Родзјанко, с тим да је последњи чак и сахрањен на Новом гробљу у Београду. Најзад, у српској официрској униформи и са српским пасошем на име капетана Милутина Марковића, који је издао српски заступник у Москви Р. Јовановић, у возу са српским официрима бежао је из Москве у Мурманск, а одатле у Лондон несуђени вођа демократске Русије – Александар Ф. Керенски.⁸²

Већ у марту 1917. лидер бољшевика В. И. Лењин је писао: „... ако су порази у почетку рата одиграли улогу негативног фактора, који је убрзао експлозију, онда је веза енглеско-француског финансијског капитала, енглеско-француског империјализма са октобриско-кадетским

⁸⁰ *Проблеми руске револуције 2. Финско и украјинско питање*, Српске новине (2. септембар 1917) 1.

⁸¹ А. Тимофејев, *Црвени и бели: руски утицај на догађаје у Југославији 1941–1945*, Београд 2014, 256–258.

⁸² А. Ф. Керенский, *Россия на историческом повороте: Мемуары*, Москва 1993, 341; А. И. Тучков, *Министр-председатель в сербском мундире. А. Ф. Керенский: Петроград-Мурманск-Лондон*, Наука и бизнес на Мурмане : Мурман – Сербия, № 3 (48) (2005) тематическиј номер, 11–18. О раду српске мисије у бољшевичкој Русији 1918–1919. види: Р. Ст. Јовановић, *Зашто сам и како био и остао у Русији од 1913. до 1923. године: кратки меморандум министру спољних послова Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца*, Југославија, Београд 1925.

[либералним – А.Т.] капиталом Русије постала фактор, који је убрзао ову кризу кроз организацију завере против Николаја Романова... Комплетан ток догађаја фебруарско-мартовске револуције јасно доказује, да су енглеска и француска амбасада са њиховим агентима и «везама»... директно организовали заверу заједно са октобрискима и кадетима, заједно са делом генерала и официрског кора војске и пре свега петроградског гарнизона да збаце Николаја Романова... Буржуаска [привремена – А.Т.] влада жели да води «до краја» империјалистички рат, уствари је само посредник финансијске фирме «Енглеска и Француска», и мора да обећава народу максимум слобода и попуштања, које помажу, да ова влада сачува своју власт над народом и могућност да настави империјалистичку кланицу“.⁸³ У овом контексту следећу Октобарску револуцију бољшевици су сагледавали као „ослободиоца Русије од њеног полуколонијалног положаја“.⁸⁴ Пад руског царства, стварање прокси владе која је управљала Русијом у корист Енглеске и Француске и жеља народних маса за повлачењем из бесмисленог рата и представљали су основу трагичног заплета 1917. у Русији.

⁸³ В. И. Ленин, *Письма из далека, Полное собрание сочинений*, Т. 31, Москва 1969, 15–19.

⁸⁴ И. В. Сталин, А. А. Жданов, С. М. Киров, *Замечания по поводу конспекта учебника по истории СССР*, Т. 14, Сочинения И. В. Сталина, Москва 1997, 42.

„Велика руска револуција дала је велика зла“: Разочарење српске елите у Привремену владу и револуционарну Русију у пролеће-лето1917.

Алексей ТИМОФЕЕВ

**„ВЕЛИКАЯ РУССКАЯ РЕВОЛЮЦИЯ ПРИНЕСЛА ВЕЛИКИЕ НЕСЧАСТИЯ“:
РАЗОЧАРОВАНИЕ СЕРБСКОЙ ЭЛИТЫ ВО ВРЕМЕННОМ ПРАВИТЕЛЬСТВЕ
И РЕВОЛЦИОННОЙ РОССИИ ВЕСНОЙ – ЛЕТОМ 1917**

Резюме

Падение русского царства, образование Временного правительства, управляющего Россией в пользу Англии и Франции, и желание народных масс выйти из бессмысленной войны представляли собой основу трагической завязки 1917 г. в России. Сербии пришлось одной справляться в ново возникшем положении. Будущее Сербии больше не зависело от России, как это было накануне революции. Франция и Англия смотрели на Балканы со все большим вниманием. Пока Сербия готовилась самостоятельно изучить константы развития многонациональных государств в течение бесконечно длинного, но одновременно и быстрого двадцатого века, русский народ уже оказался в полном разгаре своего наибольшего потрясения в новейшей истории. После первой реконструкции временного правительства, вследствие отказа от внешнеполитических требований по окончанию войны, Временное правительство в начале июля 1914 г. попало в очередной большой кризис, уже связанный с распадом самого русского государства. На общем фоне неудачного июньского наступления, превратившегося в бессмысленную бойню, и активизации Советов, революционный хаос и анархия стали разрушать не только периферию и национальные окраины, но и центральные части русского государства. Вопреки всему этому, революционному 1917 году не удалось разрушить вековые традиции русско-сербских отношений, а только скрестить некоторые странные течения и события, создав новые линии во взаимоотношениях.

Ключевые слова: Сербско-русские отношения, Февральская революция 1917, Первая мировая война.

Aleksej TIMOFEJEV

**“THE GREAT RUSSIAN REVOLUTION PRODUCED GREAT EVIL”:
DISAPPOINTMENT OF THE SERBIAN ELITE WITH THE PROVISIONAL
GOVERNMENT AND REVOLUTIONARY RUSSIA IN SPRING–SUMMER 1917**

Summary

The fall of the Russian Empire, creation of the Provisional Government that ruled Russia to the benefit of England and France, and the people’s wish for the withdrawal from the nonsensical war, represented the basis for the tragic events in 1917 in Russia. Serbia was left to its own devices in the new circumstances. Serbia’s future no longer depended on Russia, as it was the case on the eve of the Revolution. France and England were more increasingly focused on the Balkans. While Serbia was preparing itself to independently examine the constants of the development of multinational states during the immeasurably long and at the same time fast twentieth century, the Russian people were already in the midst of their greatest upheavals in modern history. Following the first reconstruction of the Provisional Government after relinquishing the foreign policy requests upon the completion of the war, in early July 1914 the Provisional Government faced another great crisis related to the dissolution of the very Russian state. Against the background of the unsuccessful June offensive which turned into a senseless slaughter-house, and activation of the Council, the revolutionary chaos and anarchy began to erode not only the periphery and national provinces, but also the central parts of the Russian state. Despite everything, the revolutionary 1917 year did not ruin the centuries-long traditions of Russian-Serbian relations. It only intertwined some strange courses and events, engendering new lines in the relations.

Keywords: Serbian-Russian relations, February Revolution of 1917, First World War.

Александар А. СИЛКИН

ЈУГОСЛОВЕНСКИ СЕКТОР КОМУНИСТИЧКОГ УНИВЕРЗИТЕТА НАЦИОНАЛНИХ МАЊИНА ЗАПАДА И „ИСКУСТВО РУСКОГ ПРОЛЕТАРИЈАТА“ 1925–1936. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је описано како су и шта су учили југословенски студенти-комунисти 1925–1936. на Комунистичком универзитету националних мањина Запада. Циљ њиховог боравка у Москви и наставе на КУНМЗ било је „уознавање с искуством руског пролетаријата“, које су они, поставши партијски радници, били дужни да примењују по повратку у Југославију.

Кључне речи: Коминтерна, југословенски комунисти, СССР, КУНМЗ, колективизација, „Велика чистка“.

Може се учинити да Комунистички универзитет националних мањина Запада¹ (КУНМЗ) није оставио значајнији траг у историји. Образовна установа основана крајем 1921. године решењем Савета народних комесара РСФСР, постојала је до 1936, када је значајан део, ако не и већи, њеног руководства и слушалаца поделио тужну судбину својих ментора из апарата Коминтерне. При томе су многи који су били у вези с универзитетом пали као жртве државне репресије још пре почетка велике чистке, али не „прве пролетерске“ државе, већ своје претходне – буржоаске, због чијег је рушења Москва враћала „у земљу“ порекла комунисте-емигранте. Само мали број њих доживео је „народно-демократске револуције“ и, испунивши свој „професионални“ задатак,

¹ Комунистички универзитет националних мањина Запада Ј. Ј. Мархлевског (КУНМЗ) – образовна установа Коминтерне, која је радила 1922–1936. Формиран је 28. новембра 1921. декретом СНК РСФСР. Први ректор – Јулијан Мархлевски. Универзитет је имао различите секторе: јеврејски, летонски, пољски, немачки, југословенски, бугарски итд. Затворен је 1936.

укључио се у нове државне и партијске структуре. То се нарочито односи на Југословенски сектор, који је отворен 1925/26. и по броју значајно заостајао иза пољског, бугарског и других сектора. Укупан број Југословена-свршених студената КУНМЗ није тачно утврђен, али је познато да их је за седам „генерација“² између 1929. и 1934. године било укупно 95.³

Дакле, оно мало што је преостало, можда није сувише интересно, што се не може рећи о значају универзитета током петнаест година. Или само десет, ако се има у виду Југословенски сектор. О његовом стварном значају може се судити, само ако се не проучава сам за себе, већ у контексту совјетске стварности 1920–1930-их година, с једне стране, и таквог дуготрајног процеса, као што су руско-српски, односно совјетско-југословенски односи, с друге стране. Што се тиче осликавања совјетске стварности, користан је сваки пример који показује како је доживљава човек са стране, рачунајући ту и стране комунисте. Јер, „суочавање са страним, нама служи као огледало у коме се препознајемо и то нас провоцира да постављамо питања, која не бисмо поставили без сучељавања са туђим“.⁴

А како документи сектора могу допунити наше виђење поменутих односа? Веома битно, ако се има у виду њихова неуједначеност као историјског феномена. Њихово формирање, према речима београдског професора Мирослава Јовановића, почивало је на „различитим нивоима прошле стварности: у равни политике и дипломатије; духовних и црквених веза; равни друштвених и културних веза и утицаја; равни релативно честих (е)миграција из једне у другу средину – што масовних, што индивидуалних [...] и у равни личних контаката, веза и импресија“.⁵ На тај начин, целина се може одразити у појединачном, велико – у малом, а типични могу бити не само масовни и не само појединачни контакти и „сусрети на вишем нивоу“, већ и судбина стотине Југословена, које је Комунистичка партија Југославије (КПЈ) упутила у СССР 1920–1930-их година. Утолико више, што су они учили у образовној установи Коминтерне, то јест, непрекидно су се налазили „под зрачењем“ тоталитарне идеологије. Управо је она током целог „кратког 20. века“

² Наставне 1931. године биле су спојене „пролећна“ и „јесења“ генерација.

³ РГАСПИ (Российский государственный архив социально-политической истории). Ф. 529. Оп. 1. Д. 673. Л. 1, 3–3 об., 14–17 об.

⁴ Цит. према: *Срби о Русији и Русима. Од Елизавете Петровне до Владимира Путина (1750–2010)*: Антологија, приредио М. Јовановић, Београд 2011, 13.

⁵ М. Јовановић, *Срби и Руси, 12–21 век : (Историја односа)*, Београд 2012, 23–24.

служила као главни фактор односа између Москве и Београда. Њихови традиционални односи су, по мишљењу Јовановића, „изгубили национални предзнак“ оног тренутка када су се појавили СССР и Југославија.

* * *

Пре него што проговоримо о месту Југословенског сектора у историји, потребно га је описати управо као образовну установу. У том својству та установа је одговарала представама бољшевика о томе ко и шта треба да учи у „совпартшколи“ [совјетској партијској школи – прим. прев.]. „То је углавном омладина која има мало животног и партијског искуства и нема никакво опште образовање“⁶ – иако је прочитан 1923, реферат Н. К. Крупске на II сверуском конгресу совпартшкола и комвуза [комунистичких виших образовних установа – прим. прев.] тачно карактерише састав полазника сектора с краја 1920-их до прве половине 1930-их година. При томе се необразованост безмало сматрала врлином студената, којима није доликовало „да износе сопствена ситнобуржоаска знања“.⁷

„Она је неписмена, слабо образована, ненавикнута на апстрактно мишљење и рад с књигом – продужавала је да карактерише омладину Крупска – али су њена револуционарна искуства велики плус. [...] Омладина, напрежући све своје снаге, [...] овладава марксистичком методом“. Он и јесте главно знање и умеће „свесних партијских радника“ – „градитеља оштрог ока и тврде руке“. Да би то постали, довољно је да „умеју да пишу, да прочитају било какву књигу“. Томе су их и обучавали на Југословенском сектору, као што произлази из протокола скупштине студената и предавача од 20. децембра 1926. године:

„Руски јез.: (д[ругарица] Соколова). ‘Рад с књигом је пролазио задовољавајуће; читане су и прорађиване теме о савременом тренутку. Паралелно су изучавани граматика и писмо’. [...]

Матерњи јез.: (д[руг] Шуљгин). ‘Тежиште је било на раду с књигом. Студенти су учили да састављају план и изводе. Из граматике су завршили именице и заменице’“.⁸

⁶ Н. К. Крупская, *Педагогические сочинения*, т. IX, Москва 1960, 129–132.

⁷ *Совпартшколы и комвузы*. По материалам журнала „Коммунистическое просвещение“ с добавлениями и примечаниями при руководящем участии А. Ф. Рындыча, Москва–Ленинград 1926, 14.

⁸ *Москва – Сербия, Белград – Россия* : сборник документов и материалов, том 4, *Русско-сербские отношения. 1917–1945 гг.*, авторы-составители: А. Тимофејев, Г. Милорадовић, А. А. Силкин, Москва 2017, 277.

Математика и природне науке су још теже усвајане. Сликвит је дијалог студента, који је носио „школско презиме“ Каружа, и његових професора из појединих предмета:

„Математика: (д[руг] Жари). ‘Почетком школске године, док су понављали прошлогодишње градиво, било је релативно лако, а с преласком на алгебру, постајало је све теже. Д[ругови] су морали да решавају задатке’. [...]

Др[уг] Каружа често говори на часовима математике да мора ићи у фабрику или на неки други друштвени рад и предлаже да се часови математике замене са часовима биологије и хемије, јер ће у случају да искрсне нешто приоритетније пропустити последње’. [...]

Биологија и физ[ичка] географија: (д[ругарица] Задворнаја⁹). ‘Најчешће је примењиван метод лекција. Студенти нису читали ништа. На вежбе су долазили ретко. Д[руг] Каружа никада није похађао биологију и ништа није знао. Физ[ичка] географија их је више интересовала’. [...]

Д[руг] Каружа говори да не може да научи биологију. [...]

Неспособности студената да усвоје програм средње школе на КУНМЗ гледало се кроз прсте, јер, како је учила Н. К. Крупска, „узимајући из општеобразовних предмета само оно што је апсолутно неопходно“, без свих осталих знања „могуће је одлично се снаћи“. Она „немају никаквог значаја за учвршћивање марксистичког погледа на свет“. Шта је важније – образовање или идеологија – илуструје негативна карактеристика коју је написала М. Ј. Фрумкина,¹⁰ ректор КУНМЗ (1922–1936), свршеном студенту Соломатину: „Што се тиче учења, учио је добро и био је академски одличан студент, али основе лењинизма није довољно усвојио“. Због тога је препоручено да буде постављен на „ниже место под руководством“ другог.¹¹

Требало би напоменути да „комунисте-практичаре“ није имао ко ни образовати. Како је констатовао часопис „Комунистическо просвештеније“ 1926. године, „предавачи сов[јетских] парт[ијских] школа обично су били

⁹ Псеудоним „Задворнаја“ носила је македонска комунисткиња Љуба Влчева – жена хрватског комунисте Анте Цилиге. Била је у СССР од 1926. и предавала је на КУНМЗ физичку географију и биологију. Преселила се у Беч 1928.

¹⁰ Марија Јаковљевна Фрумкина (1880–1943) – совјетски партијски радник и државни функционер, учесница јеврејског социјално-демократског и комунистичког покрета. Проректор и ректор КУНМЗ (1922–1936). Ухапшена 1938, осуђена на осам година. Умрла у логору.

¹¹ Москва – Србија, Белград – Русија, 327.

парт[ијски] радници, премештени с орг[анизационих] послова и у огромној већини нису имали систематско образовање, нарочито из педагошких дисциплина“.¹²

Речено може да се примени и на управу, запослене и хонорарне предаваче Југословенског сектора. Неки од њих имали су одлично образовање, као његов оснивач Филип Филиповић, који је био директор сектора почетком 1930-их година, Гргур Вујовић или хрватски комуниста Анте Цилига (псеудоним Задворниј Пјотр Алексејевич). Други – Црногорци-руководиоци Брацан Брацановић¹³ и Никола Ковачевић (псеудоним Накованович) – нису могли да се похвале солидним дипломама. Ипак, поседовање или одсуство образовања није имало одлучујући значај на „универзитету“, на коме су свих десет година следили принцип „ко увећава знања, увећава и бригу“. Три године пре затварања КУНМЗ, 1933, Г. Вујовић је био принуђен да констатује: „Један од највећих недостатака је слаба писменост, недовољна оцена из матерњег, као и из руског језика. Наставни кадар није баш задовољавајући“.¹⁴ За руководство КУНМЗ, чију је сложену структуру детаљно проучила и описала М. Ј. Фрумкина, била су приоритетна организациона, а не образовна питања:

„Наш универзитет је по наставној линији формиран на начелима националних сектора, а партијска организација – на основу интернационалних парт[ијских] кружока. [...]

Свим пословима код нас руководи само биро партијске ћел[ије] [...] Студентска маса је разбијена по партијским кружоцима студената разних сектора; ти партијски кружоци су интернационални. Ми укључујемо у пар[тијске] кружоке студенте разних сектора, али истог курса. То је такође и јединица студентског смештаја; то је такође и јединица профкружока [синдиката, синдикалног кружока – прим. прев.]. Ти партијски кружоци имају парторга [партијског организатора – прим. прев.], профорга [синдикалног организатора – прим. прев.] [...]

Што се тиче сектора. Сектор није парт[ијска] организација, то је само образовна организација, али за рад у сектору по партијским питањима постоји орган – секторска парттројка [партијска тројка – прим. прев.], која се бави не само партијским питањима, него и свим другим секторским питањима. [...]

¹² Совпартшколы и комвузы, 71.

¹³ Н. Јовановић, Прилог биографији Брацана Брацановића, Историјски записи 1–2 (Подгорица 1969).

¹⁴ Москва – Србија, Белград – Русија, 329.

Како се тројка формира? Руковод[илац] сектора – стални је њен члан, други је – члан бироа партијске ћел[ије], који се бира на заједничком састанку партијских ћелија, а трећи се бира на општој скупштини сектора. [...]

Руковод[илац] сектора има обавезу да ми једном недељно поднесе извештај, у коме извештава о свему¹⁵.

На тај начин, сектор представља „типичан“ совјетски колектив, који има синдикално и партијско руководство, који заједно чине друштвено-политичку хијерархију. Студенти су по доласку у СССР постајали чланови СКП (б) и добијали нова „руска“, „украјинска“ и „кавказка“ имена и презимена. „Утапајући“ се у масу совјетских грађана, иако будући партијски радници, они због тога нису били ништа мање објект оштре пажње власти, која их је не само пажљиво „пратила“, већ и активно увлачила у реализацију сопствених одлука. Због тога материјали сектора до детаља осветљавају главне правце државне политике крајем 1920-их и почетком 1930-их година. На пример, протокол скупштине сектора, која се састала 8. априла 1930. године, одражава колебања „партијске линије“ при спровођењу колективизације, како су је видели њени непосредни извршиоци.¹⁶ Расправљајући о „Извештају о практичном раду на селу“, студенти најпре описују руководству сектора сопствену ревност с којом су приступили раскулачивању:

„Др[уг] Чукчајев: Сав наш рад је обављан у ударном поретку. Ја сам долазио на место у моменту проглашења рејона за рејон потпуне колективизације. Није било никакве припреме сиромашних. Тај рејон је у време и после Октобарске револуције био контрареволуционаран“. [...]

Др[уг] Довјаненко: Ја сам радио у Молдавији, на селу. Стекао сам утисак да цело то село све до сада није знало за совјетску власт. [...] Одржавани су састанци са сиромашнима, средњацама и женама. Затим су хтели да сазову заједнички састанак, али су се жене успротивиле. Кад су мушкарци одлучили да ступе у колхоз, жене су пошле на Дњестар и почеле да зову Румуне да [би] их они спасили од колективизације. [...] Ми смо организовали 120 домаћинстава, радили смо не само на броју организованих, него и на квалитету. [...]

Др[уг] Городечки: Био сам на месту опуномоћеника. Вршио сам раскулачивање у два сео[ска] савета, прикупљање сем[енског] фонда итд. Раскулачено је 37, остао је само 1. [...] Рад на раскулачивању и скупљању семенског фонда вршен је уз помоћ сиромашних становника и надничара. [...]

¹⁵ Исто, 297.

¹⁶ Исто, 312.

Затим следе објашњења и правдања, која је после објављивања чланка И. В. Стаљина „Вртоглавица од успеха. О питањима колхозског покрета“,¹⁷ наравно, јавно саопштавао сваки „ватрени колективизатор“:

„Др[уг] Катањан: У рејону где сам ја радио, секретар не чита „Правду“ и не може да даје добре директиве. Комсомол политички не постоји.

Др[уг] Заварзин: Др[уг] Фатанович нас је окривио да нисмо разумели задатке колективизације и одлуку ЦК о добровољности колективизације. То је нетачно. Ја сам радио у немачкој колонији. Тамо су секташи, који се организовано супротстављају колективизацији. [...] Тамо су сељаци добијали из иностранства контрареволуционарне новине, што је ГПУ¹⁸ дозволио. [...]

Друг[арица] Маркович З.: Парт[ијска] организација на станици где сам ја радила је слаба. [...]

Др[уг] Гуков: Ја сам радио у Кабардинском округу. Било је грешака у парт[ијској] организацији округа. Ја сам водио борбу против грешака у месним организацијама окруж[ног] комитета.“

После тога „практичари“ признају сопствена „лева скретања“ и саопштавају о томе шта су дозвољавали њихови школски другови:

„Др[уг] Загорски: [...] Дошли смо у село са нејасним појмовима, а морали смо да испуњавамо директиве месне партијске ћелије. Моја основна грешка састојала се у колективизацији стоке. Друг Катањан [...] говори да, кад би овде били Немци или Американци, они би стрељали сав тај народ. [...]

Др[уг] Катањан: [...] Др[уг] Загорски је у кооперативи тражио и викао пред масом сељака да му, као члану партије, дају производе. Иступао је против кандидатура за члана сео[ског] савета без усаглашавања својих иступања с партијском ћелијом. Тукао се на скупштини са женама, терао људе са скупштине сиромашних. [...]

Друг[арица] Марковић З: [...] Тамо су раскулачивали и сиромаше и средњаке. Од сиромаша су одузимали једину краву, зато што је он ишао у цркву. Ми смо све те неправилности предочили окр[ужном] ком[итету]. [...]

Др[уг] Лопачов: [...] Колхоз у мом рејону распао се као последица неправилне линије по питању религије. Тамо су после организације колхоза насилно претварали цркве у амбаре. [...]

¹⁷ Чланак је објављен у „Правди“ 2. марта 1930.

¹⁸ ГПУ – Государственное политическое управление (Државна политичка управа). Прим. прев.

Др[уг] Протић: Кад сам разговарао с др[угом] Мгеладзе, рекао је да сви сељаци беже из колхоза. Причао је о устанцима, о којима све зна. Он је говорио да парт[ијске] организације нису биле у праву због тога што су захтевале брзи темпо. [...]

Према резултатима на заседању, доноси се оптимистичка резолуција:

1. *Под руководством лењинског ЦК СКП (б), на основу индустријализације земље ослоном на сиромашне, у савезу са средњацима, водећи разорну борбу против кулаштва, партија је остварила колосалне успехе у реорганизацији с[еоскоје] п[ривреде] [пољопривреде – прим. прев.] на социјалистичким начелима. Ти успеси партије омогућили су да се пређе на борбу против кулаштва, од политике његовог ограничавања и протеривања, до ликвидације кулаштва као класе.*

2. *Скупштина констатује да је у низу места било најгрубљих нарушавања правилне партијске линије, које се манифестовало у нарушавању принципа добровољности у организовању колхоза, што је доливало воду на воденицу класног непријатеља и довело до напуштања колхоза у многим местима.*

3. *Захваљујући благовременом упозорењу др[уга] Стаљина у чланку „Вртоглавица од успеха“ на ту опасност, као и доношењу одлука ЦК и владе,¹⁹ та скретања су била заустављена у низу места и, тамо где су она заустављена, остварен је повратак у колхозе и прилив нових сељака.*

[...]

5. *Скупштина сматра да ћемо само у непоколебљивој борби са свим десним опортунистичким колебљивцима и левим скретањима ми моћи да наставимо борбу са кулаштом и осигурамо касније успехе у борби за колективизацију.*

6. *Скупштина констатује да је слање студената југословенског сектора на пролећну праксу било у потпуности оправдано и да су се студенти у основи изборили с постављеним задацима; мада су, упоредо с тим, уочени и неки недостаци, који су били условљени тиме што су наши студенти слабо познавали руско село. Слање наших студената има огроман значај за њих саме и због тога што су тиме стекли огромно искуство у раду наше партије на селу.*

[...]

¹⁹ Резолуција ЦК СКП(б) од 14. марта 1930. године „О борби с одступањем од партијске линије у колхозном покрету“.

10. Скупштина осуђује поступак д[руга] Лаврентјева, који се састоји у томе да није сматрао својом дужношћу да колектив извести о грешки коју је направио, а која се састојала у томе што је имао везу са женом из кулачке породице. Скупштина предлаже да биро партијске ћ[елије] размотри случај друга Лаврентјева и осуди његов поступак“.

Као што је познато, после XVI конгреса СКП (б), уследило је враћање на ранију убрзану „потпуну колективизацију“, формулисану 1929. Веза између те одлуке и глади, која је 1932. почела у СССР-у, несумњива је, ако се обрати пажња на сведочења евидентирана у протоколу скупштине Сектора од 25. марта 1931. године:

„Д[руг] Павлов: Ја сам био на практичном раду у Симферопољу, у Јевпаторијском рејону, у семенар[ском]колхозу. Кроз две недеље требало је да почне сетва, али је сакупљено само 26% семена. Три године код њих није било приноса. Било је немогуће обезбедити семе на време, али смо ипак скупили 80%. Стока је липсавала од глади. У кратком периоду угинуло је више од 80 оваца, због тога што није било сточне хране. Ми смо се обрађали рејону, али нам они нису помогли; они су само говорили: ‘Притисните колхозе’, а колхози имају задужење од неколико хиљада. Не само храна, једноставно ништа се није могло наплатити, да се олакша положај колхозника. [...]

П и т а њ а:

[...]Д[руг] Петровић: Какво је испуњење плана откупа жита?

Д[руг] Павлов: План је испуњен 100, 110 и 140% [...]“.²⁰

Учешће у колективизацији руководство КУНМЗ је третирано као облик „изучавања искуства руског пролетаријата“,²¹ које је требало да корисно послужи комунистима-емигрантима по повратку у домовину. „То искуство – с оптимизмом је гледао у будућности „друг Фатановић“ – даће нам прилику да правилно спроведемо тај исти задатак у Југославији под диктатуром пролетаријата“.

„Упознавање са животом руског радника, руског сељака“ није се ограничавало на периодична путовања „на село“ и посете индустријским предузећима. Оно се реализовало из дана у дан. Пошто су де факто били чланови двеју комунистичких партија, Југословени, као и сви инострани комунисти у СССР-у, у својим „националним“ и совјетским партијским организацијама којима су припадали опонашали су кампање које је већ спроводио СКП (б). На свим нивоима – од партијске секције курса

²⁰ Москва – Србија, Белград – Русија, 322.

²¹ Исто, 313.

КОМВУЗ-а до руководећих органа КПЈ – водила се борба са „фракционаштом“ и „бироказијом“, „левим“ и „десним скретањима“, спровођене су „чистке“, писане многобројне пријаве... Једногласност која је постојала на совјетским партијским конгресима и састанцима партијских ћелија КУНМЗ илуструје податак да је обраћање групе југословенских студената руководству Извр[шног] ком[итет]а Коминтерне са захтевом да се смени Фрумкина, названо „Платформа 41.“²² – по аналогији с „Платформом четворице“, коју су објавили средином 1920. лидери „Нове опозиције“.

Може се рећи да су политичке емигранте мучила иста осећања, мисли и бриге као и „све совјетске грађане“. Мањина је имала храбрости да се прикључи „опозицији“. Већина је следила лојално-активни део друштва, који је, рачунајући на побољшање сопственог положаја и благостања, подржавао режим у борби с „непријатељима“ у самој партији и ван ње. Ускоро, међутим, када је понестало јавних „непријатеља“ и „друштвено неприхватљивих елемената“, понајвише због сопственог необузданог карактера, и они су се нашли међу жртвама тоталитарног терора. Тенденција сталног заоштравања током десетлећа које нас је интересовало нашла је одраз у документима Сектора – извештајима о спровођењу „чистки“ партијских редова и у студентским „пријавама“. Аутори првих, који су имали скоро карикатурни облик, могли су рачунати само на то да ће непријатеље стићи дисциплинска казна. Илустративна је процедура разматрања узајамних окривљавања, коју описује први руководилац сектора Б. Брацановић у писму М. Ј. Фрумкиној од 29. новембра 1927. године:

„Јављам за вашу информацију да су у секторску тројку доспеле и следеће неразматране пријаве студената:

1. Пријава Каруже против Стрелкова о томе да је Стрелков у разговору с њим и с другим студентима назвао резолуцију ПБ [Политбироа – прим. прев.] парчетом папира.

2. Пријава Стрелкова против Каруже о томе да Каружа насилно обрађује нове студенте у фракционашком духу.

[...]

5. Пријава [друга] Кравченка против Каруже о разговору последњег са женама које нису чланови партије о раду КПЈ и о начину на који је дошао у Русију.

²² Исто, 303.

6. Пријава Силина против Драгачевца [стварно име и презиме Коста Новаковић] због увреде.

[...]

9. Пријава Силина против Каруже за ширење клеветничких гласина о партији.

10. Пријава Гукова против Каруже да је у присуству неколико студената рекао да су сви они који су сагласни с политиком С. Марковића шпијун и да ће он то доказати.

11. Пријава Стрелкова против Мокајенка да је Мокајенко говорио студентима да су га он, Стрелков, и Каљевић изручили полицији.

12. Пријава Попова против Мокајенка да је Мокајенко ширио гласине да је секторска тројка убацила шпијуна за кандидата партијске ћелије.

[...]

15. Пријава Орешкина²³ против Андрејева јер је Андрејев на скупштини рекао да Орешкин није радник.

Почетком октобра сазвао сам и тужитеље и окривљене и у другарском разговору било им је указано на недопустивост сличних узајамних оптуживања. Мој покушај да међу друговима створим нормалан узајамни однос није успео, због чега је тај процес био стављен на дневни ред заседања нац[ионалних] парт[ијских] тројки 14. X 27. г., протокол № 2, и било је наређено да се све пријаве предају у биро партијске ћелије СКП (б) КУНМЗ-а. [...]“²⁴

За касније дојаве које су, судећи по опису биле „завере“, претиле су много суровије репресије. Као пример наводимо анонимну пријаву написану маја 1930. године против А. Цилиге (Задворнога) и студента Станка Драгића (Коваљова), коју је други руководиоца сектора Н. Ковачевић (Накованович) превео са српског на руски језик и упутио надлежнима:

„Првог дана када су допутовали Задворни и Коваљов са станице код мене, почели су да ми говоре о догађајима у КУНМЗ. [...]“

Касније смо се сретали још неколико пута и могао сам да чујем њихове погледе не само о југослов[енским] питањима, него и о питањима СКП (б) и Коминтерне.

Они су убеђени да у СКП (б) господари диктатура на чијем је челу Стаљин. Борба против десних унутар СКП (б) – то је политика обмане,

²³ Павел Михајлович Орешкин – Словенац. Рођен 1906. Ухапшен и стрељан 1938. До хапшења је живео у Москви.

²⁴ Москва – Србија, Белград – Русија, 292.

то је – демагогија. У стварности, борба се води против оног дела чланства и бившег руководства који су заиста прави бољшевици, револуционари и творци партије, управо лево оријентисани, који су интер[нирани] у логорима и затворима ОГПУ²⁵ (није отворено казао – присталице Троцког – али то се могло само тако разумети). Наш партијски апарат [СКП (б)] – то је бирократски, трули апарат у коме су се скупили подмитљиви бандити и чиновници. Политичка линија партије своди се објективно на то да подржава остатке капитализма, националне ограничености, заборавља партије других земаља, не верује у светску револуцију; то је политика сталних компромиса с капиталистичким државама, неправилна политика према сељаштву у СССР-у и бесконачан ланац таквих и томе сличних оптужби. На питање да ли он уопште види икакав напредак, он одговара: раније смо имали хлеб, маслац, месо итд, а сад код нас нема ничега; то није прогрес, то је – регрес, то је – авантура. Радници су незадовољни, радници су озорчени, радницима је досадило, они неће да ћуте, почеће да реагују на све што је поштено, што се није продало у редовима СКП (б); ми не треба само да гледамо и одступамо, него треба припремати масе (за шта конкретно, није рекао). Ми, странци, не можемо се ограничавати само на Југославију, јер, ако се не промени садашње руководство СКП (б), ми нећемо бити у стању ништа да урадимо. Борбу против десних у Југославији требало би спојити с борбом у СКП (б) и Коминтерни.

О Коминтерни: то је агентура Стаљина, то је центар деснице, тамо се окупљају бирократе, кабинетски људи: Мануилски, Бела Кун, Коларов, Михајлов итд; то нису револуционари, то су с[оцијал]д[емократе], то су људи – до сржи затровани опортунизмом. Ми морамо при одласку у земљу да окупимо све оно што је револуционарно и да водимо борбу против Коминтерне, јер, док су у Коминтерни ти (садашњи) људи, тамо ће господарити Шмерали, Бошковићи итд. Треба се повезати са западним земљама и заједно водити борбу (с ким конкретно у Немачкој, Француској и другим земљама, није рекао). [...]

Н. Н“.²⁶

²⁵ ОГПУ – Объединённое Государственное политическое управление при Совете народных комиссаров (Заједничка државна политичка управа при Савету народних комесара РСФСР). Прим. прев.

²⁶ Москва – Србија, Белград – Русија, 319.

Доушништво је захватило целокупну југословенску комунистичку дијаспору у СССР-у. Не желимо да тврдимо да је сваки њен члан био доушник, међутим, нема ни најмање сумње, да су се „дојаве“ односиле на све без изузетка, како на недовољно образоване студенте КУНМЗ, тако и на њихове предаваче из редова водећих делатника КПЈ. Прелазак са квантитета на квалитет десио се баш у време „великих чистки“, када је „епистоларни жанр“ постао посебно популаран.

Смрт је нивелисала стварне и привидне идеолошке разлазе. Зато, ако су се 1920–1930-их година југословенски комунисти разликовали према припадности овој или оној „фракцији“, за нас су с проласком времена важнији други критеријуми – кога су стрељали, а ко је преживео. У прву, многобројнију групу убрајају се партијски секретари КПЈ – раније поменути Ф. Филиповић и претходник Ј. Б. Тита Милан Горкић, који није био предавач на КУНМЗ, али је више пута иступао с рефератом пред његовим слушаоцима. Иста судбина задесила је и њиховог принципијелног противника – Косту Новаковића, који је у документима фигурирао под псеудонимом „Пјотр Драгачевац“. Њега су још 1932. искључили из партије после „саопштења д[ругова] Горкића, Мартиновића [право име – Јован Малишић – А. С.], Наквановића, Исакова, Петрова и Дравића (Ђуро Салај) о вези [...] с органима министарства унутрашњих послова Југославије.²⁷ Од руку београдске полиције пао је Филиповићев протеже Б. Брацановић, који је 1928. кренуо на илегални рад у Југославију. Да је остао у СССР-у – сигурно би завршио као трећи руководилац – Г. Вујовић, стрељан с браћом Војиславом и Радомиром крајем 1930-их година.

Успео је да преживи други руководилац сектора – Н. Ковачевић, као и предавачи – Божидар Масларић и, ма колико чудно било, Анте Цилига, чије преживљавање представља историјску загонетку. Једно од њених решења гласи да је Цилига, већ ухапшен од стране НКВД-а у „троцкистичкој завери“, био пуштен преко границе под притиском амбасаде Италије, чији је био држављанин. Раније поменута Цилигина супруга („друг[арица] Задворнаја“) је, према информацији хрватског историчара П. Стрчића, 1928. отпутовала у Беч.²⁸ Што се тиче Ковачевића и Масларића, они су се у време великог терора нашли у иностранству. Први – у Северној Америци, а други – у Шпанији.

²⁷ РГАСПИ. Ф. 495. Оп. 277. Д. 181 (I). Л. 32.

²⁸ Р. Strčić, *Prilog za biografiju Ante Cilige*, *Časopis za suvremenu povijest* 20 (3) (Zagreb 1988).

Те, једва постојеће шансе да се преживи „ралица“, нису имале само крупне партијске фигуре, већ и обични чланови КПЈ који су дошли у Југословенски сектор КУНМЗ. Такав је, на пример, Светозар Јовановић, који је приликом уписа на универзитет 1929. године добио школско име „Стефан Павлович Богдановски“. Његов животни пут је историја узајамних односа „малог човека“ и државне тоталитарне машине. Као и милиони совјетских грађана, Богдановски је, од тренутка када је стигао у СССР, морао да тражи неку форму „мирног суживота“ с влашћу и, наравно, да одступа под притиском и да иде на неизбежне „компромисе са савешћу“.

Први од њих био је одрицање од сопственог националног идентитета, које је било стварност тога времена већ за милионе бивших поданика Руског царства. Пореклом из источне Србије, где је српско становништво измешано са влашким, приликом уписа на универзитет 1929. изјаснио се као Србин, али га 1931. није завршио као представник „владајуће нације“, ²⁹ него као „угњетени“ Румун. Мотиви такве мимикрије су јасни. Било који детаљ биографије студента – међу њима и „неодговарајуће“ социјално или национално порекло – могао је да послужи као повод за пријаву и репресију која би уследила. Није био изузетак ни Богдановски, коме је помогла срећа, као што се види из препоруке кадровског одељења ИККИ [Извршни комитет Комунистичке интернационале – прим. прев.]:

*„У време парт[ијских] чистки у КУНМЗ 1929. године против њега је поднета пријава да се, када је радио у Београду на куповини и продаји кућа и имања, бавио ангажовањем радника и да их је варао приликом исплате зарада. Комисија за чистку је одлучила да га искључи из партије због неприхватљивог за комунисту врбовања радника, које се сводило на њихову обману и шпекулације са њиховом незапосленошћу... Приликом провере његове кривице у Бауманској рејонској контролној комисији, кривица није потврђена и он је остао у партији“.*³⁰

Инстинкт самоодржања одвратио је Богдановског од учешћа у унутарпартијским сплеткама, о чему сведочи позитивна карактеристика коју је написао ректор: „У фракцијској борби у КПЈ није активно учествовао, симпатисао је десницу, своје грешке је признао. Дobar, дисциплинован партијац... Теоретски припремљен. Препоручује се за

²⁹ РГАСПИ. Ф. 495. Оп. 18. Д. 1306а. Л. 4–6.

³⁰ Москва – Србија, Белград – Русија, 355.

парт[ијски] рад у великом индустр[ијском] предузећу са циљем снажног пролетерског каљења“.³¹

Од великог терора Богдановског је спасило „службено путовање“ у Шпанију (1936–1939); пред полазак је прихватио следеће обавезе:

„[...] 1. Категорички негирати било какву моју везу с Коминтерном.

2. Категорички негирати да сам стигао с територије СССР-а.

3. Ни у ком случају не држати код себе ништа шта би могло на било који начин доказати мој однос с Коминтерном и боравак на територији СССР-а.

4. Ни у ком случају и ни у којим околностима не ступати у везу са совјетским људима и не обраћати се совјетским организацијама у иностранству. [...]“.³²

Током три године које је Богдановски провео у иностранству, убијен је велики део његових школских и старијих партијских другова. У страху пред перспективом да их не следи, „интербригадирац“ се по повратку у СССР одрекао жене, коју је НКВД у време његовог одсуства ухапсио и која је осуђена на пет година логора. У одговарајућој молби, он моли руководство ИККИ да „интервенише преко ЦК МОПР³³ да деца добију његово презиме да не би по презимену била повезана с мајком“.

Склонивши се од „опасног мача револуције“, Богдановски, ипак није престао да буде таоц политике совјетског руководства. Септембра 1941. године, он је поделио судбину више од пола милиона војника и команданата Југозападног фронта, који су бранили Кијев и који су завршили у немачком „котлу“ кривицом Главне команде оружаних снага СССР-а.

* * *

Враћајући се на Југословенски сектор КУНМЗ, подвући ћемо да је то појава изразито југословенског карактера. Он се изражава у томе како студенти перципирају руску/совјетску стварност, као и специфичности њихових личних односа. Говорећи о првом, требало би приметити да су код младих комуниста били присутни исти они стереотипи о Русији као и код старијих покољења Југословена. Руски добровољац, који је 1876.

³¹ РГАСПИ. Ф. 529. Оп.1. Д. 668. Л. 45.

³² Москва – Србија, Белград – Русија, 350.

³³ МОПР – Международная организация помощи борцам революции (Међународна организација помоћи борцима револуције). Прим. прев.

дошао на Балкан да ратује с Турцима, није могао да убеди српске војнике да руски сељаци живе лошије од њих:

„Срби се заинтересују и почну да се подробно распитују о животу руског сељака. Почнеш ли им причати...

– Знате шта, браћо? ... код нас има таквих сељака који само четири пута годишње пробају месо...

– Није истина! – одмах би викнуо Србин, чак се љути.

*И ничим нећеш убедити Србина у горку истину ваше приче“.*³⁴

Исто су тако идеализовали далеку Русију и „унуци“ тих војника, којима се „посрећило“ да је виде својим очима. Њихове утиске преноси М. Фрумкина: „Долазе људи из иностранства и постају ултралевичари. Они ни у сну нису очекивали да виде беду, проституцију, криминалце; они виде тешку материјалну немаштину. Они одмах падају у стање дубоког разочарења“.³⁵

Руководство КУНМЗ сазнавало је о томе, разуме се, не директно од разочараних странаца, већ од њихових пажљивих слушалаца. На пример, 1926. године полазници првог курса Звјагин и Никаноров говорили су Б. Брацановићу да „жена Задворног веома оштро критички иступа против садашњих односа, називајући Русију азијатском државом и другим неприличним именима“.³⁶ А 1933. године нека Мосијенко саопштила је „Комисији за чистке партијских ћелија СКП (б)“ да је Козлов, кога је она проверавала, „говорио, враћајући се са праксе, да радници у совхозу живе горе него мађарске слуге у Мађарској. На прак[ичном] раду после тога, у фабрици, такође је говорио да због тога што радници лоше живе можда прети опасност да за време рата радници не буду на нашој страни, већ на другој“.³⁷

Што се тиче ситуације унутар сектора, њу су карактерисале узајамне етничке нетрпељивости које су из домовине донели студенти из разних делова Југославије. Етничке нетрпељивости су надвладале осећај пролетерске солидарности, који у КУНМЗ није баш успешно усађиван. Неће проћи много година и неживљене међунационалне противречности, зачињене идеолошким „сосом“ стаљинизма, постаће главно обележје социјалистичке Југославије. Њиховим прототипом може се сматрати Југословенски сектор, чије је карактеристике 1929. године

³⁴ Н. В. Максимов, *Две войны 1876– 1878 гг. : Воспоминания и рассказы из событий последних войн* : В 2 ч., Русские о Сербии и сербах, т. I, Письма, статьи, мемуары, сост., вступ. ст., закл. А. Л. Шемякина, Санкт-Петербург 2006, 193.

³⁵ *Москва – Сербия, Белград – Россия*, 295.

³⁶ *Исто*, 372.

³⁷ *Исто*, 330.

врло проницљиво описала Фрумкина: „Од самог почетка било је јасно да тај сектор због састава има нарочите тешкоће. Одражавало се то што се Југославија састоји од седам одвојених држава. Осећала се неусклађеност, постојала је отуђеност, није било јединства – то је падало у очи“.³⁸

Обележјем Титовог времена може се сматрати и догматска теза о кривизи Србије пред осталим народима које она „угњетава“, а она се протеже кроз документа КУНМЗ. У прилог томе говори тврдња предавача Б. Масларића да је југословенску идеју створила „српска хегемонистичка буржоазија [...] да би лакше могла да прикрије своје хегемонистичко угњетавање“.³⁹ Интензитет антисрпских расположења у сектору најбоље илуструје податак да су многи српски слушаоци сектора скривали сопствену националну припадност. Они су је отворено, као С. Богдановски, „фалсификовали“ или су мењали сопствено порекло за одговарајуће из историјско-географске области – Македоније, Црне Горе⁴⁰ итд.

И те, и друге области су после „народноослободилачког рата“ и „социјалистичке револуције“ постале посебне републике, чиме је, по замисли нове власти, требало спречити унутрашњу интеграцију српског народа и предухитрити ново „угњетавање“. О противприродном и насилном карактеру сличног „конструисања нације“ може се судити на основу полемике, која се водила двадесет година раније у Југословенском сектору. Новембра 1926. године у њој су учествовали А. Цилига, који је објашњавао да Црногорци нису Срби, и Б. Брацановић, који је простодушно сматрао да нико на силу није у стању да промени његову личну самоидентификацију као Србина и самоидентификацију других Црногораца:

„[...] Др[угу]Задворном је било постављено питање да ли је Црна Гора [sic! – прим. прев] посебна нација.

Др[уг] Задворни одговара да на основу обележја која дефинишу нацију, то јест – језик, територија и екон[омски] положај, Црногорци нису Срби, него су посебна нација.

Др[уг] Бабић⁴¹ се не слаже с др[угом] Задворним да је Црна Гора посебан народ, зато што она нема таквих посебности на основу којих бисмо је одвојили од Србије.

³⁸ Исто, 295.

³⁹ Исто, 346.

⁴⁰ Пример Богдановског дозвољава да се претпостави да су се као „Мађари“ изјашњавали Срби из Војводине који су знали мађарски језик. Што се тиче босанских муслимана, они су се изјашњавали као Хрвати.

⁴¹ Иван Јурјевич Бабић (1888–1938) – Србин, студент КУНМЗ. Ухапшен и стрељан 1938. До хапшења је живео у Москви. Радио је као начелник погона у фабрици.

Др[уг] Брацановић указује да су обележја која истиче др[уг] Задворни при одређивању Црногораца као посебног народа доста слаба. Указује на истовестност језика и националности Срба и Црногораца, на њихову вечиту економску зависност од суседа и да њихова бивша „независност“ не може да служи као аргумент ни за стварање од Црногораца посебног народа, ни да буде препрека да Црногорци опет буду независна држава, будући да ми стојимо на принципу самоопредељења све до отцепљења. [...]

Др[уг] Биоковић [...] говори о неправилним погледима др[угова] Бабића и Брацановића по питању Црне Горе, зато што не признавати Црну Гору као народ одвојен од Срба значи нарушавати директиве партије.

Др[уг] Коваљов тврди да је Црна Гора нација и да су погледи др[угова] Брацановића и Бабића погрешни.

Др[уг] Сандански⁴² говори да је он прочитао довољно литературе о нац[ионалном] питању и нигде није нашао да су Црну Гору или Македонију сматрали посебном нацијом. Ако партија сматра да је потребно створити те нације, онда то треба подржати. [...]

Др[уг] Брацановић говори да се његово иступање не сме тумачити као нарушавање директива партије, како би то хтели др[угови] Биоковић и Коваљов, и да греше другови који мисле да партија може декретом да одређује нације“.⁴³

Атмосфера у КУНМЗ, непријатељска према припадницима „владајуће нације“, одражавала је став Коминтерне према националном питању у Југославији. Он је био условљен одбијањем Москве да призна „империјалистички“ Версајски систем и његове „творевине“, посебно оне које су и по формалним обележјима доживљавали као „аналогију“ Руске империје и у којима су нашли уточиште десетине хиљада белогардејаца. Слично схватање, по својој природи изузетно идеолошко, стварало је погодно тле на коме је бујно цветала органска србофобија балканских комуниста – представника народа незадовољних исходом Првог светског рата. Њихови сентименти не само да су се „преливали“ преко граница совјетске позиције, већ су и јачали њену необјективност.

У околностима када су се традиционалне руско-српске везе кидале и тријумфовала марксистичка наука над „великодржавном“/“буржоаском“ науком, схватања хрватских, бугарских, македонских активиста

⁴² Николај Сандански-Оровчанац (право презиме – Пантић) (1905–1938), Македонац; родио се у Велесу. Члан СКП (б), члан КПЈ. Ухапшен и стрељан 1938. До хапшења је живео у Москви. Рехабилитован 1963.

⁴³ Москва – Србија, Белград – Русија, 281.

Коминтерне била су дуже време фактор формирања представа совјетских власти, па према томе и друштва, о догађањима у Југославији. Дакле, сваког послератног слависту, који се није бавио Коминтерном, зачудило би колико су совјетска/руска истраживања из нововековне и савремене историје Јужних Словена идеолошки и садржајно истоветна и несамостална у односу на „историју родног краја“ коју су учили студенти КУНМЗ-а. Уосталом, епигонство неких представника националне историографије је тема већ објављеног рада.⁴⁴

⁴⁴ „Великосрпска хегемонија“ и тешка судбина „несрпских народа“ у Краљевини СХС/Југославији: од докумената Коминтерне до савремене руске историографије, Србија и руска револуција 1917. Нове теме и изазови. Тематски зборник радова, Београд 2017, 409–427.

Александр Силкин

**ЮГОСЛАВСКИЙ СЕКТОР КОММУНИСТИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
НАЦИОНАЛЬНЫХ МЕНЬШИНСТВ ЗАПАДА
И «ОПЫТ РУССКОГО ПРОЛЕТАРИАТА» 1925–1936.**

Резюме

Так как югословяне были de facto членами двух коммунистических партий – будто все заграничные коммунисты в СССР – они в своих «национальных» и советских партийных ячейках подражали кампаниями уже ведущими ВКП (б). На всех уровнях вели борьбу с той или иной «фракцией» или с «бюрократизмом», с «левыми» и «правыми загибами», проводили «чистки», писали многочисленные заявления. Можно сказать что политических эмигрантов беспокоили одинаковые чувства, мысли, тревоги, будто и «всех советских граждан». Меньшинство их было мужественными включиться к «оппозиции». Большинство следило за лояльно-активной частью общества, которое рассчитывая на улучшение собственной позиции и благосостояния поддерживало режим в борьбе с «врагами» в партии и вне ее. Вскоре однако, когда стало не хватать очевидных «врагов» и «социально чуждых элементов», главным образом, из-за собственного необузданного характера, и они оказались жертвами тоталитарного террора. Среди тех югославских коммунистов, которым удалось остаться в живых, сформируется руководящая государственная и партийная номенклатура социалистической Югославии. «Опытами русского пролетариата» они пользовались 100, 110 и 140%. Ученики даже старались превзойти своих учителей. «Забегать вперед дышлом» не ослабело даже ни после разрыва с Москвой. Резолюция о сплошной коллективизации сельского хозяйства принята на Втором пленарном заседании ЦК КПЮ 1949. года.

Ключевые слова: Коминтерн, югославские коммунисты, СССР, КУНМЗ, коллективизация, «Большой террор».

Alexander Silkin

**YUGOSLAV SECTOR OF THE COMMUNIST UNIVERSITY
OF THE NATIONAL MINORITIES OF THE WEST
AND “EXPERIENCE OF RUSSIAN PROLETARIAT” 1925–1936**

Summary

In “national” and Soviet party organisations that they belonged to, the Yugoslavs and all other foreign communists in the USSR – being *de facto* members of two communist parties, emulated the campaigns already implemented by the All Federal Communist Party (Bolsheviks) (SKP(b)). The struggle with “fractionism” and “bureaucratism”, “leftist” and “rightist deviations” was waged at all levels, “purges” were carried out, numerous denunciations filed. It is possible to say that political emigrants experienced the same feelings, thoughts and worries as “all Soviet citizens”. The minority were courageous to join “the opposition”. The majority followed the loyal-active part of society, which, counting on the improvement of their own position and well-being, supported the regime in the struggle against “enemies” within and outside the party. Soon, however, when public “enemies” and “socially unacceptable elements” were no longer, mainly due to their own unruly nature, they also became the victims of totalitarian terror.

The leading state-party establishment of socialist Yugoslavia was formed of those Yugoslav communists who managed to survive. They used “the experiences of Russian proletariat” in the percentages of “100%, 110% and 140%”. Pupils even tried to surpass their teachers. The wish to “run ahead of time” did not weaken even after the breakup with Moscow, which was largely determined by such very wish. The resolution to speed up the collectivisation of villages was adopted at the Second Plenum of the Central Committee of the Communist Party of Yugoslavia in 1949.

Keywords: Comintern, Yugoslav communists, USSR, Communist University of the National Minorities of the West (KUNMZ), collectivisation, “Great Purge”.

Александар ЖИВОТИЋ

ПОКУШАЈ УСПОСТАВЉАЊА ДИПЛОМАТСКИХ ОДНОСА ИЗМЕЂУ ЈУГОСЛАВИЈЕ И СОВЈЕТСКОГ САВЕЗА (1923–1927)

Апстракт: У раду се на основу објављених и необјављених архивских извора, као и релевантне историографске и мемоарске литературе разматра ток преговора између југословенских и совјетских дипломатских представника о међусобном признању и успостављању редовних дипломатских односа. Анализиране су околности под којима је дошло до отпочињања преговора, узроци који су југословенску и совјетску страну наводили на разговоре, али и политички и идеолошки фактори који су их ометали.

Кључне речи: Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Совјетски Савез, дипломатија, преговори, Мала Антанта, краљ Александар, Никола Пашић, Георгиј Чичерин.

Почетак Првог светског рата је представљао својеврстан врхунац српско-руских односа. Руска заштита Србије на самом почетку рата, огромна војна и материјална помоћ коју је Србија добијала из Русије током прве две године рата, заједничко ратовање на Солунском фронту и руска дипломатска заштита српских интереса су условили српско ослањање на моћну руску империју.¹ Ипак, промене до којих долази у

¹ О српско руским односима током Првог светског рата и руској политици на Балкану опширније: Г. Н. Трубецки, *Рат на Балкану 1914-1917. и руска дипломатија*, Београд 1994; В. Штрандман, *Балканске успомене*, Београд 2009; А. Митровић, *Србија у Првом светском рату*, Београд 1984; Љ. Димић, М. Радојевић, *Србија у Великом рату (1914–1918). Кратка историја*, Београд 2014; Ђ. Станковић, *Никола Пашић, савезници и стварање југословенске државе*, Београд 1995; Н. Поповић, *Србија и царска Русија*, Београд 2007; А. Тимофејев, Д. Кремић, *Руска војна помоћ Србији за време Првог светског рата*, Београд 2014; В. Н. Виноградов, *За балканским фронтима Первой мировой войны*, Москва 2002; О. Р. Айрапетов, *Участие Российской империи в Первой мировой войне 1914–1917, I–IV*, Москва 2014–2015.

Русији почетком 1917, као и низ догађаја подстакнутих Фебруарском револуцијом су изменили дотадашњу природу српско-руских односа. Револуционарна дешавања у Русији 1917, а потом и излазак Русије из рата су одредили будућност односа између Краљевине Србије, а потом и југословенске краљевине са Совјетском Русијом. Закључење мира с Немачком, српска влада је сматрала актом супротним интересима Србије, па је посланику у Петрограду Спалајковићу наложено да прекине контакте са новом владом. Како српска влада формално није признала совјетску власт, може се говорити да међусобни односи никад нису ни успостављени, али су они у самој пракси постојали. Српска влада је до потписивања мира у Брест Литовску настојала да с новом влашћу контактира у прилог југословенског уједињења, окупљања добровољаца и њиховог упућивања на Солунски фронт.² На другој страни, ни совјетској влади није био у интересу прекид дипломатских односа. Услед немачког напада на Петроград, српско посланство је евакуисано, тако да је у граду остао отправник послова Јовановић. Рад самог посланства је био отежан Антантином интервенцијом, српском подршком интервенцији и радом комуниста југословенског порекла. Новембра 1918. Русију је напустила и војна мисија. Отправник послова Јовановић, који је од совјетских власти добио одобрење да се може служити дипломатским прерогативима, се концентрисао на репатријацију југословенских грађана и онемогућавање њиховог учешћа у интервенцији. Промена односа совјетских власти према југословенским дипломатама је уследила марта 1919. што је било проузроковано образовањем Југословенског совјета радничких и сељачких депутата који је преузео надлежност над југословенским конзулатом. На тај начин је угрожен ионако нестабилан положај југословенских дипломата. У наредних месец дана совјет је затворио југословенска дипломатска и конзуларна представништва. Тако је и

² О прикупљању српских добровољаца у Русији и опширније: *Југословенски добровољци у Русији 1914–1918*, Н. Поповић (приређивач), Београд 1977; И. Јовановић, С. Рајковић, В. Рибар, *Југословенски добровољачки корпус у Русији. Прилог историји добровољачког покрета (1914–1918)*, Београд 1954; В. Максимовић, *Споменица Прве српске добровољачке дивизије 1916–1926*, Београд 1926; *Добровољци у ратовима 1912–1918. Доживљаји и сећања*, Р. Кашанин (уредник), Београд 1971; *Добровољци у ослободилачким ратовима Срба и Црногораца*, П. Качавенда (уредник), Београд 1996; Ј. Вишняков, А. Тимофеев, Г. Милорадович, *Армија без господства. От сербского к югославянскому добровольческому корпусу в России во время Первой мировой войны*, Москва 2014; М. Мицић, *Српско добровољачко питање у Великом рату 1914–1918*, Београд 2014; М. Мицић, *Српски добровољци 1914–1918. Животи, сећања*, Ново Милошево 2016; М. Мицић, *Незапамћена битка. Српски добровољци у Русији 1914–1918*, Ново Милошево 2016.

формално, 3. марта 1919. дошло до прекида дипломатских односа. Као представник при влади Колчака у Омску је остао конзул Миланковић, који је уједно био и последњи југословенски дипломата у царској Русији до фебруара 1920. Послове око евакуације југословенских грађана је завршила војна мисија у Владивостоку заједно са секретарем Божидаром Пурићем. На тај начин је окончано југословенско дипломатско присуство у Русији.³

Краљ Александар и југословенска влада су чврсто стајали на позицијама непризнавања совјетске власти и одржавања званичних веза са руском емиграцијом и владом у Омску. У очекивању победе „белих снага“ постављен је и посланик Мата Бошковић који је у Паризу очекивао расплет и одлазак у Русију. На другој страни, југословенски савезници су проблему приступали прагматичније. Британска страна која је настојала да са Совјетима успостави трговинске односе је шефу југословенске дипломатије који се налазио у Лондону сугерисала да се у Лондону састане с члановима совјетске делегације. Британска влада је сматрала да са Совјетима треба успоставити редовне односе јер би таква политика довела до мира, а и Совјети су имали реалну власт у земљи што их је чинило одлучујућим политичким фактором. Полазили су од тога да уколико совјетски представници желе мир с Пољском да с њима треба започети комуникацију, а да уколико буду инсистирали на бољше-визацији Пољске и ширењу бољшевичке пропаганде у осталим европским земљама треба заузети резервисан став, па и прекинути све преговоре, укључујући и економске. Сем тога, Британци су чекали исход мировних преговора с пољском владом у Минску и чврсто следили линију успоставе односа са Совјетима уколико не буду мењали утврђене услове мира и одрекли се будуће бољшевичке пропаганде. Таква британска позиција је олакшавала положај југословенске стране. Сам Анте Трумбић се 18. августа 1920. у Лондону састао са совјетским представницима на њихову иницијативу. Наиме, један од совјетских представника у Лондону је иницирао контакт с југословенским шефом дипломатије наглашавајући да жели да разговара о будућим трговинским односима између две земље који би били успостављени након регулисања односа између Русије и великих сила, односно утврђивања њеног новог положаја у међународној заједници. Разговарало

³ О прекиду дипломатских односа с Русијом опширније: Н. Б. Поповић, *Србија и Руска револуција 1917–1918*, Београд 2014; Н. Б. Поповић, *Јован Миланковић, последњи српски дипломата у царској Русији*, Српско-руски односи од почетка XVIII до краја XX века, Београд 2011, 185–203.

се и о репатријацији југословенских грађана некадашњих ратних заробљеника Приметио је и да Совјети мало знају о новоствореној југословенској краљевини и њеном положају у међународној заједници. Исто тако, југословенска страна није пропуштала прилику да нагласи да је њена држава призната од стране савезничких и неутралних држава, што на самој мировној конференцији, што путем директних билатералних аката. Новоформирана влада Миленка Веснића је неколико дана касније наложила Трумбићу да прекине започете разговоре са совјетском делегацијом и да се одмах врати у Београд. На тај начин су се, очигледно на интервенцију краља Александра, већ на самом почетку започети разговори завршили.⁴ Очигледно страхујући од могућег импулса који би комунистички покрет у земљи добио након таквог чина, југословенска влада је суочена с низом немира и штрајкова које су организовали комунисти, а под посебним владаочевим притиском, решила да прекине разговоре са Совјетима о могућем признању већ на самом почетку.

Упркос прекиду разговора, совјетска страна је настојећи да изађе из међународне изолације покушавала да успостави дипломатске односе с југословенском краљевином. На руку им је ишла и иницијатива југословенске стране која је у том циљу упутила у Естонију посебног емисара професора Драгољуба Илића који се почетком 1920. вратио из Русије. Он се од августа те године налазио у Ревелу где је имао налог да с тамошњим совјетским представником започне незваничне преговоре о међусобном признању. Пристигавши у Ревел, он је совјетском дипломатском представнику пренео поруку југословенске владе да сматра неопходним да се совјетска страна изјасни жели ли „зближавање с Југославијом“ или не. У случају позитивног совјетског одговора, предложено је отпочињање билатералних разговора у Москви, Прагу или на некој трећој локацији. Народни комесар иностраних послова Чичерин се у виду одговора на југословенску иницијативу 13. октобра 1920. обратио југословенској страни с предлогом за успостављање чврстих пријатељских веза и размену опуномоћених представника. Чичерин је предлагао отпочињање преговора уз предају забраву несугласица из

⁴ О југословенско-совјетским разговорима опширније: В. Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, Zagreb 1977; V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929: pitanje priznanja SSSR i i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa*, Istorija XX veka, knj. VII, Beograd 1965, 93–186; V. Vinaver, *Pašić, radikali i pitanje uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa (1919–1926)*, Pregled 9 (1967) 221–231.

прошлости и отпочињање преговора у циљу решавања постојећих проблема.⁵ Совјети су своју иницијативу поновили и у децембру исте године, истичући потребу за установљењем блиских и пријатељских односа између две земље. Није пропустио прилику да поново осуди југословенску политику пружања помоћи белогардејској емиграцији и њиховим акцијама, сматрајући такав став противним расположењу већине руског народа и расположењу већине Југословена који желе успостављање веза са Совјетима.⁶ Истовремено, Чичерин је истицао да совјетска влада тежи очувању независности малих народа, као и да нема намеру да разбија Чехословачку, нити остале чланице Мале Антанте.⁷ Одговора с југословенске стране није било. Очигледно, страхујући да би отварање редовне дипломатске комуникације са Совјетима дало подстрек активностима комуниста који су настојали да низом својих акција сруше постојећи поредак, југословенска влада није желела да се упусти у преговоре с представницима Совјетске Русије.

Разговори о репатријацији су даље вођени преко представника Друштва народа, при чему је југословенска влада стајала на становишту да руски емигранти у Југославији имају карактер политичких емиграната, да су се они у југословенској краљевини нашли силом прилика и да ако у њој желе да остану то могу и да учине. Руски емигранти који су у таласима почели да долазе у новостворену југословенску краљевину након победе бољшевичких револуционара у грађанском рату, нашли су на Балкану не само уточиште и прибежиште, већ и своју нову домовину. Из реке руских избеглица од око два милиона људи, њих око 44.000 се нашло на простору Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Део њих је наставио свој пут махом ка земљама средње и западне Европе, док се око 27.000 трајно настанило у југословенској и српској средини. Традиционално пријатељство и блискост између српског и руског народа, топлина београдске и српске средине и духовно сродство су утицали да многи руски емигранти изаберу Београд, тј. Србију за своје трајно боравиште. Радећи у просвети, науци, култури, здравству, војсци,

⁵ Телеграмм наркома по иностранным делам РСФСР Г. В. Чичерина представителю Королевства СХС Д. Иличу о желании Советского правительства установить дружеские отношения с Королевством СХС 13 октября 1920, Советско-югославские отношения 1917–1941, Москва 1992, 103.

⁶ Радиограмм НКВД РСФСР МИД Королевства СХС о взаимных симпатиях народов обеих стран, поддержке властями Королевства врангеловцем и стремлении Советского правительства к нормализации отношений между двумя странами 10 декабря 1920, Советско-югославские отношения 1917–1941, Москва 1992, 110.

⁷ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, 71.

индустрији, новинарству и многим другим професијама трајно су задужили српску и југословенску средину. Огроман број споменика, уметничких и научних дела живо сведочи о њиховом доприносу развоју нове средине.⁸

Крајем године, совјетска страна је од југословенске тражила званичан захтев за репатријацију југословенских грађана искористивши прилику да поново отвори питање успостављања дипломатских односа. На другој страни, Никола Пашић је став југословенске дипломатије базирао на општепознатој и често понављаној захвалности за руску помоћ током првог дела Првог светског рата, али истрајавању на позицији да југословенска влада није спремна да призна совјетску све док она не буде гарантовала принцип суверености народа, посебно руског. Пашићев став је наилазио на изразито противљење опозиције.⁹ Једну од прекретница у односима са Совјетском Русијом је представљала конференција у Ђенови маја 1922. о обнови светске привреде коју је сазвао британски премијер Лојд Џорџ. На конференцију је била позвана и совјетска делегација. Гласови да се на територији југословенске краљевине припрема војна акција против Совјетског Савеза су посебно отежали југословенску позицију. Уследио је брз југословенски одговор. Став југословенске владе је почивао на одбрани принципа неутралности и негације било какве југословенске умешаности у припрему војне акције. Није пропуштена прилика да се совјетска страна подсети да југословенска краљевина истрајава на неутралној позицији упркос чињеници да су Совјети „терористичком акцијом“ настојали да изведу револуцију на њеној територији што је и сам министар Нинчић потврдио својом изјавом. На другој страни, председник владе Никола Пашић је у складу са својом већ добро познатом двосмисленом политиком, југословенски став према Совјетској Русији сажео у крилатицу да југословенска краљевина Совјетима не помаже, али им и не одмаже. Пре почетка конференције, Чичерин је изјавио да се Совјети не мешају у унутрашње ствари

⁸ О досељавању и животу руских емиграната у југословенској краљевини опширније видети: М. Јовановић, *Досељавање руских избеглица у Краљевину СХС 1919–1924*, Београд 1996; М. Јовановић, *Руска емиграција на Балкану (1920–1940)*, Београд 2006; Т. Миленковић, *Калмици у Србији 1920–1944*, Београд 1998; Т. Миленковић, *Школовање деце емиграната из Русије у Југославији 1919–1941*, Београд 2004; *Беломиграција у Југославији 1918–1941*, I–II, Т. Миленковић, М. Павловић (приређивачи), Београд 2006.

⁹ *Говор председника владе Николе Пашића у Народној скупштини 25. јануара 1922*, Никола Пашић у Народној скупштини, књига IV, Ђ. Станковић (приређивач), Београд 1998, 255–257.

југословенске краљевине и да је лично још у Бечу хтео да успостави директан контакт с југословенским емисарима, али да је југословенска влада то одбила. Отворено је рекао да жели сусрет са Србима, али да они не треба да помажу руску емиграцију. Саму конференцију је совјетска дипломатија искористила за свој велики продор у Европу, али је однос са југословенском краљевином додатно закомпликован совјетским захтевом да на конференцији буде заступљена и Црна Гора, што је представљало одраз совјетског негирања поништавања црногорске независности. На ту изјаву је реаговао Коста Кумануди,¹⁰ док је Чичеринов секретар, у настојању да максимално умањи учињену штету, изјавио да се радило о реакцији на југословенску подршку руској емиграцији. Истовремено се стало на становиште да се жели успостављање комуникације с Београдом, али је ултимативно постављен на дневни ред захтев за прекид помоћи руској емиграцији. Чичеринова изјава да се у Краљевини СХС угњетавају Црногорци, Македонци и Хрвати је само изоштрила југословенске реакције. На самој конференцији је, уз Пашићеву дозволу, дошло до сусрета између Нинчића и Чичерина. Наиме, Никола Пашић је, уверен да југословенска краљевина из политичких разлога не сме да одбије контакте са Совјетским Савезом, посебним телеграмом одобрио министру Нинчићу да може да изађе у сусрет Чичериновом позиву и сретне се са њим.¹¹ Том приликом је Нинчић добијао гласине о припремама неке војне акције у Југославији, док је Чичерин поновио совјетску жељу за успостављањем дипломатских односа. Договорено је да Нинчић пренесе влади совјетску жељу за успостављањем односа, а Чичерин да сузбија гласине о југословенској подршци војној акцији. Обе стране су се сагласиле да до званичног успостављања дипломатских односа састанке одржавају у трећим земљама.

Сам министар Нинчић је био принуђен да у Народној скупштини говорећи о односу југословенске краљевине према признању Совјетског Савеза читавој ствари да глобални и општи карактер, тврдећи да у погледу економских веза са Совјетима југословенска страна нема никаквих сепаратних интереса пошто пре Првог светског рата привредници с југословенских простора нису имали крупних трговачких и индустријских предузећа у Русији чије би интересе требало штити, нити конкретних увозних потреба које се не могу задовољити на другој страни.

¹⁰ Ђ. Станковић, *Никола Пашић и Хрвати (1918–1923)*, Београд 1995, 175.

¹¹ V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929: pitanje priznanja SSSR i i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa*, 119.

Готово правдајући се, говорио је о томе да је југословенска страна с посебном опрезношћу прихватила вест о доласку совјетских представника на конференцију у Ђенови, као и да се том приликом положај Совјета у међународној заједници није променио, као и да југословенска страна истрајава на својим ставовима и не мења ништа у свом односу према Совјетима. Сматрао је да Совјети нису стигли на конференцију како би установили економске везе већ у циљу добијања широког међународног признања што се по њему на самој конференцији и десило. Међутим, сам закључак излагања је представљао својеврсну поруку совјетској страни и отварао је посебан простор за могући наставак преговора. Иако је наглашавао да ће југословенски однос према Совјетима остати исти онакав какав је био и пре конференције у Ђенови, истицао је да се југословенска краљевина неће мешати у унутрашње ствари Совјетске Русије и да ће се у будућности строго придржавати прокламованог начела неутралитета. Поновио је да југословенска краљевина није учествовала ни у војној интервенцији ни у међународном бојкоту што су биле одлике политике великих сила према Совјетској Русији и да југословенска држава ни у ком случају неће бити средиште било каквих акција које би се предузимале против Совјетске Русије.¹² Иако је у многим својим моментима говор имао неутралан, па и покајнички карактер, јасно је осликавао југословенску позицију и отварао простор за нове разговоре.

Београдска јавност је реаговала шпекулацијама о брзом успостављању дипломатских веза на шта је влада морала да реагује својом званичном изјавом у којој је подвучено да ће будући кораци југословенске владе на том плану бити координисани са владама савезничких земаља. Таква југословенска позиција је остављала довољно простора за будуће преговоре који не би реметили њене односе са традиционалним савезницима из минулог рата. Разговори су настављени у Берлину крајем 1922. Преговори су вођени у вези са успостављањем институције владиних делегата који би се бавили репатријацијом и трговином и имали статус дипломатских представника. Југословенска влада се с тим сложила, настојећи да у почетку за совјетског представника прихвати само статус делегата Црвеног крста. Совјетски предлог се заснивао на начелу успостављања привремених представништава која би се бавила репатријацијом и уживала дипломатска права и привилегије какве имају совјетска представништва

¹² М. Нинчић, *Спољна политика Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца у год. 1922–24. Говори и експозе у Народној скупштини*, Београд 1924, 10–12.

у земљама које нису признавале Совјетски Савез – Норвешка, Италија, Велика Британија, Чехословачка. Совјети нису инсистирали на потписивању посебног споразума и били су сагласни са разменом нота у којима би био прецизиран дипломатски положај представништава.¹³ Такође, Совјети нису инсистирали на успостављању дипломатских представништава и предлагали су да се међусобна комуникација ограничи на размену трговинских представника, али су тај вид односа сматрали својим минимумом и нису сматрали да би представништво Црвеног крста могло да замени дипломатско или трговинско представништво које би имало пун дипломатски капацитет.¹⁴

На конференцији у Лозани 1922, југословенски министар иностраних послова Момчило Нинчић се састао са совјетским представницима. Совјети су настојали да за себе издејствују бољи третман, истичући намеру совјетске владе да успостави ближе контакте с југословенском владом, позивајући се на историјске везе и традицију. Исто тако, истицали су одлучност совјетског опредељења за вођење политике немешања у унутрашње ствари Југославије. Совјетске прогнозе су биле изразито оптимистичне и ишле су у правцу уверења да ће међусобни односи бити регулисани у најскорије време. Сам Чичерин је на чланове југословенске делегације оставио изванредан утисак. Према сведочењу Милана Антића, он је одржао сјајан говор, па су све делегације тражиле посебне сусрете с њим. Директан контакт с министром Нинчићем је уговорен преко професора Драгољуба Илића.¹⁵ Очигледно је том приликом и постигнут договор о размени делегата који је врло брзо осујећен акцијом руског представника у Београду Штрандмана на двору, тако да је премијер Никола Пашић дао инструкцију југословенској дипломатији да са Совјетима одржава контакте искључиво у иностранству. Ипак, дат је званични пристанак за долазак совјетског представника Црвеног крста Корјешкова који је у Београд дошао из Софије с циљем договора око репатријације југословенских грађана и једног броја руских емиграната. Доласку делегације совјетског Црвеног

¹³ АВПРФ, 4, о. 13, п. 76, д. 1096, л. 111, *Письмо заместителя народного комиссара иностранных дел М. М. Литвинова полномочному представителю в Германии Н. Н. Крестинскому 28 октября 1922 г.*

¹⁴ АВПРФ, 4, о. 13, п. 76, д. 1096, л. 130, *Письмо заместителя народного комиссара иностранных дел М. М. Литвинова полномочному представителю в Германии Н. Н. Крестинскому 5 ноября 1922 г.*

¹⁵ АСАНУ, 14387 – Оставштина Милана Антића, 8500, *Белешка о југословенско-совјетским односима.*

крста у Београд су Совјети дали посебан публицитет. Совјетска штампа је нескривено писала о томе да иако званични разговори нису започели, да унутар белогардејске емиграције у Југославији влада забринутост због могућег зближавања између Совјетске Русије и југословенске краљевине које би уследило по успешно окончаним преговорима.¹⁶ То је изазвало велику пажњу београдске јавности и брзу акцију самог Штрандмана на двору, код Николе Пашића и помоћника министра иностраних послова Милана Гавриловића. Совјети су тој мисији придавали посебан значај истичући да након првих неуспелих корака у правцу успостављања дипломатских односа, конференција у Ђенови представља важан корак ка даљем зближавању. Истицали су да руски народ гаји посебне симпатије према својој јужнословенској браћи и да једину препреку поновном зближавању представља искључиво руска емиграција. Ипак, совјетско истрајавање на ставу да је новоуспостављени поредак у Европи израз „версајског диктата“ и да су народи Црне Горе, Македоније, Далмације и Хрватске укључени у југословенску државу, а да нису о томе питани на посебном плебисциту, само је подстицало неповерење и подозрење које је у југословенским дипломатским круговима постојало према Совјетима. У свом настојању да пробију међународну изолацију, Совјетима је било од посебне важности установљење дипломатских веза с југословенском краљевином као важном словенском земљом. Самом Чичерину није било јасно зашто југословенска страна која је започела разговоре са Совјетима о међусобном признању и постигла договор о размени делегација то упркос јасном споразуму није спровела у дело. Совјетска дипломатија је будно пратила дешавања у Југославији и регистровала појачано интересовање београдске јавности за регулисање односа са Совјетима. У регулисању односа с Југославијом је видео шансу за улазак Совјета на Балкан и учешће у решавању „источноевропских питања“. Очекивао је југословенску реакцију на совјетске иницијативе, али је она стално одлагана под изговорима унутрашњеполитичког карактера или најчешће сасвим тривијалним разлозима.¹⁷ Иако је почетак 1923. донео низ спољнополитичких успеха Југославији, јесен исте године је донела нове проблеме. Све више се говорило о опкољености и регионалној изолацији Југославије и потреби успостављања веза са

¹⁶ *Сообщение газеты „Известия“ о прибытии миссии Российского Красного креста в Белград 15 декабря 1922, Советско-югославские отношения 1917–1941, Москва 1992, 141.*

¹⁷ *Письмо народного комиссара иностранных дел СССР Полномочному представителю СССР в Австрии В. М. Левицкому 3 августа 1923, Документы внешней политики, т. 6, Москва 1962, 403.*

Совјетима. Сам Никола Пашић је говорио да у датим околностима треба успоставити трговинске везе с Русијом, а министар Нинчић је чехословачком посланику тврдио да ће југословенска краљевина успоставити полузваничне контакте са Совјетима на исти начин на који с њима одржава везе и Чехословачка.¹⁸ Чичерина је посебно збуњивало зашто југословенска држава која се налазила у тешкој међународној позицији и под постојаном безбедносном опасношћу не жели да путем споразума са Совјетима прошири своју спољнополитичку базу путем регулисања спорних питања са Совјетима.¹⁹ Плашећи се могућих реперкусија у земљи, суочена са спољним притисцима, југословенска влада је, не желећи да ризикује у осетљивом тренутку, донела одлуку да одбије предлог министра Нинчића о започињању преговора са совјетским представницима у Берлину ради успостављања дипломатских односа између југословенске краљевине и Совјетског Савеза.²⁰

Совјети су изузетно значајан успех на плану борбе за пробијање међународне изолације постигли 1924. Најављена крајем претходне године, уследила су међународна признања Совјета од стране влада Велике Британије, Италије и Француске што је совјетску међународну позицију олакшало, извело из стања међународне изолованости и довело у позицију пуноправног партнера у међународним односима. Притисак београдске јавности, угледних интелектуалаца и Демократске странке да се приступи процесу признања Совјетског Савеза и тиме следи политика великих сила и некадашњих ратних савезника је био веома снажан. У складу с тим поставило се и питање признања Совјета од стране земаља Мале Антанте. Припремајући се за конференцију Мале Антанте, министар Нинчић је крајем 1923. наложио посланику у Прагу Љубомиру Нешићу да успостави званичан контакт са совјетским представником Јурењевим. Нешић се приликом разговора ограддио да он нема овлашћења да води званичне преговоре, али је изразио своје

¹⁸ V. Vinaver, *Pašić, radikali i pitanje uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa (1919–1926)*, 223.

¹⁹ *Письмо наркома по иностранным делам СССР Г. В. Чичерина полномочному представителю СССР в Австрии М. В. Левицкому по вопросу об отношении Королевства СХС к СССР 13 сентября 1923*, Советско-югославские отношения 1917–1941, Москва 1992, 145.

²⁰ *Письмо М. В. Левицкого Г. В. Чичерину о возможности приезда в Болгарию новой мисии РОКК и об отклонении Советом министров Югославии предложения начать переговоры с СССР 16 августа 1923*, Национальный вопрос на Балканах через призму мировой революции. В документах центральных архивов начала – середины 1920-х годов, I, Р. П. Гришина (ответственный редактор), Москва 2000, 88–89.

уверење да ће то питање бити решено на предстојећој конференцији земаља чланица Мале Антанте и да ће званични преговори почети у Прагу почетком наредне године.²¹ У одговору на југословенску иницијативу, Чичерин је Јурењева обавестио о току дотадашњих разговора дајући детаље које за сада није могуће у потпуности проверити. Информисао је свог представника у Прагу да је с југословенским министром Нинчићем имао неколико краћих случајних сусрета, као и једну тајну вечеру и да је том приликом договорена размена репатријационих или трговачких мисија, у сваком случају државних, а не мисија Црвеног крста како је Нинчић у почетку желео. Такође, писао је да је том приликом било говора и о растућем расположењу јавног мњења за нормализацију односа са Совјетима. По њему, Нинчић се тада жалио да су бели емигранти у Југославији наоружани и обећао да ће бити разоружани, а Југославија престати да буде центар њиховог окупљања. Њих двојица су се по Чичерину срели и у Лозани и том приликом се говорило о размени делегација, општим настојањима ка међусобном зближењу и жељама југословенске владе да се дистанцира од беле емиграције. Чичерин је гајио симпатије ка Нинчићу, сматрао га искреним човеком, али човеком који није имао реалну моћ и самосталност у доношењу далекосежних одлука. На другој страни, британска дипломатија је сматрала да је унутар југословенске владе, али и највећег дела јавности сазрело уверење да треба успоставити односе с Москвом, с тим што су процењивали да Никола Пашић не жели да предузме кораке који не би пратили конкретне потезе великих сила на том плану. По њима, упадљиве су биле и владине мере које су имале за циљ да ограниче делатност руске емиграције на тлу југословенске краљевине што је с британске стране сматрано актом добре воље и посебном поруком Совјетима да се с југословенске стране жели нормализација међусобних односа.²² Ипак, Нинчићева иницијатива је продужена и другим каналима кад је у Одесу пристигао и Стеван Димитријевић, професор Београдског универзитета, који је пристигао ради ревизије рада југословенског представника за помоћ гладнима у

²¹ Телеграмма представителя СССР в Чехословакии К. К. Юренева зам.наркому по по иностранным делам СССР М. М. Литвинову о возможности переговоров по нормализации отношений между СССР и Королевством СХС 4 декабря 1923, Советско-югославские отношения 1917–1941, Москва 1992, 149.

²² *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, knj. prva, (1921–1930), Ž. Avramovski (priređivač), Zagreb 1986, 176.

Русији.²³ Он је пренео поруку Нинчића да он остаје снажан приврженик нормализације односа са Совјетима и да ће учинити све да међусобни односи буду обновљени што је пре могуће.²⁴ Такође је, од Николе Пашића, поред осталог, добио задатак и да совјетској страни саопшти да се Југославија неће мешати у њихове унутрашње ствари и да су сви Руси „наша браћа“ без обзира на своја политичка опредељења, што је требало да представља сигнал југословенске отворености за даље преговоре.²⁵ Истицао је да српској патриотској групацији посебно смета то што Чехословачка, посебно Чеси, у међународним контактима нарочито експлоатишу своје везе са Совјетима, претендујући не само коришћењем те околности у циљу наметања своје хегемоније унутар Мале Антанте, већ и посредовања између Југославије и Совјета. Таква чехословачка игра је на совјетској страни изазивала посебно подозрење.²⁶ Сумњичавост према чехословачкој улози потврђена је током разговора совјетског посланика у Прагу Јурењева са чехословачким министром иностраних послова Бенешом 3. јануара 1924. Том приликом је Бенеш нескривено говорио да мисли да југословенска страна нема никакву постојану политичку линију у односу на Совјетски Савез и да званичан југословенски став по том питању зависи од исхода „борбе различитих група каријериста“. Саветовао је Совјетима да не журе с успостављањем односа с Југославијом и да могу сачекати да уследи признање од стране великих сила, потом и Чехословачке, а да ће након тога до југословенског признања доћи само по себи. Говорио је и да предстојећа конференција

²³ Велика акција за помоћ гладнима у Русији је започела 1921. Посебни одбори су образовани у Загребу и Београду, с тим што је београдски одбор имао полузваничан карактер. У јавности се развила широка акција коју је посебно подстицала радикалска штампа. По одобрењу министра Нинчића у Русију је послат посебан делегат. Од краја 1921. југословенским средствима је припремана храна за 25.000 људи у 22 насеља. Само у Београду је скупљено око 4,2 милиона динара помоћи (V. Vinaver, *Jugoslovensko-sovjetski odnosi 1919–1929: pitanje priznanja SSSR i i uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa*, 120).

²⁴ *Письмо наркома по иностранным делам СССР Г. В. Чичерина представителю СССР в Чехословакии К. К. В. Юрневу по вопросу нормализации отношений между СССР и Королевством СХС 5 декабря 1923*, Советско-југославские отношения 1917–1941, Москва 1992, 150–151.

²⁵ V. Vinaver, *Pašić, radikali i pitanje uspostavljanja jugoslovensko-sovjetskih diplomatskih odnosa (1919–1926)*, 224.

²⁶ *Письмо наркома по иностранным делам СССР Г. В. Чичерина представителю СССР в Чехословакии К. К. В. Юрневу по вопросу нормализации отношений между СССР и Королевством СХС 5 декабря 1923*, Советско-југославские отношения 1917–1941, Москва 1992, 150–151.

Мале антанте неће дати никакве резултате у вези с „руским питањем“.²⁷ Совјети су пажљиво пратили однос југословенског посебно српског дела јавности о међусобном признању са Совјетима. Став демократа и земљорадника као снажних српских политичких партија које су се залагале за решавање конфликта са Совјетима им је уливао наду, али их је узнемирала вест да је то питање влада влада разматрала на предлог министра Нинчића и оставила по страни до повратка Нилоле Пашића кога су сматрали главном препреком установљењу редовне дипломатске комуникације. До совјетског посланства у Прагу су долазили и гласови да је краљ Александар чврсто против отпочињања преговора са Совјетима и да зато почетак југословенско-совјетских преговора „виси у ваздуху“.²⁸ То питање је постављено на конференцији министара иностраних послова земаља чланица, али се одмах показало да владе три земље имају опречне ставове по том питању. Зато се стало на становиште да свака од земаља чланица Мале Антанте треба том питању да приступи са позиције сопствених интереса и да у складу с тим самостално донесе одлуку. Такав став је потврђен на конференцији министара иностраних послова Мале Антанте одржаном у Љубљани.²⁹ У самој пракси признање Совјетског Савеза је привремено остављено по страни, али је сам Никола Пашић стајао на становишту да треба успоставити неки вид односа са Совјетима. Тако је одбијен предлог чехословачког министра Бенеша о успостављању односа са СССР-ом, али се његова влада ни у ком случају није желела везивати за Румунију и њен сукоб са Совјетима у Бесарабији.³⁰

У таквој атмосфери југословенско министарство иностраних послова је повукло важан потез који је ишао у прилог успостављања дипломатских односа са Совјетским Савезом. Наиме, 6. марта 1924. је саопштено руском посланику Штрандману да је његова мисија престала и да ће убудуће бити сматран искључиво делегатом за питање руских избеглица у Југославији. Многи су били склони тумачењу тог потеза весником брзог

²⁷ *Сообщение Представителя СССР в Чехословакии о беседе с министром иностранных дел Чехословакии Бенешом 3 января 1924*, Документы внешней политики, т. 7, Москва 1963, 13.

²⁸ *Письмо представителя СССР в Чехословакии К. К. Юренева зам.наркому по по иностранным делам СССР М. М. Литвинову о противоборстве политических сил в Королевстве СХС по вопросу признания СССР 5 декабря 1923*, Советско-югославские отношения 1917–1941, Москва 1992, 151–153.

²⁹ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, 70.

³⁰ О размимоилажењима унутар Мале Антанте по питању признања СССР-а опширније: Z. Sladek, *Mala dohoda 1919–1938*, Praha 2000, 31–33.

регулисања спорних питања. Међутим, са совјетске стране су долазили дисонантни тонови. Иако је совјетска влада званично подржавала југословенски територијални интегритет, Коминтерна је на свом Петом конгресу заузела став да се југословенска држава као творевина „западноевропског империјализма“ мора разбити. Совјетска влада је са своје стране покушавала да санира учињену штету изашавши у јавност с декларацијом о међународним питањима у којој се чврсто заложила за преуређење југословенске државе на федеративној основи (Словенија, Хрватска, Далмација, Србија, Црна Гора и Македонија) како би се на тај начин избегао рат у будућности.³¹ Иако се радило о помирљивијој варијанти, ипак се није могао избећи утисак да се ради о јасном мешању у унутрашње ствари суверене државе што је само оснажило изузетну резервисаност према Совјетима која је постојала у Београду. Истовремено, Совјети су се заложили за прекомпоновање постојећих граница у окружењу, истичући да Мађарској треба вратити одређене територије које су припале Чехословачкој и Румунији, да Бугарска треба да изађе на Егејско море и да јој треба вратити јужну Добруцу, као и Бесарабију Русији. На другој страни, Совјети су вођствима балканских комуниста налагали да према југословенској држави и њеним представницима заузму искључиво резервисан став.³² Сем тога, југословенску владу је посебно забрињавао и боравак Стјепана Радића у Москви, што је представљало знак могуће совјетске подршке Радићевом виђењу решења хрватског питања у југословенској држави. Позив Радићу да дође у Москву је унеколико ублажила изјава совјетског представника у Бечу Левицког југословенском посланику да Совјети немају ништа против југословенске државе и да неће сарађивати с македонским и хрватским сепаратистима.³³

Нова влада Љубе Давидовића у којој је спољнополитички ресор водио Војислав Маринковић је у својој политици према Совјетима полазила од начела међународног права, истичући спремност за регулисање односа са њима у случају да совјетска влада усклади своје погледе са међународноправним нормама и начелима. На другој страни, сам Пашић је одбијао било какву могућност успостављања односа, док у Совјетском Савезу влада постојећи поредак. Давидовићева влада и министар Маринковић су више пута истицали своје опредељење за регулисање спорних питања, али су отпори са обе стране бивали све јачи, тако да је

³¹ РГАСПИ, ф. 17, о. 162, д. 2, 2–5, *Протокол 4, 19 июня 1924.*

³² *Исто.*

³³ I. Mužić, *Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*, Zagreb 1988, 156–159.

на крају иницијатива у потпуности утихнула. Истовремено, француска дипломатија је стајала на становишту да је министар Маринковић присталица политике међусобног признања и успостављања редовних дипломатских односа са Совјетским Савезом, али да ни он, ни председник владе у постојећим околностима неће предузимати потребне кораке у том правцу.³⁴ Нова Пашићева влада, у којој је спољнополитички ресор поново предводио Нинчић, је крајем 1924. заузела отворену антисовјетску и антибољшевичку позицију. Сам министар Нинчић је отишао и корак даље, па је приликом сусрета с британским министром Чемберленом потврдио антибољшевичка уверења своје владе, уз истицање да југословенска влада ради на стварању антибољшевичког фронта. Са совјетске стране је ново југословенско опредељење за поновно активирање антисовјетских и антибољшевичких иступа оцењивано као једно од средстава политичке пропаганде у моментима оштре предизборне кампање. Очекивали су да ће антибољшевичка кампања спласнути по окончању избора и да ће поново започети процес преговора након стварања погодне основе за успостављање нормалних односа. Са своје стране су били спремни за почетак разговора о обнови дипломатских односа, без намере мешања у унутрашње послове.³⁵ У том духу су дате и инструкције совјетским дипломатским представницима да држе контакте с југословенским колегама, ослушкују југословенске ставове и буду спремни да реагују у погодном моменту. На тај начин је привремено иницијатива препуштена југословенској страни.

Нова улога Совјетског Савеза у међународним односима базирана на удаљавању од Немачке, спремности за решење спорних проблема у односима с Француском, као и гаранције да неће напасти Пољску и Румунију, отворила је простор за нова размишљања о успостављању дипломатских односа са Совјетима. С тим у вези, новембра 1925. Пашић је наложио посланику у Берлину да успостави контакте с тамошњим совјетским послаником, док је лично изјавио аустријском посланику у Београду да Совјетска Русија више није оно што је била и да сада учествује у процесу међународне сарадње. Крајем године је и министар Нинчић с француским колегом Гренером уговорио успоставу дипломатских односа са Совјетским Савезом како би југословенски посланик у

³⁴ М. Вјелажас, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije 1922–1935.*, Београд 1994, 77–78.

³⁵ *Письмо заместителя народного комиссара иностранных дел СССР полномочному представителю СССР в Польше П. Л. Войкову 6 марта 1925*, Документы внешней политики, т. 8, Москва 1963, 174.

Москви био уз француског амбасадора. Никола Пашић је у свом декларативном опредељењу ишао дотле да је тврдио да се умало није састао са Чичерином док су се обојица налазили на лечењу у Чехословачкој током лета 1925. На крају је и сам краљ Александар дао свој пристанак.³⁶ Краљ Александар и Никола Пашић су настојали да ту дипломатску иницијативу максимално држе у тајности. Намерно су пуштани гласови да се Пашић колеба у својој намери да се приближи Совјетима што је за циљ засигурно имало испитивање реакција како домаће јавности, тако и заинтересованих великих сила. До британског посланика у Београду су стигли гласови да је југословенски посланик у Берлину Живојин Балугџић водио разговоре са совјетским министром Чичерином, али су те вести одлучно демантоване, а британском посланику је објашњено да се радило о самосталном Балугџићевом потезу, те да му стога не треба давати посебну пажњу. Гледано из британског угла, несавладиву препреку на путу успостављања редовних веза између југословенске краљевине и Совјетског Савеза је представљала активност великог броја руских емиграната у Југославији, као и нерешено питање српског дуга царској Русији. Снажна југословенска акција на плану приближавања Совјетима је остала ван видокруга британског посланика који је резолутно тврдио да током 1925. нису учињени никакви званични кораци у циљу признања Совјетског Савеза, али је примећивао да постоји снажна подршка јавности за такав дипломатски корак.³⁷ Совјетска дипломатија је позитивно реаговала на југословенску иницијативу. Совјети су били спремни да започну званичне разговоре с југословенским емисарима преко Берлина или Париза, у зависности од жеља југословенске стране.³⁸ О могућности успостављања редовне дипломатске комуникације с југословенском краљевином, Чичерин је децембра 1925. разговарао у Паризу с француским министром иностраних послова Бријаном. Чичерин је поновио свој ранији став да то питање треба што пре решити и да је о томе већ више пута говорио с министром Нинчићем, али да није било опипљивих резултата. Такође, обавестио је Бријана да југословенске дипломате

³⁶ V. Vinaver, *Jugoslavija i Francuska između dva svetska rata (Da li je Jugoslavija bila francuski „satelit“)*, Beograd 1985, 84.

³⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, Ž. Avramovski (priređivač), 307.

³⁸ *Телеграмма зам. наркома по по иностранным делам СССР М. М. Литвинова полномочному представителю СССР в Италии Керженцеву о готовности СССР вести Королевством СХС о взаимном признании 25 ноября 1925*, Советско-югославские отношения 1917–1941, Москва 1992, 179.

интензивно сондирају терен у правцу обнове преговора. Бријан се том приликом чврсто заложио за међусобно признање Југославије и Совјетског Савеза, обећаваши да ће са своје стране охрабрити таква настојања у Југославији. Изразио је наду да ће у блиској будућности бити установљени југословенско-совјетски односи.³⁹

На прелазу 1925. и 1926. југословенска влада је покушала да ступи у контакт са Совјетима преко турског министра иностраних послова Араса. Са своје стране, Совјети су били спремни да поведу преговоре преко представника у Берлину или Паризу у складу са жељама југословенске владе. Совјетска дипломатија је заузела став да неће наступати по том питању са захтевом за успостављање дипломатских односа, већ да ће њено деловање бити засновано на принципу одговора на југословенску иницијативу.⁴⁰ Наиме, крајем 1925. су били предузети кораци који су имали за циљ сондирање терена у циљу утврђивања совјетске позиције. Турски министар иностраних послова Арас је Чичерину пренео поруку краља Александра, Николе Пашића и Момчила Нинчића о југословенској спремности да ступе у преговоре око успостављања дипломатских односа посредством Турске. Југословенска страна је обећавала да неће предузимати агресивне кораке према Совјетском Савезу и изјавила је да је спремна да питање будућих односа размотри у договору са савезницама из Мале Антанте, као и да би формат будућих односа био заснован на бази сличној постојећем совјетско-турском уговору.⁴¹ Чичерин је одмах одговорио да је совјетска влада спремна да с Југославијом закључи пакт какав је већ имала са Турском, уз услов да уговор мора бити директно потписан од стране представника две владе. Потписивање међусобног уговора и аналогно томе обострано признање, Совјети су условљавали распуштањем белогардејских војних организација на југословенском тлу.⁴² Проблем је представљало совјетско

³⁹ *Из писма наркома по иностранным делам СССР Г. В. Чичерина в НКВД СССР о беседах с председателем совета министров и министром иностранных дел Франции А. Брианом об отношении Кориолевства СХС к СССР 16 декабря 1925, Советско-югославские отношения 1917–1941, Москва 1992, 180.*

⁴⁰ *Телеграмма заместителя народного комиссара иностранных дел М. М. Литвинова полномочному представителю в Италии П. М. Керженцеву 25 ноября 1925 г., Македонското прашање во советската надворешна политика (1922–1940). Документи, II, В. Поповски, Л. Жила (приређивачи), Скопје 2008, 726–727.*

⁴¹ *Запись беседы Народного Комиссара Иностранных дел СССР с Послом Турции в СССР Закин беєм, 7 января 1926, Документы внешней политики, т. 9, Москва 1964, 13–14.*

⁴² *Телеграмма Народного Комиссара Иностранных дел СССР Временному Поверенному в Делах СССР в Турции Л. И. Величко, 11 января 1926, Документы внешней политики, т. 9, Москва 1964, 18–19.*

инсистирање на отвореним и директним разговорима, док је југословенска влада инсистирала на држању преговора у тајности док се не створе неопходни услови за њихово обелодањивање.⁴³ Започети преговори су веома брзо прекинути услед појачане кампање београдске штампе против Совјетског Савеза који је оптуживан да подстрекава различите политичке партије и покрете на рушење постојећег друштвеног поретка. Совјетска влада је оштро демантовала писање београдске штампе, негирајући било какву совјетско мешање у унутрашњи политички живот југословенске краљевине.⁴⁴ Почетком маја 1926, турски посланик у Бечу је обавестио свог совјетског колегу да је југословенска страна крајем претходне године заиста изразила пуну спремност за успостављање дипломатских односа услед појачаног страха од совјетско-италијанског зближавања на штету југословенских интереса. Истицао је став да је југословенска дипломатија одустала од намераваних корака чим се уверила да су италијанско-совјетски преговори запали у кризу.⁴⁵ Иако је опозиција током 1926. захтевала обнову дипломатских веза, владина одлука је остала непромењена.⁴⁶ Смрт Николе Пашића, који је био чврст и одан пријатељ руске емиграције и уопште некадашњег режима у Русији, је за многе дипломатске представнике у Београду представљала нову могућност за наставак започетих југословенско-совјетских преговора о међусобном признању. Британски посланик у Београду је сматрао да страх од могуће италијанске агресије може натерати југословенску владу да један од излаза из те ситуације пронађе на Истоку, односно да ће сасвим извесно настојати да нови ослонац пронађе у Совјетском Савезу.⁴⁷

О приближавању Совјетском Савезу се гласно размишљало у околностима које су настале услед потписивања Тиранског пакта.⁴⁸

⁴³ Телеграмма Временного Поверенного в Делах СССР в Турции Л. И. Величко Народному Комиссару Иностранных дел СССР Г. В. Чичерину, 16 января 1926, Документы внешней политики, т. 9, Москва 1964, 27.

⁴⁴ Заявление Народного Комиссариата Иностранных дел СССР об антисоветских измышлениях югославских правительственных кругов, 23 марта 1926, Документы внешней политики, т. 9, Москва 1964, 168.

⁴⁵ Письмо Полномочного Представителя СССР в Австрии в Народный Комиссариат Иностранных дел СССР, 11 мая 1926, Документы внешней политики, т. 9, Москва 1964, 272–273.

⁴⁶ Ž. Avramovski, *Balkanska Antanta (1934–1940)*, Beograd 1986, 30.

⁴⁷ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, Ž. Avramovski (priređivač), 385.

⁴⁸ О улози Италије у Албанији опширније: С. Мишић, *Албанија: пријатељ и противник. Југословенска политика према Албанији 1924–1927*, Београд 2009, 158–161.

Совјетска званична осуда пакта, његово карактерисање као фашистичке претње светском миру, као и констатација да је Велика Британија својом политиком поспешила Мусолинијеве акције и довела Југославију у стање изолације, представљали су још један знак да треба тражити један од излаза из дате ситуације и у приближавању Совјетском Савезу.⁴⁹ Осећај угрожености од стране Италије је стварао посебну атмосферу у којој се у зближавању са Совјетима видела могућност стварања контратеже. Стјепан Радић је активно заступао политику ослањања на Совјете под притиском Италије, док су и традиционално ненаклоњени Совјетима радикали били блиски таквом размишљању. Шта више, и сам краљ Александар је био близак таквом резонувању што се може закључити из писања Живојина Балугџића који је активно заступао тезу да би се приближавање Совјетима позитивно одразило на релаксацију ситуације настале на Балкану услед британске активне политике подршке Италији и њеној политици према Југославији.⁵⁰ Сасвим је било јасно да би повезивање са Совјетима представљало значајан фактор одвраћања Мусолинија од даљих агресивних корака на Балкану, као и да би такав корак довео до конфронтације с Великом Британијом која је, између осталог, користила Мусолинијеву политику у региону као један од фактора спречавања потенцијалног ширења совјетског утицаја. У тренуцима кад је совјетска штампа отворено писала о наводном британском припремању рата против Совјетског Савеза услед прекида совјетско-британских преговора, француска дипломатија је увелико спекулисала да југословенска влада намерава да са Совјетским Савезом успостави дипломатске односе преко Турске. С тим је, априла 1927, у везу довођен и најављени пут утицајног команданта Краљеве гарде генерала Петра Живковића у Турску.⁵¹

Сумирајући дотадашњу политику југословенске владе у односу на Совјетски Савез, министар иностраних послова Нинко Перић је у свом експозеу у Народној скупштини 20. марта 1927. истицао да се тежње југословенске државе крећу између жеље да с руским народом има најближе везе до неизвесности и дилеме да ли је и у којој мери совјетски режим консолидован, као и да ли се одрекао настојања на плану ширења

⁴⁹ О односу Совјетског Савеза према политици Италије на Балкану опширније: И. А. Хормач, *СССР – Италија 1924–1939 гг. Дипломатические и економические отношения*, Москв, 1995.

⁵⁰ В. Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, 72.

⁵¹ М. Bjelajac, *Vojska Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca – Jugoslavije 1922–1935.*, 77.

бољшевичке пропаганде коју је југословенска страна сматрала реалном претњом по постојећи државни и друштвени поредак. Поновио је да југословенска страна нема намеру да се меша у унутрашње ствари Совјетског Савеза, али да сматра да унутрашње прилике у тој земљи нису такве да би југословенска краљевина могла да приступи процесу успостављања редовне дипломатске комуникације с њеном владом. Том приликом је послао јасну поруку да југословенска страна остаје расположена за наставак преговора, али да у догледно време неће доћи до међусобног признања.⁵² Британски посланик у Београду је био чврсто уверен да је питање признања Совјетског Савеза остављено по страни. Примећивао је да је након Пашићеве смрти дошло до смањења помоћи руској емиграцији што је представљало један у низу важних сигнала југословенске владе вођству беле емиграције да не може рачунати на подршку својим акцијама против совјетског режима, али и Совјетском Савезу да је спремна да изађе у сусрет њиховим захтевима и начини неопходне кораке у правцу нормализације односа.⁵³ Тих дана обликовала се југословенска дипломатска позиција заснована на уверењу да се дипломатски односи не могу успоставити док се не стекне утисак да је нова власт у Русији у потпуности консолидована и да је спремна да у потпуности одговори својим међународним обавезама без подстицања нарушавања суверенитета других земаља. Исто тако, стало се и на становиште да не постоје ни услови за успостављање економских веза јер се у Русији наводно нема шта купити сем пропагандне бољшевичке литературе.⁵⁴

Крахом последње преговарачке иницијативе 1927. завршио се први период трагања за модалитетима међусобног признања и успостављања редовних дипломатских односа између југословенске краљевине и Совјетског Савеза. Иницијативе започете непосредно по окончању Првог светског рата поклапале су се с тежњама југословенске краљевине да нормализује односе с највећом и најзначајнијом словенском земљом и настојањима револуционарних власти Русије да изађу из изолације и изборе се за своје место у међународној заједници. Иако су обострани интереси налагали брзу и ефикасну нормализацију и повратак међусобних веза у редовно стање, низ фактора је утицао на неуспешност

⁵² *Експозе министра спољних послова*, Политика 6790 (21. март 1927) 2.

⁵³ *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji 1921–1930. Godišnji izveštaji Britanskog poslanstva u Beogradu 1921–1938*, Ž. Avramovski (priređivač), 454.

⁵⁴ B. Krizman, *Vanjska politika jugoslovenske države 1918–1941. Diplomatsko-historijski pregled*, 74.

преговора. Више пута започињани преговори преко дипломатских представника акредитованих у европским престоницама, директни сусрети шефова дипломатија, као и посебни видови међудржавне комуникације наилазили су на непремостиве препреке у виду југословенских страхова да би међусобно признање довело до јачања улоге комуниста у југословенском друштву и да би бољшевичка пропаганда снажно подривала постојећи поредак у земљи. Такође, прећутна, а често и директна подршка Совјета различитим сепаратистичким политичким групацијама у Југославији је изазивала посебно подозрење. Иако су већинско јавно мњење, као и низ меродавних политичких фактора снажно подржавали приближавање Совјетима, водећи радикали, а посебно Никола Пашић, су били резервисани према тој идеји. Пребацивањем преговора са Совјетским Савезом на ниво Мале Антанте крајем 1927. започео је нов период преговора између Југославије и Совјетског Савеза о међусобном признању.

Александар ЖИВОТИЧ

**ПОПЫТКА УСТАНОВЛЕНИЯ ДИПЛОМАТИЧЕСКИХ ОТНОШЕНИЙ
МЕЖДУ ЮГОСЛАВИЕЙ И СОВЕТСКИМ СОЮЗОМ (1923–1927)**

Резюме

Революционные события в России 1917 года довели до прекращения отношений между Королевством Сербии и Россией. Дипломатические инициативы, начавшиеся непосредственно по окончании Первой мировой войны, совпадали со стремлениями югославского королевства нормализовать отношения с самой большой и самой важной славянской страной, и стремлениями революционных властей России выйти из изоляции и приобрести свое место в международном сообществе. Хотя обе стороны были согласны в убеждении, что реальных политических препятствий не было, до этого шага не дошло. Причины такого поведения югославского правительства и дипломатии были многосторонние. С одной точки зрения, идеологическая подозрительность и неуступчивость, а с другой, рассмотрение другой стороны через оптику и призму идеологических предрассудков, доводили до удаления двух весьма близких в политическом, военном и экономическом смысле пространств. Советская установка на мировую революцию, разрушение существующего и восстановление нового государственного строя противостояло югославскому стремлению выстоять в сохранении существующего порядка. Многократно начинавшиеся переговоры о взаимном признании и установлении дипломатических отношений сталкивались с непреодолимыми трудностями, часто связанными со сплетением международных обстоятельств, в которых югославо-советское сближение наверное бы поставило под угрозу хрупкую югославскую позицию и нарушило бы ее отношения с традиционными союзниками. Хотя официального признания не произошло, на практике оно сделано путем ряда публичных и секретных двусторонних контактов, а также совместными подписями ряда многосторонних документов.

Ключевые слова: Королевство сербов, хорватов и словенцев, Советский Союз, дипломатия, переговоры, Малая Антанта, король Александар, Никола Пашич, Георгий Чичерин.

Aleksandar ŽIVOTIĆ

**ATTEMPT AT ESTABLISHING DIPLOMATIC RELATIONS
BETWEEN YUGOSLAVIA AND THE SOVIET UNION (1923–1927)**

Summary

The revolutionary developments in Russia in 1917 brought about a break-off of relations between the Kingdom of Serbia and Russia. The diplomatic initiatives launched just after the First World War overlapped with the aspirations of the Yugoslav Kingdom to normalise relations with the largest and most important Slavic country and the aims of the revolutionary authorities in Russia to leave isolation and fight for their own place in the international community. Although both parties agreed that there were no real political obstacles, this step did not take place. The reasons for such behaviour of the Yugoslav government and diplomacy were manifold. On the one hand, the ideological dissent and exclusivity, and on the other, observing the other side through the optics and prism of ideological prejudices, brought about a rift between the two exceptionally close political, military and economic areas. The Soviet commitment to the world revolution, dissolution of the existing and building of the new social order contravened the Yugoslav endeavours to preserve the current situation. The negotiations about mutual recognition and establishment of diplomatic relations, which started several times, would get stuck over insurmountable difficulties often pertaining to the set of international circumstances where Yugoslav-Soviet rapprochement could certainly jeopardise the fragile Yugoslav position and disturb its relations with the traditional allies. Although official recognition did not take place, it actually came about in practice through a number of public and secret bilateral contacts and joint signing of a number of multilateral documents.

Keywords: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, Soviet Union, diplomacy, negotiations, Little Entente, King Aleksandar, Nikola Pašić, Georgy Chicherin.

Љубодраг ДИМИЋ

ПОСЛЕДЊИ СУСРЕТ ЛЕОНИДА ИЉИЧА БРЕЖЊЕВА И ЈОСИПА БРОЗА ТИТА (МОСКВА, 16–21. МАЈ 1979. ГОДИНЕ)

Апстракт: Последњи сусрет Л. И. Брежњева и Ј. Б. Тита био је прилика да буду изнете оцене о билатералним односима, размењена гледишта о спољнополитичким приликама, вреднован деценијски уложени напор два државника, политичара, комуниста на развијању пријатељства Совјетског Савеза и Југославије. Крајње отворени разговори обилovali су размимоилажењима, али и „разумевањем“ својственим за комунистичке лидере. Тито се из Москве вратио убеђен да у будућности треба одржавати стални дијалог са Москвом и спречавати нагомилавање проблема и нерешених питања. Реафирмацију принципа на којима се односи СССР-а и Југославије могу развијати у будућности Тито је сматрао највећим успехом своје посете Москви.

Кључне речи: Југославија, СССР, Тито, Брежњев, билатерални односи, међународне прилике, политичка размимоилажења, сарадња и разумевање.

Два авиона „Боинг 727“ полетела су 16. маја 1979. године са аеродрома у Батајници пут Совјетског Савеза. У лично пакованим пртљазима готово свих путника били су истоветни одевни предмети. Будући да је мај у Москви увек нестабилан, са могућим кишама и захлађењима, протокол је саветовао путницима да понесу пролећна одела, кишне мантиле, пуловере. Поред дневних одела и службених униформи намењених дочеку, испраћају и састанцима, путници су са собом носили и тамна одела и свечене униформе предвиђене за свечане вечере и пријеме. У темељно прегледаним пртљазима, обележеним именима власника, није било „поверљивог материјала“. Како је процењивано да ће кофери путника дуже времена бити „ван наше

контроле“ и приступачни „страној послузи, а евентуално и другим лицима“, за чување и дистрибуирање „поверљивог материјала“ члановима делегације биле су „задужене“ специјалне безбедносне службе. О опрезности са којом се приступало предстојећим разговорима, али и о „оптерећењу“ које су југословенски државни и партијски функционери имали када је у питању Совјетски Савез, сведочио је наглашено упутство путницима да воде рачуна „о месту и начину разговора“ као и употребе понете документације како би се сачувала тајност информација којима су располагали.¹

У првом од авиона, који је са писте аеродрома у Батајници полетео у 13 часова и 15 минута, био је Јосип Броз Тито. Његов домаћин у Москви био је Леонид Илич Брежњев.² До тог тренутка два су се комунистичка лидера и државника срела и разговарала дванаест пута. Брежњев је Југославију посетио четири пута (1962, 1966, 1971. и 1976. године), а Тито Совјетски Савез осам пута (1965, 1967. три пута, 1968, 1972, 1973. и 1977. године). Сусрет Леонида Илича Брежњева и Јосипа Броза Тита у Москви било је тринаесто по реду и, како се показало, њихово последње виђање.

Титова посета Москви изазивала је код чланова Председништва СФРЈ извесне недоумице. Њих је додатно подстицало неповерење које је проистицало из непријатног искуства које је Југославија имала са Совјетским Савезом и које није било лако превазићи. Међу члановима југословенског државног врха није било дилеме да је посета Тита Москви важна и потребна, али је чињеница да је она најављена као приватна изазивала узнемирење и питања из којих разлога њен карактер није службени, државни, званични, пријатељски, партијски.³ И поред тога што је дуго припремана, о протоколу посете, њеном трајању, местима која ће Тито посетити, разговорима које ће водити, мало се знало. Према достављеним информацијама требало је да представници југословенске

¹ Архив Југославије (АЈ), Кабинет председника републике (КПР), I – 2/75 (кутија 112), Информација о путовању у СССР од 16. до 21. маја 1979. године.

² Посета Јосипа Броза Москви првобитно је била планирана за март 1979, али је због обавеза његовог домаћина била одложена за мај 1979. Одлагање посете утицало је на промене у њеном садржају из кога је на крају „отпала“ посета и одмор на Криму. Промене је током времена доживео и састав југословенске делегације. Својим одлукама и примедбама Тито је сам, независно од југословенског државног и партијског врха, градио концепцију посете.

АЈ, Председништво СФРЈ (803), ф–66, Стенографске белешке са 120. седнице Председништва СФРЈ, одржане 10. маја 1979. у Београду.

³ Дискусија у којој учествују Ф. Хоџа, Ј. Врховец, П. Стамболић, В. Жарковић, С. Доланц, Л. Колишевски, Ц. Мијатовић. АЈ, Председништво СФРЈ (803), Стенографске белешке са 120. седнице Председништва СФРЈ од 10. маја 1979.

делегације, када је смештај у питању, буду „потпуно раздвојени“. Подозривост је изазивала и информација да ће уместо у Кремљу, где обично бораве председници држава, Тито бити смештен у резиденцији на Лењинској гори, а његови први пратиоци државни секретар за спољне послове Ј. Врховец и секретар СКЈ С. Доланц у једном од московских хотела. Такав поступак, у коме је Тито требало да буде изолован од осталог дела делегације, поједини чланови Председништва СФРЈ су сматрали „прљавим“. Владало је уверење да совјетска страна настоји да Тита „изолије“ и са њим део разговора обави „у четири ока“, а то је значило да у остале чланове југословенске делегације Совјети немају поверење. Наведену дилему, уместо протокола, разрешио је сам Леонид Брежњев наређењем да Броз и пратња буду смештени у Кремљу где је за стране државнике био саграђен посебан апартман.⁴

Титова посета Москви није имала службени, већ приватни карактер. У програму посете нису били предвиђени разговори делегација већ само сусрет и разговор Јосипа Броза и Леонида Иљича Брежњева. Из тих разлога за разговоре са Брежњевом Председништво СФРЈ није усвојило посебну платформу. Карактер посете (приватна посета) давао је Титу „апсолутно слободне руке да не буде везан ничим да отвори оно што жели и што хоће“.⁵ То је имало своје предности, али с обзиром на године Јосипа Броза и мане.⁶ У исто време југословенски партијски врх је очекивао да Совјети неће одступити од сопствених ставова, а било је и гласова који су стизали из Москве да „неће Тито проћи као што је раније, сада ће се њему рећи све“. Минићева посета Москви је говорила да Совјети у својим ставовима „нису ништа попустили“. Добри познаваоци прилика у совјетском државном и партијском врху, попут Ц. Мијатовића, који је више година обављао дужност југословенског амбасадора у Москви, претпостављали су да ће Брежњев, следећи „логику велике силе“ која се своди на аргумент „колико снаге, толико и права“, покушати

⁴ Архив Југославије (АЈ), Кабинет председника републике (КПР), I – 2/75 (кутија 112), Информација о путовању у СССР од 16. до 21. маја 1979. године; АЈ, Председништво СФРЈ (803), ф–66, Стенографске белешке са 120. седнице Председништва СФРЈ, одржане 10. маја 1979. у Београду.

⁵ Као кључне фигуре у Титовој пратњи, задужене „да му буду на услузи, ако он то буде тражио“ били су Стане Доланц и Јосип Врховец.

АЈ, Председништво СФРЈ (803), ф–66, Стенографске белешке са 120. седнице Председништва СФРЈ, одржане 10. маја 1979. у Београду.

⁶ У тренутку организовања посете Тито је имао 87 година. Његов домаћин Леонид Брежњев био је 14 година млађи, али према информацијама које су достављале дипломате његово здравствено стање је било веома уgroжено.

„да нас помери“, „да нас омекша“ у ставовима и да треба наступати „искрено“, али и „офанзивно“, „храбро“, „мирно“, „достојанствено“, са циљем „разбити ту илузију“. Уочавајући разлику између круга око Брежњева и милитантније струје у совјетском руководству, југословенски државни функционери су сматрали да ће њихова ратоборност бити истоветна уколико осете слабост југословенске стране. Преовлађивао је став да никако не треба допустити Совјетима да из ставова које Југославија заступа закључе да она „одустаје од традиционално добрих односа“, већ да насупрот томе треба наглашено показивати кооперативност која у себи садржи офанзиван наступ и на сваку критику одговарати аргументовано, јер „аргумент је снага“.⁷

*

Као по правилу, после сусрета највиших југословенских и совјетских руководилаца југословенско-совјетски односи добијали су на замаху и напредовали у свим областима. Тако је било и после посете коју је Тито учинио Совјетском Савезу августа 1977. године.⁸ Разлике у ставовима око питања спољне политике неко време нису потенциране. Совјетска страна је престала са критиком југословенске штампе. Одговорност је красила иступе политичара. Тито и Брежњев су разменили неколико важних порука о билатералним односима и међународним питањима. Обележавање 60. годишњице Велике октобарске револуције било је у Југославији масовно и садржајно. Совјети се нису идеолошки мешали у припреме XI конгреса СКЈ.⁹ Разговори са кандидатом за члана Политбироа ЦК КПСС П. Демичевим, који је априла 1978. године посетио Југославију, били су садржајни. О добрим односима сведочио је и висок ниво делегације КПСС која је присуствовала Конгресу југословенских комуниста (предводио ју је члан Политбироа и секретар ЦК КПСС Кулаков). Ипак, уздржани коментари совјетске штампе о XI конгресу СКЈ наговештавали су да је време идиличних односа прошло и да Совјети нису задовољни заузетим политичким курсом и конгресним одлукама.¹⁰

⁷ АЈ, Председништво СФРЈ (803), ф–66, Стенографске белешке са 120. седнице Председништва СФРЈ, одржане 10. маја 1979. у Београду.

⁸ АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), Информација о југословенско-совјетским односима и совјетској унутрашњој политици, 3. мај 1979.

⁹ XI конгрес СКЈ одржан је од 20. до 23. јуна 1978. године у Београду. Конгресу је присуствовало 120 страних делегација које су представљале комунистичке, социјалистичке и радничке партије и покрете. Припреме конгреса трајале су више месеци.

¹⁰ На самом Конгресу вођа совјетске делегације Кулаков ставио је отворену примедбу што је спомињано да је први секретар КПЈ Филип Филиповић ликвидан у Стаљиновим чисткама.

По свему судећи, спољнополитички ставови југословенског партијског вођства, (критика „хегемонизма“, „изједначавање блокова“ итд), изнети на XI конгресу СКЈ, били су узрок новог сукоба. Потенцијални развој догађаја наговестила је совјетска реакција на одлуке Министарске конференције несврстаних земаља у Београду и чињеница да су совјетски медији искључиво преносили политичке ставове Кубе, док су „искривљавали“ слику о несврстаности и сасвим игнорисали улогу Југославије у том покрету и политичке ставове Јосипа Броза Тита.¹¹ Затегнути међународни односи су целокупну ситуацију додатно усложњавали и доприносили да идеје о „природном савезништву несврстаних и Источног блока најдиректније угрожавају независност, самосталност, а тиме и егзистенцијални опстанак целог покрета.¹² У Београду је као једностран вреднован и публицитет који су совјетски медији давали ставовима Бугарске¹³ и

¹¹ На конференцији министара иностраних послова која је од 25. до 30. јула 1978. године одржана у Београду учествовале су делегације 85 земаља пуноправних чланица, 21 држава и организација које су имале статус посматрача и 10 држава са статусом госта. Том приликом усвојена је Декларација, Програм акције економске сарадње и три резолуције – о Блиском истоку, о питању Палестине и о сталном суверенитету над природним изворима на арапским окупираним територијама. Конференција је, такође, потврдила основне принципе и циљеве покрета несврстаности и нагласила потребу за њиховим „стрикtnим придржавањем“ и „доследном применом“. Конференција је потврдила и став да свако удаљавање од наведених принципа представља начин да покрет буде ослабљен и споља и изнутра.

Д. Богетић – О. Богетић, *Хроника несврстаности 1956–1980*, Београд 1982, 184–185 (у Б. Тадић, *Особености и дилеме несврстаности*, Београд 1982).

¹² Током 70-их година XX века код дела чланица покрета несврстаних земаља почео је да преовлађује став да покрет треба да напусти своје изворне принципе и пређе у револуционарну фазу. Међу онима који су сматрали да постоји „природно савезништво“ несврстаних земаља, СССР-а и чланица социјалистичког лагера истицала се Куба. Такву оријентацију Фидела Кастра подржавао је Совјетски Савез и настојао да она постане доминантна међу чланицама. Захваљујући тој подршци припремни документи VI конференције несврстаних земаља у Хавани у себи су садржали негативну критику политике САД у већој мери него сви претходни самити.

¹³ Основна идеолошка опредељења Бугарске била су различита од оних која је имала Југославија. Негативан став према Југославији посебно је долазио до изражаја око решавања македонског питања. Те тенденције су, према проценама југословенских дипломата, добиле на интензитету око обележавања стогодишњице од потписивања Санстефанског мира и припрема за прославу 1.300 година бугарске државности. У оквиру тога приступило се мобилизацији становништва на националном плану што је утицало на јачање процеса асимилације македонског становништва и негирање постојања „македонског питања“ у име изградње „чисте социјалистичке бугарске нације“. АЈ, Председништво СФРЈ (803), ф–64, Нека питања актуелног унутрашњег развоја у Албанији, Бугарској и Румунији, 1. март 1979.

Албаније¹⁴ о политици Југославије као „антисовјетској“. Додатном „искривљавању“ слике о Југославији у пролеће 1978. године допринела су совјетска тумачења посете кинеске војне делегације Београду и развоја међупартијских односа југословенских и кинеских комуниста. Напади на Југославију пласирани преко совјетских медија посебно су били малициозни у августу 1978, у време посете Хуа Гуофенга Београду.¹⁵ После тога уследила је серија одлагања већ уговорених посета високих совјетских функционера Југославији. Међу њима су били кандидат за члана Политбироа Соломенцев, члан Политбироа и Председник комитета унутрашњих послова Андропов, потпредседник владе СССР-а Смирнов. Остале су неуговорене посете највиших совјетских представника Косигина и Громика, а није остварена ни посета министра одбране СССР-а Устинова.¹⁶ После краћег побољшања односа, карактеристичног за сам крај 1978. године, започела је у зиму и пролеће 1979. године нова совјетска кампања против Југославије, која се подударила са војном интервенцијом Вијетнама у Кампучији и југословенским негативним ставом према том догађају. Обустављање сарадње добило је у тим месецима облик политичке „суспензије“ готово свих односа, а погоршан је и третман југословенских дипломата у Москви.¹⁷

¹⁴ После разлаза са Кином и прекида кинеске економске помоћи политика Албаније добила је додатну идеолошку искључивост и оштрину. Нови међународни положај албанске државе рефлектовао се на унутрашњем плану, али и у односима са Југославијом. Њена политичка кампања према Југославији постала је интензивнија. На удару албанских политичара посебно су били самоуправљање и битно промењени југословенско-кинески односи. Југославија је означавана „највећом опасношћу“ по албанску државу. Сам Е. Хоџа критиковао је Ј. Б. Тита и његову политику, тражећи потпуно идејно и политичко дистанцирање од Југославије. У оквиру прославе стогодишњице Призренске лиге изнова су оживеле идеје о уједињењу територија настањених албанским становништвом.

АЈ, Председништво СФРЈ (803), ф–64, Нека питања актуелног унутрашњег развоја у Албанији, Бугарској и Румунији, 1. март 1979.

¹⁵ До посете Хуа Гуофенга Југославији и сусрета са Јосипом Брозом Титом дошло је 21. августа 1978. године у Београду. Током истог путовања Хуо Гуофенг је, поред Југославије, посетио Румунију, где се сreo са Николае Чаушеским (16. август 1978) и Иран, где му је домаћин био шах Реза Пахлави (29. август 1978).

¹⁶ АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), Информација о југословенско-совјетским односима и о совјетској унутрашњој политици, 3. мај 1979; АЈ, ЦК СКЈ, III/ 224, Анализа посете Гуофенга Југославији, 12. 9. 1978. АЈ, ЦК СКЈ, III/ 238, Извештај о политичким приликама у Југоисточној Азији, 20. 2. 1979; АЈ, ЦК СКЈ, III/ 242, Извештај о међународној ситуацији, 22. 3. 1979; АЈ, ЦК СКЈ, III/ 235, Извештај о Кампучији, 11. 1. 1979; АЈ, ЦК СКЈ, III/ 222, Извештај о министарској конференцији несврстаних земаља одржаној у Београду.

¹⁷ АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), Информација о југословенско-совјетским односима и о совјетској унутрашњој политици, 3. мај 1979.

*

У дипломатским проценама, сачињеним пре саме посете Тита Москви, превлађивао је став да односи СССР-а и Југославије „превазилазе чисте билатералне оквире“ и да су, у зависности од постојећих прилика у међународним односима и различитих спољнополитичких опредељења две државе, подложни колебањима. Будући да је и Југославија настојала да води „светску политику“ свако престројавање у међународним односима нагонило је руководства обе државе да штите своје већ стечене позиције или стичу нове, што је неминовно остављало трага на њихову међусобну сарадњу. Истовремено, поред периодичног „замрзавања“ или „отопљавања“ државних и партијских веза изазваних променом међународних прилика, општи контекст догађаја је, независно од све своје сложености и увек присутне противуречности, „сужавао простор“ који омогућава радикално заоштравање сукоба, а прекид дијалога чинило оном врстом „прелажења граница“ која угрожава дугорочне и стратешке интересе Совјетског Савеза, штети његовом угледу у Европи, угрожава поверење стечено међу несврстаним земљама.¹⁸

Као и у ранијим приликама, контекст ширих „померања и престројавања“ у међународним односима, како на регионалном тако и на глобалном нивоу, најдиректније је производио промене у односима Југославије и Совјетског Савеза, актуелизовао захтеве за променом трајног политичког курса Југославије, производио политичка „захлађења“ и јачао притиске.

Крајем 70-их, у месецима који су претходили Титовој посети Москви, застој „детанта“ утицао је на појачано регионално надметање великих сила и покушаје њиховог што бољег позиционирања. У исто време појачани притисци чланица војних блокова на несврстане земље и покушаји њиховог „одвајања“ од установљеног покрета, постајали су све изразитији пред Самит који је требало да буде одржан у Хавани. На међусобне односе две државе траг су оставила и нова престројавања на азијском простору, посебно на Далеком истоку (продубљивање сукоба Кине и СССР-а, нормализација односа Кине и САД) и Југоисточној Азији (сукоб Вијетнама и Кампучије и Кине и Вијетнама), према којима је Југославија, као лидер несврстаних држава, заузимала често противуречан став у односу на СССР. Дугорочно опредељење Југославије да води

¹⁸ АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), О југословенско-совјетским односима у најновијем периоду (строгоповерљив извештај југословенске амбасаде у Москви), април 1979.

„светску политику“, буде лидер несврстаних држава и изграђује сопствени пут у социјализам неминовно је „укрштало“ њене интересе и по многим другим питањима са стратешким интересима и циљевима прве земље социјализма која је истовремено била велика нуклеарна сила и лидер источног војно-политичког блока (Варшавски уговор).¹⁹

Уочи Титове посете Москви изнова су актуализоване разлике у погледима око кључног питања југословенске „побуне“ из 1948. године и основног става њене спољне политике – „пуне самосталности, независности и сувереног права да свака земља и партија аутономно и без мешања са стране у њене унутрашње послове одређује своју унутрашњу и спољну политику“. Различити политички одговори на постављено питање посредно су сучељавали Југославију и СССР око политике коју треба водити према Кини. Београд је сматрао да је пожељно и неопходно да Совјети Кину прихвате као равноправног партнера у светској политици. Из тих разлога Југославија није била спремна да се укључи у совјетско-кинески сукоб и прати политику СССР-а у изолацији Кине. Београд је, такође, одбацивао совјетска тумачења посете Хуа Гоуфенга као мешања Кине у регион Балкана „где СССР има своје интересе, односно равнотежу у односима са другим партнерима“. Неприхватљивим је сматран и став Москве да се својом „неутралистичком“, „непринципијелном“, „некритичком“ политиком у постојећем сукобу Југославија суштински сврстала уз Кину „на антисовјетској основи“ и тако сучелила са интересима СССР-а. У Москви је критикован и принципијелни негативни став Југославије према војној интервенцији Вијетнама у Кампучији о којој су Совјети имали сасвим другачије мишљење. За Југославију није била прихватљива ни совјетска критика „карактера“, „платформе“ и „циљева“ несврстаног покрета, а још мање њихова активност на његовом „радикализовању“, дефинисању као „природног савезника Москве“ и усмеравања против САД (антиимперијализам) и Кине (антихегемонизам). Београд је такве тенденције Москве тумачио као покушаје директног идеолошког и блоковског подвајања несврстаних земаља и настојања да покрет несврстаних буде „поцепан“.²⁰

Београд су бринуле и анализе које су говориле да се совјетски партијски врх у односима са радничким и комунистичким покретом у свету све више враћа некадашњим стаљинистичким формама „моноли-

¹⁹ АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), О југословенско-совјетским односима у најновијем периоду; АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), Информација о југословенско-совјетским односима и о совјетској унутрашњој политици, 3. мај 1979.

²⁰ Исто.

тизма“ и на тај начин, у име „реалног социјализма“, њихову делатност ставља у функцију совјетске спољне политике. Таква настојања, у времену „замрзнутих односа“ Београда и Москве, југословенске дипломате су доживљавале као још један вид провокације и подстицања неповерења према политици коју Југославија води у свету. Као једну од форми притиска југословенска дипломатија је регистровала и све учесталија одлагања совјетских политичких и економских посета Југославији на вишим нивоима и занемаривање захтева за некада редовним дипломатским консултацијама.²¹ Дипломате у Београду су сматрале опасном и доследну политику „ћутања“, а понекад и „искривљавања“ информација о спољнополитичким активностима Југославије. Поновно „активирање“ таквог приступа, који је пратила блокада уобичајених дипломатских и политичких контаката, нападна „незаинтересованост“ совјетског државног апарата за Југославију и свесно „искривљена“ медијска слика о Југославији намењена како грађанима СССР-а тако и земљама Трећег света, посредно је говорило о стагнацији, погоршању и „замрзавању односа“ две земље. Из наведених поступака совјетске администрације и медија Београд је „извлачио“ закључке о дугорочним совјетским циљевима на „изоловању“ Југославије у међународном комунистичком покрету и њеном представљању као земље која нема доследну и принципијелну политику. Истицање пробугарске политике СССР-а на Балкану такође је изазивало подозрење. Тим пре јер се располагало информацијама да је СССР не само давао подршку Бугарској већ и учествовао у припреми тактике напада на Југославију.²² Сва наведена сучељавања Београд је доживљавао као дискредитовање југословенске спољне политике и слабљење њених позиција у свету.

У наведеним околностима охрабрујуће је деловала процена да је у недељама које су претходиле Титовој посети Москви дошло до

²¹ Ту је спадало и одлагање Титове посете Москви која је првобитно била планирана за март 1979, а реализована је маја 1979.

²² Политика „ћутања“ совјетских медија о свему што се дешава у југословенској унутрашњој и спољној политици посебно је дошла до изражаја у годинама сукоба 1948–1956. (сукоб Југославије са Информационим бироом) и 1957–1961. (тзв. други идеолошки сукоб Југославије и СССР-а). Из дипломатских извештаја који су стизали из Москве видно је да су све спољнополитичке активности Јосипа Броза у совјетској штампи остале без коментара и вести. Уколико је неких информација и било оне су вешто уклапане у негативну слику о Југославији која је пласирана совјетским грађанима. АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), О југословенско-совјетским односима у најновијем периоду. АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), Информација о југословенско-совјетским односима и о совјетској унутрашњој политици, 3. мај 1979.

ублажавања совјетског политичког и пропагандног притиска на Југославију, интензивирања дипломатских контаката и односа у сфери научно-техничке и културне сарадње, објављивања изјава које су, независно од постојећих сучељености, указивале на важност сарадње.²³ Стални успон привредних веза, успостављени континуитет економске сарадње у коме није било наговештаја одустајања од испорука енергетских и стратешких сировина, одржавање преговора о испоруци совјетске опреме Ђердапу, обим трговинске размене од око 3,1 милијарде долара у 1978. години, учешће СССР-а са 17,6% у укупној спољнополитичкој размени Југославије са светом, унеколико су рационализовали постојеће политичке неспоразуме. У медијским објашњењима промене пропагандне слике о Југославији провејавао је став да је то последица „поправљања“ њене политике. Све то ипак није могло да промени уврежени став Београда да „дугорочна и стратешка опредељења“ Совјетског Савеза према Југославији и „простору на коме се она налази“ остају непроменљива. Под тим се подразумевало да СССР као велика сила ни у времену које следи неће одустати од политичких притисака на Југославију увек када у Кремљу преовлада мишљење да југословенска политика угрожава дугорочне државне и партијске интересе прве земље социјализма. Са друге стране наведена политика Москве додатно је јачала убеђења југословенских политичара да треба истрајати у вођењу самосталне и независне спољне и унутрашње политике, али и упоредо настојати на одржавању добрих и стабилних односа са СССР-ом.²⁴

*

Проблеми који су оптерећивали односе две земље условили су да Председништво ЦК СКЈ донесе одлуку да пре Титове посете Брежњеву дође до сусрета и „размене мишљења“ А. Громика и М. Минића. Са том одлуком био је сагласан и Јосип Броз Тито, али је једном истакао да приликом боравка у Москви М. Минић не треба да припрема његову посету Совјетском Савезу.²⁵ Поред тога, разговори вођени у Москви 23. и

²³ У сфери научно-техничке сарадње СССР је био стратешки партнер Југославије на бројним истраживачким пројектима. Годишња размена стручњака и научника прелазила је бројку од 2.000.

²⁴ АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), О југословенско-совјетским односима у најновијем периоду.

²⁵ Дискусија Ј. Врховца на 120. седници Председништва СФРЈ од 10. маја 1979, АЈ, Председништво СФРЈ (фонд 803), ф–66, Стенографске белешке Председништва СФРЈ од 10. маја 1979, 19.

24. априла 1979. године неминовно су били у функцији предстојећег сусрета Брежњева и Тита, али нису директно довођени у везу са Титовом посетом Москви. ЦК СКЈ је очекивао да ће током посете М. Минића Совјетском Савезу бити свестрано размотрени сви постојећи проблеми с циљем да и око спорних питања буде постигнуто веће међусобно разумевање. Минић је имао задатак да совјетској страни јасно нагласи да је југословенска трајна оријентација развијање пријатељских односа са КПСС и Совјетским Савезом на принципима садржаним у „Београдској декларацији“, „Московској декларацији“ и другим базичним документима потписаним приликом сусрета на врху. Још један од циљева Минићеве посете Москви био је да прецизно образложи југословенску позицију по питању несврстане политике и покрета несврстаних и упозна совјетско руководство са ставовима које ће Југославија заступати на Шестој конференцији несврстаних земаља у Хавани (очување изворних принципа несврстаности, ванблоковски карактер покрета несврстаних и његову независну политику, противљење сваком покушају уношења идеолошких и блоковских елемената у покрет). Међу планираним темама било је и презентовање југословенске политике према Народној Републици Кини и КП Кине, изношење погледа на догађаје у Југоисточној Азији и другим кризним жариштима у свету, размена мишљења о стању у југословенско-бугарским односима, упознавање са актуелним приликама у светском комунистичком покрету. У том контексту у Београду се очекивало да разговори буду отворени и на моменте полемични.²⁶

Излажући гледиште југословенске стране о међусобним односима, Минић је посебно потенцирао став да добри односи и свестрана сарадња са СССР-ом представљају дугорочни интерес Југославије. У том погледу, како је М. Минић наглашавао, Југославија није мењала своју политику засновану на заједнички усвојеним принципима, одлукама и ставовима, изнетим у „Београдској декларацији“ (1955), „Московској декларацији“ (1956), као и документима насталим у заједничким сусретима Тита и Брежњева из 1976. године у Београду и 1977. године у Москви. Економске односе две земље М. Минић је означио као „потпуно задовољавајуће“ и изразио наду да ће се у скором времену приступити

²⁶ АЈ, ЦК СКЈ, III/245, Информација о предстојећој посети Совјетском Савезу члана Председништва ЦК СКЈ Милоша Минића Москви поднета на 24. седници од 19. 4. 1979; АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), Забелешка о разговорима између члана Председништва ЦК СКЈ Милоша Минића и члана Политбироа ЦК КПСС и министра иностраних послова СССР Андреја Громика, који су вођени у Москви 23. и 24. априла 1979. године.

преговорима о трговинској и укупној економској сарадњи за период 1981–1985.²⁷ Са подједнаким задовољством вредновао је и резултате научно-техничке сарадње, као и односе на културном плану. За војну сарадњу констатовао је да се „одвија нормално“, а истим речима је оценио и партијску сарадњу СКЈ и КПСС. Позитивно оцењујући постојеће односе М. Минић је ипак истакао да они нису сасвим онакви „какве бисмо ми хтели да имамо са Совјетским Савезом“. Забринутост југословенске стране изазивало је уочено опште стагнирање и кварење југословенско-совјетских односа почев од лета 1978. године.²⁸

Међу конкретним замеркама које је Београд упућивао Москви било је једнострано и пристрасно извештавање совјетске штампе о приликама у Југославији, односима Бугарске и Југославије, негирању улоге Југославије у покрету несврстаних земаља, негативном тумачењу југословенске политике према Кини, отвореној критици југословенских ставова према догађајима у Југоисточној Азији. Југословенска страна је сматрала да се ради о негативној кампањи штампе која има подршку државног и партијског вођства СССР-а. Заступајући мишљење највишег државног врха М. Минић је изнео мишљење да „искривљена“ слика југословенске стварности и југословенске политике, најдиректније утиче на формирање негативне представе совјетских грађана о Југославији, подрива позицију Југославије у свету, а сазнање о томе буди код југословенских грађана незадовољство према СССР-у. Сасвим неприхватљиви за Београд били су позиви на промену југословенског политичког система који су се могли наћи у совјетским медијима, а пре свега став из Програма КПСС о потреби свргавања југословенског руководства. М. Минић је у излагању „са свом озбиљношћу“ скренуо пажњу и на опасности које носи тактика одлагања договорених међудржавних посета, избегавања сусрета, напуштања редовних консултација.

У отвореним разговорима А. Громика и М. Минића совјетска страна је исказала незадовољство писањем југословенске штампе о СССР-у. Негативно је вредновала политику сарадње са Кином, а за посету Хуа Гуофенга Југославији је истицано да је за Москву имала карактер демонстрације уперене против СССР-а. Сасвим погрешним сматране су и југословенске оцене збивања у Југоисточној Азији. Критички став Москве

²⁷ У периоду 1976–1980. обим робне размене је требало да износи преко 14 милијарди долара.

²⁸ АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), Забелешка о разговорима између члана Председништва ЦК СКЈ Милоша Минића и члана Политбироа ЦК КПСС и министра иностраних послова СССР Андреја Громика, који су вођени у Москви 23. и 24. априла 1979. године.

постојао је и око ангажовања Београда у покрету несврстаних. Београду је замерано да толерише антисовјетизам у штампи и подстиче критику совјетског друштва. Поред изнетих критика и условљавања, из наступа А. Громика је било видно да је СССР заинтересован за одржавање „добрих, пријатељских, братских“ односа са Југославијом. Сам Громико је такве односе означио „магистралним правцем у совјетској политици према Југославији“. Ипак, по мишљењу совјетске стране, наведена политика се може реализовати само уколико за њу постоји заинтересованост обе стране. Добром базом даљег развоја међусобних односа Совјети су сматрали чињеницу да се ради о: „двема социјалистичким државама“, што обезбеђује класну, социјалистичку солидарност; земљама које су се определиле за мир у свету, против империјализма и које подржавају процес детанта; државама које су заједничким документима прецизно одредиле своје међусобне односе. Југословенске дипломате су сматрале да је глобални развој међународних односа напросто принудио Совјетски Савез да прихвати постојеће разлике у ставовима око важних међународних питања и да је у томе значајно место имала совјетска процена улоге коју Југославија игра у свету, као и заинтересованост Москве за стабилан развој односа у Европи и наставак политике детанта.²⁹

Сусрет М. Минића и А. Громика био је добра прилика да се размотри „веома сложена и забрињавајућа“ међународна ситуација. М. Минић је том приликом напоменуо да Југославија веома пажљиво прати развој совјетско-америчких односа, али и да сматра да детант не може важити само за велике силе, већ да по свом карактеру мора бити универзалан и односити се на читав свет и све области међународних односа. У том контексту за Југославију је било битно совјетско мишљење о стању детанта и начинима превазилажења трогодишњег застоја у преговорима САД и СССР-а, који најдиректније утиче на решавање других важних међународних питања и ескалирање криза у свету.³⁰

Друга област интересовања југословенске стране тицала се совјетско-кинеских односа. По том питању југословенски став је био да се не може очекивати унапређење детанта без темељног сређивања совјетско-кинеских односа, као и да позитивне промене у совјетско-кинеским односима воде далекосежним променама односа снага на међународној сцени. Совјетима је том приликом још једном саопштен став да

²⁹ Исто.

³⁰ Исто.

југословенско-кинески односи никада неће ићи на штету југословенско-совјетских односа.³¹ Када је у питању безбедност и сарадња у Европи М. Минић је изложио мишљење југословенске стране да се на том простору, и поред застоја, одржавају постигнуте тековине детанта, али да постоји реална опасност од њихове ерозије и ликвидације. Када је у питању разоружање у свету и решавање спора на Блиском истоку процена је била да су погледи СССР-а и Југославије готово идентични.

То на жалост није важило за југословенску и совјетску перцепцију политике и покрета несврстаности, где су размимоилажења била видна и тешко премостива. Признајући да у покрету несврстаних постоје проблеми југословенска страна је сматрала покрешном сваку политику која води даљим поделама, сукобима и распаду покрета. У том контексту сматрала је да и СССР и Кина треба да буду заинтересоване за јединство несврстаних земаља, а не да инсистирају на поделама на „прогресивне“ и „реакционарне“ чланице.³²

М. Минић је и политику добросуседских односа представио као дугорочну оријентацију Југославије, независно од проблема који на том плану периодично искрсавају са Албанијом и Бугарском, а који угрожавају темеље постојања југословенске заједнице. Коначан закључак председника југословенске делегације је био да су погледи Југославије и СССР-а углавном блиски и да „разлике у прилазу“ неким питањима не треба да буду сметња у међусобним односима.³³

Током разговора са члановима југословенске делегације А. Громико је темељно изложио совјетско виђење „застоја“ који је настао између СССР и САД око потписивања споразума САЛТ-2 и нагласио да је остало око 1% нерешених питања, као и да су она организационо-техничког карактера. Указао је на отпоре који у САД постоје око даљег попуштања затегнутости у свету и напредовања детанта. У том контексту А. Громико је открио својим југословенским саговорницима добро чувану тајну да су Совјети од својих „партнера“ у Вашингтону тражили одговор на питање „да ли су заиста спремни да потпишу САЛТ-2, као и да је то учињено са намером да се САД истерају „на чистину“. Дефинишући стагнацију у процесу детанта А. Громико је као негативне чиниоце навео политику САД и НАТО-а на једној и Кине на другој страни. Истовремено је изнео уверење да Југославија не дели ставове Кине о неизбежности рата или убрзавања

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ Исто

трке у наоружању и критички напоменуо да то треба јавно саопштити. Ексклузивно је било и обавештење да је Израел инсистирао на једном сусрету на највишем нивоу са представницима Совјетског Савеза на тему решавања кризе на Блиском истоку, али да је Москва то одбила. Када је у питању ситуација у Европи Москва је саветовала сарадњу са партијама и покретима који теже миру. Форму протеста имала је констатација совјетске стране да Југославија изједначава блокове и ставља САД и СССР „под исти кров“. Противљење је исказано и према тврдњи југословенске стране да СССР ради на подели покрета несврстаних. Насупрот томе истакнуто је да СССР подржава покрет несврстаних земаља, али да истовремено својом критиком указује на грешке и девијације у политици несврстаности. На крају дводневног састанка А. Громико је констатовао да су разговори били корисни, а посета југословенске делегације од значаја за скори сусрет Тита и Брежњева.³⁴

Сумирајући на Председништву ЦК СКЈ разговоре које је имао са А. Громиком М. Минић је скренуо пажњу на „истовестност и сличност више оцена, ставова и прилаза“ који имају велики и актуелан значај за дугорочнији развој југословенско-совјетских односа.

Није требало да Минићеви разговори са А. Громиком, по Титовој сугестији, буду припрема његове посете Москви. Концепцију разговора са Брежњевом је он сам припремао и „градио“, као што је сам утицао на одређивање датума посете, њен програм и избор „другова“ који ће бити у његовој пратњи.³⁵

*

Разговори Тита и Брежњева отпочели су 17. маја 1979. у 11 часова. Уводно излагање Брежњев је започео презентовањем успеха совјетске државе на економском плану, делотворној сарадњи унутар СЕВ-а, подизању животног стандарда, успостављању чврстих веза КПСС са другим комунистичким партијама и становништвом. Његова кључна констатација и посредна порука члановима југословенске делегације, неколико пута поновљена у том делу разговора, била је „да је утицај светског комунизма на ток међународних догађаја дубок и плодотворан“, да је то последица „тесне међусобне сарадње социјалистичких земаља“, да приметан дефицит у енергији, сировинама и конкуренција која постоји

³⁴ Исто.

³⁵ АЈ, Председништво СФРЈ (803), ф–66, Стенографске белешке са 120. седнице Председништва СФРЈ, одржане 10. маја 1979. у Београду.

на светском тржишту додатно подстичу сарадњу социјалистичких држава, а та сарадња чини „темељ за решавање задатака социјалистичке, комунистичке изградње“.³⁶

У том контексту Брежњев је совјетско-југословенске билатералне односе окарактерисао као „доста неуједначене“ и склоне да у први план „избијају несагласности“. Разлоге због којих долази до „грознице“ у међусобним односима он је превасходно видео у чињеници што у „утицајним југословенским круговима постоји према Совјетском Савезу, према његовој спољној и унутрашњој политици, критички и недобронамеран однос, што широко прихвата југословенска штампа“. Брежњев је замерао југословенској страни да се враћа историји међусобних односа и стално обраћа пажњу на „стаљинизам“, што по његовом мишљењу, најдиректније „баца сенку на садашњицу Совјетског Савеза, на совјетску стварност и совјетску политику“. Сматрао је да је „тешко ићи напред, ако се будемо стално освртали назад“, тим пре јер је Запад то вешто користио перманентно пласирајући тезе о „подмуклим замислима Совјетског Савеза према Југославији“ и намерама СССР-а да „изврши интервенцију у Југославији“. Такве „бајке“ Брежњев је сматрао провидним провокацијама чији је циљ да се „створи подозрења у совјетско-југословенским односима и баци сумња на будућност наших односа“. Титу је замерао да и поред тога што зна „да не постоји никаква совјетска претња у односу на Југославију“ допушта да то питање буде „предмет разматрања“. Том приликом Брежњев је нагласио да у совјетским реалним плановима „Југославија није третирана као противничка страна, нити је територија Југославије предвиђена као територија коју би користиле совјетске оружане снаге“. Важан је био и став да се СССР неће мешати у унутрашње ствари Југославије. У исто време Л. Брежњев је посебно истакао да Совјети, у случају да империјалисти започну рат, верују да ће „наши народи, као и раније, стати раме уз раме, на исту страну барикаде“. За економске односе процењивао је да се добро развијају и да треба „смелије ићи на производну кооперацију“ у електроници, машиноградњи и лакој индустрији. Војну сарадњу две земље Л. Брежњев је оценио позитивном

³⁶ АЈ, КПР, I 2/75 (кутија 112), Стенографске белешке са разговора председника Републике и председника СКЈ Јосипа Броза Тита и генералног секретара ЦК КПСС и председника президијума Врховног совјета СССР Леонида Иљича Брежњева, одржаних 17. и 18. маја 1979. године у Кремљу – Москва; Југославија – СССР. *Сусрети и разговори на највишем нивоу руководиоца Југославије и СССР (1965–1980)*, том 2, Београд 2016, 838–853.

оценом, уз напомену да се и на том пољу може још много тога постићи. У том контексту поздравио је сагласност југословенске стране да одобри ремонт совјетских бродова у југословенским лукама и затражио повећање броја улазака и време боравка на ремонту. Када је у питању партијска сарадња Л. Брежњев се заложио да она буде „што богатија и што садржајнија.“³⁷

У своме излагању Л. Брежњев је са жалошћу истакао да између СССР и Југославије постоје разлике у погледима на нека међународна питања. У том контексту посебно је истакао размимоилажења у оцени политике савремене Кине. Брежњев није пропустио прилику, а да не спомене, да се по том питању, почев од августа 1977. и последњег сусрета, политички став Југославије променио и да је од некадашњих процена „да је политика Кине опасна за ствар мира и социјализма, да она отежава делатност прогресивних снага“ Тито данас говори о „неком доприносзу Кине миру“ и поред тога што авантуристичка политика те земље угрожава детант. Брежњев је Кину дефинисао као „један од најопаснијих извора рата“, земљу која подржава НАТО, залаже се за ремилитаризацију Јапана и јачање његових веза са САД, врши агресију на своје суседе (Вијетнам), успоставља војну сарадњу са империјалистичким земљама, настоји да државе трећег света усмери против СССР-а, разједини земље социјалистичког света и за свој „стратешки циљ“ има стварање најширег антисовјетског фронта.

Питање несврстаности била је друга важна тема из сфере међународних односа о којој су постојали различити ставови Москве и Београда. Брежњев је категорично одбацивао тврдњу југословенске стране да СССР врши притисак „на самосталност покрета несврстаних земаља“ и да дели несврстане земље на „прогресивне“ и „реакционарне“. У том контексту Брежњев је посебно нагласио да СССР „има позитиван однос према покрету несврстаних“. У том делу излагања кључан је био став совјетске стране да ће подржавати покрет несврстаних земаља „уколико је његова усмереност антиимперијалистичка и антиколонијалистичка“. Око те „формуле“, како је нагласио Брежњев, договор са југословенском страном је сачињен августа 1977. у Карађорђеву. Л. Брежњев је, такође, „другу Брозу“ саопштио да Совјете „узнемиравају неки догађаји у покрету несврстаности, око њега и у вези са њим“. У питању су били „покушаји да

³⁷ АЈ, КПР, I – 2/75 (кутија 112), Стенографске белешке са разговора председника Републике и председника СКЈ Јосипа Броза Тита и генералног секретара ЦК КПСС и председника президијума Врховног совјета СССР Леонида Иљича Брежњева, одржаних 17. и 18. маја 1979. године у Кремљу – Москва.

се оцрни Куба и да се Вијетнам искључи из покрета несврстаности. Позивајући се на информације са Запада Л. Брежњев је такве намере приписивао Југославији. Из тих разлога тражио је од Тита, као лидера покрета несврстаних, да спречи остварење таквих закулиских радњи и интрига.³⁸

Ситуацију у свету Л. Брежњев је дефинисао као компликовану. Сматрао је да трка у наоружању коју подстиче НАТО, агресија Кине на Вијетнам, сепаратни мир Израела и Египта склопљен у Кемп Дејвиду представљају „опасан ланац“ догађаја који прети да поткопа и уништи детант. У борби за мир у свету рачунао је на Југославију. Брежњев је са Титом поделио информацију да Совјети, заједно са чланицама Варшавског пакта, намеравају да покрену иницијативу о одржавању посебне конференције о европској сарадњи и безбедности у Европи на којој би била покренута следећа питања: закључење уговора по коме би се чланице КЕБС-а обавезале: да неће прве применити једне против других нуклеарно и класично оружје; да ће благовремено обавештавати једне друге о значајнијем покретању трупа и војним маневрима; да ће се договорити око ограничавања нивоа војних маневара и проширивању мера поверења војних на рејон Средоземног мора и друго. При том је напоменуо да је СССР отворен и за друге иницијативе које иду у прилог мира, сарадње и безбедности у Европи.³⁹

Када су у питању совјетско-амерички преговори о ограничавању стратешког офанзивног наоружања (Салт-2), Брежњев је истакао да се тренутно усаглашавају документи и да ће споразум бити „крупан корак у правцу смањивања опасности од нуклеарног рата“. Југословенску подршку процесу разоружања, борби народа Африке и Азије за слободу, револуционарним и напредним покретима Л. Брежњев је високо вредновао. Совјетска страна је очекивала и југословенску подршку око питања укидања војних база САД у Европи.⁴⁰

Попут Леонида Иљича Брежњева и Јосип Броз Тито се zaloжио за чешће сусрете на врху у којима би се отворено разговарало о спорним питањима и отклањању насталих проблема, даљем развоју билатералних односа, међународној ситуацији и ставовима и активностима обе земље и обе партије на међународном плану. „Велике паузе“ у сусретима руководећих људи и одсуство редовног политичког дијалога у коме би обе стране биле у прилици да узајамно објасне сопствене ставове,

³⁸ Исто

³⁹ Исто.

⁴⁰ Исто, 46.

означио је грешком која суштински укида могућност да се „са више разумевања и реалности“ прихвате постојеће разлике у погледима. Тито је нагласио да Југославија придаје „велики значај добрим и пријатељским односима са СССР-ом“. Економске односе је сматрао посебно добрим и истицао важност благовременог договора о економској сарадњи у наредних пет година (1981–1985). Тито је, такође, био задовољан и развојем партијских односа и војне сарадње.⁴¹

Говорећи о штампи Тито је направио разлику између „појединачних ексцеса“ и „линије коју, дуже или краће, штампа јединствено и организовано примењује“. Његова критика „политичке линије“ совјетске штампе, у којој се „уместо истине лансирају неистине или полуистине“ отворила је жучну расправу из које је било видно неповерење према аргументима које је нудила супротна страна. Тито је одбацио инсинуације штампе да Југославија наоружава Кину.⁴² Протестовао је против совјетске посредне подршке списима Цоле Драгојчеве у којима су изнете територијалне претензије Бугарске на Македонију и напомињао да та питања треба решавати у оквиру југословенско-бугарских односа.⁴³ У излагању које је, на кратко, имало повишени тон Тито је оптужио Совјете да се на „затвореним партијским састанцима, говори о Југославији најгоре“ и да се ту изричу неистине које се затим шире и „трују“ међусобне односе. Одбацио је инсинуације да је Југославија против одржавања конференције несврстаних земаља у Хавани. После свега изреченог о штампи совјетски закључци да би атмосфера у југословенско-совјетским односима „била чистија и здравија“ уколико би се са југословенске стране прекинуло „са сталним покушајима да се совјетска стварност, совјетска политика приказује у рђавом светлу“ и да ће извештавање совјетских медија о Југославији „бити, као што је и било и до сада, истинско и коректно“, нису пружали наду да ће се у будућности много шта променити.⁴⁴

У своме излагању Тито је посебно настојао да објасни за совјетску страну неприхватљиве односе које Југославија развија са Кином. Као

⁴¹ Исто, 15–18.

⁴² Исто, 20.

⁴³ У питању су били мемоарски списи Цоле Драгојчеве и полемика која је око њих „отворена“ у стручној јавности и политичким круговима. Југословенска страна је протестовала против доделе Драгојчевој Ордена октобарске револуције и искључивог преношења „бугарских ставова“ у совјетској штампи. Исто, 19–20.

⁴⁴ Тито је посебно протестовао против писања совјетске штампе да Југославија снабдева Кину оружјем и напомињао да такве лажне информације не искривљују само истину, већ штетно утичу на свест становништва. Исто, 16–17, 45.

полазиште политике коју његова земља води Тито је истицао процену да Кина „доживљава процес позитивне еволуције, која се одвија кроз велике тешкоће ... и да он заслужује разумевање и подршку, у интересу кинског народа и међународних односа у целини“. Говорећи о утисцима стеченим приликом посете Кини Тито је посебно истицао уверење да се Кина „извлачи из оних Маових концепција о десет хиљада година“ и да насупрот наслеђа тзв „четворочлане банде“, којој је припадала и удовица Мао Цедунга, „хоће да се развија економски“. Тито је сматрао погрешном политику која би настојала да Кину ставља у „изолацију“ и подређени положај. Насупрот томе сматрао је да тој многољудној земљи треба дати „одређене одговорности“ у светској политици. Тито је сматрао делом и својом заслугом кинеско напуштање политичке тезе „да је рат неизбежан“. Упознајући совјетску страну о садржајима разговора које је имао са Хуа Гуофенгом Тито је посебно скренуо пажњу на критику коју је упутио Кинезима поводом политике коју воде према СССР уз изречену напомену да те односе треба поправити и да из постојећег стања сукоба Кине и Совјетског Савеза „профитира само империјализам“. Говорећи о кинеско-вијетнамском конфликту Тито је Совјетима споменуо своју поруку упућену кинеској страни у којој је кинеску интервенцију означио грешком која Кини „наноси огромну штету“ и тражио тренутно повлачење њених трупа из Вијетнама. Навођење одговора Хуа Гуофенга – „за пар дана ћемо се повући“, што се и догодило, суштински је било је у функцији истицања важности политике која, насупрот „изолационизма“, са Кином одржавала односе путем којих се може утицати на стишавање сукоба. Другим речима, јачање кинеских односа са другим земљама и њен „улазак у свет“, био је, по Титу, начин да њена унутрашња и спољна политика „развије позитивне стране“. Осуду Вијетнамске војне интервенције у Кампучији Тито није повезивао са симпатијама према Пол Поту, којих у југословенској политици никада није ни било, већ са одбраном једног од кључних принципа несврстаности - немешања у унутрашње ствари других земаља и решавања спорних питања мирним путем. Што се тиче односа са Кином, подједнако као и са другим земаљама, Тито је још једном поновио југословенски став да ти односи „нису и не могу бити на штету трећих земаља“, али да ни лоши односи других земаља са Кином не могу обавезивати Југославију да са њом не развија пријатељску сарадњу. На тај начин још једном је потврдио независност југословенске спољне политика, али и изнудио изјаву Совјета да никада неће довести у сумњу југословенску независност.

Совјетска упозорења да Кина има „своје рђаве рачунице“ и да та политика угрожава виталне интересе СССР-а југословенска страна је примила на знање.⁴⁵

Другог дана разговора са Л. Брежњевим, 18. маја 1979. године, Ј. Б. Тито је изнео констатацију да је „детант у свету, а и између Совјетског Савеза и Америке...у застоју“. Сматрао је да о томе, уз остало, говори чињеница да се старе кризе не решавају, да остају „отворена“ важна питања везана за безбедност и напредак, да нема попуштања и затегнутости међу великим силама. За споразум САЛТ -2 мислио је да ће „пуно значити“ само под условом ако се њиме „створи веће повјерење и отвори простор за ширу сарадњу“. У складу са сопственим виђењима спољнополитичких односа Тито је на детант гледао као на „целовит процес који обухвата све области међународних односа, све регионе и све земље“. Такав став, који је суштински био критика политике совјетског и америчког поимања детанта, имао је упориште у убеђењу да „суштинска демократизација међународних односа и основна претпоставка за превазилажење криза и сукоба и очување и јачање мира и безбедности у свјету“ може почивати само на споразуму који је „шири, универзалан“, а не ограничен на велике силе и војне блокове. Када је процес разоружања у питању истицао је одговорност великих сила, у већој мери заинтересованих за утврђивање међусобног баланса, а не и ефикасног смањења нуклеарног и конвенционалног наоружања. Тито се противио и сваком виду трке у наоружању, истичући да у њој види настојања Запада да што више економски оптерети Совјетски Савез и примора га на већа издвајања за војне потребе. Начелно је подржавао идеју о европској конференцији о разоружању, сматрајући да се на тај начин могу смањити растући војни притисци. Јосип Броз није изражавао сумњу у искреност совјетских тежњи да детант буде остварен. Такође је и високо вредновао напоре СССР-а на склапању споразума којим би се нуклеарне силе обавезале да неће напасти државе које не располажу тим типом наоружања.⁴⁶

Питање несврстаности била је за Тита вероватно кључна и с обзиром на предстојећу конференцију несврстаних земаља у Хавани, најактуелнија тема разговара са Брежњевим.⁴⁷ Пут у Москву уследио је после коначног

⁴⁵ Према речима члана југословенске делегације С. Доланца то што је Хуа Гуофенгу рекао Тито „никада му нико није рекао“. Исто, 23–25, 43.

⁴⁶ Исто, 26–27, 36–37.

⁴⁷ На самиту у Хавани окупило се 94 пуноправна учесника, 12 посматрача, три покрета и пет међународних организација.

доношења одлуке да Тито предводи југословенску делегацију у Хавани и израде политичке платформе са којом је Југославија настојала да наступи на самиту у Хавани. Приступ који је Тито одабрао за разговоре са Брежњевим суштински је био критика блоковске поделе света и политике великих сила. Тито је јасно иступио против свих подела унутар покрета несврстаних земаља којима су тежиле како САД тако и СССР и тиме својим саговорницима ставио до знања да ће се на предстојећем самиту у Хавани супротставити „сваком покушају са стране који тежи поделама“. У случају да до „цјепања несврстаних,“ дође био је уверен да би већина земаља постала „монета за поткусуривање“ и да би то „Американци и западни блок прилично искористили“. Насупрот ставовима великих сила сматрао је неопходним „да покрет остане вјеран изворним принципима, тј. да и даље буде независан и самосталан фактор ван блокова“.⁴⁸ Једино јединствени несврстани су, по Титовом мишљењу, могли да „одиграју улогу која им је намењена“. Истовремено је сматрао да супротстављање поделама има и „шири интерес“, јер би евентуалне поделе „нужно водиле надметању и сукобљавању између блокова“. Утицај блокова на покрет несврстаних Тито није изједначавао са утицајем социјализма на целокупан покрет. Недвосмислено је указао да између Кубе, чији су концепт несврстаности Совјети подржавали, и Југославије по наведеним питањима постоје „извјесне разлике“. Једна од њих се тицала подела на „прогресивне“ и „конзервативне“ чланице покрета на којој је инсистирао Фидел Кастро. Југославија се, такође, залагала за доследно поштовања изворних принципа несврстаности утемељених на Београдској конференцији из 1961. године и противила се њиховој промени, на чему је, уз остало, истрајавала Куба. Проблем је постојао и око „секташког

⁴⁸ По питању несврстане политике Југославија је 9. маја 1979. године донела посебну платформу у чијој је основи био ванблоковски карактер покрета. У њој је уз остало стајало: „Важно је да истрајемо на независном, ванблоковском карактеру покрета несврстаности, односно да не допустимо да се на било који начин у покрет унесу проблоковска схватања. Неопходно је очување јединства покрета, и супротстављање свим видовима поделе. Битно је стриктно придржавање усвојених принципа, тј. доследно супротстављање покушајима да се покрет преусмери. Ми морамо бити против свих облика стране доминације, то значи и против остатака колонијализма, расизма и других облика потлачивања од стране империјализма, али и против хегемонизма и других облика наметања своје воље и притиска са стране.“ АЈ, 837, I-4-а, к-214, Стенографске белешке са Прве седнице Координационе комисије СФРЈ за припрему учешћа Југославије на VI конференцији несврстаних, 9. мај 1979, стр. 13; Кратак подсетник за седницу Комисије за припрему VI самита несврстаних земаља, 9. мај 1979.

става“ Кубе који није разликовао стварни карактер несврстаности која је имала ванблоковски карактер, али истовремено и истински класни и револуционарни карактер. Из тих разлога од Совјета је захтевано да поруче своје штићенику да се „флексибилније постави“, јер има много земаља које се противе радикалној политици коју Куба намеће покрету. На тај начин Тито је одговорио и на констатацију својих саговорника да ће успех конференције у Хавани у многоме зависити од срадње Југославије и Кубе. „По питању искључења Египта због мировног договора са Израелом, несолидарне политике према арапским земљама и „сувишног ослањања“ на САД, Тито је имао негативан став, али и намеру да се томе не супротставља уколико већина чланица гласа за искључење. По питању споразума у Кем Дејвиду Југославија је била суздржана јер је процењивано да он не решава основна питања мира на Блиском истоку. Београд, такође, није подржавао политику Енвера ел Садата која је, уз остало, слабила арапску солидарност и ишла на руку Израелу и САД. Југославија се залагала за целовито решење блискоисточног питања које би подразумевало повлачење Израела са свих арапских територија, признавање Палестинцима права на државу, гарантовање безбедности свим државама региона, легализовање ПЛО-а. Стање на југу Африке и подршка борби за слободу и независност Намибије и Зимбабвеа, решавање сукоба Танзаније и Уганде, рат Сомалије и Етиопије, биле су још неке од тема о којима је Јосип Броз говорио. Тито је посебно потенцирао „прогресивни карактер политике и покрета несврстаности“, његову демократичност и ширину, оријентацију на решавање „кључних проблема мира“, заступању „суштинских интереса цијелог човечанства“. Напомињао је да несврстане земље желе да нови, демократскији односи за које се залажу буду „основна гаранција њихове независности, а не равнотежа у концентрацији оружја“. Борбу за праведнији свет „без ратова и насиља“ Тито је означавао оном „револуционарном линијом“ која се подударала са социјалистичким уверењима Југославије. У том контексту сматрао је нужним установљивање неког „механизма добрих услуга“ који би спречавао ратове и решавао спорове између несврстаних земаља на миран начин. Истовремено је изражавао наду да ће на „бази поштовања независности и самосталности политике и покрета несврстаности“ у будућности јачати поверење и сарадња између социјалистичких и несврстаних земаља „у рјешавању међународних проблема“. Изјава Јосипа Броза Тита да Југославија као несврстана земља не изједначава блокове, али се критички одређује према њиховој

политици и „тамо гдје оцјенимо да има више позитивног и прогресивног, а ми знамо да је то Совјетски Савез, јер се бори против империјализма, тамо ћемо више и сарађивати“, је говорила о суштини политичке оријентације коју је Југославија заузимала.⁴⁹

Окончавајући разговоре Тито и Брежњев су се растали уз осећај да су у протеклом времену, а од њиховог првог сусрета протекло је осамнаест година, уложили „много снаге и духовне енергије“ у развој пријатељства СССР-а и Југославије. Чињеница да у међусобним односима постоје „компликације“ обавезивала је сваку од страна да са пажњом размотре питања о којима се разговарало и о којима су изнета супротстављена мишљења. Оба државника делила су мишљење да совјетско-југословенско пријатељство „може и треба“ да буде „утицајан фактор мира и прогреса“ у Европи и свету. А за постизање тог циља било је потребно изградити односе „без икаквих нејасности, искрене и апсолутно равноправне односе“.⁵⁰

Речи Брежњева „Ми смо вас све пажљиво саслушали“, предлог Титу да са својим сарадницима добро промисли о ономе што су чули и обећање „И ми ћемо добро размислити о овоме што сте ви нама рекли“ престављале су својеврсно упутство, путоказ, претпоставку за вођење политике поштовања и разумевања у будућности.⁵¹

*

Попут свих претходних и последњи сусрет Јосипа Броза Тита и Леонида Илича Брежњева, до кога је дошло у Москви 17. и 18. маја 1979, карактерисао је крајње отворени разговор, уочљива политичка размислажења, али и постојање својеврсног „разумевања“ својственог комунистичким лидерима. За разлику од сусрета који су претходили овом, последњем, није било већих сукоба и свађа. Пријем у Москви Тито је окарактерисао као „нормалан“, а разговоре као „отворене“. Посебно је истакао да „све што смо ми мислили да тамо кажемо, ми смо тамо казали“, а „исто тако и они“. За совјетске руководиоце је нагласио „да су се сви трудили“ (Суслов, Косигин...), а то је сматрао „симптоматичним“. Здравствене могућности Брежњева је оцењивао као „веома ограничене“.

⁴⁹ Исто, 27–36.

⁵⁰ АЈ, КПР, I–2/75, Текст здравица Л. Брежњева и Ј. Б. Тита.

⁵¹ АЈ, ЦК СКЈ, III/ 249, Магнетофонске белешке са заједничке сједнице Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ, одржане 22. маја 1979. године у СИВ-у, са почетком у 11 часова.

Посебним знаком уважавања сматрао је личну Брежњевљеву наредбу да наспрот предвиђеном у протоколу буде смештен у Кремљу, присуство првог човека СССР на дочеку и испраћају југословенске делегације, настојање да целокупна атмосфера буде срдачна. Од важности је био и утисак да је посета југословенске делегације СССР-у срдачно прихваћена од народа. Из свих наведених детаља Тито је закључивао да је Совјетима „очигледно стало до нас, без обзира на разлике”.⁵²

Тито је члановима Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ темељно изложио питања о којима се у Москви разговарало и ставове које је свака од страна у дијалогу заузимала. Један од закључака до кога је током посете Совјетском Савезу дошао и који је саопштио државном и партијском врху био је да у будућности треба одржавати стални дијалог са Москвом, давати иницијативе, решавати поједина питања, спречавати да се проблеми нагомилавају. То је сматрао добрим начином да Совјете „стално држимо на што је више могуће реалном терену у погледу политике према нама”. Тито је члановима државног и партијског руководства пренео и почетни утисак да је све о чему се говорило „написано на води” и да нема много смисла, али и убеђење са којим се вратио у Београд да учињени напор вреди уложеног труда. Констатујући да несагласности постоје и критички преиспитујући целокупни разговор, поступке и аргументе обе стране Тито се наглас запитао „са које стране има више грешака”?⁵³

*

Из Совјетског Савеза Тито се у Београд вратио са више важних сазнања која су потврђивала и надограђивала одраније стечено искуство које је имао са Леонидом Иљичем Брежњевим и Совјетима. Био је сигуран да ће и поред постојећих разлика односи Југославије и Совјетског Савеза неко време бити „мирнији”. Колико ће дуго то трајати није био сигуран и сматрао је да то зависи од прилика у совјетском државном и партијском врху. Успехом је сматрао чињеницу што је југословенска страна реафирмисала принципе на којима се ти односи могу развијати у

⁵² Исто; АЈ, ЦК СКЈ, III/ 249, Информација за чланство СКЈ о посети друга Тита Совјетском Савезу; Југославија – СССР, 869–873; Југославија – СССР, 870.

⁵³ АЈ, ЦК СКЈ, III/ 249, Магнетофонске белешке са заједничке сједнице Председништва СФРЈ и Предсједништва ЦК СКЈ, одржане 22. маја 1979. године у СИБ-у, са почетком у 11 часова; АЈ, ЦК СКЈ, III/ 249, Информација за чланство СКЈ о посети друга Тита Совјетском Савезу.

будућности. Тито је процењивао је да заинтересованост Москве за побољшање и даљи развој спољнополитичких односа проистиче из сагледавања значаја лидерске улоге коју је Југославија играла међу несврстаним земљама. Без те позиције, како је сматрао, „не бисмо били третирани као уважени партнери“. Из тих разлога, непосредно пред, како ће се показати, последње путовање у Хавану на самит несврстаних земаља, Тито је своје убеђење и преточио у политички став да Југославија не треба да препусти своју лидерску позицију у покрету несврстаних земаља некој другој држави, јер би то дугорочно значило, не само губитак улоге коју је земља на чијем се челу налазио имала у свету, већ и смањење интересовања великих сила за њену стабилност.⁵⁴

Друго сазнање са којим се Јосип Броз Тито вратио из Мокве почивало је на процени да Совјети дефинитивно схватили и прихватили да ни у чему не могу променити кључне југословенске ставове на унутрашњо-политичком и спољнополитичком плану. Тито је то сматрао веома добрим за „укупну политичко-стратешку позицију земље“. Притом, он није имао илузију, а није дозвољавао да је имају ни највиши државни и партијски функционери са којима је радио, да Совјетски Савез на сва политичка питања гледа као „велика сила“ и да ће се југословенски државни врх и у будућности „са њима сукобљавати водећи несврстану политику“. Ослањајући се на богато лично искуство стечено последњих деценија, Тито је сматрао да у односима са Совјетима не треба никада дуго чекати, већ стално подстицати контакте, како би их „привикавали да је наша политика реалност коју треба прихватити“.⁵⁵

Треће сазнање Тито је уобличио у став да се са Совјетима мора сарађивати „јер Совјетски Савез је Совјетски Савез“ и „има огромну улогу у свету“. Сваки вид „напетог стања“ у односима са том земљом сматрао је штетним. Око питања где су погледи обе земље идентични предлагао је „да будемо чим више у сарадњи са њима“, а тамо где се наши погледи разликују од оних које заступају Совјети да то у контактима отворено саопштимо.⁵⁶

Четврто сазнање тичало се самог Леонида Илича Брежњева. У извештају поднетом по повратку у земљу Тито је наглашавао да су здравствене могућности Брежњева „очигледно веома ограничене“. Из

⁵⁴ АЈ, ЦК СКЈ, III/ 249, Магнетофонске белешке са заједничке сједнице Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ, одржане 22. маја 1979. године у СИБ-у, са почетком у 11 часова; Југославија – СССР, 872.

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Исто.

тих разлога постављао је питање „шта ће после бити и ко ће нам бити партнер?“⁵⁷ По утисцима које је стекао, сви у кругу око Брежњева деловали су му „тврђе него он“. Из тих разлога препоручивао је државном и партијском апарату да са највећом пажњом прати „њихов развој и политику, јер постоји доста неизвесности у погледу курса будућег руководства“.⁵⁸ Показало се да су политичке процене Јосипа Броза Тита биле тачне, али да је забринутост с ким ће у будућности сарађивати била беспредметна. Леонид Илич Брежњев га је надживео. Тако је маја 1980. Београд био „последња станица“ на готово осамнаест година дугом „путу“ којим су Тито и Брежњев, сарађујући и спорећи се, ишли заједно.

⁵⁷ Према неким информацијама које су стизале до југословенске стране, један од најозбиљнијих кандидата да замени Брежњева био је Суслов.

⁵⁸ АЈ, ЦК СКЈ, III/ 249, Магнетофонске белешке са заједничке сједнице Председништва СФРЈ и Председништва ЦК СКЈ, одржане 22. маја 1979. године у СИБ-у, са почетком у 11 часова; Југославија – СССР, 872–873.

Любодраг ДИМИЧ

ПОСЛЕДНЯЯ ВСТРЕЧА ЛЕОНИДА ИЛЬИЧА БРЕЖНЕВА С ИОСИПОМ БРОЗОМ ТИТО (МОСКВА, 16 – 21 МАЯ 1979 ГОДА)

Резюме

Во второй половине 70-ых отношения СССР с Югославией выходили за „чистые двусторонние рамки“, и в зависимости от существующих обстоятельств в международных отношениях и различных внешнеполитических ориентаций двух стран, были подвергнуты колебаниям. Застой „детанта“ влиял на усиленное соревнование великих держав и на попытки их лучшего позиционирования. В то же время усиленные давления членов военных блоков на неприсоединившиеся страны, попытки их „отцепления“ от установленного движения, настаивания на изменении политики неприсоединения, становились все более яркими накануне Саммита, который должен был состояться в Гаване. На международные отношения двух стран наложили свой отпечаток и новые перестраивания на азиатском пространстве, особенно на Дальнем востоке (углубление противостояния Китая и СССР, нормализация отношений Китая и США) и Юговосточной Азии (столкновение Вьетнама и Кампучии и Китая и Вьетнама). Обеими странами двусторонние отношения оценивались „несогласованными“, а часто и „несогласными“ в связи с вопросами обстановки в мире. Долгосрочная ориентация Югославии проводить „мировую политику“, быть лидером неприсоединившихся стран и строить собственный путь в социализм, неизбежно „скрещивало“ ее интересы и во многих других вопросах со стратегическими интересами и целями Первой страной социализма, которая одновременно была великой ядерной державой и лидером восточного военно-политического блока (Варшавский договор). Все вышеприведенные темы были частью разговора, которые вели Л. И. Брежнев и И. Б. Тито в мае 1979 г. в Москве. Тито и Брежнев простились с чувством, что они в предыдущем времени – а от их первой встречи прошло восемнадцать лет – вкладывали „много сил и духовной энергии“ в развитие дружбы СССР и Югославии. Факт, что в взаимных отношениях существуют „сложности“ обязывал каждую из сторон с вниманием рассматривать вопросы о которых велись беседы, и о которых высказаны противоположные взгляды. Оба государственных деятеля разделяли мнение, что советско-югославская дружба „может и должна“ быть

Последњи сусрет Леонида Ильича Брежњева и Јосипа Броза Тита
(Москва, 16–21. мај 1979. године)

„влијателним фактором мира и прогреса“ в Европе и в мире. А для достижения этой цели, как они подчеркивали, надо было построить отношения „без каких-либо неясностей, искренние и абсолютно равноправные отношения“.

Ключевые слова: Югославия, СССР, Тито, Брежнев, двусторонние отношения, международные обстоятельства, политические разногласия, сотрудничество и взаимопонимание.

Ljubodrag DIMIĆ

**THE LAST ENCOUNTER OF LEONID ILYICH BREZHNEV AND JOSIP BROZ TITO
(MOSCOW, 16–21 MAY 1979)**

Summary

In the second half of the 1970s, the relations between the USSR and Yugoslavia surpassed the “mere bilateral frameworks” and vacillated depending on the current circumstances in international relations and different foreign policy commitments of the two states. A halt in the détente influenced increased regional competition among the great powers and the attempts at their as best as possible positioning. At the same time, the increased pressures of members of military blocs on the non-aligned countries, the attempts at their “separation” from the established movement, aims to change the non-aligned policy, were becoming all the more pronounced on the eve of the Summit to be held in Havana. An imprint on mutual relations between the two countries was also left by the new shifts in the Asian area, particularly the Far East (deepening of the conflict between China and the USSR, normalisation of relations between China and the USA) and south-eastern Asia (the conflict between Vietnam and Kampuchea, and between China and Vietnam). The bilateral relations were mutually assessed as “uneven”, and often as “incompatible”, in terms of the situation in the world. The long-standing commitment of Yugoslavia to pursuing “world politics”, being a leader of the non-aligned states and building its own path to socialism inevitably made its interests – in respect of numerous other issues as well – overlap with the strategic interests and objectives of the first country of socialism which was, at the same time, a great nuclear power and the leader of the eastern military-political bloc (the Warsaw Pact). All these topics were part of the discussions held between L. I. Brezhnev and J. B. Tito in Moscow in May 1979. Tito and Brezhnev departed with the feeling that in the prior period (eighteen years elapsed from their first encounter) they invested “a lot of strength and spiritual energy” to develop friendship between the USSR and Yugoslavia. The fact that the mutual relations were beset with “complications” committed each party to carefully examine the issues that were discussed and in respect of which opposing opinions were put forward. Both statesmen shared the opinion that the Soviet-Yugoslav friendship “can and should” be “an influential factor of peace and progress” in Europe and the world. As they

Последњи сусрет Леонида Иљича Брежњева и Јосипа Броза Тита
(Москва, 16–21. мај 1979. године)

emphasised, to attain this objective, it was necessary to build relations “without any ambiguities”, i.e. “sincere and absolutely equal relations”.

Keywords: Yugoslavia, USSR, Tito, Brezhnev, bilateral relations, international circumstances, political disagreements, cooperation and understanding.

Јелена Ј. ГУСКОВА

СРБИЈА – ОД ИДЕЈЕ ЈУГОСЛОВЕНСТВА ДО ИДЕЈЕ СРПСТВА

Апстракт: Идеја жртвовања у име југословенства, осећај одговорности за судбину других народа вишенационалне државе – важне су карактеристике свести Срба током скоро целог 20. века. Када се 1991. држава распадала, кад су већ стваране армије Словеније, Хрватске, Македоније на чисто националној основи, једино је Србија наставила да брани идеје југословенства, идеје јединствене југословенске државе. Интересантно је да је распад СФРЈ пружио Србији шансу да врати државну самосталност ван оквира федерације, али је она и даље бранила вишенационалну федерацију. СФРЈ се распадала нецивилизовано, због жеље једних да се брзо одвоје и протеста других, кроз ратове и уз мешање међународних организација. Феномен почетка 21. века био је лак губитак државности федерације, без сагласности с одлукама република. Државна заједница Србије и Црне Горе распала се 2006, брзо и скоро безболно, на две државе. Србија је стекла сопствену државност, али се њено дељење наставило. Своја права на самосталност најавили су Албанци Косова, у чему су их подржале САД. Данас је Србија на Балкану једна од нестабилних територија, њена државност је стављена на озбиљна искушења. Можемо говорити о томе да су границе Србије непостојане. Београд је започео с озбиљним уступцима некад аутономној покрајини Косово, дефинисао је њене границе, али јој не признаје независност. И јужни региони Србије насељени претежно муслиманима теже самосталности. Српски национални простор је расцепкан (Србија, Црна Гора, Република Српска у Босни и Херцеговини) и идеја његове обнове је веома далеко од реализације.

Кључне речи: југословенство, српство, СФРЈ, Србија, Косово, криза и распад државе, међународни односи.

Срби су први на Балкану почетком 19. века устали против османске власти ради обнове своје државности. Да ли је Србија могла самостално да стекне независност? Одговор је једнозначан – није. У сложеним међународним односима она је добила аутономију и независност уз помоћ Русије.

Сложена историја спољне политике Руске империје последња два столећа умногоме је повезана с борбом за учвршћивање и очување њене улоге у европској политици, што је неизбежно укључивало и њено учешће у решавању балканских проблема, подршку националноослободилачким покретима словенских народа, политичким и војним борбама за поделу Османске империје, као и тражењем савезника за очување својих националних интереса. Почетком 19. века Балкан постаје један од важних праваца спољне политике Русије. Историјски примери су веома очигледни.

Без обзира на то што је почетком 19. века изабран пут очувања блискоисточне равнотеже и жеље да се не ремете односи с Портом, руска дипломатија је искористила дипломатске канале за подршку балканским народима у борби за ослобођење од турске власти и при том је тежила да не допусти продирање Енглеске, Француске и Аустрије на Балкан, повезујући међусобне односе снага у региону с проблемом безбедности јужних граница Руске империје. У борби против Османске империје, Срби су тражили подршку великих сила – пре свега, Русије и Аустрије. И док је Аустрија одабрала само посредничку улогу у примирју с Портом, Русија је узела словенске устанике под своју заштиту и, подржавала их је у два рата, гарантовала им је у преговорима аутономију у унутрашњим пословима. Политички контакти Срба са руском владом играли су важну улогу у свим етапама националноослободилачког покрета: обезбеђивала је устаницима значајне суме новца, оружје, дипломатски их је подржавала, а 1806–1812. године заједно с њима водила је рат против Османске империје. Ништа слично није радила, чак ни обећавала да ће урадити, ниједна друга европска држава. Традиционалне принципе руске дипломатије на Балкану или, како би се данас рекло – мотивацију, чинили су подршка балканским народима блиским по вери и пореклу и успостављање политичких и културних контаката с њима. Зато је расла наклоност словенских народа према Русији.

Средином 19. века Русија је наставила да подржава ослободилачку борбу народа Балканског полуострва против турске власти, успевала је да прошири њихову аутономију и учврсти свој утицај на Балкану. Управо у том периоду трајно се прихвата становиште да је Русија заштитница балканских народа.

Источна криза 1876–1878. године, напредовање националноослободилачког покрета на Балкану и турска зверства изазвали су широки друштвени покрет у Русији за заштиту Словена. На Балкан су кретали руски добровољци, по целој империји су сакупљани прилози,

снабдеване су болнице. Ултиматум који је Русија поставила Турској 31. октобра 1876. године спречио је заузимање Београда у време српско-турског рата. Санстефански мир и Берлински конгрес после Руско-турског рата 1877–1878. године показали су намере Русије да заштити словенске народе Балкана и тежњу западних држава да не дозволе јачање утицаја Русије у региону и не изгубе контролу над балканским територијама. Јачање утицаја Русије или њене победе у руско-турским ратовима периодично су доводили до њене дипломатске изолације, мада је увек успевала да заштити своје интересе на Балкану.

У 20. веку, када је Русија пружила велику дипломатску подршку Србији и Црној Гори током формирања Другог балканског савеза и укључила се у Први светски рат да би заштитила Србију од губитка националног суверенитета, Аустроугарска је тежила да уништи Краљевину Србију као политички фактор и, сачувавши тамо монархију, успостави апсолутну и потпуну аустроугарску владавину на Балкану. Конрад фон Хецендорф, начелник аустроугарског Генералштаба, писао је 1915. године: „Било која форма очувања националне самосталности Србије, ма колико она мала била, неизбежно би имала тешке последице за Монархију..., јер, без обзира на своју малу величину, она би константно распиривала жариште националног уједињења и била би центар великосрпске идеје. А у будућности то би нас довело до тешких унутрашњих криза, уз губитак наших јужнословенских територија и изласка на море“.¹ Ипак, при разради балканске концепције „брисања Србије с лица земље“, Беч није могао да не рачуна с руским фактором. Тако је 1908. био састављен аустроугарски план похода на Србију у четири варијанте; у трима од њих се претпостављало да ће јој Русија пружити подршку.²

У 19. веку српска државност се формирала и учврстила, издржавши искушења унутрашњих политичких противуречности и спољнополитичких тешкоћа. Под притиском Аустрије, Мађарске и Турске, у хрватском, српском и словеначком народу појавила се и јачала идеја уједињења Јужних Словена.

Идеја заједничке судбине и историјског пута, која је добила назив југословенство, ширила се међу свим словенским народима крајем 19. века. Улогу предводника у покрету националног уједињења Јужних Словена узела је на себе Србија, која је постала не само центар антиосманског покрета на Балкану, већ и пример успешне борбе за

¹ П. Опачич, *Кромсане Србије в двух мировых войнах*, Югославский кризис – манипулации, ложь, насилие [Москва 1995.], 50, рукопис.

² Исто, 42.

независност. Идеја стварања уједињене југословенске државе остварена је 1918. године, као резултат сложене политичке и дипломатске борбе. И поред свих тешкоћа на том путу, то су циљеви које су следили различити народи. У оквиру наше теме скренућемо пажњу само на ту чињеницу да се Краљевина Србија толико заносила идејом југословенства да је подигла заставу на којој је уместо речи: „Србија“ написано „Уједињена држава свих Југословена“. Уместо Србије, настаје Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, која је касније преименована у Краљевину Југославију. Србија као таква после 1918. године више не постоји. **Идеја жртвовања у име југословенства, осећај одговорности за судбину других народа вишенационалне државе – важне су карактеристике свести Срба током скоро целог 20. века.** Ипак, у међуратном периоду, други народи су ту идеју убрзо схватили као доминацију једне нације над другима, као угњетавање, као великосрпски шовинизам. После 1945. године комунисти се активно боре против таквих појава. О последицама те борбе, практично није писано. Ипак, оне су веома важне за разумевање касније историје Југославије.

Реч је о томе да је печат једне историјске појаве стављен на менталитет српске нације. Још у годинама рата, упоредо са задатком ослобађања државе од фашизма, и даље је била актуелна и борба против „великосрпске хегемоније“ за слободу свих народа. При томе, угњетач није имао социјални и класни карактер, већ национални. Тако се појавио и развијао феномен страха пред „великосрпском Југославијом“ и доминацијом једне нације. То је довело до тога да се код Срба ствара такозвани комплекс кривице. Реч је о томе да се Србија у Титово време сматрала *могућим* носиоцем идеологије хегемоније. Дошло је до поистовећивања Србије, а затим српског народа, са хегемонистичком идеологијом, која се манифестовала кроз идеју „Велике Србије“. Често коришћени израз „хегемонија великосрпске буржоазије“ у првим послератним годинама постепено је уступао месту изразу „великосрпска хегемонија“. Један од задатака Савез комуниста Југославије (СКЈ) била је борба против те појаве. Да их нико не би кривио за национализам, комунисти Србије су сами били спремни да се сукобе с идеологијом „великосрпства“ и хегемонизма. Због тога је идеја жртвовања ради добробити словенства бачена у засенак идејом кривице због четништва и „великосрпства“, што се током послератних година претворило у борбу против тзв. српског национализма и великосрпске хегемоније. Постављање „српског питања“ могло би, сматрало је руководство земље, да наруши националну равнотежу која је постигнута с великим напором.

То је потпуно у супротности с националном политиком, када се највећи народ у вишенационалној држави почео „бојати“ да сувише отворено исказује своја национална осећања. Ипак, интересантно је то да код Срба није ишчезао осећај одговорности за целу федерацију и да се јасно показао почетком 1990-их година, када је федерација била на граници распада.

Када се 1991. године држава распадала, кад су већ стваране армије Словеније, Хрватске и Македоније на чисто националној основи, српске армије није било – постојала је још југословенска армија. Из ње су 1991. године одлазили војници и официри Хрвати, Словенци, Македонци, Муслимани, а армија је наставила да се зове југословенска. Она је наставила да брани идеје југословенства, идеје јединствене југословенске државе. Занимљиво је и то да је распад СФРЈ дао Србији прилику да обнови државну самосталност изван оквира федерације, али да је она најдуже бранила вишенационалну федерацију.

Историја Србије у другој половини 20. века показује да се о српској државности од 1918. до 2003. године може говорити само условно, само као о републици у оквиру федерације. Срби су, уместо да отворено говоре о својим проблемима, исто као Словенци, Хрвати или Албанци, до краја бранили идеју југословенства.

СФРЈ се распадала нецивилизовано, због жеље једних да се брзо отцепе и протеста других, кроз ратове, уз мешање међународних организација, уз кажњавање једних и подржавање других.

Због тога је и међусобно признавање бивших југословенских република текло неравномерно и зависило је од многих фактора, међу њима и од времена завршетка рата, степена задовољења захтева република, добијања или недобијања жељених територија, сагласности или несагласности међународних организација.

После неуспешних преговора са руководством свих југословенских република које су тежиле самосталности, Србија и Црна Гора су решиле да реализују своје право „да не излазе“ из Југославије. На заседању Скупштине СФРЈ, Народне скупштине Републике Србије и Скупштине Црне Горе 27. априла 1992. године, представници те две републике су, у складу с вољом својих грађана³ да остану у заједничкој држави под именом Југославија и да се придржавају мирног решења југословенске кризе, прогласили континуитет државног, међународног, правног и

³ На референдуму, спроведеном у Црној Гори 1. марта 1992, учествовало је 66,04% грађана републике с правом гласа. За остатак у Југославији гласало је 95,94% гласача (према подацима владе Црне Горе).

политичког статуса СФРЈ у новој заједничкој држави – Савезној Републици Југославији (СРЈ). СРЈ је званично признала све југословенске републике које су прогласиле независност, одустала од територијалних претензија према бившим републикама СФРЈ и преузела обавезу да испуни све обавезе према територији Крајине (у Хрватској), која се налазила под заштитом снага Организације уједињених нација (ОУН).

Ситуација у Југославији после октобра 2000. године, када је смењен председник С. Милошевић и када је власт преузела тзв. демократска опозиција, била је сложена. За непуне три године постојања нове власти дошло је до значајних промена у унутрашњој и спољној политици. Прихваћена је сарадња с Међународним трибуналом за бившу Југославију и ухапшен је бивши председник С. Милошевић. Запад је стекао право да на територији Југославије решава већину питања, укључујући и кадровска, војна и, чак, питање постојања саме државе. Национални и културни идентитет Србије, као и патриотизам, постали су у масовним медијима непожељни садржаји. Почела је реформа армије, која је погодила, пре свега, официрски и генералски кадар. Тужно је говорити о томе да је у Србији и Црној Гори извршена ревизија резултата и тока ратова у Хрватској, Босни и Херцеговини (БиХ) и на Косову. Рат је представљан кроз процес самокажњавања, признавањем кривице Србије за многобројне жртве у ратовима на територији Хрватске и Босне и Херцеговине. Створено је уверење да се насиље над Србијом и српским народом (од санкција до бомбардовања) ћутке прихвата као заслужена казна за политику 1990-их година. Поред тога, таква позиција је морално оправдавала дејства агресора на Балкану 1999. године. Не обазирјући се на то што је 73% становништва Србије било против НАТО-а, а 52% против програма Партнерство за мир, државно руководство је отворено говорило о сарадњи са Северноатлантским савезом. Услови за прикључење поменутом програму били су прилично сурови: сарадња с Међународним трибуналом, реформа оружаних снага и читавог система одбране, као и прекидање свих веза с армијом Републике Српске. Поред тога, после 2000. године Косово се корацима од седам миља кретало ка независности.

Главни резултат развоја посткризног простора на територији бивше Југославије је разбијање некада велике федерације на мини државе, од којих у многима нема стабилних институција које би обезбедиле демократију и законитост.

Савремена балканска криза показала је колико је непрофесионална била дипломатија већине држава, колико су биле беспомоћне међународне организације, колико није било поштовано међународно

право. Суштинску улогу играли су интерес и сила. Због тога су изостали и побољшање ситуације и решење међунационалних проблема.

Важно је подвући да се 1990-их година Европа суочила с тим да су: а) ОУН, ОЕБС, ЕУ и НАТО управо на Балкану показали неефикасност свог рада; б) да ниједна међународна организација није била у стању да реши међуетничке проблеме на Балкану. Из балканског експеримента покушала је да изведе закључке ОУН. Указом генералног секретара УН Кофи Анана објављен је извештај комисије која се бавила проблемима повезаним с учешћем ОУН у мировним операцијама. Генерални секретар је дошао до следећих закључака: последњих десет година низ операција које је вршила ОУН показале су се неуспешним, „НАТО, који је у почетку на себе преузео огромну одговорност за операцију на Косову, у крајњем исходу је био принуђен да позове у помоћ Организацију уједињених нација да би окончао посао“.⁴ Реформа система мировних операција – најважнији је проблем који стоји пред ОУН.

Лак губитак државности федерације, без сагласности с одлукама република, постало је феномен 21. века. Фебруара 2003. године, на предлог Хавијера Солане, Југославија се фактички распала у року од неколико минута и на њеним рушевинама настала је „државна заједница“ Србија и Црна Гора (СЦГ). Хавијер Солана није наишао на противљење, када је у уском кругу руководилаца Србије и Црне Горе предложио да признају чињеницу престанка постојања државе каква је Савезна Република Југославија и да донесу уставни акт написан негде у Европи, који би означио тренутни настанак нове државе. После изгласавања уставног акта у Савезном парламенту 4. фебруара 2003. године, званично је престала да постоји Југославија и почело је формирање органа нове државне заједнице. Прва година постојања државе „Србија и Црна Гора“ била је испуњена оштром политичком борбом око нејасне перспективе заједничке будућности. Сudeћи по томе како је и ко је ту државу стварао и на каквој је законодавној бази била заснована, она је већ од почетка била осуђена на распад. Руководство Црне Горе се није одрекло идеје да по истеку три године спроведе референдум о независности републике. Тек тада може се говорити о потпуном успостављању државности Србије.

Србија и Црна Гора се 2006. године брзо и безболно распала на две државе. И поново је то урадио Хавијер Солана, који је за Србе био ратни злочинац, који је бацао бомбе на њихову државу 1999. године.

⁴ *Независимая газета* (Москва 9 септембра 2000).

Наставило се комадање Србије. Своја права на самосталност истакли су Албанци са Косова, у чему су их подржале САД. Конфликт на Косову и Метохији представља најдуже жариште напетости у савременој кризи на територији бивше Југославије. Под утицајем албанских екстремиста жариште кризе прелило се 2000. године на југ Србије, а 2001. у Македонију. У центру тих конфликта стоји дуготрајна борба Албанаца за уједињење свих територија са већинским албанским становништвом.

Уз пуну подршку САД, Косово је 17. фебруара 2008. године прогласило независност. Вашингтон је очекивао да ће лавина признавања нове државе широм света сама по себи решити питање статуса области. Али то се није десило. Русија је подржала Србију у одлуци да се бори против отцепљења територије. Тврдо руско „не“ у Савету безбедности и данас чини статус Косова недефинисаним. Ипак, америчка дипломатија наставља да ради на томе да примора Београд да призна Косово и да учини то мирно, без потреса и озбиљних последица.

Данас се Европа на Балкану суочава с низом проблема, који „кваре радост“ могућем проширењу Европске уније. Међу тим проблемима су:

- нерегулисан статус држава, као што су Македонија, Босна и Херцеговина и Аутономна покрајина Косово и Метохија;
- политичка нестабилност у више држава (Македонија, Босна и Херцеговина, Србија);
- постојање нерешених међунационалних (међуетничких) проблема (практично у свим државама, осим Словеније);
- спора реализација економских реформи и зависност економског развоја земаља које још нису ступиле у ЕУ од субвенција;
- хуманитарни и социјални проблеми, међу којима су најтежи проблеми избеглица и незапосленост.

Уместо тражења решења међунационалних проблема, које би задовољило све народе, сила коју представљају миротворци и у којој главну улогу игра НАТО, одабрала је варијанту присиле на мир. Његову неефикасност потврђује чињеница да се НАТО-стабилност у региону подржава системима протектората на великом делу територије бивше Југославије. Основна карактеристика свих врста протектората је „ограничавање територијалног и политичког суверенитета“, мада постоје и разлике у њиховим формама и садржајима.

Најпре је створен протекторат у Босни и Херцеговини – с неограниченим овлашћењима која користе Високи представници и снажном војном структуром за подржавање мира. Паралелно постоје домаћи систем и међународна контрола. Високи представници смењују изабране

парламентарце, чак и председника, намећу политичка решења, у потпуности контролишу масовне медије, систем образовања, армију, изборне законе. Данас се назире процес ревизије Дејтонског споразума, што изазива нове компликације у тој републици.

У Македонији можемо говорити о „условном протекторату“, када је држава формално независна, али ограничена у доношењу самосталних одлука. То је било посебно видљиво у време унутрашњег политичког и међунационалног конфликта 2001. године, као и 2015–2017.

На Косову је започета реализација натовске идеје о „неопходности ограничавања територијалног суверенитета“, која би требало да се користи у свакој кризној тачки света посредством „хуманитарне интервенције“. То изгледа као „привремена“ контрола над делом територије суверене државе и привремени прекид важења закона централне власти на том делу територије. Опасност за Европу је у томе да „ограничавање територијалног суверенитета“ може да постане међународно признат појам, а „хуманитарна интервенција“ – насилна мера с применом „мировних снага“, присуством страних представника и „привремених“ органа управе.

Србија и Црна Гора су пример како се држава лишава дела свог суверенитета, чак и у питањима развоја државности и спољне политике.

На Балкану се примећује политичка нестабилност, губитак дела политичког суверенитета, тешки узајамни односи титуларне нације и националних мањина, непоштовање људских права, нерешен проблем избеглица, споро реализовање економских реформи, зависност економског развоја од субвенција, нерегулисан статус државе, пораст криминала и друго. И све се то догађа под патронатом САД, НАТО и Европске уније. Управо они сносе одговорност за распад словенске територије, подржавају неуједначеног развоја словенских држава, низак економски ниво развоја и све израженију политику русофобије.

За успостављање добросуседских односа, стварање климе поверења и добре воље веома су важни напори разних структура: политичких, економских, културних, религиозних. Чак су УН на 50. седници Генералне скупштине 12. децембра 1995. године, на иницијативу Македоније, донеле резолуцију названу „Развој добросуседских односа међу балканским државама“ у којој су балканске државе позване да улажу напоре на јачању поверења и узајамне сарадње у свим областима и у том правцу да предузимају једностране и заједничке активности. ОУН су наивно веровале да је могуће на Балкану до 2000. године створити стабилну зону мира и сарадње. Нису то успеле ни до 2017. године.

У успостављању добросуседских односа, учвршћивању сарадње и јачању тенденција јединства словенских народа важну улогу играју култура, наука и црква. Оне се не боје препрека, језик им је разумљив, мирољубив и толерантан. Познато је да се у Хрватској певају српске естрадне песме, а Београд с радошћу дочекује хрватске глумце. У српским селима се игра македонско коло, а у Македонији гостују српска позоришта. Словенци врло радо долазе на дочек Нове године у Београд, због носталгије за заједничким празницима. Већ се организују заједнички фолклорни фестивали, дечији конкурси и олимпијаде. То су веома важне тенденције, али какве су перспективе словенског јединства?

Без обзира на одабране различите путеве политичког развоја, у свакој словенској држави остале су снаге које теже очувању словенског идентитета. Практично у свим земљама формиране су и делују словенске организације. У Белорусији је то Словенски сабор „Бела Русија“, у Бугарској – фонд „Словени“, код Лужичана – друштво „Домовина“, у Пољској – „Пољски народни савез“, у Словачкој – „Друштво словенске узајамности“, у Словенији – друштво „Триглав“, у Украјини – Словенска партија, у Чешкој – Словенска унија, у Србији – друштва „Свеслав“ и „Словенски сабор“. Многи од њих су чланови Међународног савеза „Свесловенски сабор“, који је на међународној конференцији посвећеној 50-годишњици Београдског словенског конгреса постао директни наследник Општесловенског комитета.⁵ У Лењинграду и Москви су 1991–1992. одржана три конгреса Свесловенског сабора. На последњем од њих учествовало је 897 делегата из 134 организације Русије, Украјине, Белорусије, Прибалтика, Казахстана, Молдавије, Пољске, Словачке, Србије, Бугарске, Канаде, САД, Француске и Црне Горе.

У Прагу је 1998, после паузе од 50 година, одржан VII међународни словенски конгрес посвећен 150-годишњици првог Словенског конгреса, одржаног 1848. године. Један од резултата конгреса било је формирање Међународног словенског комитета и националних словенских комитета у свим словенским државама. Маја 2017. у Москви је одржан јубиларни свесловенски конгрес.

У време агресије НАТО против Југославије, Међународни словенски комитет формирао је Међународни словенски трибунал. Одржана су четири заседања: 14. децембра 1999. године у Јарославу, 23. јануара 2000. у Кијеву, 23. марта 2000. у Београду и 4. јуна 2000. у Берлину, на

⁵ <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D1%EB%E0%E2%FF%ED%EE%F4%E8%EB%FC%F1%F2%E2%EE> (17. 2. 2018).

којима су против Б. Клинтона, М. Олбрајт, Х. Солане, Т. Блера и В. Кларка подигнуте оптужнице због ратних злочина.

Последњих година све отвореније испољавају се тенденције словенске узајамности и појављује се лидер међу Словенима – то поново постаје Русија. Предстоји још много тога да се уради, али већ данас све значајнију улогу игра Међународни фонд словенске културе и писмености, под чијом егидом се, поред осталог, одржавају и Дани словенске културе и писмености. Снажни научни ослонац словенског покрета представља и Институт за славистику Руске академије наука.

Велику популарност међу Словенима ужива Међународни филмски фестивал словенских и православних народа „Златни витез“. Сваке године скупљају се глумци из словенских држава на Међународном фестивалу уметности „Словенски базар“. Велики утицај на зближавање Словена имала је Државна академија словенске културе (ГАСК), која је донедавно постојала. У низу држава основани су словенски универзитети. Својим стваралаштвом, талентима, енергијом младих, жаром, чистотом, искреношћу и несебичношћу студенти доприносе ширењу идеја словенског јединства и сарадње. Ако се тога прихватила омладина и то јој полази за руком, значи да није све изгубљено у словенској култури, да словенски народи имају будућност и да се словенски род може сачувати.

Прелаз од распарчаности ка сарадњи и јединству захтева озбиљне напоре, нарочито у условима када се томе процесу противи низ западних земаља и војних организација. Важно је да је таква тенденција формулисана и да враћање процеса унатраг зависи једино од словенских народа.

Као што се види, резултат рада међународних организација, посебно НАТО-а, на посткризном балканском простору јесте то да је низ држава, укључујући и Србију, ограничен у самосталном избору пута. У складу са тим, процес пуног успостављања српске државности у условима цепања српске нације (и то на фону интеграционих европских процеса) јесте крајње проблематичан и тек условно могућ процес.

Европа је данас полигон великог експеримента. На једном, не баш великом и ограниченом простору, под једним кровом и под истим правилима сусрећу се народи различитих нивоа развоја, различите културе, вероисповести, менталитета, с различитим односом према сопственој историји. Колико је нација спремна да се одрекне својих посебности, националног, регионалног? Како се у таквој ситуацији осећају словенски народи? У савременом историјском периоду, они су се деценијама налазили у другачијим политичким системима од осталих

европских народа. Географски и политички они су чинили јединствен простор, на коме су се историјске, етничке, културне, па чак и религиозне различитости нивелисале управо политичким и идеолошким задацима, због заједничких интереса и циљева. У тим условима било је лако говорити о словенској узајамности.

У постсоцијалистичком периоду, у условима тражења нових могућности интеграција у европску породицу, почело се говорити о особеностима духовног и културног живота словенских друштава – западног и источног типа. Та подела постала је очигледна 1990. године, када су Пољска, Чешка и Словачка цивилизовано решиле своје проблеме и кренуле пут интеграције у европске структуре. У том периоду јасно се одваја и јужна група Словена. Управо 1990. године сведоци смо уситњавања некада јединствене „словенске куће“ на малене националне „станове“. Штавише, међу Јужним Словенима југословенска група почиње да се дели на (југо)западне Словене (Словенија и Хрватска) и (југо)јужне (Србија, Црна Гора, Македонија). При томе, (југо)западни Словени на Балкану оријентишу се ка традиционално западним Словенима (Чесима, Словацима, Пољацима). За њих је заједнички фактор католицизам. Да би дефинитивно ојачале овај процес, међународне организације су увеле нови термин – „Западни Балкан“. Игра речи прави јасну и трајну поделу. Постало је очигледно и дељење на католичку и православну групу Словена, међу којима су се показале доста озбиљне разлике. И у тако национално и верски измешаној републици као што је Босна и Херцеговина, такође је потврђена та законитост: ту је подела извршена према религиозном предзнаку, поделивши републику на три различито оријентисана дела: исламски, католички и православни. Тако је, на крају, формирана још једна словенска група – исламске вероисповести.

На тај начин, уочава се неколико процеса: разбијање и смањивање словенског простора; прегруписавање заједничког општеевропског „дома“, коме су се приклонили словенски народи; појава држава и народа „другог плана“, међу којима су и Словени. При томе, процес распарчавања и смањивања словенског простора није завршен. Он је јасно видљив у догађајима на Косову и Метохији, Босни и Херцеговини, Македонији и Србији. У том процесу међународне организације играју крајње важну, али не увек позитивну улогу.

Из горе наведеног могу се извући следећи закључци:

- ратови су оставили дубоки траг у судбинама балканских народа, што утиче на њихову сарадњу, успоравајући тај процес;

- словенски народи су почели да решавају узајамне проблеме врло касно, сарадња је започета тек 10 година после распада Југославије и пет година после Дејтона;

- већина балканских народа тежи ка европским интеграцијама;

- питања интеграције и сарадње одређује Запад, а не саме бивше републике;

- Запад се брине за „враћање Балкана“ у крило Европе. У том процесу НАТО преузима важну улогу,

- јасно је да су Срби једини који су већ преузели на себе кривицу за све што се десило на Балкану. За Србију је карактеристичан процес самокажњавања, признавања кривице за жртве у рату на територији Хрватске и Босне и Херцеговине. То је довело до тога да је деловање међународних организација против српског народа (од санкција до бомбардовања) прећутно почело да се доживљава као заслужена казна за политику Београда 1990-их година;

- код словенских народа Балканског полуострва крајње је ниска свест о преко потребној солидарности;

- на постјугословенском простору долази до прерасподеле улога између бивших република некада јединствене државе. Тако Београд држи примат по извињењима, а да при томе Србија не може поново да постане лидер на Балкану; Загреб себи додељује улогу главног миротворца, који гледа у будућност; Љубљана се држи европски и покровитељски и труди се да врши посредничку улогу, не сматрајући себе балканском државом; Босна и Херцеговина остаје на периферији балканске политике и не показује заједничке балканске амбиције.

На тај начин, Србија је данас једна од нестабилних територија на Балкану, а њена државност је на озбиљним искушењима. Можемо да говоримо о томе да су границе Србије веома непостојане. Београд је започео с озбиљним уступцима некадашњој аутономној покрајини Косово, обележио је границе, али не признаје његову независност. Ка самосталности теже и јужни региони Србије насељени претежно муслиманима. Српски простор је разбијен (Србија, Црна Гора и Република Српска у Босни и Херцеговини), а идеја његове обнове је веома далеко од реализације.

Елена Гуськова

СЕРБИЈА: ОТ ИДЕИ ЮГОСЛАВИЗМА К ИДЕЕ СЕРБСТВА

Резюме

Сербы первыми на Балканах в начале XIX в. поднялись на восстановление своей государственности. В условиях турецкого ига, с помощью России, им удалось сначала обеспечить автономию, а потом и независимость.

В 19. в. сербское государство сформировалось и укрепилось в условиях внутривосточной борьбе и в хитросплетенных международных отношениях.

Идея общности судеб и исторического пути южных славян, получила название югославизм. Роль лидера в национально-объединительном движении южных славян взяла на себя Сербия, ставшая примером успешной борьбы за независимость. Идею создания объединенного югославского государства удалось осуществить в 1918 г. Сербии же, как таковой, после 1918 г. нет. Идея жертвенности во имя югославянства, ощущение ответственности за судьбу других народов многонациональной страны – важные характеристики сознания сербов на протяжении почти всего XX века.

После 1945 г. переустройством страны на новых принципах общественных отношений, коммунисты начали активно бороться против «великосербской гегемонии». Речь идёт о том, что на менталитет сербской нации наложило отпечаток одно историческое явление. Ещё в годы войны, наряду с задачей освобождения страны от фашизма, продолжала оставаться актуальной и борьба против «великосербской гегемонии» за свободу остальных югославских народов. Это привело к тому, что у сербов складывается так называемый «комплекс вины». Дело в том, что Сербия при Тито считалась *возможным, потенциальным* носителем идеологии гегемонии. Произошло отождествление Сербии, а затем сербского народа с гегемонистской идеологией, проявлением которой была так называемая идея «Великой Сербии». Однако, чувство ответственности за всю федерацию у сербов не исчезло, оно отчётливо проявилось в начале 1990-х годов, когда федерация стояла на грани распада. В 1991 г., когда страна разваливалась, когда уже создавались армии Словении, Хорватии, Македонии на чисто национальной основе, сербской армии не было, была еще армия югославская. Она продолжала

отстаивать идеи югославянства, идеи единого югославского государства. Интересно то, что распад СФРЮ дал Сербии шанс вернуть государственную самостоятельность вне рамок федерации, но она дольше других отстаивала многонациональную федерацию.

В начале XXI века мы стали свидетелями феномена – лёгкой потери государственности федерации без утверждения решения республиками. В 2006 г. Сербия и Черногория быстро и достаточно безболезненно распалась, формированием двух независимых государств Сербии и Черногории, после референдума в Черногории. Это сделал Хавьер Солана, который для сербов являлся военным преступником, бросавшим бомбы на их страну в 1999 г. Ни тогда сербское государство не стабилизировалось. Политикой основанной на правах на самостоятельность, ее больше всех дестабилизировали албанцы Косова. В 2008 г. Косово объявило о своей независимости, при полной поддержке США, которые мечтают о дальнейшем дроблении Сербии.

Сегодня Сербия на Балканах – одна из нестабильных территорий, её государственность подверглась серьёзным испытаниям. И сегодня границы Сербии весьма неустойчивы. Белград пошёл на серьёзные уступки некогда автономному краю Косово и Метохия, очертил границы, но не признаёт его независимость. К самостоятельности стремятся и южные регионы Сербии, населённые преимущественно мусульманами. Сербское национальное пространство раздроблено (Сербия, Черногория, Республика Сербская, Хорватия), и идея его восстановления весьма далека от реализации.

Ключевые слова: югославянство, сербство, СФРЮ, Сербия, Косово, кризис и распад государства, международные отношения.

Elena Guskova

SERBIA: FROM THE IDEA OF YUGOSLAVISM TO THE IDEA OF SERBIANHOOD

Summary

In the early 19th century, the Serbian people were the first in the Balkans to launch a struggle to renew their statehood. In conditions of the imposed Turkish yoke, with the help of Russia, the Serbs first obtained autonomy and then independence.

In the 19th century, Serbian statehood was formed and consolidated in the setting of enkindled internal political strifes and an unfavourable foreign policy situation.

The awareness of joint destiny and the same historical path of South Slavs was named Yugoslavism. Having become an example of a successful struggle for independence, Serbia undertook the role of a leader in the national-liberation movement of South Slavs. The idea to create a joint Yugoslav state materialised in 1918. After 1918, independent Serbia no longer existed. The idea of making a sacrifice for the sake of Yugoslavism and the feeling of responsibility for the destiny of other peoples of the multinational country was an important characteristic of the Serbian nation during almost the entire 20th century.

By reorganising the country on the principles of new social relations after 1945, the communists began an active struggle against greater Serbian dominance. Namely, the well-known historical phenomenon influenced the mentality of the Serbian nation. Back in the years of war, together with the struggle to liberate the country from fascism, a struggle was waged against “greater Serbian hegemony” for the sake of full freedom and well-being of other Yugoslav peoples. As a result, the Serbs developed the so-called “guilt complex”. Namely, during Tito’s rule, Serbia was considered a *possible, potential* bearer of the ideology of hegemony. What happened was the identification of Serbia, and then of the Serbian people, with the hegemonistic ideology, shaped in the idea of the so-called “Greater Serbia”. However, the Serbs did not lose the feeling of responsibility for the integrity of the federation, which was clearly manifested in the early 1990s, when the federation was on the brink of a collapse. During 1991, while the country was falling apart and when the armies of Slovenia, Croatia and Macedonia were being created on national grounds, the Serbian army did not exist as there

was still the Yugoslav army. Serbia continued to defend the ideas of Yugoslavism and a single Yugoslav state. It is interesting that the dissolution of the USSR gave Serbia a chance to restore its state independence outside the borders of the federation, but it defended the multinational federation longer than other Yugoslav republics.

At the start of the 21st century, we became witnesses to a phenomenon – a simple loss of the federation's statehood without the approval of the republics. In 2006, the state union of Serbia and Montenegro disappeared rather painlessly, by the formation of two new independent states – Serbia and Montenegro, after the referendum held in Montenegro. This was done by Javier Solana, who was a war criminal for the Serbs and who made the decision about the bombing of Serbia in 1999.

However, not even after these events did the Serbian state stabilise. By pursuing policy based on the right to independence, Serbia was destabilised the most by Albanians from Kosovo. Thereafter, in 2008, Kosovo unilaterally proclaimed its independence, with full support of the USA, which dreams of further disintegration of Serbia.

Today, Serbia in the Balkans is an unstable area, its statehood having passed through different serious challenges. Serbia's borders are still highly unstable. Belgrade made serious concessions to the erstwhile autonomous province of Kosovo and Metohija. It even established borders with this province, though it still does not recognise Kosovo's independence. Serbia's southern regions, inhabited mainly by the Muslims, are also heading towards independence. The Serbian national area is fragmented (Serbia, Montenegro, Republic of Srpska, Croatia), and the idea of its recovery is very far from materialisation.

Keywords: Yugoslavism, Serbianhood, SFRY, Serbia, Kosovo, crisis and disintegration of the state, international relations.

АУТОРИ

др Михаил В. БЕЛОВ, Институт међународних односа и светске историје
Универзитета „Н.И. Лобачевскиј“, Нижниј Новгород
др Радомир Ј. ПОПОВИЋ, Историјски институт Београд
др Константин В. НИКИФОРОВ, Институт за славистику Руске академије наука
доц. др Данко ЛЕОВАЦ, Филозофски факултет Београд
Јована БЛАЖИЋ ПЕЈИЋ, Историјски институт Београд
проф. др Момир САМАРЏИЋ, Филозофски факултет Нови Сад
др Андреј Л. ШЕМЈАКИН, Институт за славистику Рускије академије наука
проф. др Сузана РАЈИЋ, Филозофски факултет Београд
др Јарослав В. ВИШЊАКОВ, Московски државни институт међународних односа,
МГИМО
др Горан МИЛОРАДОВИЋ, Институт за савремену историју Београд
проф. др Алексеј ТИМОФЕЈЕВ, Институт за новију историју Србије
др Александар А. СИЛКИН, Институт за славистику Руске академије наука
проф. др Александар ЖИВОТИЋ, Филозофски факултет Београд
проф. др Љубодраг Димић, дописни члан САНУ
др Јелена Ј. ГУСКОВА, Институт за славистику Руске академије наука

АВТОРЫ

Доц. д.и.н. Михаил В. БЕЛОВ, Институт международных отношений и мировой
истории Университета им. Н.И. Лобачевского, Нижний Новгород
др Радомир Й. ПОПОВИЧ, Исторический институт Белград
д.и.н. Константин В. НИКИФОРОВ, Институт славяноведения Российской академии наук
доц. др Данко ЛЕОВАЦ, Философский факультет Белград
Јована БЛАЖИЧ ПЕЈИЧ, Исторический институт Белград
проф. др. Момир САМАРДЖИЧ, Философский факультет Нови Сад
д.и.н. Андреј Л. ШЕМЈАКИН, Институт славяноведения Российской академии наук
проф. др Сузана РАЈИЧ, Философский факультет Белград
д.и.н. Ярослав В. ВИШНЯКОВ, Московский государственный институт международных
отношений, МГИМО
др Горан МИЛОРАДОВИЧ, Институт современной истории Белград
проф. др Алексей ТИМОФЕЕВ, Институт новейшей истории Сербии
к.и.н. Александр А. СИЛКИН, Институт славяноведения Российской академии наук
проф. др Александр ЖИВОТИЧ, Философский факультет Белград
проф. Любодраг ДИМИЧ, член-корреспондент САНУ
д.и.н. Елена Ю. ГУСЬКОВА, Институт славяноведения Российской академии наук

РУСИЈА/СССР И ДРЖАВНОСТ СРБИЈЕ/ЈУГОСЛАВИЈЕ

Издавачи:

Историјски институт Београд
Институт за славистику Руске академије наука

За издаваче:

др Срђан Рудић, *директор Историјског института Београд*
др Константин В. Никифоров, *директор Института за славистику РАН*

Секретар Редакције

Снежана Ристић

Лектура текстова на српском језику

Милица Симић

Превод текстова на руски језик

Јовица Миљковић

Превод текстова на енглески језик

Татјана Ћосовић

Коректура

Славица Мереник

Компјутерска припрема за штампу

Слободан Симић

Штампа

Donat Graf d.o.o, Београд

Тираж

400 примерака

ISBN 978-86-7743-131-0

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(470:497.11)"18/19"(082)

327(470:497.1)"19"(082)

341.7/.8(470:497.11)"18/19"(082)

341.7/.8(470:497.1)"19"(082)

94(470:497.11)"18/19"(082)

94(470:497.11)"19"(082)

РУСИЈА/СССР и државност Србије/Југославије / одговорни уредник Срђан Рудић, Константин В. Никифоров ; уредник Јована Блажић Пејић. - Београд : Историјски институт = Белград : Исторически институт ; Москва : Институт за славистику Руске академије наука = Институт славяноведения Российской академии наук, 2018 (Београд : Donat Graf). - 371 стр. : илустр. ; 24 см. - (Зборник радова / [Историјски институт] ; књ. 37). На спор. насл. стр.: Россия/СССР и государственность Serbii/Югославии. - Радови на срп. и рус. језику. - Тираж 400. - Напомене и библиографске референце уз текст. - Summaries.

ISBN 978-86-7743-131-0

а) Међународни односи - Русија - 19в-20в - Зборници б) Међународни односи - Србија - 19в-20в - Зборници с) Русија - Дипломатска историја - Србија - 19в-20в - Зборници д) СССР - Дипломатска историја - Југославија - 20в - Зборници

COBISS.SR-ID 268895244